

Ústav historických věd
Fakulta filozofická
Univerzita Pardubice

Theatrum historiae

13

2013

Pardubice 2013

Na obálku bylo použito vyobrazení porodu z práce GÜNTHER, Thomas,
Knížka potěšitelná všechněm těhotným a rodícím manželkám...,
vydal Jiří Melantrich z Aventýna, Praha 1567.

© Univerzita Pardubice, 2013

evidenční číslo MK ČR E 19534
ISSN 1802-2502

Obsah

Jiří HRBEK Cesty evropské historiografie k diplomacii raného novověku	7
Jan KILIÁN Jan Beck. Kariéra císařského důstojníka a lucemburského guvernéra	31
Petr VOREL Francouzské „luiginy“ a jejich severoitalské napodobeniny v peněžním oběhu Osmanské říše v 60. letech 17. století	77
Hana JADRNÁ MATĚJKOVÁ „Vzdávej lékařři patřičnou úctu, neboť i jeho stvořil Hospodin.“ Tolerance v rámci kompetenčního sporu mezi porodními bábami a lékaři-porodníky v raném novověku?	93
Božena POPIOŁEK Where does the truth lie? Petty violence in the light of court records in Poland in the first half of the 18 th century	107
Jitka VOJTKOVÁ – Luboš KOKEŠ Pardubičtí Židé a jejich náboženská obec do roku 1918	123
René NOVOTNÝ Obraz Čechů v německé rasové nauce a nacistické rasové ideologii	167
Ladislav KUDRNA Českoslovenští letci v sovětské internaci za 2. světové války	221
Jan DVOŘÁČEK Čechoslováci pod ochranou císaře: Strastiplná cesta Bedřicha Hildprandta a Ferdinanda Veverky do etiopského exilu	241
Vít MACHÁLEK Církev a poválečný český nacionalismus	267
Recenze a zprávy	287

Jiří HRBEK

Cesty evropské historiografie k diplomacii raného novověku¹

Abstract: *Ways of European Historiography to the Diplomacy of Early Modern Period*

While positivist science of the 19th century perceived the history of diplomacy as the history of impersonal state formations, the 20th century began, behind international treaties and complicated negotiations, to see persons of individual diplomats and their closest surroundings. Therefore historiography, under the influence of cultural anthropology, strives to approach to the history of diplomacy as a cultural phenomenon. This article tries to describe that demanding way and paradigm change when exploring the history of diplomacy in early modern period, both in (western) European space and the Czech historiography, which started to accept new impulses just after 1990.

Key words: *history of historiography – history of diplomacy – nobility – early modern period*

Německá historiografie formulovala – počínaje Leopoldem von Ranke – primát zahraniční politiky v historickém bádání.² Zaměření na mezinárodní vztahy s sebou přineslo neobyčejný rozvoj zejména dějin vojenských tažení a mírových vyjednávání. Pozitivismus 19. století se soustředil na líčení průběhu diplomatických jednání, předkládání nót, jejich schvalování či odmítání; den za dnem sledoval tvorbu závěrečného dokumentu, ať už jím byla mezinárodní smlouva o spojení nebo mírové ukončení válečného stavu. V duchu hegelianství byl klíčovým hráčem na mezinárodní scéně stát a jeho aparát, jednající jednotně a zcela ve shodě s vůlí panovníka nebo s abstraktním státním zájmem (*ragione di stato*, *Staatsräson*, *raison d'état*). Hlavním imperativem zahraniční politiky tak byla jakási nutnost, jež vedla k vytvoření stálé armády, fiskálního mechanismu a v neposlední řadě také profesionalizované státní byrokracie, v níž významnou roli hrálo povolání diplomata. Zahraniční politika se podle německé historiografie vázané na problematiku státu i podle podobně dominantní historiografie francouzské s pozitivistickým důrazem na shromáždění maximálního množství relevantních faktů

1 Tato studie vznikla v rámci řešení standardního projektu GAČR č. 13–12939S *Česká a moravská šlechta v habsburských diplomatických službách (1640–1740)*.

2 Srov. Ulrich MUHLACK (Hg.), *Leopold von Ranke, Die grossen Mächte. Politisches Gespräch*, Frankfurt am Main–Leipzig 1995. Shrnujícím způsobem Michael HOCHEDLINGER, *Die Frühneuzeitforschung und die Geschichte der internationalen Beziehungen. Oder: Was ist aus dem Primat der Außenpolitik geworden?*, Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung (dále jen MIOG) 106, 1998, s. 167–179.

z oblasti vysoké politiky odbývala v režimu válka – mír. Platila tak okřídlená věta Carla von Clausewitz o válce jako pokračování diplomacie jinými prostředky.³

Pojetí státu jako jednotného organismu v čele s panovníkem nedávalo příliš prostoru pro sledování individuálních zájmů uvnitř státu či dvora, ani nezohledňovalo svářící se koncepce zahraniční politiky. Rozdílné názory na zahraničněpolitické směřování země se přitom střetávaly ve dvorském prostředí velmi často a velmi ostře. Jedním z definičních znaků absolutistické monarchie pak je, že konečné slovo má v otázkách mezinárodní orientace panovník,⁴ což můžeme pozorovat nejen v raném novověku, ale i ve středověku a v 19. století. Popisný pozitivismus většinou zcela rezignoval na vysvětlování příčin zahraniční politiky a důvody pro změny hranic byly vykládány buď z hlediska ekonomických zájmů (ovládnutí Slezska Fridrichem II.) nebo z geopolitických hledisek (hledání tzv. přirozených hranic, které umožní lepší obranu proti možnému nepříteli, např. snaha Ludvíka XIV. ustanovit hranice na Rýně). Panovník a jeho diplomat zastupující ho v různých koutech Evropy tak byl ve vleku vnějších faktorů: ať už jimi byly na lidském jednání nezávislé ekonomické zákonitosti, což imponovalo politickým liberálům 19. století, nebo dokonce geografické podmínky – zde si přišli na své zastánci mocenské expanze druhé říše.⁵

Historiografie od Leopolda von Rankeho přes Hippolyta Taina až k Johnu Actonovi vycházela ze zkušenosti zahraniční politiky 19. století, která se řídila pravidly koncertu velmocí, jehož aktéry byly víceméně národní státy. Reflexe první a druhé světové války přinesla klíčové otázky po novém uspořádání světa a vyostřila diskuzi v rámci teorie mezinárodních vztahů mezi idealisty a realisty, tedy mezi těmi, kteří upřednostňují hledání mezinárodních záruk proti válce, a těmi, kteří chtějí své síly soustředit na vyrovnávání vlivu jednotlivých aktérů mezinárodní politiky, tedy stále především národních států.⁶ Zastánci regulace mezinárodního prostoru proti jedinému hegemonovi přitom našli své předchůdce v Hugo Grotiovi a idealistech 18. století – od kritiků Ludvíka XIV. k osvícencům typu Immanuela Kanta. Druzí se inspirovali u Machiavelliho, Richelieua a anglických teoretiků rovnováhy sil, jako byl David Hume.⁷ Ostatně samotný termín „rovnováha sil“ (*balance of power*) byl poprvé explicitně zmíněn až v utrechtském míru roku

3 Carl VON CLAUSEWITZ, *Vom Kriege*, Berlin 1832, cit. 1,24.

4 Srov. Johannes KUNISCH, *Staatsverfassung und Mächtepolitik. Zur Genese von Staatenkonflikten im Zeitalter des Absolutismus*, Berlin 1979; Johannes KUNISCH (Hg.), *Fürst – Gesellschaft – Krieg. Studien zur bellizistischen Disposition des absoluten Fürstenstaates*, Köln – Weimar – Wien 1992.

5 Například Friedrich RATZEL, *Politische Geographie oder Der Geographie der Staaten, des Verkehrs und des Krieges*, München – Leipzig 1897. Podobné uvažování však mělo minimálně raně novověké kořeny a setkáváme se s ním u Jeana Bodína a zejména u Charlese-Louise de Montesquieu.

6 Srov. Petr DRULÁK, *Teorie mezinárodních vztahů*, Praha 2000, zejména s. 12–51.

7 Srov. David HUME, *Of the Balance of Power* (poprvé vydáno v *Essays, Literary, Moral and Political*, London 1752), dostupné online, URL: <<http://www.econlib.org/library/LFBooks/Hume>> [cit.

1713.⁸ Po vzoru teoretiků se rozdělili i historici sledující primárně tu či onu linii mezinárodních vztahů v raném novověku, v obou případech to vedlo ke zvýšenému zájmu o dějiny idejí, jejichž zakladatelem byl Friedrich Meinecke.⁹

Světové zklamání z výkonů národního státu vedlo po roce 1945 ke zpochybnění tohoto konceptu vzhledem ke starším dějinám. Na jedné straně bylo potřeba zohlednit fakt, že většina raně novověkých států nebyla dostatečně centralizována. U některých se velmi užitečným ukázal termín „složený stát“¹⁰ (Španělsko, Anglie/Velká Británie, habsburská monarchie), jehož vnitřní struktura má své významné konsekvence v mezinárodní politice – jako příklad lze uvést separátní jednání Francie a uherských povstalců¹¹ nebo katalánskou či aragonskou podporu pro arcivévodu Karla, pozdějšího Karla VI.¹² Na druhé straně vyvstává proti státu model širšího regionu, spojeného intenzivními obchodními, kulturními a vlastně i politickými vazbami napříč státními útvary. Takto fungovalo Středomoří za Filipa II. v klasické práci Fernanda Braudela (1949),¹³ podobně však můžeme mluvit o Porýní nebo o raně novověké střední Evropě.¹⁴

Další změna v chápání dějin diplomacie nastala, když začaly být po druhé světové válce vytlačovány politické dějiny dějinami hospodářskými a sociálními. Raně novověký stát přestal být monolitem pod panovníkovým vedením a začal být považován za složeninu zájmů nejrůznějších skupin koncentrujících se především u dvora a ve stavovských shro-

2014-01-10]. Podobně Emmerich DE VATTEL, *Le droit des gens*, Londres 1758, dostupné online, URL: <<http://gallica.bnf.fr>> [cit. 2013-12-09].

- 8 Shrnutí této koncepce podává Heinz DUCHHARDT, *Balance of power und Pentarchie. Internationale Beziehungen 1700–1785*, Paderborn u. a. 1997.
- 9 Friedrich MEINECKE, *Die Idee der Staatsräson in der neueren Geschichte*, München – Berlin 1924.
- 10 Helmut G. KOENIGSBERGER, *Dominium regale or dominium politicum et regale? Monarchies and Parliaments in Early Modern Europe*, in: Karl Bosl (Hg.), *Der moderne Parlamentarismus und seine Grundlangen in der ständischen Repräsentation*, Berlin 1977, s. 43–86; TÝŽ, *Zusammengesetzte Staaten, Repräsentativversammlungen und der amerikanische Unabhängigkeitskrieg*, *Zeitschrift für historische Forschung* (dále jen ZHF) 18, 1991, s. 399–423; také John H. ELLIOTT, *A Europe of Composite Monarchies*, *Past and Present* 137, 1992, s. 48–71.
- 11 K samostatné zahraniční politice uherských stavů také maďarská historiografie – srov. István HILLER, *Csáky István lengyelországi követjárása 1644-ben* [Vyslanectví Istvána Csákyho do Polska v roce 1644], *Történelmi Szemle* 31, 1989, s. 192–207; Péter TUSOR, *Jakusith György egri püspök római követjárása 1644–1645-ben* [Georg Jakusith, biskup v Egeru, jako vyslanec u papeže 1644–1645], *Hadtörténelmi Közlemények* 113, 2000, s. 237–268.
- 12 Srov. Sergio SÁNCHEZ GARCÍA, *Noticias sobre austracistas aragoneses y el secuestro de sus bienes*, *Revista de historia moderna* 25, 2007, s. 257–301; Virginia LEÓN SANZ, *El reinado del archiduque Carlos en España: la continuidad de un programa dinástico de gobierno*, *Manuscrits* 18, 2000, s. 41–62.
- 13 Fernand BRAUDEL, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II.*, Paris 1949. Jedná se o autorovu habilitaci obhájenou roku 1947.
- 14 V této tradici pokračuje například literární historie. Srov. Claudio MAGRIS, *Dunaj*, Praha 1992 (poprvé italsky 1986); TÝŽ, *Mikrokosmy*, Praha 2000. Také Predrag MATVEJEVIĆ, *Breviář Středozemí*, Praha 2002 (poprvé chorvatsky 1987).

mážděních, tedy na sněmech a v centrálních soudních orgánech.¹⁵ Také diplomati se stávali v nových interpretačních modelech lidmi z masa a krve s vlastními zájmy (získat zásluhy a prosadit se u svého domovského dvora, navázat sociální/rodinné vazby v novém prostředí, zvýšit vlastní prestiž během slavností, později také dojednat obchodní kontrakty na zboží z vlastní manufaktury). Zároveň s tím došlo k rozšíření množiny mezinárodních aktérů a ke státům přibýly například církevní řády nebo velké bankovní domy, jakými byli například jihoněmečtí Fuggerové,¹⁶ popř. někteří severoitalsí bankéři v 16. století.¹⁷ Právě předivo mezinárodních finančních toků však dodnes zůstává poněkud skrytou rovinou dějin diplomacie; existuje jen málo studií, které by se věnovaly nejen mezinárodním půjčkám evropským panovnickým domům ze strany soukromých osob či korporací, ale také subsidiím, kterými si zejména v době války země platily navzájem mezinárodní závazky. Objem těchto peněz přitom nebyl podle dosud zjištěných faktů malý a do značné míry se promítal do diplomatických negociací.¹⁸

Zvláštní význam pro historiografické pojednání o diplomatické službě pak mělo přehodnocení instituce dvora, jež přišlo s Eliasovou sociologií dvorské společnosti.¹⁹ Slavná kniha o dvorské společnosti se původně – jako habilitační spis – jmenovala *Dvorský člověk*, což lépe odráží základní Eliasovu otázku, tedy: jaké mechanismy používal šlechtic k začlenění do dvorské společnosti (recepce určitých modelů chování, zapojení do sociálních sítí u dvora, změna rezidenční strategie).²⁰ Chápeme-li diplomata v rámci jeho stálé mise jako součást dvora, na nějž je vyslán, potom si nutně musíme položit podobné otázky, jaké si kladl Norbert Elias při zkoumání přítažlivé síly dvora Ludvíka XIV. vzhledem

15 Kritika národního státu souvisí po druhé světové válce s kritikou absolutismu. Většinu relevantních argumentů shrnul Gerhard OESTREICH, *Strukturprobleme des europäischen Absolutismus*, Vierteljahresschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 55, 1968, s. 329–347.

16 Například Hermann KELLENBENZ, *Die Fugger in Spanien und Portugal bis 1560. Ein Großunternehmen des 16. Jahrhunderts I–II*, München 1990.

17 Srov. Heinrich LANG, *Herrscherfinanzen und Bankiers unter Franz I. Die Rolle der Florentiner Salvati im französischen Finanzsystem des frühen 16. Jahrhunderts*, in: Peter Rauscher – Andrea Serles – Thomas Winkelbauer (Hg.), *Das „Blut des Staatskörpers“*. Forschungen zur Finanzgeschichte der Frühen Neuzeit, München 2012, s. 459–512.

18 Srov. Max BRAUBACH, *Die Bedeutung der Subsidien für die Politik im spanischen Erbfolgekriege*, Bonn – Leipzig 1923; Hanns Leo MIKOLETZKY, *Die große Anleihe von 1706. Ein Beitrag zur österreichischen Finanzgeschichte*, Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs (dále jen MÖStA) 7, 1954, s. 268–293; Gustav OTRUBA, *Die Bedeutung englischer Subsidien und Antipationen für die Finanzen Österreichs 1701 bis 1748*, Vierteljahresschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 51, 1964, s. 192–234; nověji Christopher STORRS, „Große Erwartungen“. *Britische Subsidienzahlungen an Savoyen im 18. Jahrhundert*, in: P. Rauscher – A. Serles – T. Winkelbauer (Hg.), *Das „Blut des Staatskörpers“*, s. 87–128.

19 Norbert ELIAS, *Die höfische Gesellschaft. Untersuchungen zur Soziologie des Königtums und der höfischen Aristokratie*, Darmstadt 1969. Svou habilitaci pod názvem *Der höfische Mensch* obhájil roku 1930 na univerzitě ve Frankfurtu nad Mohanem.

20 Srov. Hillard VON THIESSEN – Christian WINDLER (Hg.), *Nähe in der Ferne. Personelle Verflechtung in den Außenbeziehungen der Frühen Neuzeit*, Berlin 2005.

k francouzské šlechtě. Tedy: jakými nástroji vyslanec u hostitelského dvora disponoval, jak se začleňoval do jeho organismu, na které osobnosti v okolí panovníka se orientoval a proč, jak hluboko do tajů hostitelského státu mohl vůbec proniknout apod. Jistě byla základem jeho působení důvěra, kterou požíval on i jeho panovník v dané cizí zemi, neméně mu dveře otevírali jeho krajané na dvoře etablovaní – v tomto směru se znovu ukazuje význam sňatkové a dynastické politiky evropských panovnických rodů a fungování paralelních dvorů královských/císařských manželek.²¹ Značně pak vyslanci usnadňovalo přístup ke dvoru soupeření mezi panovnickými dvory, při němž se každý panovník chtěl pochlubit svými sídly či velkolepostí pořádaných slavností, a posílit tak vlastní pozici v rámci evropské knížecí veřejnosti.²²

Ve druhé polovině 20. století začaly dominovat v evropské historiografii kulturní dějiny, v nichž jedno z hlavních míst zaujímaly tzv. nové politické dějiny, jež znovu oživily zájem o politiku, kterou ještě roku 1971 označil Jacques Le Goff nelichotivě jako „veteš“ a „mrtvolu“.²³ Chápání politiky bylo pod vlivem kulturního obratu rozšířeno, politická kultura tak náhle zahrnovala i sféry, které dosud nebyly historiky zkoumány. Byli to přitom filozofové (v německém prostředí například Hans Blumenberg²⁴) a politologové (v USA Gabriel Almond a Sidney Verba²⁵), kteří upozorňovali, že v politice jde především o přijetí daných politických struktur lidmi, ať jsou jimi poddaní nebo občané, tedy že jde o legitimizaci moci. K ní přitom nemusí nutně docházet jen prostřednictvím právních aktů, ale nástroje mohou mít na první pohled zcela nepolitickou povahu.²⁶ K dosahování politických cílů tak může sloužit umění, ale také určitý způsob chování, gestika, mimika či rétorika. Předmoderní kultury pak byly studovány ve vazbě na kulturní antropologii, a to srovnáváním historické látky a poznatků o primitivních společenstvích. Jakkoli

21 Srov. Pavel MAREK, *Klientelní strategie španělských králů na pražském císařském dvoře konce 16. a počátku 17. století*, Český časopis historický 105, 2007, s. 40–89. Zde i další literatura. Ve druhé polovině 17. století se situace otočila a rakouští Habsburkové si udržovali vlastní klientelní síť na madridském dvoře. K tomu Ivo CERMAN, *Systém stran na dvoře Leopolda I. Politická organizace habsburských dvorů ve Vídni a Madridu ve světle korespondence císařského vyslance Franze Eusebia z Pöttingu*, diplomová práce Univerzity Karlovy, Praha 2000. Dále také pozn. č. 68.

22 Například význam dvorských slavností pro porovnávání v rámci evropské knížecí veřejnosti zmiňuje již Volker BAUER, *Höfische Gesellschaft und höfische Öffentlichkeit im Alten Reich. Überlegungen zur Mediengeschichte des Fürstenhofs im 17. und 18. Jahrhundert*, Jahrbuch für Kommunikationsgeschichte 5, 2003, s. 29–68; starší názor, že festivity sloužily k legitimizaci panství vůči vlastním poddaným, odmítá Jens Ivo ENGELS, *Das „Wesen“ der Monarchie? Kritische Anmerkungen zum „Sakralkönigtum“ in der Geschichtswissenschaft*, *Majestas* 7, 1999, s. 3–39.

23 Srov. Jacques LE GOFF, *Is politics still the backbone of history?*, *Daedalus* 100, 1971, s. 1–19.

24 Hans BLUMENBERG, *Legitimität der Neuzeit*, Frankfurt am Main 1996 (poprvé vyšlo 1966).

25 Gabriel A. ALMOND – Sidney VERBA, *The Civic Culture. Political Attitudes and Democracy in Five Nations*, Princeton – New Jersey 1963, revidováno 1980.

26 Rainer HEYINK, *Fest und Musik als Mittel kaiserlicher Machtpolitik. Das Haus Habsburg und die deutsche Nationalkirche in Rom S. Maria dell' Anima*, Tutzing 2010.

se mohou zdát s odstupem několika desítek let vzájemné komparace násilné, vnesla kulturní antropologie do nových politických dějin významná témata, například studium funkce daru (Natalie Zemon-Davis²⁷) nebo určitých ceremoniálních praktik (prokazování úcty politické autoritě).²⁸ Předmoderní společnost přitom používala své specifické formy politické komunikace, která se díky vlivným teoretickým spisům Niklase Luhmanna dostala do centra zájmu současné historiografie nejen v německojazyčném prostředí.²⁹ Zvýšený důraz je potom z tohoto úhlu pohledu kladen na řeč a na funkci jazyka či jazyků při diplomatickém jednání.³⁰

Historická antropologie přinesla zájem o mentalitní svět člověka, v tomto případě diplomata. Jeho ideální podobu vykreslil již humanismus, a to v souvislosti se stále častějšími traktáty o ideálním dvořanovi.³¹ V renesanci tak byly položeny základy, které ve spojení s mezinárodním právem vedly v 17. století Abrahama de Wicquefort k sestavení první učebnice profesionálního diplomata (1682).³² Ve skutečnosti byl diplomat především cestovatelem, jenž měl určité představy o geografickém prostoru, do něhož směřuje, i o mís-

27 Srov. Natalie ZEMON-DAVIS, *The Gift in sixteenth-century France*, Oxford 2000; Valentin GROEBNER, *Gefährliche Geschenke. Ritual, Politik und die Sprache der Korruption in der Eidgenossenschaft im späten Mittelalter und am Beginn der Neuzeit*, Konstanz 2000; Gadi ALGAZI – Valentin GROEBNER – Bernhard JUSSEN (edd.), *Negotiating the Gift. Pre-Modern Figurations of Exchange*, Göttingen 2003; Mario DÖBERL, „Ein paar schöner wägen nach der Wienerischen neuesten façon“. *Zur Geschichte eines Geschenks Kaiser Karls VI. an den Zarenhof anlässlich der russisch-habsburgischen Allianzverträge des Jahres 1726*, Jahrbuch des Kunsthistorischen Museums Wien 4/5, 2002/2003, s. 297–331; Jeannette FALCKE, *Studien zum diplomatischen Geschenkwesen am brandenburgisch-preußischen Hof im 17. und 18. Jahrhundert*, Berlin 2006; Mark HÄBERLEIN – Christof JEGGLE (Hg.), *Materielle Grundlagen der Diplomatie. Schenken, Sammeln und Verhandeln in Spätmittelalter und Früher Neuzeit*, Konstanz 2012.

28 Dále Georges BALANDIER, *Politická antropologie*, Praha 2000.

29 Ze společného projektu Universität Innsbruck (prof. Gunda Barth-Scalmani) a Università di Bologna (prof. Angela de Benedictis) vychází německo-italská řada *Schriften zur politischen Kommunikation* (vyšlo už 13 svazků). Luhmannovy teorie se objevují například v přístupu Rudolfa Schlögl. Srov. Rudolf SCHLÖGL, *Vergesellschaftung unter Anwesenden. Zur kommunikativen Form des Politischen in der vormodernen Stadt*, in: Týž, *Interaktion und Herrschaft. Die Politik der frühneuzeitlichen Stadt*, Konstanz 2004, s. 9–60.

30 Srov. Stephano ANDRETTA – Stéphane PÉQUIGNOT – Marie-Karine SCHAUB – Jean-Claude WAQUET – Christian WINDLER (edd.), *Paroles de négociateurs*, Roma 2010; Heinz DUCHHARDT – Martin ESPENHORST (Hg.), *Frieden übersetzen in der Vormoderne. Translationsleistungen in Diplomatie, Medien und Wissenschaft*, Göttingen 2012.

31 Srov. Heidrun KUGELER, „Le Parfait Ambassadeur“. *The Theory and Practice of Diplomacy in the Century following the Peace of Westphalia*, diplomová práce University of Oxford, Oxford 2006.

32 Abraham DE WICQUEFORT, *L'Ambassadeur et ses fonctions*, La Haye 1682. Autor uvádí také cené rady pro vysílatelské státy (například aby je zastupovaly osoby s patřičným sociálním statutem). Srov. Alice PERRIN-MARSOL, *Abraham de Wicquefort, diplomate érudit au service du duc Auguste de Wolfenbüttel (1648-1653)*, *Francia* 35, 2008, s. 187–208; Maurice KEENS-SOPER, *Wicquefort*, in: Geoff R. Berridge – Maurice Keens-Soper (edd.), *Diplomatic Theory from Machiavelli to Kissinger*, New York 2001, s. 88–105.

tech, kterými bude projíždět, tedy jakousi mentální mapu.³³ Zde je jistě relevantní otázka, odkud tyto představy získal, zda měl již dříve zkušenosti s daným prostorem (například během kavalírské cesty), jakými informacemi byl vybaven vyslatelským dvorem a jeho úřady. Na rozdíl od mladíka na kavalírské cestě se u většiny vyslanců jednalo o muže zralého věku s jistými životními zkušenostmi a také s jistými stereotypy, které se mohly stát základem pro kulturní šok, a to především v zemích východní³⁴ a jihovýchodní Evropy.³⁵ Spektrum vnímání jinakosti bylo poměrně široké a sahalo od posuzování rozdílů v každodenních zvycích (hygiena) až po sledování diferencí v politickém systému, což můžeme pozorovat zejména u vyslanců putujících do zemí s radikálně odlišnou politickou kulturou jako Anglie nebo Švýcarsko. Tyto šoky z odlišnosti (například setkání s anglickým parlamentarismem) mohly vést k zajímavým reflexím nebo dokonce k pokusům o komparaci v rámci politické teorie.³⁶ Řada diplomatů byla skutečnými vzdělanci, kteří svou životní zkušenost dokázali vtělit do literárního tvaru, ať už se jednalo o Franze Paula von Lisolu³⁷ nebo Diega Saavedra Fajardo.³⁸ Zcela svébytným problémem je potom náboženská odlišnost, jež vedla k budování vyslancových soukromých kaplí a pořádání bohoslu-

33 Srov. Božena RADIMĚŘSKÁ, *Evropa „na východ od Rýna“ na mentální mapě anglicky píšícího cestovatele sedmnáctého století*, Český lid 95, 2008, s. 63–84. Zde i další literatura.

34 Srov. Magdalena ANDRAE, *Kulturelle Begegnungen am Petrinischen Hof im Spiegel frühneuzeitlicher europäischer Reiseberichte: Fremderfahrung anhand Johann Georg Korbs „Tagebuch der Reise nach Rußland“ und Friedrich Christian Webers „Das veränderte Rußland“*, diplomová práce Universität Wien, Wien 2013.

35 Srov. Martin WREDE, *Das Reich und seine Feinde. Politische Feindbilder in der reichspatriotischen Publizistik zwischen Westfälischem Frieden und Siebenjährigem Krieg*, Mainz 2004; Franz BOSBACH (Hg.), *Feindbilder. Die Darstellung des Gegners in der politischen Publizistik des Mittelalters und der Neuzeit*, Köln – Weimar – Wien 1992. V českém prostředí Tomáš RATAJ, *České země ve stínu pŕlměsíce*, Praha 2002.

36 Srov. Thomas WELLER, „Spanische Servitut“ versus „teutsche Libertet“? *Kulturkontakt, Zeremoniell und interkulturelle Deutungskonflikte zur Zeit Karls V.*, in: Barbara Stollberg-Rilinger – Thomas Weller (Hg.), *Wertekonflikte – Deutungskonflikte*, Münster 2007, s. 175–196; Christian WINDLER, *Diplomatie als Erfahrung fremder politischer Kulturen. Gesandte von Monarchen in den eidgenössischen Orten (16. und 17. Jahrhundert)*, *Geschichte und Gesellschaft* 32, 2006, s. 5–44. Obecněji Albrecht CLASSEN, *Das Fremde und das Eigene*, in: Peter Diezelbacher (Hg.), *Europäische Mentalitätsgeschichte. Hauptthemen und Einzeldarstellungen*, Stuttgart 1993, s. 429–450; Dorothea NOLDE, *Vom Umgang mit Fremdheit: Begegnungen zwischen Reisenden und ihren Gastgeberinnen im 17. Jahrhundert*, in: Rainer Babel – Werner Paravicini (Hg.), *Grand Tour. Adliges Reisen und Europäische Kultur vom 14. bis zum 18. Jahrhundert*, Stuttgart 2005, s. 579–591; TÁŽ, *Fremdheitserfahrung und Kulturtransfer – deutsche und französische Europareisende, ca. 1525–1750*, habilitace Universität Basel, Basel 2011. V českém prostředí Daniela TINKOVÁ, *Namísto úvodu. „My“ a „oni“ – náčrt teoretické reflexe problematiky*, *AUC, Philosophica et historica – Studia historica* 52, 1999 (= *Obraz druhého v historické perspektivě II*), s. 11–28.

37 Srov. Alfred F. PRIBRAM, *Franz Paul Freiherr von Lisola (1613–1674) und die Politik seiner Zeit*, Leipzig 1894; Markus BAUMANN, *Das publizistische Werk des kaiserlichen Diplomaten Franz Paul Freiherr von Lisola (1613–1674)*, Berlin 1994.

38 Hans-Otto MÜHLEISEN, *Diego Saavedra Fajardo, der spanische Botschafter beim westfälischen Friedenskongress*, in: Heinz Duchhardt – Christoph Strosetzki (Hg.), *Siglo de Oro – Decadentia. Spaniens Kultur und Politik in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts*, Köln – Weimar – Wien 1996,

žeb jiného než dominantního vyznání, jež byly v konfesijně vyhraněné Evropě příčinou četných rozepří a zkoušely hloubku zakotvení diplomatické imunity v rámci mezinárodního práva.³⁹

Mezinárodní právo je další oblastí, která byla a je pro studium raně novověké diplomacie klíčová. Jeho dějiny jakožto jednotného systému⁴⁰ totiž sahají právě až do počátků novověku, kdy jeho základní postuláty formuloval Hugo Grotius a v praxi se poprvé naplno uplatnily během jednání o vestfálském míru.⁴¹ S tím souvisí konstrukce politického prostoru v raně novověké Evropě,⁴² vytváření přesných hranic a definování práv a privilegií v rámci určitého území; tedy postupné naplňování představy Jeana Bodina o státní suverenitě.⁴³ Změny právní s sebou pochopitelně přinášely i změny organizace raně novověkého prostoru a také změnu mentality těch, kteří dané – nově politicky organizované – území spravovali nebo přes něj třeba i jen cestovali.⁴⁴

Vlastní diplomatická praxe byla ovlivňována vedle rodícího se mezinárodního práva ještě jedním souborem právních norem, jež zůstává do jisté míry specifickým raného novověku, a to ceremoniálním právem, z něhož do dnešních dnů zůstaly v diplomatickém styku některá rezidua (diplomatické zvyklosti a postupy), jako celek však již neplatí. Přitom právě v raném novověku mu byla věnována maximální pozornost předních právních kapacit včetně velkých teoretiků přirozeného práva, jako byl Samuel Pufendorf nebo Christian Wolff.⁴⁵ Základní otázkou ceremoniálního práva bylo určit samo pořadí států v Evropě, od čehož se odvíjelo nejen pořadí zemí vyjmenovaných v rámci titulu jednoho

s. 43–60; TÝŽ, *Die Friedensproblematik in den politischen Emblemen Diego de Saavedra Fajardos*, München 1982.

39 Benjamin J. KAPLAN, *Diplomacy and Domestic Devotion: Embassy chapels and the toleration of religious dissent in early modern Europe*, *Journal of Early Modern Europe* 6, 2002, s. 341–361.

40 Ve středověku se omezovalo mezinárodní právo jen na etické otázky spravedlivé války, resp. na právo uzavírat mír a spojenecké smlouvy.

41 Srov. Wilhelm JANSSEN, *Die Anfänge des modernen Völkerrechts und der neuzeitlichen Diplomatie*, *Deutsche Vierteljahresschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte* 38, 1964, s. 450–485, 591–638. Už Wicquefort napsal, že „il n'y a point de plus illustre marque de la Souveraineté que le Droit d'envoyer et de recevoir des Ambassadeurs“. A. DE WICQUEFORT, *L'Ambassadeur et ses fonctions*, s. 17.

42 Martin WARNKE, *Politische Landschaft. Zur Kunstgeschichte der Natur*, München – Wien 1992.

43 Jean BODIN, *Les six livres de la République*, Paris 1576. Srov. Jiří HRBEK, *Jean Bodin a počátky teorie státní suverenity*, in: Jan Kubáček (ed.), *První studentský politologický almanach*, Praha 2005, s. 7–30. Zde i další literatura.

44 Markus BAUER – Thomas RAHN (Hg.), *Die Grenze. Begriff und Inszenierung*, Berlin 1997. Také Johannes PAULMANN, *Grenzräume. Kulturgeschichtliche Perspektiven auf die Geschichte der internationalen Beziehungen*, in: Christina Lutter – Margit Szöllösi-Janze – Heidemarie Uhl (Hg.), *Kulturgeschichte. Fragestellungen, Konzepte, Annäherungen*, Innsbruck – Wien – München – Bozen 2004, s. 191–209; Christine ROLL – Frank POHLE – Matthias MYRCZEK (Hg.), *Grenzen und Grenzüber-schreitungen. Bilanz und Perspektiven der Frühneuzeitforschung*, Köln am Rhein 2010.

45 Srov. Miloš VEC, *Zeremoniellwissenschaft im Fürstenstaat. Studien zur juristischen und politischen Theorie absolutistischer Herrschaftsrepräsentation*, Frankfurt am Main 1998.

panovníka, ale také poradí vyslanců v případě jejich účasti na multilaterálním jednání. Je s podivem, že se této velmi důležité otázce začala věnovat evropská historiografie až v nedávné době, a to díky Barbaře Stollberg-Rilinger.⁴⁶ Hlavní funkcí diplomatického ceremoniálu pak bylo předcházet sporům⁴⁷ o přednost na nejvyšší úrovni, na níž ambasadoři (tedy diplomati prvního řádu) představovali svého panovníka. Zatímco jejich náplň práce se příliš nelišila od vyslanců nižších stupňů, zacházení s nimi v rámci diplomatického ceremoniálu odpovídalo zacházení s hlavou cizího státu.⁴⁸ Mírové konference, kam tyto zplnomocnění ministři přijížděli, se stávaly *de facto* vrcholnými schůzkami hlav evropských států, jejichž fyzický kontakt se v období 16. až 18. století na rozdíl od doby předchozí i následující omezoval na minimum.⁴⁹ V této souvislosti je třeba připomenout, že diplomacie nebyla v raném novověku provozována mezi abstraktními státy, ale mezi „*souverainen, oder ihnen gleichgeltenden Personen*“, jak napsal Johann Christian Lünig.⁵⁰ I z tohoto hlediska se raně novověká Evropa jeví spíše jako společnost knížat (*la société*

-
- 46 Poprvé na tuto otázku upozornil Heinz DUCHHARDT, *Imperium und Regna im Zeitalter Ludwigs XIV.*, Historische Zeitschrift 232, 1981, s. 555–581; potom až Barbara STOLLBERG-RILINGER, *Die Wissenschaft der feinen Unterschiede. Das Präzedenzrecht und die europäischen Monarchien vom 16. bis zum 18. Jahrhundert*, Majestas 10, 2003, s. 125–150. Poprvé bylo nutné poradí evropských států upravit během velkých koncilů 15. století a k dané otázce se vyjadřovaly přední teologické kapacity své doby včetně Mikuláše Kusánského nebo Eneáše Silvia Piccolominiho. Srov. Johannes HELMRATH, *Rangstreite und Generalkonzilien des 15. Jahrhunderts als Verfahren*, in: Barbara Stollberg-Rilinger (Hg.), *Vormoderne politische Verfahren*, Berlin 2001, s. 139–173.
- 47 Nyní se diplomatickým konfliktům v raném novověku věnuje ve svém výzkumném projektu na univerzitě v Brémách Dorothea Nolde. Jeho název je *Vom Kulturkonflikt zum Nationalkonflikt: Modalitäten und Spielräume diplomatischer Konfliktlösung in der Frühen Neuzeit (1550–1815)*.
- 48 Srov. Gottfried STIEVE, *Europäisches Hof-Ceremoniel*, Leipzig 1723, s. 315: „... ein Envoyé alles dasjenige so gut verrichten kann, was man einem Ambassadeur zu negotiiren aufträgt, so daß die Differentia specifica dieser beyden bloß im Charakter und dem daraus fließenden Ceremoniel besteht.“ Na příkladě papežských nunciů Elisabeth GARMS-CORNIDES, *Liturgie und Diplomatie. Zum Zeremoniell des Nuntius am Wiener Kaiserhof im 17. und 18. Jahrhundert*, in: Richard Bösel – Grete Klingenstein – Alexander Koller (Hg.), *Kaiserhof – Papsthof (16. – 18. Jahrhundert)*, Wien 2006, s. 125–146; TÁŽ, „Per sostenere il decoro“. *Beobachtungen zum Zeremoniell des päpstlichen Nuntius in Wien im Spannungsfeld von Diplomatie und Liturgie*, in: Ralph Kauz – Giorgio Rota – Jan Paul Niederkorn (Hg.), *Diplomatisches Zeremoniell in Europa und im mittleren Osten in der Frühen Neuzeit*, Wien 2009, s. 97–130.
- 49 Srov. Johannes PAULMANN, *Pomp und Politik. Monarchenbegegnungen in Europa zwischen Ancien Régime und Erstem Weltkrieg*, Paderborn – München – Wien – Zürich 2000; jednou z výjimek byla návštěva cara Petra Velikého ve Vídni (26. 6. – 29. 7. 1698). K tomu Iskra SCHWARCZ (Hg.), *Peter der Große in Wien: Ausstellung im Österreichischen Staatsarchiv 3. Dezember 1999 – 21. Jänner 2000*, Wien 1999; Erich SCHLÖSS, *Zar Peter der Große in Wien. Übertragungen der Blätter 411 bis 452 der Ceremonialprotokolle 1698 (ZA Prot. 5) in die Schrift unserer Zeit wort- und zeilengetreu*, MÖStA 51, 2004, s. 375–546.
- 50 Johann Christian LÜNIG, *Theatrum Ceremoniale Historico-Politicum I*, Leipzig 1719, s. 2. Na tento důležitý fakt upozornil Lucien BÉLY, *Souverainité et souverain. La question du cérémonial dans les relations internationales a l'époque moderne*, in: *Annuaire-Bulletin de la Société de l'Histoire de France*, Paris 1994, s. 27–43.

des princes, Fürstengesellschaft) než jako mezinárodní systém suverénních států známý z 19. století.⁵¹

Diplomatický ceremoniál byl v raném novověku významnou součástí ceremoniálních systémů všech evropských států a objevuje se jako integrální složka obsáhlých spisů tzv. ceremoniální vědy. Na několika konstitutivních příkladech je v nich ukázáno zacházení s vyslanci v různém kulturním prostředí, přičemž zvláštní důraz je kladen na vjezd a odjezd vyslance do/z rezidenčního města a na první a poslední audienci u panovníka. Mezitím se zpravidla vyslanec účastní dvorských slavností a bohoslužeb, ve výjimečných případech s panovníkem stoluje nebo je přítomen jednání jeho poradních orgánů. Oficiální část byla upravena přísnými ceremoniálními předpisy a vyžadovala nejen specifické konverzační schopnosti, ale i jistou vyspělost v ovládání vlastního těla (mimika, gestika). Na hostitelskou zemi potom kladla přítomnost cizích diplomatů nároky ohledně zajištění jejich bezpečnosti i vybavení vlastních reprezentativních sídel, jejichž architektura odrážela připravenost na přijetí cizích vyslanců a počítala s tím, že bude tato připravenost kriticky zhodnocena ve vyslancových zprávách domů.⁵² Ty představují vedle instrukcí⁵³ jeden ze základních pramenů pro popis oficiálního průběhu mise, jakkoli v nedávné době upozornila historiografie na jejich schematičnost a četná interpretační úskalí.⁵⁴ Přesto lze

51 Lucien BÉLY, *La société des princes, XVIe – XVIIIe siècle*, Paris 1995.

52 Srov. Hugh Murray BAILLIE, *Etiquette and the Planning of the State Apartments in Baroque Palaces*, *Archaeologia* 51, 1967, s. 169–199; Michael STÜRMER, *Gehäuse der höfischen Gesellschaft*, *ZfH* 7, 1980, s. 219–228; Wolfgang LOTZ, *Die Spanische Treppe. Architektur als Mittel der Diplomatie*, in: Martin Warnke (Hg.), *Politische Architektur in Europa vom Mittelalter bis heute*, Köln 1984, s. 175–223; Juliusz CHROSCICKI, *Ceremonial Space*, in: Allan Ellenius (ed.), *Iconography, Propaganda and Legitimation*, Oxford 1998, s. 193–216; Peter-Michael HAHN – Ulrich SCHÜTTE (Hg.), *Zeichen und Raum. Ausstattung und höfisches Zeremoniell in der deutschen Schlössern der Frühen Neuzeit*, Berlin 2006. Pro vídeňský Hofburg monotematické číslo *Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege* 51, 1997 (*Neue Forschungen zur Wiener Hofburg*); Christian BENEDIK, *Die Wiener Hofburg unter Kaiser Karl VI. – Probleme herrschaftlichen Bauens im Barock*, dizertační práce Universität Wien, Wien 1989 a z ní vycházející články.

53 Problematika vyslanecových instrukcí není pro středoevropské prostředí uceleně zpracována. Základní informace podává Jan Paul NIEDERKORN, *Diplomaten-Instruktionen in der Frühen Neuzeit*, in: Anita Hipfinger (Hg.), *Ordnung durch Tinte und Feder? Genese und Wirkung von Instruktionen im zeitlichen Längsschnitt vom Mittelalter bis zum 20. Jahrhundert*, Wien 2012, s. 73–84. O ediční zpřístupnění vybraného vzorku se snaží projekt Česká a moravská šlechta v diplomatických službách rakouských Habsburků (1640–1740) (dále pozn. 132). Pro Francii srov. Albert SOREL (ed.), *Recueil des instructions données aux ambassadeurs et ministres de France depuis les Traités de Westphalie jusqu' à la révolution française I – Autriche*, Paris 1884 (dostupné na URL: <<http://gallica.bnf.fr>> [cit. 2013-10-23]).

54 Srov. Joachim WILD, *Formen und protokollarische Inszenierung der internationalen Diplomatie der Frühen Neuzeit im Spiegel ihres Schriftguts*, in: Georg Vogeler (Hg.), *Geschichte „in die Hand genommen“*. Die Geschichtlichen Hilfswissenschaften zwischen historischen Grundlagenforschung und methodischen Herausforderungen, München 2005, s. 245–257; také Friedrich EDELMAYER, *Gesandtschaftsberichte in der Frühen Neuzeit*, in: Josef Pauser – Martin Scheutz – Thomas Winkelbauer (Hg.), *Quellenkunde der Habsburgermonarchie (16. – 18. Jahrhundert)*. Ein exemplarisches Handbuch, Wien 2004, s. 849–859.

za ustálenými klišé a povinnými pasážemi odhadnout jedinečnost okamžiku. Tyto zprávy tak mohou prozradit mnohé o čtení politických symbolů ze strany vyslance, jenž byl připraven vnímat realitu jejich prostřednictvím. Není tudíž divu, že jej více než výzdoba místností zaujmou například formy distance vzniklé mezi ním a panovníkem, zacházení s pokrývkou hlavy nebo (ne)existence a výška baldachýnu nad panovníckým trůnem. Vedle otázek po vzniku a významu jednotlivých ceremoniálních úkonů však nutně přichází tázání po důvodech konce ceremoniálu jako rozhodujícího systému znaků pro chápání politické reality, tedy kdy a hlavně proč přestaly například slavnostní vjezdy nových vyslanců do hostitelských měst.⁵⁵

Raně novověká diplomacie však měla vedle oficialit (vjezdů, audiencí a slavností) i svou neoficiální část, na kterou se často zapomíná, protože je velmi obtížně postižitelná v pramenech. Množství agentů a vyslanců nižších stupňů, často místních obyvatel působících za peníze cizího státu, se staralo o zázemí každé mise, předjednávalo pozdější dohody a v nemalé míře uplácelo významné osoby hostitelské země, které pak otevíraly dveře oficiální diplomacii. Na tento spodní proud evropské diplomacie upozornil roku 1990 ve své monumentální práci francouzský historik Lucien Bély.⁵⁶ To vše vyžadovalo větší či menší míru utajení, jež se odráží i v diplomatické korespondenci (šifry⁵⁷) a účtech (tajné výdaje). Tuto dvojkolejnost je třeba mít na paměti při rozvažování nad tvůrci evropské diplomacie. Mezi ně patří na prvním místě oficiální vyslanci, jejichž kvalifikací je šlechtický původ a důvěra jejich panovníka, která se prostřednictvím kreditivů transformuje v důvěru panovníka-hostitele. Za nimi stojí nejen diplomatický aparát profesionálních úředníků, většinou s právnickým vzděláním (osobní sekretáři, sekretáři mise apod), ale také množství agentů a špiónů, kteří jim připravují půdu.⁵⁸ Neoficiální diplomacie pak byla do znač-

55 Obecněji Bernhard JAHN – Thomas RAHN – Claudia SCHNITZER (Hg.), *Zeremoniell in der Krise. Störung und Nostalgie*, Marburg 1998. K diplomacii Andrea ZANNINI, *Economic and Social Aspects of the Crisis of Venetian Diplomacy in the seventeenth and eighteenth Centuries*, in: Daniela Frigo (ed.), *Politics and Diplomacy in Early Modern Italy. The Structure of Diplomatic Practice, 1450–1800*, Cambridge 2001, s. 109–146.

56 Lucien BÉLY, *Espions et ambassadeurs au temps de Louis XIV.*, Paris 1990. Také TÝŽ, *Les Relations internationales en Europe XVIIe–XVIIIe siècles*, Paris 2001. Také Heidrun KUGELER, „Ehrenhafte Spione“. *Geheimnis, Verstellung und Offenheit in der Diplomatie des 17. Jahrhunderts*, in: Claudia Benthien – Steffen Martus (Hg.), *Die Kunst der Aufrichtigkeit im 17. Jahrhundert*, Tübingen 2006, s. 127–148. O vazbě mezi oficiální a neoficiální sférou nejnověji Eva K. DADE, *Madame de Pompadour. Die Mätresse und die Diplomatie*, Köln – Weimar – Wien 2010.

57 Srov. Hildegard ERNST, *Geheimschriften im diplomatischen Briefwechsel zwischen Wien, Madrid und Brüssel 1635–1642*, MÖStA 42, 1992, s. 102–127.

58 Srov. Françoise AUTRAND, *Les légats à latere à l'époque moderne et le personnel des légations*, in: Lucien Bély – Isabelle Richefort (edd.), *L'invention de la diplomatie. Moyen Age – Temps modernes*, Paris 1998, s. 207–224; Rouen PONS, *Gesandte in Wien. Diplomatischer Alltag um 1700*, in: Susanne Claudine Pils – Jan Paul Niederkorn (Hg.), *Ein zweigeteilter Ort? Hof und Stadt in der Frühen Neuzeit*, Innsbruck u. a. 2005, s. 155–187.

né míry doménou žen, z nichž ty nejmocnější si udržovaly vlastní síť agentů. Právě genderový pohled na dějiny diplomacie dnes představuje dynamicky se rozvíjející proud (například na univerzitě v Bernu), přičemž historický materiál nachází především na bourbonských dvorech 17. a 18. století.⁵⁹

Všechna tato témata, jež se vynořila v posledních desetiletích, přinesla nový pohled na dějiny mezinárodní politiky v raném novověku. Základní rámec pro studium diplomacie jako významného faktoru vytváření moderní Evropy položila jedinečná monografie Garretta Mattinglyho,⁶⁰ kterou následovaly další práce cílené na problematiku jednotlivých zemí – na habsburskou monarchii se zaměřila kniha Klause Müllera,⁶¹ na Francii Williama Roosena,⁶² na Velkou Británii Jeremyho Blacka,⁶³ naposledy pak kniha Heika Drosteho pojednávající o diplomacii švédské⁶⁴ a Judith Matzke zkoumající saskou diplomacii.⁶⁵ Stále vznikají nové otázky, jež je potřeba řešit: v nedávné době například pozice diplomata v rámci tzv. kulturního transferu.⁶⁶ Vyslanec totiž nebyl jen politickým činitelem, ale také zprostředkovatelem kontaktů mezi dvěma rozdílnými kulturami. Z ciziny si přivážel nejen suvenýry a kuriozity, ale také knihy, obrazy a další artefakty, které působily nejen na jeho domácnost, ale i na společenskou síť, jíž byl součástí. Kontakty, které si vytvořil v zahraničí, zpravidla neskončily s koncem jeho mise, nadále je udržoval a využíval, například během kavalírských cest vlastních dětí. Z habsburského vyslance ve Francii, Anglii či ve Španělsku se po návratu do jisté míry mohl stát kulturní vyslanec Francie, Anglie či Španělska uvnitř habsburské monarchie. Zvláštní náklonnost k dané zemi pro-

59 Srov. E. K. DADE, *Madame de Pompadour*; Corina BASTIAN, *Kammerdame und diplomatische Akteurin: Die Prinzesse des Ursins am Hof Philipps V. von Spanien (1701–1714)*, in: Hillard von Thiesen – Christian Windler (Hg.), *Akteure der Außenbeziehungen*, Köln – Wien – Weimar 2010, s. 261–276; TÁŽ, *Verhandeln in Briefen. Frauen in der höfischen Diplomatie des frühen 18. Jahrhunderts*, Köln – Wien – Weimar 2013. V současnosti se autorka podílí na vědeckém projektu *Weibliche Diplomatie? Frauen als aussenpolitische Akteurinnen (18. Jahrhundert)* na univerzitě v Bernu.

60 Garrett MATTINGLY, *Renaissance Diplomacy*, Baltimore 1964 (první vydání 1955). Také TÝŽ, *A Humanist Ambassador*, *Journal of Modern History* 4, 1932, s. 175–185.

61 Klaus MÜLLER, *Das kaiserliche Gesandtschaftswesen im Jahrhundert nach dem Westfälischen Frieden (1648–1740)*, Bonn 1976.

62 William J. ROOSEN, *The Age of Louis XIV. and the Rise of Modern Diplomacy*, Cambridge 1976. Srov. též novější kompendium Françoise AUTRAND – Lucien BÉLY – Philippe CONTAMINE – Thierry LENTZ, *Histoire de la diplomatie française I – Du Moyen Age à l'Empire*, Paris 2007.

63 Jeremy BLACK, *The British Diplomats and Diplomacy 1688–1800*, Exeter 2001.

64 Heiko DROSTE, *Im Dienste der Krone. Schwedische Diplomaten im 17. Jahrhundert*, Berlin 2006.

65 Srov. Judith MATZKE, *Gesandtschaftswesen und diplomatischer Dienst Sachsens 1694–1763*, Leipzig 2011.

66 Srov. Arno STROHMEYER, *Kulturtransfer durch Diplomatie. Die kaiserlichen Botschafter in Spanien im Zeitalter Philipps II. und das Werden der Habsburgermonarchie (1560–1598)*, in: Wolfgang Schmale (Hg.), *Kulturtransfer*, Wien 2003, s. 205–230. Také Bianca Maria LINDORFER, *Cosmopolitan Aristocracy and the Diffusion of Baroque Culture: Cultural Transfer from Spain to Austria in the Seventeenth Century*, Florence 2009.

jevující se například angažováním cizinců na vlastním dvoře v pozicích chův, lokajů, kuchařů nebo zahradníků mohla mít v některých případech i politické důsledky.⁶⁷ Po svém návratu se totiž stával vyslanec odborníkem na danou zemi, jehož služeb nadále využíval jeho panovník, neboť úspěšná diplomatická mise často urychlila šlechticovu kariéru u dvora. Stával se z něj jakýsi *opinion maker* při rozhodování o určité zemi a měl-li dostatečný vliv, mohl způsobit i změnu zahraniční politiky vůči ní (Kounicova *renversement des alliances*).

Kulturní transfer rozhodně neprobíhal jen prostřednictvím diplomatů. Mezinárodní, tedy výsostně politické, vztahy často jen připravovaly půdu a určovaly mantinely, v nichž se pohybovali umělci, organizátoři uměleckého života či obchodníci, kteří byli vlastními aktéry celého procesu. Z tohoto pohledu byl nejsilnějším kulturním spojením raně novověké Evropy trojúhelník mezi oběma větvemi habsburského rodu, tedy mezi střední Evropou a Pyrenejským poloostrovem, a poloostrovem Apeninským, kde se Habsburkové orientovali na některé státy, zejména na Benátky a Mantovu. Stále zřetelněji se ukazuje, jak významnými prvky tohoto propojení byly habsburské manželky, přinášející si z otcovského domu nejen jisté vychování a naučená ceremoniální pravidla, ale i módu, vkus a vlastní estetické normy, které se pak snažily uplatňovat v blízkosti svého habsburského manžela, ať už šlo o architekturu, výtvarné umění, hudbu nebo divadlo. Komplexní zpracování této závažné problematiky dosud chybí, i když existuje několik zdařilých a bohužel nevydaných absolventských prací na Vídeňské univerzitě, které na dané téma narazily.⁶⁸ Kulturní vlivy Pyrenejského či Apeninského poloostrova ve střední Evropě neunikly ani historikům a historičkám divadla⁶⁹ či výtvarného umění.⁷⁰ O proměnlivých kulturních vztazích mezi Vídní a Madridem (či Mantovou) tak víme především pro 16. a první po-

67 Srov. Robert MUCHEMBLED (ed.), *Cultural Exchange in Early Modern Europe I-III*, Cambridge 2007. Konkrétně Eva-Bettina KREMS, *Wittelsbacher und Europa. Kulturtransfer am frühneuzeitlichen Hof*, Köln 2012; Veronika HYDEN-HANSCHO, *Reisende, Migranten, Kunstmanager. Mittlerpersönlichkeiten zwischen Frankreich und dem Wiener Hof 1630–1730*, Stuttgart 2013.

68 Srov. Helga WIDORN, *Die spanischen Gemahlinnen der Kaiser Maximilian II., Ferdinand III. und Leopold I.*, dizertační práce Universität Wien, Wien 1959; Claudia HAM, *Die Verkauften Bräute. Studien zu den Hochzeiten zwischen österreichischen und spanischen Habsburgern im 17. Jahrhundert*, dizertační práce Universität Wien, Wien 1995; Michael PÖLZL, *Studien zum weiblichen Hofstaat im 17. Jahrhundert am Beispiel des Wiener Hofes*, diplomová práce Universität Wien, Wien 2003.

69 Srov. Andrea SOMMER-MATHIS, *Ein „pícaro“ und spanisches Theater am Wiener Hof zur Zeit des Dreißigjährigen Krieges*, in: Andreas Weigl (Hg.), *Wien im Dreißigjährigen Krieg*, Wien – Köln – Weimar 2001, s. 655–694; Otto G. SCHINDLER, *„Sonst ist es lustig alhie.“ Italienisches Theater am Habsburgerhof zwischen Weißem Berg und Sacco di Mantova*, in: tamtéž, s. 565–654.

70 Srov. Petr FIDLER, *Spanische Säle – Architekturtypologie oder –semiotik?*, in: Wolfram Krömer (Hg.), *Spanien und Österreich in der Renaissance*, Innsbruck 1989, s. 157–174; Friedrich POLLEROS, *„Romanitas“ in der habsburgischen Repräsentation von Karl V. bis Maximilian II.*, in: R. Bösel – G. Klingenstein – A. Koller (Hg.), *Kaiserhof – Papsthof*, s. 207–224.

lovinu 17. století⁷¹ více, než je tomu v případě francouzských vlivů na vídeňské (ale i pražské či brněnské) prostředí ve století následujícím.

Pohlédneme-li na dějiny diplomacie habsburské monarchie v 16. až 18. století, vyvstane stěžejní otázka, tedy jakým způsobem byla vytvářena samotná koncepce zahraniční politiky, oné doktríny, která určovala směřování podunajské říše v raném novověku, stanovovala priority, rozmísťovala jednotlivé vyslance, rozhodovala o válce a míru. Bohužel většina pramenů k podobnému studiu byla už v raném novověku považována za tajnou (*arcana imperii*) a na rozdíl od Anglie/Velké Británie, kde musel v parlamentu proběhnout víceméně veřejný proces ratifikace, lze rekonstruovat tvorbu zahraniční politiky uvnitř habsburského dvora jen nepřímo, i když jsou zachovány alespoň částečně protokoly z jednání tajné či říšské dvorské rady⁷² (podstatně horší je situace v případě dvorské válečné rady). Nedostatek „oficiálních“ pramenů je však možno nahradit pomocí výpovědí jedinců, kteří se jednání dotyčných orgánů účastnili, jak ostatně ukázal na příkladu tajné rady a jejího rozhodovacího procesu ve své práci Stefan Siennell.⁷³

Dějiny mezinárodních vztahů zažívají od devadesátých let 20. století pomalu, ale jistě návrat na výsluní zájmu historiků. Nejedná se však již o tradičně pojaté dějiny diplomatických jednání a smluv, ale o kulturní dějiny diplomacie.⁷⁴ Tento posun v interpretaci je zřetelný na tématu, jež je pro dějiny mezinárodních vztahů v raném novověku v jistém smyslu paradigmatické: na přístupu k vestfálskému míru. Po obsáhlé syntéze Fritze Dickmanna, která rekonstruovala vestfálská jednání den po dni, téměř nikdo nepředpokládal, že lze k tomuto tématu říci cokoli nového.⁷⁵ Monumentální ediční podnik *Acta pacis Westphalicae* založený v Bonnu roku 1962 však dokázal, jak mnohovrstevnatý může být proces, jehož výsledkem se stal vestfálský mír.⁷⁶ Editoři zpřístupnili materiál zdaleka

71 Shrnutí nabízí Christopher LAFERL, *Die Kultur der Spanier in Österreich unter Ferdinand I. (1522–1564)*, dizertační práce Universität Wien, Wien 1996 (z této dizertace bylo v následujících letech publikováno několik článků, zejména TÝŽ, *Sprache – Inhalt – Hierarchie unter Brüdern. Zum Verhältnis zwischen Karl V. und Ferdinand I. in der Familienkorrespondenz Ferdinands I. (1533/1534)*, in: Alfred Kohler – Barbara Haider – Christine Ottner (Hg.), *Karl V. 1500–1558*, Wien 2002, s. 359–371). Pro 17. století Hildegard ERNST, *Madrid und Wien 1632–1637: Politik und Finanzen in den Beziehungen zwischen Philipp IV. und Ferdinand II.*, Münster 1991; Ramirez Wenceslao Marques DE VILLA-URRUTIA, *Relaciones entre España y Austria durante el reinado de la emperatriz dona Margarita, infanta de España, esposa del Emperador Leopoldo I*, Madrid 1905.

72 Srov. Oswald VON GSCHLIESSER, *Der Reichshofrat. Bedeutung und Verfassung, Schicksal und Besetzung einer obersten Reichsbehörde von 1559 bis 1806*, Wien 1942.

73 Srov. Stefan SIENELL, *Die Geheime Konferenz unter Kaiser Leopold I.*, Frankfurt am Main u. a. 2001.

74 Srov. Heidrun KUGELER – Christian SEPP – Georg WOLF (Hg.), *Internationale Beziehungen in der Frühen Neuzeit*, Münster 2006. Obecně k novým politickým dějinám Barbara STOLLBERG-RILINGER (Hg.), *Was heißt Kulturgeschichte des Politischen*, Berlin 2005.

75 Srov. Fritz DICKMANN, *Der Westfälische Frieden*, Münster 1959.

76 Rozpis jednotlivých svazků této ediční řady se nachází online, viz URL: <<http://www.pax-westphalica.de/apw/apwframe.htm>> [cit. 2013-10-8]

přesahující dějiny mezinárodních vztahů pojaté jako dějiny států. Vedle oficiálních dokumentů a korespondence vyslanců s jejich suverény jsou vydány osobní deníky (Warthenberka, Lamberka) nebo písemnosti městské provenience (*Stadtmünsterische Akten*). S přípravou celého díla navíc editoři naráželi na nové prameny, které je nutily rozšiřovat geografický i chronologický rámec, pro něž byla relevantní vestfálská jednání. Vznikla tak celá řada historických prací čítající dnes již 35 svazků pojednávajících o vztazích jednotlivých zemí k negociacím, o souběžných událostech a jejich vazbách na Münster a Osnabrück (povstání Ormée) či o dějinách přímo předcházejících či bezprostředně následujících po mírovém kongresu (norimberský exekuční sněm 1649–1650 nebo naopak řezenský kurfiřtský sněm 1636–1637). Neméně zajímavá jsou pojednání o obecnějších otázkách jako obraz panovníka v polovině 17. století,⁷⁷ popř. o vnímání cizího z pozic vyslance.⁷⁸ Zdá se, že základy položené ve vestfálských městech určovaly celkový rámec, v němž se odehrávala diplomacie následujících desetiletí⁷⁹ a toto zjištění učiněné v souvislosti s 350. výročím slavného míru vedlo od přelomu 20. a 21. století k oživení zájmu o mezinárodní politiku nahlíženou již prizmatem nových politických dějin.⁸⁰ Budeme-li pozorně sledovat témata jednotlivých knih vyšlých z této řady, může nám to sloužit jako určitý kompas, kam se ubírá moderní evropské bádání o zahraniční politice raně novověkých států.

Dějiny diplomacie stojí v současnosti před řadou výzev, s nimiž je nutné se vypořádat nejen po metodologické stránce změnou akcentů a novým čtením pramenů, ale také po stránce metodické, tedy pokusem nově definovat samotné základy oboru a změnit dosavadní paradigma. Současné problémy postmoderní Evropy nutí k zamyšlení a překonání kategorií národního státu. V tomto ohledu definovala německá historická věda koncept tzv. transnárodních dějin.⁸¹ Při detailnějším pohledu lze nahlédnout, co vše

77 Konrad REPGEN (Hg.), *Das Herrscherbild im 17. Jahrhundert*, Münster 1991.

78 Michael ROHRSCHEIDER – Arno STROHMEYER (Hg.), *Wahrnehmungen des Fremden. Differenzenerfahrungen von Diplomaten im 16. und 17. Jahrhundert*, Münster 2007.

79 Někteří historici přitom mluví o dodnes existující dominanci vestfálského modelu v ceremoniální interakci mezi diplomaty. Srov. André KRISCHER, *Souverenität als sozialer Status: Zur Funktion des diplomatischen Zeremoniells in der Frühen Neuzeit*, in: R. Kautz – G. Rota – J. P. Niederkorn (Hg.), *Diplomatisches Zeremoniell*, s. 1–32, zde s. 4.

80 Srov. Klaus BUSSMANN – Heinz SCHILLING (edd.), *1648 – War and Peace in Europe*, München 1998; Heinz DUCHHARDT (Hg.), *Der Westfälische Friede. Diplomatie – politische Zäsur – kulturelles Umfeld – Rezeptionsgeschichte*, München 1998; Lucien BÉLY (ed.), *L'Europe des traités de Westphalie. Esprit de la diplomatie et diplomatie de l'esprit*, Paris 2000; TÝŽ, *L'art de la paix en Europe. Naissance de la diplomatie moderne XVIIe-XVIIIe siècle*, Paris 2007; Guido BRAUN – Christoph KAMPMANN – Maximilian LANZINNER – Michael ROHRSCHEIDER (Hg.), *L'art de la paix. Kongresswesen und Friedensstiftung im Zeitalter des Westfälischen Friedens*, Münster 2011. Roku 1998 bylo také posedmé (!) vydáno Dickmannovo dílo.

81 Srov. Margit PERNAU, *Transnationale Geschichte. Grundkurs Neue Geschichte*, Göttingen 2012; Kiran Klaus PATEL, *Überlegungen zu einer transnationalen Geschichte*, Berlin 2004. Shrnutí nabízí

ignorovalo státní hranice, které byly v průběhu raného novověku teprve vytvářeny. Panovníci a jejich dvory, diplomati a legační úředníci totiž nemuseli být ani zdaleka jedinými tvůrci mezinárodních vztahů. Znovu tak ožívají dějiny migrací, přičemž pozornost na sebe poutají nejrůznější marginální skupiny (tuláci), ale i vojenské oddíly, náboženští poutníci nebo židé. Zároveň jsou preferovány mikrohistorické sondy do periferních regionů, v nichž se nejen šlechta, ale i její poddaní plnohodnotně účastnili života na obou stranách ryze formální hranice. Vrcholem těchto kontaktů pak byla manželství uzavíraná bez ohledu na státní příslušnost.⁸² Právě v raném novověku, kdy si centrum začalo klást nároky na výkon suverenity nad daným územím a obyvatelstvem, se jak migranti, tak lidé žijící každodenní přeshraniční styk dostávali do konfliktu se státní mocí, tj. jejich příběhy byly písemně fixovány a proměnily se v pramennou základnu historika. Vážnost situace a naléhavost celého procesu se odrážela i v tom, že byly dané problémy přenášeny i na mezinárodní úroveň a stávaly se námětem pro jednání diplomacie. Obrana státního prostoru, s níž přichází raný novověk, je namířena nejen vůči nekontrolovatelnému pohybu osob, ale také proti nadstátním (transnacionálním) fenoménům dějin idejí (náboženské konfese, osvícenství, později socialismus) a nabízí vlastní alternativy a kolektivní identity. Jejich přijetí je potom hlavním stavebním kamenem pro chápání jinakosti v moderní době.

Česká historiografie se věnovala otázkám diplomacie v 16. až 18. století dosud jen okrajově: vždyť o vestfálském míru existuje v češtině osamocená, metodologicky poměrně zastaralá studie z pera Bedřicha Šindeláře.⁸³ A tak jediný interpretační rámec pro českou šlechtu ve službách habsburské diplomacie nabídli *Čechové, kteří tvořili dějiny světa*, tedy soubor medailonků českých aristokratů od Zdeňka Kalisty.⁸⁴ Ten byl také jediný, kdo dokázal z českých, moravských, italských a rakouských archivů vytěžit důležité poznatky pro „velké“ evropské dějiny a naopak.⁸⁵ Nabídl i první detailní pohled na činnost českého šlechtice jako habsburského vyslance v zahraničí i s edicí jeho korespondence.⁸⁶ Bohužel

Miriam RÜRUP, *Historikertag 2012: Transnationale Geschichte / Neue Diplomatiegeschichte*, in: *H-Soz-u-Kult*, 12. 2. 2013, URL: <<http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/forum/id=2022&type=-diskussionen>> [cit. 2013-11-12].

82 Významným příspěvkem k této otázce je práce Dorothea NOLDE – Claudia OPITZ (Hg.), *Grenzüberschreitende Familienbeziehungen in der Frühen Neuzeit: Akteure und Medien des Kulturtransfers*, Köln am Rhein 2008.

83 Bedřich ŠINDELÁŘ, *Vestfálský mír a česká otázka*, Praha 1968. K danému tématu dále jen Jiří HRBEK – Petr POLEHLA – Jan ZDICHYNEC (edd.), *Od konfesijní konfrontace ke konfesijnímu míru. Sborník z konference k 360. výročí vestfálského míru*, Ústí nad Orlicí 2008.

84 Zdeněk KALISTA, *Čechové, kteří tvořili dějiny světa*, Praha 1999.

85 TÝŽ, *1644-1645. Příspěvky z italských archivů k českým dějinám těchto let*, in: *Od pravěku k dnešku. Sborník prací z dějin československých k šedesátým narozeninám Josefa Pekaře II*, Praha 1930, s. 88–126; TÝŽ, *Císař Ferdinand III. a papež Innocenc X. v prvních letech pontifikátu*, *Český časopis historický* 33, 1927, s. 548–579; 34, 1928, s. 280–321, 574–612.

86 TÝŽ (ed.), *Korespondence císaře Leopolda I. s Humprechtem Janem Černínem z Chudenic*, Praha 1936.

v Kalistových stopách šli čeští historici jen zřídka, byť na diplomatickou kariéru českých a moravských aristokratů naráželi jako na nedílnou součást jejich životopisu (Pánkova biografie Viléma z Rožmberka⁸⁷). Šlechtici-diplomati však byli většinou začleněni do větší a obtížně uchopitelné kategorie „cestovatelů“, kde se smísili s jezuiti na misijních cestách a mladíky na cestách kavalérských.⁸⁸ Touto optikou byli pochopitelně nejpřitažlivější ti, kteří cestovali do některé z exotických zemí – vzhledem k pojedávané látce tedy císařští diplomati a členové jejich doprovodu v osmanské říši (Václav Vratislav z Mitrovic,⁸⁹ Heřman Černín z Chudenic,⁹⁰ Walter Leslie).⁹¹ Exotické prostředí, tolik odlišné a zároveň nebezpečné, totiž často vyprovokovalo úvahy o vlastní zemi a vedlo k podrobnější reflexi vyslancovy každodennosti. Mise na Bospor tak bývá zaznamenána s pečlivostí, jež nezřídka přesahuje zprávy z diplomatických cest po západní Evropě, kde byla řada reálií přecházena jako samozřejmá. V tomto ohledu lze jen litovat, že se podobné pozornosti nedostalo i šlechtickým vyslancům v Polsku⁹² nebo v Rusku, na které upozornil ve svém článku Aleš Valenta (osobnost Štěpána Kinského)⁹³ nebo Christian Steppan.⁹⁴

87 Srov. Jaroslav PÁNEK, *Vilém z Rožmberka*, Praha 1998; TÝŽ, *Výprava české šlechty do Itálie v letech 1551–1552*, České Budějovice 2003 (poprvé vydáno 1987).

88 Srov. Zdeňka TICHÁ (ed.), *Jak starší Čechové poznávali svět. Výbor ze starších českých cestopisů 14.–17. století*, Praha 1985; Simona BINKOVÁ – Josef POLIŠENSKÝ (edd.), *Česká touha cestovatelská. Cestopisy, deníky a listy ze 17. století*, Praha 1989; dále srov. sborník Lenka BOBKOVÁ – Michaela NEUDERTOVÁ (edd.), *Cesty a cestování v životě společnosti*, Ústí nad Labem 1995.

89 Srov. Václav ERTL (ed.), *Přihody Václava Vratislava z Mitrovic*, Praha 1927.

90 František TISCHER, *Heřman hrabě Černín z Chudenic. Obraz ze života a činnosti jeho*, Praha 1903; Petr ŠTĚPÁNEK, *Výdaje Heřmana Černína na jeho první vyslanecké cestě do Istanbulu v letech 1616–1617*, Časopis Národního muzea 170, č. 1–2, 2001, s. 47–81; č. 3–4, 2001, s. 14–42; 171, 2002, č. 1–2, s. 31–58. Černínově misi věnovala pozornost i rakouská historiografie – srov. Georg WAGNER, *Österreich und die Osmanen im Dreissigjährigen Krieg. Hermann Graf Czernins Grossbotschaft nach Konstantinopel 1644–1645*, Mitteilungen des oberösterreichischen Landesarchivs 14, 1984, s. 325–393.

91 Lenka VINTROVÁ, *Cesty císařských diplomatických poselstev do Cařihradu mezi polovinou 17. a polovinou 18. století*, in: Jiří Kubeš – Radmila Pavličková (edd.), *Šlechtic mezi realitou a normou. Miscellanea ze studentských prací k dějinám raného novověku*, Pardubice 2008, s. 125–159. Také Marlene KURZ (Hg.), *Das Osmanische Reich und die Habsburgermonarchie*, Wien 2005. Zde i další zahraniční literatura k tématu.

92 K habsbursko-polským vztahům zejména tři na sebe navazující sborníky Walter LEITSCH – Stanislaw TRAWKOWSKI (Hg.), *Polen und Österreich im 16. Jahrhundert*, Wien 1997; TÍŽ (Hg.), *Polen und Österreich im 17. Jahrhundert*, Wien 1999; TÍŽ (Hg.), *Polen und Österreich im 18. Jahrhundert*, Warszawa 2000. Z českých prací Blanka ČECHOVÁ, *Polsko-habsburské vztahy v době Ferdinanda III. a Vladislava IV. Dynastická diplomacie a třeboňská zástavní držba*, dizertační práce Masarykovy univerzity, Brno 2012; Monika HRUŠKOVÁ, *Každodenní život císařských vyslanců v Polsku v druhé polovině 17. století*, diplomová práce Jihočeské univerzity, České Budějovice 2012. Autorka připravuje na dané téma dizertační práci.

93 Aleš VALENTA, *Z korespondence české šlechty v 18. století. Listy Štěpána Kinského bratru Františku Ferdinandovi z let 1719–1720*, Sborník archivních prací 56, 2006, s. 508–546.

94 Christian STEPPAN, *Kaiserliche Gesandte und ihre Annäherungspolitik durch die Kraft der Gesten. Der symbolische Startschuss zum österreichisch-russischen Bündnis von 1726*, in: Gunda Barth-Scalmani – Joachim Bürgschwentner – Matthias König – Christian Steppan (Hg.), *Forschungswerkstatt. Die Habsburgermonarchie im 18. Jahrhundert*, Innsbruck 2012, s. 27–42. Příspěvek vychází z auto-

Zcela zvláštní problematikou v rámci habsburské diplomacie sledovaného období je vysílání císařských vyslanců na území Svaté říše římské. I když se na přelomu 17. a 18. století stalo několik říšských knížat suverény (saský kurfiřt získal polskou královskou korunu, braniborský pruskou a hannoverský anglickou), platilo, že na území Svaté říše římské byl stále nejvyšší politickou autoritou císař a jeho orgány. Je přitom zásluhou německého historika Volkera Presse⁹⁵ a jeho žáků (především Georga Schmidta⁹⁶), že odmítli starší představu především pruských historiků o bezvýznamnosti svazku Svaté říše římské po vestfálském míru a o rezignaci císaře na výkon svých práv. I ve světle novějších výzkumů se zdá, že císař uplatňoval svou moc právě prostřednictvím svých „vyslanců“. Ti svými úkoly i postavením na dvorech říšských knížat zosobňovali císaře, tedy hlavu Svaté říše římské a přinejmenším formálně nadřízenou instanci těchto knížat. Jednání i pravomoci císařských ambasadorů v Říši tak byly podstatně odlišné od funkcí těch, kteří putovali na některý z cizích suverénních dvorů. Klíčovou institucí pro tento specifický výkon císařské moci na území Svaté říše římské byla říšská dvorská rada, působící spolu s komorním soudem ve Špýru (později ve Wetzlaru) jako nejvyšší soudní orgán zaštiťující se autoritou suveréna, tedy císaře.⁹⁷ Pressova reinterpretace fungování Svaté říše římské po roce 1648 vedla pochopitelně rakouské a německé historiky k novému zkoumání říšských institucí, mezi něž patřil i říšský sněm v Řezně.⁹⁸ Jeho zasedání se účastnili (stej-

rovy doktorské práce *Akteure am fremden Hof. Herrscherrepräsentation und politische Kommunikation kaiserlicher Gesandten am russischen Hof (1721–1742)*, dizertační práce Universität Innsbruck, Innsbruck 2012. K habsbursko-ruským vztahům také Walter LEITSCH, *Moskau und die Politik des Kaiserhofes im 17. Jahrhundert (I. Teil 1604–1654)*, Graz – Köln 1960; Iskra SCHWARCZ, *Das kaiserliche Gesandten und das diplomatische Zeremoniell am Moskauer Hof in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts*, in: R. Kauz – G. Rota – J. P. Niederkorn (Hg.), *Diplomatisches Zeremoniell*, s. 265–286. Z české historiografie jen Libor SVOBODA, *Diplomatické vztahy mezi Habsburky a Ruskem v letech 1654–1656*, dizertační práce Masarykovy univerzity, Brno 2006.

95 Tuto tezi poprvé publikoval v článku Volker PRESS, *The Habsburg Court as Center of Imperial Government*, *Journal of Modern History* 58, 1986, s. 23–45; potom zejména TÝŽ, *Österreichische Großmachtbildung und Reichsverfassung. Zur kaiserlichen Stellung nach 1648*, *MIÖG* 98, 1990, s. 131–154.

96 Srov. Georg SCHMIDT, *Geschichte des Alten Reiches. Staat und Nation in der Frühen Neuzeit 1495–1806*, München 1999.

97 Vedle klasické práce Oswalda von Gschliesser (srov. pozn. 72) nově Wolfgang SELLERT (Hg.), *Reichshofrat und Reichskammergericht: ein Konkurrenzverhältnis*, Köln – Weimar – Wien 1999; Eva ORTLIEB, *Im Auftrag des Kaisers. Die kaiserlichen Kommissionen des Reichshofrats und die Regelung von Konflikten im Alten Reich (1637–1657)*, Köln – Weimar – Wien 2001; Stefan EHRENPREIS, *Kaiserliche Gerichtsbarkeit und Konfessionskonflikt. Der Reichshofrat unter Rudolf II. 1576–1616*, Göttingen 2006.

98 V současné době existuje obrovský ediční projekt *Deutsche Reichstagsakten*, jehož cílem je vydání akt říšského sněmu z let 1376 až 1662. Naposledy vyšly svazky číslo 5,2 a 5,3, *Ältere Reiche* (sněmy z let 1454 a 1455). Pro raný novověk je k dispozici od roku 1993 mikrofišová edice s názvem *Akten der Prinzipalkommission des Immerwährenden Reichstages zu Regensburg 1663 bis 1806. Berichte, Weisungen, Instruktionen*. Dále Eike WOLGAST, *Deutsche Reichstagsakten*, in: Lothar Gall (Hg.), „... für deutsche Geschichts- und Quellenforschung“. 150 Jahre Historische Kommission bei der

ně jako v případě říšské dvorské rady) také čeští/moravští šlechtici, ať už z titulu vlastnictví říšských statků nebo jako vyslanci Habsburků jakožto císařů, popř. Habsburků jako českých králů a tedy kurfiřtů. Někteří z českých šlechticů přitom zastávali dokonce post principálních komisařů, než jej roku 1748 fakticky zprivatizoval rod Thurn und Taxisů (mimochoodem také usedlý v Čechách). Také proto se o danou problematiku začala zajímat česká historiografie (Petr Vorel,⁹⁹ Jiří Kubeš,¹⁰⁰ Tomáš Foltýn¹⁰¹), která snad odpoví v budoucnu i na komplexní otázku po vztahu českých zemí a Svaté říše římské v raném novověku.

Ojedinelé sondy do rodinných archivů nacházejících se v Čechách a na Moravě, v nichž jsou uloženy důležité materiály k dějinám diplomatické praxe v raném novověku, zůstaly izolované i proto, že v systematickém studiu bránila jejich autorům metodologická hlediska, kvůli nimž nebylo bádání o (zejména pobělohorské) šlechtě preferovanou vědeckou činností. Studie o diplomatické činnosti Jana Václava Gallase¹⁰² či dizertační práce o Františku Oldřichu Kinském¹⁰³ byly ve své době výjimečné. Až po roce 1989 se situace zlepšila, a to s novým zájmem o aristokratickou problematiku. Přesto zůstávaly otázky spojené s diplomatickou kariérou šlechty na pokraji zájmu, i když na její konstitutivní význam pro dvorskou službu na vysokých postech upozornil ve své syntéze například Petr Maťa.¹⁰⁴ Jako součást kariér vybraných šlechticů pak pojednala o diplomatické činnosti ve své dizertaci i Petra Vokáčová (například u Jana Václava Vratislava z Mitrovic).¹⁰⁵

Existují však tři oblasti, kde naráželi čeští historici na problém diplomacie a jejího významu dlouhodobě: v prvním případě je to otázka fungování rudolfinského dvora, o němž

Bayerischen Akademie der Wissenschaften, München 2008, s. 79–120. K problematice stálého říšského sněmu existuje téměř nepřehledná sekundární literatura.

99 Srov. Petr VOREL, *Říšské sněmy a jejich vliv na vývoj Koruny české v letech 1526–1618*, Pardubice 2005; TÝŽ, *Císařská volba a korunovace ve Frankfurtu nad Mohanem roku 1612 a česká účast na těchto událostech*, *Theatrum historiae* 10, 2012, s. 59–166.

100 Srov. Jiří KUBEŠ, *Diplomaticko-úřední cesta generálního válečného komisaře Leopolda Antonína Josefa hraběte Šlika z Pasounu a Holíče (1663–1723) po středoněmeckých dvorech v roce 1706*, *Východočeský sborník historický* 11, 2002, s. 62–84; TÝŽ, *Trnitá cesta Leopolda I. za římskou korunou (1657–1658). Volby a korunovace ve Svaté říši římské v raném novověku*, České Budějovice 2009, zejména s. 137–170; TÝŽ, *Volba a korunovace Karla VI. římským císařem v roce 1711*, *Český časopis historický* 111, 2013, s. 805–841.

101 Srov. Tomáš FOLTÝN, *Biografie Ferdinanda Augusta z Lobkovic. Příspěvek k poznání výchovy, vzdělání a počátkům kariéry barokního šlechtice*, diplomová práce Univerzity Pardubice, Pardubice 2008.

102 Srov. Antonín SEDLÁČEK, *Diplomatická činnost Jana Václava Gallase v Anglii v letech 1704–1711*, in: *Sborník Severočeského muzea – Historia* 9, Liberec 1988, s. 53–70. O něm již dříve Elke JARNUT-DERBOHLAV, *Die österreichische Gesandtschaft in London (1701–1711). Ein Beitrag zur Geschichte der Haager Allianz*, Bonn 1972.

103 Srov. Karel ČERNÝ, *František Oldřich Kinský a jeho podíl na zahraniční politice Leopolda I. do roku 1679*, dizertační práce Univerzity Karlovy, Praha 1952.

104 Srov. Petr MAŤA, *Svět české aristokracie*, Praha 2004, zde s. 468n.

105 Petra VOKÁČOVÁ, *Příběhy o hrdé pokoře. Aristokracie českých zemí a císařský dvůr v době vrcholného baroka*, dizertační práce Masarykovy univerzity, Brno 2007. V současné době připravuje autorka knižní vydání.

pocházejí jedinečná svědectví z pera vyslanců španělských Habsburků¹⁰⁶ nebo některého z italských států (Benátek, Florencie, Milána).¹⁰⁷ Jelikož konfesijní pnutí v Praze na přelomu 16. a 17. století bylo dlouhodobě považováno za jeden z klíčových faktorů vedoucích ke stavovskému povstání i k „bělohorské tragédii“, byly zprávy i činnost těchto vyslanců sledovány v české historiografii téměř kontinuálně od 19. století. Zvláštní význam pak mají zprávy papežských nunciů, které se dočkaly nejen zhodnocení v sekundární literatuře, ale i edičního zpřístupnění. Mocným impulzem pro studium papežské diplomacie ve vztahu ke středoevropským dějinám pak bylo založení Československého historického ústavu v Římě v letech 1921 až 1923, které přineslo brzy první vědecké výsledky z pera Bedřicha Jenšovského, Karla Stloukala a dalších.¹⁰⁸ Na činnost prvorepublikové instituce, zrušené za druhé světové války, navazuje v současnosti Český historický ústav v Římě. Jedním z klíčových úkolů zůstává vydávání nunciaturních zpráv z období let 1592 až 1628.¹⁰⁹ Pro habsburskou monarchii však mají význam i relace nunciů z doby předchozí i následující po tomto vymezeném období, často již editované pracovníky Německého historického institutu v Římě. Přítomnost velkého množství poboček národních historických institucí ve Věčném městě pak činí z italské metropole také jedno z hlavních měst studia mezinárodních vztahů v období raného novověku.¹¹⁰

Také samotná Bílá hora, respektive české stavovské povstání, bylo zkoumáno prizmatem mezinárodních dějin. V evropské situaci počátku 17. století i v samotné diplomatic-

106 Milena HAJNÁ, *El final del viaje. Audiencias de los Embajadores delante del Rey de España en los siglos XVI y XVII*, in: Josef Opatrný (ed.), *Las relaciones checo-españolas. Viajeros testimonios, Iberoamericana Pragensia, Supplementum* 22, 2008, Praha 2009, s. 15–26; Vojtěch KROUŽIL, *Juan de Borja, Guillén de San Clemente a formování „španělské strany“ na dvoře Rudolfa II.*, Časopis Národního muzea 179, 2010, s. 3–41. Monografii o španělských vyslancích u císařského dvora na přelomu 16. a 17. století připravuje v současnosti Pavel Marek; osobnost Baltasara de Zuñigy zkoumá Martina Bardoňová.

107 Joseph FIDLER (Hg.), *Die Relationen der Botschafter Venedigs über Deutschland und Österreich im 17. Jahrhundert I–II*, *Fontes Rerum Austriacarum* 26–27, Wien 1866–1867; Christina WIELAND, *Diplomaten als Spiegel ihrer Herren? Römische und florentinische Diplomatie zu Beginn des 17. Jahrhunderts*, ZHF 31, 2004, s. 359–379

108 Srov. Bedřich JENŠOVSKÝ, *Knihovna Barberini a český výzkum v Římě*, Praha 1925; Karel STLOUKAL, *Papežská politika a císařský dvůr pražský na přelomu XVI. a XVII. věku*, Praha 1925; TÝŽ, *Počátky nunciatury v Praze: Bonhomini v Čechách v letech 1581–1584*, Praha 1928.

109 Nejnověji pro září 1608 až červen 1609 Tomáš ČERNUŠÁK (ed.), *Epistolae et acta nuntiorum apostolicorum apud imperatorem 1592–1628 IV/IV*, Praha 2013.

110 Pro základní orientaci Jan Paul NIEDERKORN, *Die Berichte der päpstlichen Nuntien und der Gesandten Spaniens und Venedig am kaiserlichen Hof aus dem 16. und 17. Jahrhundert*, in: J. Pauser – M. Scheutz – T. Winkelbauer (Hg.), *Quellenkunde*, s. 94–107. Pro detailnější vhléd R. BÖSEL – G. KLINGENSTEIN – A. KOLLER (Hg.), *Kaiserhof – Papsthof; Alexander KOLLER (Hg.), Kurie und Politik. Stand und Perspektiven der Nuntiaturberichtsforshung*, Tübingen 1998; TÝŽ, *Imperator und Pontifex. Forschungen zum Verhältnis von Kaiserhof und römischer Kurie im Zeitalter der Konfessionalisierung (1555–1648)*, Münster 2012; David García CUETO, *Los embajadores de España y el Imperio en Roma y la representación de la Casa de Austria en tiempos de Felipe IV.*, in: José Martínez Millán – Rubén González Cuerva (edd.), *La Dinastía de los Austria I*, Madrid 2011, s. 137–174.

ké aktivitě českých stavů se hledaly příčiny pozdějšího neúspěchu, který je dodnes spatřován mimo jiné v nedostatečném mezinárodním zakotvení povstalců. Na širší, evropský rozměr stavovského povstání přitom upozornili již Victor-Lucien Tapié¹¹¹ a Bohdan Chudoba,¹¹² po druhé světové válce na ně navázal Josef Polišíenský.¹¹³ Přestože bylo stavovské povstání poraženo, nebyli rebelující stavové posledními nestátními aktéry mezinárodní politiky v 17. století v prostoru střední Evropy. Na pole diplomacie totiž dosáhla z pole válečného sláva Albrechta z Valdštejna, jenž se stal v průběhu svých dvou generalátů přes podřízenost císaři téměř samostatným mezinárodním subjektem, respektovaným tehdejšími velmocemi.¹¹⁴

Třetí oblastí, která nemůže opomenout aktivitu českých šlechticů a zároveň císařských diplomatů v evropské cizině, jsou dějiny umění. Na hradech a zámcích habsburské monarchie se zachovalo nemalé množství předmětů, které připutovaly spolu s daným šlechticem během návratu z některé z diplomatických misí: od zlatého ceremoniálního kočáru Jana Antonína z Eggenberku v Českém Krumlově¹¹⁵ či neméně honosného vozu Josefa Václava z Lichtenštejna (dnes v Museum Lichtenstein ve Vídni)¹¹⁶ až po francouzské portréty ve sbírkách slavkovských Kouniců.¹¹⁷ Nejen na roli vyslanců jako aktérů kulturních styků, ale například i na pozoruhodnou kariéru Františka Antonína Berky z Dubé upo-

111 Victor-Lucien TAPIÉ, *Bílá hora a francouzská politika*, Praha 1936. Také Karel STLOUKAL, *Z diplomatických styků mezi Francií a Čechami před Bílou horou*, Český časopis historický 32, 1926, s. 473–496.

112 Bohdan CHUDOBA, *Španěle na Bílé hoře*, Praha 1945.

113 Josef POLIŠEŇSKÝ, *Anglie a Bílá hora*, Praha 1949; TÝŽ, *Nizozemská politika a Bílá hora*, Praha 1957.

114 Pavel BALCÁREK, *Albrecht z Valdštejna, Španělsko a římská kurie*, in: Bronislav Chocholáč (ed.), *Nový Mars Moravicus*, Brno 1999, s. 463–477; Guido CARRAI, *Architektura a diplomacie. Giovanni Pieroni, medicejský zpravodaj u generála Valdštejna*, in: Ladislav Čepička – Eliška Fučíková (edd.), *Valdštejn. Inter arma silent musae?*, Praha 2007, s. 312–317.

115 O Eggenberkově římské misi dále Jan KOULA, *Vůz eggenberský*, Památky archeologické a místopisné 17, 1896–1897, s. 151–158; Andrea BENEDETTI, *La festosa ambasceria di Gio. Antonio Eggenberg presso Urbano VIII*, Studi Goriziani 34, 1963, s. 3–24; Anna KUBÍKOVÁ, *Eggenberský zlatý kočár aneb Z Říma do Českého Krumlova*, Dějiny a současnost 18, 1996, č. 6, s. 16–19; nověji Peter RIETBERGEN, *Power and Religion in Baroque Rome. Barberini Cultural Policies*, Leiden 2006, s. 181–217.

116 Srov. Georg KUGLER, *Der „Goldene Wagen“ des Fürsten Joseph Wenzel von Liechtenstein*, in: Reinhold Baumstark (Hg.), *Joseph Wenzel von Liechtenstein. Fürst und Diplomat im Europa des 18. Jahrhunderts*, Einsiedeln 1990, s. 55–69; k problematice ceremoniálních kočárů dnes existuje bohatá literatura, na jejímž počátku stála dizertace Rudolfa H. WACKERNAGELA, *Der französische Krönungswagen von 1696–1825. Ein Beitrag zur Geschichte des repräsentativen Zeremonienwagens*, Berlin 1966.

117 K nim nejnověji Marie STRÍTECKÁ, *Francouzské umění sklonku 17. století ve sbírkách hrabat Kouniců se vztahem ke kavalírským cestám*, bakalářská práce Masarykovy univerzity, Brno 2011. Zde i další literatura.

zornil již před časem Lubomír Slavíček.¹¹⁸ Naopak po všech stránkách předčasný byl pokus o syntézu tohoto problému z pera Marie Mžýkové.¹¹⁹

O působení českých či moravských (zároveň však často i rakouských či říšských) šlechticů v habsburských diplomatických službách pojednává také rakouská či německá historiografie. Pro základní orientaci ve spleťtité struktuře zahraniční politiky habsburské monarchie v raném novověku přitom vedle inventářů příslušných fondů uložených ve vídeňském Haus-, Hof- und Staatsarchivu slouží dodnes nepřekonané Repertorium císařských vyslanců¹²⁰ a výše zmíněná práce Klause Müllera.¹²¹ Od sepsání jeho monografie však i v německojazyčném prostoru chybí nová analytická práce, jež by aktualizovala jeho poznatky nebo je alespoň konfrontovala se studii zpracovávajícími dílčí témata nebo životy jednotlivých vyslanců. V tomto ohledu přitom v Rakousku existuje bohatší tradice než v českých zemích. Už Max Braubach posbíral na své cestě k monumentální biografii Evžena Savojského dostatek materiálu k dalším postavám zahraniční i domácí politické scény habsburské monarchie přelomu 17. a 18. století a zmapoval například zahraniční angažmá Dominika Ondřeje z Kounic.¹²² K diplomatické kariéře šlechticů přispěly i četné diplomové práce a dizertace (Ferdinand Bonaventura z Harrachu¹²³), jednotlivé studie (Johann Ferdinand Portia¹²⁴), sborníky (Zikmund z Herbersteinu¹²⁵) i výpravné publikace o Jo-

118 Lubomír SLAVÍČEK, *Paralipomena k dějinám berkovské a nostické obrazové sbírky. Materiál k českému baroknímu sběratelství II*, Umění 43, 1995, s. 445–471; TÝŽ, *Dvě podoby barokního šlechtického sběratelství 17. století v Čechách – sbírky Otty Nostice ml. (1608–1665) a Františka Antonína Berky z Dubé (1649–1706)*, in: Václav Bůžek (ed.), *Život na dvorech barokní šlechty (1600–1750)*, Opera historica 5, 1996, s. 483–513.

119 Marie MŽYKOVÁ, *Šlechta ve službách diplomacie I–III*, Praha 2001.

120 Ludwig BITTNER – Lothar GROß, *Repertorium der diplomatischen Vertreter aller Länder seit den Westfälischen Frieden I (1648–1715)*, Berlin 1936; Friedrich HAUSMANN (Hg.), *II (1716–1763)*, Zürich 1950; Otto-Friedrich WINTER (Hg.), *III (1764–1815)*, Graz – Köln 1965.

121 Srov. pozn. 61.

122 Max BRAUBACH, *Graf Dominik Andreas Kaunitz (1655–1705) als Diplomat und Staatsmann*, in: Erich Zöllner – Heinrich Fichtenau (Hg.), *Beiträge zur Neueren Geschichte Österreichs*, Wien 1974, s. 225–242.

123 Srov. Raimund MAGIS, *Pracht, Ehre, Hitze, Staub. Ferdinand Bonaventura Graf Harrach und seine Spanienreise im Sommer 1673*, diplomová práce Universität Wien, Wien 1996. K této cestě již byly vydány relevantní prameny – Ferdinand MENČÍK (Hg.), *Ferdinand Bonaventura Graf von Harrach. Tagebuch über den Aufenthalt in Spanien in den Jahren 1673–1674*, Wien 1913; také Anton GAEDECKE (Hg.), *Das Tagebuch des Grafen Bonaventura von Harrach während seines Aufenthaltes am spanischen Hofe in den Jahren 1697 und 1698. Nebst zwei geheimen Instructionen*, Archiv für österreichische Geschichte 48, 1872, s. 163–302.

124 Christian LACKNER, *Johann Ferdinand Portia als kaiserlicher Botschafter in Venedig 1647–1652*, in: Sabine Weiss (Hg.), *Historische Blickpunkte. Festschrift für Johann Rainer zum 65. Geburtstag dargebracht von Freunden, Kollegen und Schülern*, Innsbruck 1988, s. 373–382.

125 Srov. Gerhard PFERSCHY (Hg.), *Sigmund von Herberstein: kaiserliche Gesandte und Begründer der Russlandkunde und die europäische Diplomatie*, Graz 1989; Walter LEITSCH, *Sigismund von Herberstein und sein Werk über den Moskauer Staat*, in: Peter Wunderli (Hg.), *Reise in reale und mythische*

sefu Václavovi z Lichtenštejna¹²⁶ nebo o Leopoldu Josefovi z Lamberka,¹²⁷ jež nezřídka vycházejí – podobně jako v Čechách – z umělecko-historických zájmů svých autorů. Nezanedbatelný význam má i dlouhotrvající zájem německojazyčných autorů o cizí diplomaty působící alespoň částí své profesní kariéry ve Vídni (švédský Esaiah Pufendorf,¹²⁸ anglický Saint-Saphorin,¹²⁹ sasko-výmarský Johann Sebastian Müller¹³⁰ nebo dokonce osmanský Zülfikar Efendi¹³¹).

Od počátku roku 2013 probíhá pod vedením Jiřího Kubeše projekt *Česká a moravská šlechta v diplomatických službách rakouských Habsburků (1640–1740)*. Jeho cílem je složit mozaiku osudů jednotlivých českých a moravských aristokratů, kteří se v uvedeném časovém rozmezí vyskytli na misi v některé z evropských zemí a nalézt tak odpovědi na otázky týkající se struktury habsburské diplomacie. Diplomatické mise Františka Karla Vratislava z Mitrovic (Vítězslav Prchal), Heřmana Jakuba Černína z Chudenic (Jiří Kubeš), Františka Oldřicha Kinského (Jiří M. Havlík), Jana Václava Gallase (Martin Krumholz), Adolfa Vratislava ze Šternberka či Antonína Jana z Nostic (Martin Bakeš) a mnoha dalších mohou však zpětně exemplifikovat obecnější závěry a zařadit je mezi plejádu v historiografii již „objevených“ diplomatů.¹³² Jejich život totiž nemusí vypovídat jen o nich samotných, ale o celkové politické kultuře doby, v níž žili.

Ferne, Düsseldorf 1993, s. 214–231; Frank KÄMPFER (Hg.), *450 Jahre Sigismund von Herbersteins „Rerum Moscoviticarum commentarii“: 1549–1999*, Wiesbaden 2002.

126 Reinhold BAUMSTARK (Hg.), *Joseph Wenzel von Liechtenstein. Fürst und Diplomat im Europa des 18. Jahrhunderts*, Einsiedeln 1990.

127 Friedrich POLLEROS, *Die Kunst der Diplomatie. Auf den Spuren des kaiserlichen Botschafters Leopold Joseph Graf von Lamberg (1653–1706)*, Petersberg 2010.

128 Karl Gustav HELBIG (Hg.), *Bericht über Kaiser Leopold, seinen Hof und die österreichische Politik 1671–1674*, Leipzig 1862.

129 Theo GEHLING, *Ein europäischer Diplomat am Kaiserhof zu Wien. François-Louis de Pesme, Seigneur de Saint-Saphorin, als englischer Resident am Wiener Hof 1718–1727*, Bonn 1964.

130 Katrin KELLER – Martin SCHEUTZ – Harald TERSCH (Hg.), *Einmal Weimar – Wien und retour. Johann Sebastian Müller und sein Wienbericht aus dem Jahr 1660*, Wien – München 2005.

131 Abdullah GÜLLÜOĞLU, *Dämonen, böse Geister und unreine Hunde. Differenzmarkierungen im Gesandtschaftsbericht des Zülfikar Efendi von 1688–1692*, in: Hans Medick – Angelika Schaser – Claudia Ulbrich (Hg.), *Selbstzeugnis und Person. Transkulturelle Perspektive*, Köln – Weimar – Wien 2012, s. 295–313.

132 Dále o projektu internetové stránky URL: <<http://uhv.upce.cz/cs/gacr-project-nobility-and-diplomacy/>> [cit. 2014-01-10].

Zusammenfassung

Wege der europäischen Historiografie zur Diplomatie der frühen Neuzeit

Der Artikel bemüht sich, eine grundlegende Orientierung in der Menge der Fachliteratur zu bieten, die sich der Problematik Diplomatie als einer spezifischen politischen Tätigkeit mit deutlichen gesellschaftlichen und kulturellen Implikationen widmet. Beiseite bleibt bis auf einige Ausnahmen die Geschichte der internationalen Beziehungen, die erst das Ergebnis von diplomatischen Verhandlungen darstellen. Im Text wird der Schwerpunkt auf die Dynamik der historischen Forschung gelegt, die sich seit dem 19. Jahrhundert mit der erwähnten Problematik beschäftigte und die dominanten methodologischen Herangehensweisen widerspiegeln, die sich die ganze historische Wissenschaft aneignete. Vom Positivismus und der wirtschaftlich-sozialen Sicht auf die Diplomatie schritt die Forschung unter dem Einfluss der kulturellen Anthropologie zur Beobachtung der impliziten Arten der menschlichen Handlungen fort, die in der europäischen Frühneuzeit oft durch die Formen der zereemoniellen Praktiken geregelt wurden. Die Erforschung des Alltags eines Diplomaten und seiner Begleitung, seiner materiellen Kultur und kulturellen Transfers begleitet das Interesse für die Gedankenwelt der Individuen, die die internationale Geschichte mitgestalten. Ferner werden auch die Wahrnehmung der anderen Lebensumstände sowie die Gestaltung von „Mind-maps“ erforscht. Diese modernen Herangehensweisen geraten nach und nach in das Spektrum der tschechischen Historiografie, die zur Zeit eine gewisse Initiationsphase des Interesses für die Geschichte der Diplomatie als

breites, kultur-historisches Phänomen verzeichnet. Die tschechische Historiografie bemüht sich dabei eine gewisse Schuld zu tilgen, weil die Geschichte der Diplomatie der frühen Neuzeit nur als Bestandteil der Welt- oder allgemeinen Geschichte betrieben wurde. Dies wurde dadurch verursacht, dass die herkömmliche nationalistische Auslegung der Geschichte die Zeit nach der Schlacht am Weißen Berg für eine Zeit nationaler Unfreiheit gehalten hatte. Die Tatsache, dass der böhmische sowie der mährische Adel ein integraler Bestandteil des „diplomatischen Korps“ der Habsburgermonarchie wurde, gewann an verdienter Aufmerksamkeit erst nach dem Jahr 1990. Die vorherige Zeit betonte dabei nur ausgewählte Momente, also vor allem die Diplomatie im Zusammenhang mit dem böhmischen Ständeaufstand oder mit dem Westfälischen Frieden (bzw. die ausländischen Bemühungen von Jan Amos Comenius um Änderung der Verhältnisse nach der Schlacht am Weißen Berg). Eine gewisse Ausnahme stellte somit nur die Kunstgeschichte dar, die auf aristokratischen Sitzen den aus diplomatischen Missionen importierten Artefakten begegnete, sowie die Geschichte der päpstlichen Nuntiatur in Prag in der Zeit Rudolfs II. Dies war ein Verdienst der Forscher vom Tschechoslowakischen historischen Institut in Rom, das Anfang des 20. Jahrhunderts gegründet wurde. Erst das erhöhte Interesse für die Geschichte des Adels, das nach 1990 eintrat, begeisterte eine Reihe junger Forscher auch für die Geschichte der Diplomatie der frühen Neuzeit als spezifischer aristokratischer Tätigkeit.

Jan KILIÁN

Jan Beck. Kariéra císařského důstojníka a lucemburského guvernéra¹

Abstract: *Johann Beck. Career of an Imperial Officer and the Governor of Luxembourg*

The study deals with the social rise and military career of a former cavalry messenger of the Luxembourg provincial council, Johann Beck (1588–1648), who gradually became a baron, the governor of Luxembourg and a field marshal as well as the owner of a lot of real estates both in his native duchy and in the Bohemian Kingdom. Attention is also paid to his military qualities and abilities, remarkable administrative and private building activities, fondness for religious orders and the descendants by whom his lineage died out.

Key words: *Johann Beck – nobility – Luxembourg – Bohemia – Thirty Years' War – military history*

Lucembursko, co do rozlohy současný evropský trpaslík, bývalo v dobách minulých mnohonásobně větším a lidnatějším státním útvarům, jehož středověká dynastie ovládala bez nadsázky polovinu kontinentu a i společensky dosáhla met nejvyšších, císařského trůnu. Posléze však lucemburské území opakovaně posloužilo mocnostem k uspokojení jejich teritoriálních potřeb a z kdysi silného hráče mezi Francií a Říší zůstalo jen žalostné torzo, byť vybavené vznosným titulem velkovévodství. Prakticky po celou éru raného novověku, s výjimkou krátké francouzské epizody, bylo tehdejší lucemburské vévodství pod nadvládou Habsburků, do konce 17. století španělských, posléze rakouských.² I díky tomu se v podunajské monarchii, Čechy nevyjímaje, nezřídka objevovala šlechta s lucemburskými kořeny nebo tamními majetkovými zájmy. Z těch dobře známých se jednalo například o Mansfeldy, Metternichy, Manderscheidy či Mohry z Waldtu, ovšem nikoli nepodstatnou roli mezi nimi sehráli rovněž baroni Beckové. Jan Beck, zakladatel baronské linie a nejvýraznější postava svého rodu, ve své domovině *patriae pater et restaurator*,³ přitáhl pozornost řady historiků, ať už píšících francouzsky nebo německy, v české historiografii je nicméně situace opačná. Beckům dosud nevěnovala se-

1 Studie vznikla díky stipendiu od lucemburských Fonds National de la Recherche Luxembourg a Université du Luxembourg, jimž autor tímto rovněž děkuje.

2 K dějinám Lucemburska v českém prostředí nejnověji Eduard HULICIUS, *Lucembursko. Stručná historie států*, Praha 2008. V Lucembursku pak Paul MARGUE, *Handbuch der Luxemburger Geschichte II. Luxemburg in Mittelalter und Neuzeit*, Luxemburg 1974.

3 Srov. Jules VANNÉRUS, *Jean Beck. Patriae pater et restaurator*, Les cahiers luxembourgeois 11, č. 3, 1934, s. 287–292. Vannérus tento název převzal z dobových Beckových označení.

bemenší pozornost,⁴ ačkoli někteří z nich trvale žili v Čechách na Kokořínsku a samotnému Janu Beckovi připadla neopominutelná úloha i ve valdštejské kauze. Jaké tedy vlastně byly předpoklady společenského vzestupu příslušníků kdysi měšťanské rodiny z lucemburského předměstí? A jaké stopy zanechali v zemi, mezi níž a Lucemburskem se pohybovali? Následující studie se sice zaměří především na postavu nejúspěšnějšího z nich, ale neopomene ani stručný nástin osudu jeho potomků, jimiž se rodinná sága, a to nejen v Čechách, uzavřela. Primárním cílem je spíše u nás zatím první faktografické shrnutí Beckova pozoruhodného života na základě obtížně dostupné literatury, doplněné sondami z lucemburských i domácích archivů, než dalekosáhlá biografická analýza kladoucí si množství provokativních otázek a usilující na ně odpovědět.⁵

Původ a socializace

Kolem předků Jana Becka a jeho rodiště panovaly dlouhou dobu zmatky, objevovaly se i pochybnosti, zda vůbec pocházel z Lucemburku, resp. z jeho předměstí Grundu.⁶ Zavrhnout již patrně můžeme teorii o jeho příbuzenství s Hansem Beckem, kapitánem ve službách vévody Karla III. Lotrinského, který Hanse kolem poloviny 16. století povýšil do šlechtického stavu. Pokud by byl Hans skutečně Janovým dědem, byl by tento šlechticem již ve třetí generaci, což neodpovídá realitě, navíc i jejich znaky byly zcela odlišné.⁷ Úvahy se proto ubíraly jiným směrem. Jméno Beck by mohlo odkazovat na původní zaměstnání předků, tedy na pekařství (Becker/Bäcker), ačkoli přímé doklady pro to, že by se Janovi předci živilí potravinářským řemeslem, dosud nebyly nalezeny. K roku 1548 jsou z pramenů známi v Grundu žijící manželé Petr a Marie Beckovi, kteří mohli být rodiči Paula Becka.⁸ Podle

4 S výjimkou krátkých statí v různých slovnících a encyklopediích, většinou s nepřesnými údaji. Stručné osudy tří baronských generací rodiny jsem načrtl in: Jan KILIÁN, *Historické náhrobníky a epitafy Mělnicka*, Mělník 2004, s. 110–111.

5 Srov. např. Thomas WINKELBAUER (Hg.), *Vom Lebenslauf zur Biographie. Geschichte, Quellen und Probleme der historischen Biographik und Autobiographik*, Horn – Waidhofen/Thaya 2000. Autoři se zde vedle moderních tendencí biografiky široce zabývají „ideálními“ prameny (zvláště tzv. egodokumenty) pro sepsání odborných životopisů – takové ale pro Jana Becka prakticky nejsou k dispozici.

6 Viz např. Francois Xaver WURTH–PAQUET, *Quel est le lieu de naissance de Jean, baron de Beck, général et gouverneur du duché de Luxembourg?*, Publications de la Section historique 7, 1851, s. 207–211 nebo Gaspard Theodore Ignace de la FONTAINE, *Un dernier mot sur le lieu de naissance du général baron de Beck*, in: *Extrait d'un essai étymologique etc. Noms des endroits habités ou historiquement remarquables*. Division première, Tome XIII, 1857, s. 103–104.

7 Srov. Johann SIEBMACHER, *Die Wappen des Adels in Baden, Elsass–Lothringen und Luxemburg*, Neustadt an der Aisch 1974, s. 2. Odlišnosti znaků si je přitom Siebmacher vědom. Domněnku podle Josepha Reutera (viz dále) patrně převzal od faráře ze Sénones Ambroise Pelletiera.

8 Joseph REUTER, *Das Beckhaus in Stadtgrund*, T Hémecht 1, 1948, sešit 3–4, s. 33.

soudobého lucemburského kronikáře Eustacha z Wiltheimu⁹ sice Paul Beck pocházel ze Saarburgu, tuto informaci ale nelze verifikovat. Jisté je, že uvedený Paul, nejspíše od roku 1586 jízdní posel lucemburské provinciální rady a obyvatel města Lucemburku, byl manželem Kateřiny Ronckové a otcem Jana Becka i několika dalších dětí.¹⁰ Mladší syn Jan Wolfgang Beck, narozený kolem roku 1590, kráčel také v otcových šlépějích, když pár let po Paulově smrti získal v květnu 1615 stejný post. Křestní jméno údajně dostal po svém kmotru a strýci, pozdějším faráři Janu Wolfgangovi Ronckovi, který se měl utopit v řece Alzette. Vedle druhého syna, o němž bude pojednáno podrobně, měl Paul také nejméně dvě, spíše však čtyři dcery. Marie Becková se provdala za lucemburského měšťana Mangerricha Millera a žila ještě roku 1649, Barbora Becková se pak stala manželkou zámožného obchodníka s plátnem a pivovarníka Wilhelma Kleina alias Krudela. Nejstarší z dívek mohla být Kateřina, která se narodila roku 1587 v Grundu „*Paulu poslovi*“, snad totožnému s Paulem Beckem, a poslední sestrou Anna, jež se provdala za pláteníka Jana Hettingera. Právě její vnuk totiž prodal v roce 1700 beckovský dům alžbětinkám. Žila ještě, již jako vdova, roku 1657.¹¹ Rodina tedy byla plně zakotvena v lucemburském městském prostředí a příbuzenskými vztahy provázána s měšťanskou honorací. Pouze prvorozený syn měl zamířit do jiných sfér.

Jan Beck přišel na svět roku 1588, tedy, pro zajímavost, stejného léta jako jeho pozdější blízcí kolegové Matyáš Gallas¹² a Jan Aldringen, který se měl podle některých badatelů narodit dokonce na stejném místě jako Beck, v lucemburském Grundu.¹³ Rodištěm mladého Becka byl dům v dnešní Triertorsstrasse, dřívější Dinselgasse, snad čp. 151, na nějž

9 Eustach z Wiltheimu (1600–1667) byl významným lucemburským šlechticem a prezidentem místního vrcholného orgánu, provinciální rady. Jeho rukopisná lucemburská kronika (*Kurzer und schlechter bericht und beschreibung des Hauses, schloss und landts Lutzemburg samt Seinen Fürsten und herren ursprung und herkommens,...*) má úctyhodných 540 stran. Eustachovým neméně známým bratrem byl Alexandr z Wiltheimu (1604–1684), humanisticky vzdělaný jezuita a zakladatel lucemburské archeologie. O něm (ale i o Eustachovi) podrobně Jean KRIER – Edmond THILL, *Alexandre Wiltheim, 1604–1684. Sa vie – son oeuvre – son siècle*, Luxembourg 1984.

10 Jules VANNÉRUS, *Note sur la Famille et le Lieu de Naissance du Général Beck par J. Vannérus*, Luxembourg 1904, s. 3 a 5.

11 J. REUTER, *Das Beckhaus in Stadtgrund*, s. 28–31.

12 Robert REBITSCH, *Matthias Gallas (1588–1647). Generalleutnant des Kaisers zur Zeit des Dreißigjährigen Krieges*, Münster 2006. Rebitsch také s odvoláním na regionální italský článek koriguje dlouho mylně tradované datum Gallasova narození. V českém překladu čerstvě TÝŽ, *Matyáš Gallas (1588–1647). Císařský generál a Valdštejnův „dědic“*, Praha 2013.

13 Auguste NEYEN, *Biographie Luxembourgeoise. Histoire des hommes distingués, originaires de ce pays I*, Luxembourg 1860, s. 8; nověji pak Emile HERMES, *Zwei grosse Namen aus Stadtgrund: Johann Aldringen und Johann Beck*, in: Grund, Société de gymnastique: 100 Joer Grönnesch Turner, Luxembourg 1984, s. 83–84. K Aldringenovi zvláště Hermann HALLWICH, *Gestalten aus Wallenstein's Lager 2, Johann Aldringen. Ein Bruchstück aus seinem Leben als Beitrag zur Geschichte Wallenstein's*, Leipzig 1885. Srovnej i TÝŽ, *Aldringens letzter Ritt*, Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Deutschen in Böhmen 45, 1907, s. 21–38.

koncem 19. století nechala místní historická společnost umístit příslušnou pamětní tabuli.¹⁴ Jistě nijak nepřekvapí, že o mládí budoucího guvernéra nelze říci prakticky nic konkrétního. Pozoruhodná však je volba vojenské kariéry ve velmi útlém věku, ačkoli by se u prvorozeného syna lucemburského úředníka dala očekávat jiná dráha. Jan Beck měl ale podle některých výzkumů vstoupit do armády už ve svých třinácti letech¹⁵ a v šestnácti jako prostý voják projít zkouškou ohněm v bitvě u Ostende¹⁶ ve španělském Berlaymontově pluku.¹⁷ Pod prapory krále Filipa III. údajně také dosáhl svých prvních hodností, nejprve praporčíka, poté hejtmana.¹⁸ O otce přišel asi roku 1610¹⁹ nebo krátce předtím, což jej přivedlo zpět do rodného místa a k převzetí otcovského odkazu. V březnu uvedeného roku obdržel své jmenování přísežným jízdním poslem lucemburské provinciální rady.²⁰ Jízdní posel nebyl zcela bez společenského významu, vždyť Beckovy cesty tehdy často vedly až do Bruselu a kromě němčiny a francouzštiny musel zvládnout i latinu. Je proto celkem pravděpodobné, že v mládí alespoň nějaký čas navštěvoval jezuitskou kolej ve městě, poskytující zájemcům kvalitní vzdělání.²¹ Za svůj původ se ani po obdržení baronátu nijak nestyděl a traduje se, že lucemburskému velmoži Janovi z Wiltzu, který si jej pro jeho nízké sociální kořeny dobíral, odvětil, že kdyby byl jízdním poslem Wiltz, zůstal by jím navždy.²²

Jen o pár dní dřív, než získal poselské místo, patrně ale již s výhledem na dobře placenou profesi, se Jan Beck oženil s Kateřinou Sidonií z Capell, dcerou nobilitovaného lucemburského obchodníka Jana z Kapell, majitele domu v Ulrichstrasse.²³ Obě rodiny se nepochybně dobře znaly, jejich jména totiž společně nalezneme mezi donátory münster-

14 J. REUTER, *Das Beckhaus in Stadtgrund*, s. 24–27. V roce 2009 jsem však po tabuli pátral marně.

15 J. VANNÉRUS, *Note sur la Famille*, s. 3.

16 O bojích u Ostende Paul Jean Joseph HENRARD, *Histoire du Siège d'Ostende (1601–1604)*, Bruxelles 1890.

17 Georges FRADCOURT, *Jean de Beck, gouverneur du Duché de Luxembourg et comte de Chiny 1588–1648*, Institut archeologique du Luxembourg–Annales 78, Arlon 1947, s. 60. Historik G. Fradcourt, absolvent lovaňské univerzity, narozený roku 1913, padl bohužel koncem května 1940 v bojích s Němci v Ardenách, takže jeho jistě plánovaná monografie o Janu Beckovi nemohla být dokončena. Z pozůstalosti vydaná studie přesto patří k nejfundovanějším pracím, které byly dosud o lucemburském guvernérovi napsány.

18 Albert STEFFEN, *Beiträge zur Geschichte Johann Becks*, T Hémecht 1, 1948, sešit 3–4, s. 49. Na předchozích stranách (s. 42–49) je editován Beckův šlechtický diplom, který se věnuje i výčtu jeho kariérních postupů.

19 J. VANNÉRUS, *Note sur la Famille*, s. 3.

20 J. REUTER, *Das Beckhaus in Stadtgrund*, s. 31–32 a G. FRADCOURT, *Jean de Beck*, s. 60.

21 Srov. Albert STEFFEN, *Baugeschichte der Luxemburger Jesuitenkirche*, Luxemburg 1935. Beckova potenciální studia nevylučuje ani fakt, že kolej tu jezuité otevřeli až roku 1603, kdy už měl mít Jan nakročeno k vojenské kariéře.

22 P. MARGUE, *Handbuch der Luxemburger Geschichte* II, s. 135.

23 J. REUTER, *Das Beckhaus in Stadtgrund*, s. 31.

ského kostela v Grundu. Vrstevnice Kateřina se Janovi stala věrnou životní družkou, často hájící beckovské nároky v době nepřítomnosti manžela, kterého o několik let přežila.²⁴ Společně se dočkali vícera dětí, z nichž se ale asi jen tři dožily dospělosti. O vyložení trvalém soužití se dalo podle všeho také hovořit pouze pár let (nanejvýš deset) po uzavření manželství, poté již Jan Beck zamířil za vojenskou kariérou na různá evropská bojiště. Kdy přesně se vzdal tradičního otcovského povolání, není známo, ale mohlo to být před květnem 1615, kdy místo posla získal jeho bratr Jan Wolfgang. Jan Beck mu je asi přepustil a sám se definitivně rozhodl pro armádu.

Vojenská kariéra

Ani počátky Beckovy vojenské kariéry nejsou prosty nejasností. Starší informace, že se někdy před rokem 1617 stal kvartýrmistrem v Baurově pluku a uvedeného léta kapitánem v pluku Florenta z Berlaymontu,²⁵ se nejeví jako příliš pravděpodobná. Respektive není přesná. Sebastian Baur z Kitzingenu²⁶ totiž skutečně asi stál za Beckovou (pod-)důstojnickou funkcí, přičemž zde svou významnou roli mohla sehrát rodinná přízeň. Baurovou manželkou byla Magdalena z Capell, příbuzná, údajně teta, Beckovy chotě. Můžeme si snadno představit, že po vypuknutí třicetileté války²⁷ již boji otřelý třicátník rád vstoupil do Baurova pluku, kde mohl očekávat minimálně menší protekci a kde je poprvé doložen k roku 1620 v hodnosti kvartýrmistra. Do válčení se zapojil nejprve pod španělskými prapory Spinolovými a Córdobovými ve Falci²⁸ a měl na sebe hned upozornit svou smělostí.²⁹ To je ale znovu na dlouhou dobu vše, co o Janu Beckovi víme. Snad po úplné pacifikaci Falce opustil španělský žold a vrátil se do rodného města, snad pokračoval, prameny nepostižen, v dalších bojích na ligistické straně. Tato varianta je nejpravděpodobnější.

24 Kateřina Sidonie Becková z Capell se připomíná ještě roku 1655, poté z pramenů mizí. François LASCOMBES, *La Ville de Luxembourg pendant la seconde moitié du 17e siècle. Habitations et habitants*, Publications de la Section historique 99, Luxembourg 1984, s. 61.

25 J. VANNÉRUS, *Note sur la Famille*, s. 4. Ovšem ani Vannérus tomuto údaji, který našel v Biogr. Nationale de Belgique II z roku 1868, nedůvěřoval.

26 Bavorský válečník ve službách habsburských císařů Sebastian Baur z Kitzingenu († 1632), vyznáním původně luterán, později konvertita ke katolicismu, se stal majitelem celé řady lucemburských panství (mj. Everlingen, Brandenburg či Esch). Bojoval zvláště pod prapory Ferdinanda II. a arcivévodou Albrechtem byl povýšen do šlechtického stavu, na plukovníka i člena válečné rady.

27 Ke třicetileté válce již existuje nepřehledná literatura, z té nejnovější vybírám jen dvě rozsahem a záběrem nejmonumentálnější: Peter H. WILSON, *The Thirty Years War. Europe's Tragedy*, Cambridge 2009 a Peter ENGLUND, *Verwüstung. Eine Geschichte des Dreißigjährigen Krieges*, Reinbek 2013 – zde je též citována další relevantní literatura a zmíněny jsou (více či méně podrobně) akce, jichž se účastnil i Jan Beck.

28 A. STEFFEN, *Beiträge zur Geschichte Johann Becks*, s. 49.

29 G. FRADCOURT, *Jean de Beck*, s. 62.

Součástí vojska vrchního velitele katolické Ligy Jana Tserclaese Tillyho³⁰ byl regiment hraběte Alwiga ze Sulzu, v němž se Beck, jen nevíme od kdy,³¹ vypracoval v plukovní hierarchii až na nejvyšší příčky. Otázkou je ostatně i to, kdy přesně přestoupil Sulzův pluk do služeb frýdlantského vévody, císařského generalissima Albrechta z Valdštejna, patrně se tak ale stalo v souvislosti s vypuknutím dánské fáze války, kdy Valdštejn mohutně verboval, tedy někdy v letech 1625–1626. Tilly měl tehdy logistické problémy, z nichž pramenila nespokojenost jeho mužů a přestupy do císařského tábora a Sulz byl u vévody se svým plukem prokazatelně již roku 1626 v Alsasku. Společně s ním jistě přestoupil i Beck,³² který se snad při té příležitosti stal v pluku nejvyšším strážmistrem.³³ O další stupínek výše, hned na druhé místo za plukovníka, postoupil následujícího léta, když byl někdy před listopadem jmenován nejvyšším lajtnantem. Z té doby, konkrétně z 28. listopadu, pochází také jeho list, podle nějž Beck tehdy se svým plukem pobýval v zimním ležení v Alsasku.³⁴ Po této pauze přišel dlouhý přesun na sever Německa, již na jaře 1628 lucemburského rodáka nacházíme v Meklenburku. Bojoval zde (a určitě už i v předchozích letech v Dolním Sasku) proti Dánům, což nezapomněl zmínit ani jeho nobilitační diplom.³⁵ Sotva bylo Dánsko poraženo a císař Ferdinand III. se odhodlal k vydání restitučního ediktu,³⁶ rozhořel se na jihu plnou měrou jiný konflikt, do něhož měl Jan Beck zasáhnout.

V mantovském vévodství vymřela vládnoucí linie rodu Gonzagů a o dědictví usiloval jejich francouzský příbuzný Karel Gonzaga–Nevers, jehož si v Mantově v žádném případě nepřálo Španělsko.³⁷ Valdštejn, ačkoli nebyl nijak nadšený z myšlenky na oslabení své-

30 K Tillymu zvláště Bernd RILL, *Tilly. Feldherr für Kaiser und Reich*, München 1984 a Guillaume SAMSOEN de GÉRARD, *Le comte de Tilly. Général de la guerre de trente ans. Sa vie et son époque*, Paris 1992. Viz také Marcus S. JUNKELMANN, *Feldherr Maximilians. Johann Tserclaes Graf von Tilly*, in: Hubert Glaser (Hg.), *Wittelsbach und Bayern II. Um Glauben und Reich, München – Zürich 1980*, s. 377–399 a Michael KAISER, *Politik und Kriegführung. Maximilian von Bayern, Tilly und die Katholische Liga im Dreißigjährigen Krieg*, Münster 1999.

31 Zřejmě to ale bylo už nejpozději od onoho roku 1623, jelikož z pozdějších z dokumentů, včetně nobilitačního diplomu, vyplývá, že před rokem 1627 v pluku sloužil delší čas.

32 Bohužel není jisté, zda je Jan Beck totožný s hejtmanem Beckem, kterému v květnu 1626 nařizoval Vilém Verdugo, aby ve Friedbergu poskytl místo co nejvíce mužům vévody Jiřího Brunšvicko–Lüneburského. Národní archiv (dále NA) Praha, Valdštejniána, fol. 12324.

33 A. STEFFEN, *Beiträge zur Geschichte Johann Becks*, s. 52.

34 Charles RAHLENBECK, *Notice sur Jean Beck*, in: *Messenger des sciences historiques*, Gand 1865, s. 195.

35 A. STEFFEN, *Beiträge zur Geschichte Johann Becks*, s. 52.

36 K dánské válce a k restitučnímu ediktu např. Josef KOLLMANN, *Valdštejn a evropská politika 1625–1630. Historie 1. generalátu*, Praha 1999 či speciálně Helmut URBAN, *Das Restitutionsedikt. Versuch einer Interpretation*, München 1968.

37 K válce o Mantovu především Romolo QUAZZA, *La guerra per la successione di Mantova e del Monferrato, 1628–1631 I–II*, Mantova 1925–1926. Viz také Émile BAUDSON, *Charles de Gonzague, Duc de Nevers, de Rethel et de Mantoue, 1580–1637*, Paris 1947; Manuel FERNANDEZ ALVAREZ,

ho vojska, které potřeboval na severu Německa, musel ustoupit císaři a pro italskou expedici vyčlenil sbor, jemuž nominálně velel Rombaldo Collalto,³⁸ ve skutečnosti však generálové Aldringen a Gallas. Součástí expedičního sboru byl také Sulzův pluk, který se vydal se svým velitelem Beckem napříč Německem na jih a v září dosáhl bavorského Reichenau na dohled od Kostnice a švýcarských hranic. Jeho úkolem mělo být zajištění přístupových cest do Itálie ve Švýcarsku. Konkrétně v Reichenau ale Beck nehýřil zrovna optimismem, jelikož si písemně stěžoval na nedisciplinovanost u oddílů, který byl špatně placen a jehož snaha o ubytování narážela na odpor místních sedláků, hrozících vzpourou. Podobně na tom prý byly i další jednotky, takže Beck pochyboval o tom, zda takové vojsko vůbec bude schopno čelit nepříteli.³⁹ Do Itálie samotně se zřejmě vůbec nepodíval, zůstal ve Švýcarsku s úkolem hlídat šance a stavět a udržovat obranné pozice na italské silnici Chur–Chiavenna, po níž by se mohlo císařské vojsko zase bezpečně vrátit.⁴⁰ Gallas s Aldringenem úkol splnili stoprocentně, Mantova padla a protivník byl zajat,⁴¹ nicméně císařská diplomacie s ohledem na dané a vyvstávající okolnosti nakonec ničeho nedosáhla, mantovský trůn byl přenechán Neversovi a vojska stažena. Švýcarské pozice měli podle mírové smlouvy z Cherasca císařští vyklidit během srpna 1631. Až do této doby zde tedy musel Jan Beck vytrvat, přičemž do bojů se tentokrát vůbec nedostal.

Po zajištění klidu na jižní hranici zdejší sbory urychleně spěchaly do Německa, kterým již druhým rokem nezadržitelně ve směru k císařským dědičným zemím postupoval švédský král Gustav II. Adolf.⁴² Odvolaný Valdštejn se věnoval svým statkům a Tilly nedokázal švédskou lavinu zadržet ani v bitvě u Breitenfeldu. Ke všemu se k Seveřanům přidali Sasové a vpadli do Čech.⁴³ Generalissimus musel podruhé na scénu a s ním do boje proti švédské invazi vytáhl rovněž Jan Beck. Ten se ze Švýcarska na čas vypravil domů a v Lu-

Don Gonzalo Fernández de Córdoba y la Guerra de Sucesión de Mantua y del Montferrato (1627–1629), Madrid 1955 a David PARROT, *The Mantuan Succession, 1627–31. A Sovereignty Dispute in Early Modern Europe*, *English Historical Review* 112, 1997, s. 20–65.

38 Biograficky o Rombaldovi Collaltovi Pavel BALCÁREK, *Dobyvatel Mantovy*, Studie Muzea Kroměřížska, 1990, s. 76–92.

39 *Documenta bohémica bellum tricennale illustrantia* (dále DBBTI) IV, Praha 1974, s. 319–320 (Beck Janovi z Merode, 10. září 1629).

40 A. STEFFEN, *Beiträge zur Geschichte Johann Becks*, s. 56.

41 Srov. R. REBITSCH, *Matthias Gallas*, s. 46–59.

42 Ke Gustavu II. Adolfovi a ke švédské politice za třicetileté války Nils AHNLUND, *Gustav Adolf, král švédský*, Praha 1939; Dieter ALBRECHT, *Richelieu, Gustav Adolf und das Reich*, München – Wien 1959; Günter BARUDIO, *Gustav Adolf der Große*, Frankfurt am Main 1985 či Marcus S. JUNKELMANN, *Gustav Adolf (1594–1632). Schwedens Aufstieg zur Großmacht*, Regensburg 1993.

43 K saskému vpádu monograficky Antonín REZEK, *Dějiny saského vpádu do Čech (1631–2) a návrat emigrace*, Praha 1889; nověji Miroslav TOEGEL, *Příčiny saského vpádu do Čech v roce 1631*, *Československý časopis historický* 21, 1973, s. 553–580 a Oldřich KORTUS, *Praha za saského vpádu v letech 1631 a 1632*, *Pražský sborník historický* 36, 2008, s. 105–184.

cembursku strávil podzim i část zimy 1631/1632.⁴⁴ Jeho domácí pobyt dal zřejmě život synovi Janu Jiřímu, asi nejmladšímu z Beckových dětí, přesto posléze hlavnímu dědici. Čtyřiačtyřicetiletý Lucemburčan se také v březnu 1632 dočkal plukovnického patentu poté, co v Bambergu 9. března předčasně zemřel klettgauský landkrabě Alwig ze Sulzu. Pluk, o nějž se již tolik zasloužil, mu svěřil Albrecht z Valdštejna obratem. V jedné lucemburské kupní smlouvě z 18. března 1632 je Jan Beck uváděn už jako plukovník jistého německého regimentu.⁴⁵ Nepochybně tehdy ve své domovině pro navracejícího se vévodu mohutně verboval, vždyť jeho pluk měl být ve stejné době mezi císařskými s počtem 1780 mužů vůbec nejsilnější.⁴⁶ Zanedlouho se s ním novopečení plukovník zapojil do bojů se Švédy a léto strávil ve valdštejnském táboře u Norimberka urputným zápolením s nepřitelem.⁴⁷ Údajně se zde opět nemálo vyznamenal, v rozhodující bitvě u Lützenu však chyběl.

Vyčerpán boji se švédskými vojáky pobýval Beck během zimy asi v Čechách⁴⁸ a připravoval se na tažení do Slezska. Výprava vedená Valdštejnem byla úspěšná a vyvrcholila známým střetem u Stínavy, při níž byl v říjnu 1633 poražen menší švédský sbor a mimo jiné zajat „arcirebel“ Jindřich Matyáš z Thurnu.⁴⁹ Poté se frýdlantský vévoda a jeho sbory opět vrátily do Čech, kde se měla odehrát závěrečná scéna valdštejnského dramatu, v níž Beckovi, nejdříve pobývajícimu v Praze⁵⁰ a následně se přesouvajícimu do Plzně, připadla nikoli nepodstatná úloha. Na rozdíl od hlavních generalissimových exekutorů zůstával se svým vrchním velitelem po celou dobu a podle všeho patřil k mluvčím těch, kteří hodlali zůstat za každých okolností věrni císaři. I v nobilitačním diplomu se praví, že „Beck dokázal svou věrnost vůči rakouskému domu, zvláště zářivě v Plzni, když byly objeveny a paralyzovány machinace Frýdlanta a když tyranovi tváří v tvář odporoval – v ohrožení života a s takovou pevností, že jeho chování všechny přítomné udivilo a i u tyrana samotného si vynutilo chválu“.⁵¹ První plzeňský revers sice Beck podepsal, proti druhému se ale již otevřeně postavil a s některými svými kolegy dokázal prosadit změnu jeho znění. Zatímco pak Valdštejn většinu

44 A. STEFFEN, *Beiträge zur Geschichte Johann Becks*, s. 57.

45 Archives nationales de Luxembourg (dále ANL), Microfilms, Fonds Van Wervecke 47, s. 159.

46 Friedrich Emanuel von HURTER, *Wallensteins vier letzte Lebensjahre*, Wien 1862, s. 49.

47 O bojích u Norimberka mj. Josef KOLLMANN, *Valdštejnův konec. Historie 2. generalátu 1631–1634*, Praha 2001, s. 37–40.

48 Alespoň v květnu 1633 bylo 12 kompanií jeho pěšího pluku ubytováno v Čechách v oblasti Kutné Hory, Čáslavi a Malešova (Hermann HALLWICH, *Wallensteins Ende I*, Leipzig 1879, s. 371).

49 K Thurnovi nejnověji Miloš POJAR, *Jindřich Matyáš Thurn. Muž činu*, Praha 1998 (ke Stínavě s. 147); viz také Otakar ODLOŽILÍK, *Povstalec a emigrant*, Londýn 1944.

50 Srovnej DBBTI V, Praha 1977, s. 230 (čeští místodržící Kristiánu Ilovovi, 17. ledna 1634) a Václav LÍVA (ed.), *Prameny k dějinám třicetileté války. Regesta fondu Militare IV (1626–1635)*, Praha 1953, s. 310–314.

51 A. STEFFEN, *Beiträge zur Geschichte Johann Becks*, s. 126–127.

důstojníků propustil, Becka si ponechal při sobě, snad z obavy, snad aby si jej naklonil.⁵² Nakonec jej pustil do Prahy za jeho plukem a sám se vydal na svou poslední cestu do Chebu.⁵³

Po Valdštejnově likvidaci zůstával Beck ještě nějaký čas v českém hlavním městě a s ohledem na hrozící nebezpečí od Bernarda Výmarského měl všem okolním plukům poručit, aby byly připraveny na případný pochod, zaopatřit proviantem přes Prahu pochodující oddíly a co možná nejdříve odvelet dragouny.⁵⁴ Zanedlouho musel do pole vyrazit i sám Beck. Zamířil se svou jednotkou k říšskému Řeznu, které koncem předchozího roku dobyli Švédové a obsadili svou posádkou. Císařské obležení trvalo až do konce července 1634, 26. toho měsíce město kapitulovalo. Beck během bojů držel silnou pozici na jižním dunajském břehu a musel ustát několik výpadů obležených, což se mu úspěšně podařilo. A to přímo před očima budoucího císaře Ferdinanda III. (tehdy generalissima císařských vojsk a dvojnásobného krále), který poté Beckovi propůjčil Nový aldringenský pluk, jehož velitel před několika dny padl v boji o Landshut.⁵⁵ Zaneprázdnění císařských u Řezna využili Švédové ve spojení se Sasy k vpádu do Čech, zemi velmi zpustošili a např. Nymburk zcela vyvraždili a vypálili.⁵⁶ Ferdinand (III.) proto některé pluky obratem poslal do Čech, mezi nimi i Jana Becka, který tak přišel o velkolepý triumf katolických zbraní u Nördlingenu.⁵⁷ V Čechách prakticky k žádným střetům nedošlo. To se ale již Beckova kariéra na českých a německých bojištích chýlila ke konci. Španělé tehdy potřebovali schopné důstojníky do Nizozemí a zažádali na nejvyšších místech i o Becka, který se jim jako lucemburský rodák a znalec terénu mohl hodit. Kardinál infant Ferdinand a hrabě Oñate pověřili už během obležení Řezna svého diplomata úkolem, aby krále Ferdinanda pohnul k přenechání Beckova pluku Španělům. Ten to odmítl. Nedlouho poté neuspěl ani španělský vyslanec u vídeňského dvora, ale Španělé se nevzdávali a nakonec jim byl Beck v listopadu 1634 skutečně přislíben.⁵⁸

52 Tak i Josef JANÁČEK, *Valdštejn a jeho doba*, Praha 1978, s. 504.

53 A. STEFFEN, *Beiträge zur Geschichte Johann Becks*, s. 124–164 (kapitola o Beckovi ve vztahu k Valdštejnovi). Srov. Golo MANN, *Wallenstein. Sein Leben erzählt von Golo Mann*, Frankfurt am Main 1971, zvláště s. 1026–1134. Mann Becka za příliš čestného nepovažoval, spíš naopak, za zrádce svého dobrodince (s. 1134).

54 DBBTI V, s. 261 (Gallasův příkaz Beckovi z 11. března 1634).

55 K Aldringenovi viz pozn. 11. K bojům o Landshut také Werner EBERMEIER, *Landshut im Dreißigjährigen Krieg*, Landshut 2001, zvláště s. 82–144.

56 O nymburských událostech Otakar ODLOŽILÍK, *Zkáza Nymburka za třicetileté války*, Nymburk 1934. Srov. též Marek ĐURČANSKÝ, *Zkušenosti Nymburských s vojáky za třicetileté války. Sonda do problematiky obrazu vojáka v českém prostředí*, Kuděj 1999/1, s. 22–38.

57 K nördlingenské bitvě nejnověji Peter ENGERISSER – Pavel HRNČIŘÍK, *Nördlingen 1634. Die Schlacht bei Nördlingen – Wendepunkt des Dreißigjährigen Krieges*, Weißenstadt 2009.

58 A. STEFFEN, *Beiträge zur Geschichte Johann Becks*, s. 63–64.

Jeho novým vrchním velitelem se měl stát náchodský pán a vévoda z Amalfi Ottavio Piccolomini.⁵⁹

Nastávající zimní období strávil Jan Beck a jeho pluk cestou na západ, za svůj hlavní stan si přitom zvolil dolnofrancké městečko Mellrichstadt, kterého dosáhl již koncem roku 1634 a které neopustil před dubnem 1635.⁶⁰ Během této doby však kooperoval na několika akcích a také se dočkal své první, nejnižší generálské hodnosti, nejspíše od ledna byl generálem strážmistrem.⁶¹ Jeho vrchním velitelem zatím zůstával Matyáš Gallas, který jej počátkem léta poslal ještě dále na západ Říše jako posilu Piccoliminimu.⁶² S ním se Beck v polovině června spojil patrně v Andernachu v Rýnské Falci, načež společně překročili Rýn a táhli na Namur.⁶³ Do války totiž právě otevřeně vstoupila Francie, které musel čelit kardinál infant Ferdinand Habsburský (don Fernando), od konce roku 1634 nizozemský generální místodržící. Na jeho příkaz lucemburský guvernér Christoph von Emden podnikl v březnu 1635 útok na Trevír a město, jehož arcibiskup Filip Kryštof ze Soetern se spojil s Francouzi, obsadil, arcibiskupa zajal a uvěznil v Lucemburku.⁶⁴ Francouzi proti tomu marně protestovali. V červnu pak vyhlásili válku Španělsku, na což zase pochopitelně musel reagovat císař a v ozbrojeném konfliktu s Francií se ocitl také. Jan Beck díky tomu opět vstoupil na lucemburskou a nizozemskou půdu, k výraznějším bojům tu ale zatím nedošlo a na zimu se generál strážmistr musel přesunout do Juliška k Dürenu, jelikož kardinál infant jim nedokázal ubytování zajistit. Ještě před zimním klidem byl Beck nepřítelem, snad v prosinci 1635, donucen ke svedení větší bitky,⁶⁵ jejíž výsledek nicméně neznáme.

Zrovna tak nevíme v podstatě nic konkrétního o Beckově činnosti během roku 1636, na kdy císařští a Španělé naplánovali dvojitý úder proti Francii. Zatímco z východu do království Ludvíka XIII. mířila hlavní císařská armáda pod velením Matyáše Gallase, na severu se kardinál infant po ukončení bojů s Nizozemci rozhodl k mohutné diverzi, které se jistě zúčastnil i Jan Beck, jestliže diplom z následujícího roku uvádí jeho zásluhy

59 K Piccolominimu zvláště Thomas R. BARKER, *Generalleutnant Ottavio Fürst Piccolomini*, Österreichische Osthefte 1980, s. 322–369. Případně Heinrich BÜCHELER, *Von Pappenheim zu Piccolomini. Sechs Gestalten aus Wallensteins Lager*, Sigmaringen 1994.

60 Státní oblastní archiv (dále SOA) Litoměřice, pracoviště Děčín, Rodinný archiv (dále RA) Thunů, kart. 199 (větší množství listů Jana Becka Rudolfovi Thunovi).

61 Tomáš BÍLEK, *Dějiny konfiskací v Čechách po r. 1618 II*, Praha 1883, s. 782. Srovnej též DBBTI V, s. 365 (Vilém Lamboy Piccolominimu, 28. února – 9. března 1635).

62 DBBTI VI, Praha 1978, s. 30 (Gallas Piccolominimu, 8. června 1636).

63 Tamtéž, s. 32 (Piccolomini Gallasovi, 13. června 1635) a 36 (Piccolomini kardinálu infantovi, 22. června 1635).

64 Jean-Pierre KOLTZ, *Baugeschichte der Stadt und Festung Luxemburg I*, Luxemburg 1970, s. 200–201 a P. MARGUE, *Handbuch der Luxemburger Geschichte II*, s. 131.

65 DBBTI VI, s. 77 (Piccolomini Ferdinandovi III., 26. prosince 1635).

v bojích jak proti Holanďanům, tak proti Francouzům.⁶⁶ Silný španělsko–císařský sbor v čele s Tomášem Savojským a Ottaviem Piccolominim vpadl koncem června do Pikardie a záhy dobyl několik strategicky významných pevností včetně Corbie na řece Sommě. Díky rychlé reakci francouzského krále se ale ve Francii nenaplnily katastrofické scénáře a iniciativa postupem času také přešla na její stranu, ztracené pozice si vzala záhy zpět.⁶⁷ Beck mohl po této kampani znovu zamířit do svého Lucemburska, kde v tomto roce řádili Chorvati⁶⁸ a velký mor, který si jen v hlavním městě vyžádal obrovské množství obětí, včetně guvernéra Emdena a prezidenta provinciální rady.⁶⁹ I generál strážmistr musel mít jistě velké obavy o své blízké, dorazil ovšem zřejmě až poté, co už nákaza ustoupila nebo ustupovala. Zimu strávil ve vlasti⁷⁰ a s potěšením přijal poděkování tamních stavů za vše dobré, co pro ně a pro zemi vykonal.⁷¹ Nemalý čas mu rozhodně zabralo rovněž obstarání podkladů pro šlechtický diplom, které musel dodat do Vídně nebo do Bruselu. Snad se obrátil na své dobré známé, münsterské mnichy z Grundu, vynikající latiníky.⁷² Svobodným pánem, baronem, se Jan Beck stal k 18. dubnu 1637 a od nového císaře Ferdinanda III. dostal i právo do budoucna titulovat se podle nějakého získaného sídla.⁷³ Někdejší generalissimus tak na svého spolehlivého vojáka nezapomněl a hned v počátcích své císařské vlády jej povznesl do aristokratické společnosti. Vyloučit se nedá ani verze, že za povýšením stál kardinál infant, v jemuž svěřené zemi Beck ve stejné době místo nepřítomného Piccolominiho⁷⁴ velel císařským jednotkám a sháněl tu všemi silami peníze, které byly vojsku přislíbeny.⁷⁵

Současně je dost dobře možné, že nobilitace měla i přímou souvislost s plánovaným svěřením důležitého vojenského postu Beckovi, hned 8. května se totiž stal velitelem vojska dislokovaného v lucemburském vévodství.⁷⁶ Tímto jmenováním byla svým způsobem nahrazována nepřítomnost lucemburského guvernéra Filipa Dětricha hraběte z Manderscheid–Kaylu, kterému byla nejprve odebrána vojenská a posléze i civilní správa. Kromě

66 A. STEFFEN, *Beiträge zur Geschichte Johann Becks*, s. 42–49.

67 Srov. R. REBITSCH, *Matthias Gallas*, s. 152–166.

68 Podrobněji G. FRADCOURT, *Jean de Beck*, s. 68–70.

69 P. MARGUE, *Handbuch der Luxemburger Geschichte* II, s. 132.

70 Srov. SOA Třeboň, pracoviště Jindřichův Hradec, Cizí rody, Autografy VII, No. 16, inv. č. 423, kart. 12, fol. 56, 15. února 1637 Beck z Lucemburku Karlu Ludvíku Arnoštovi hraběti Sulzovi, místodržícímu württemberského vévodství.

71 ANL, sign. A – IV, 37, vol. IV, fol. 417.

72 A. STEFFEN, *Beiträge zur Geschichte Johann Becks*, s. 40.

73 Tamtéž, s. 42–49. Beckovi chyběl urozený predikát a nakonec to tedy byla česká Vidim, která tento jeho handicap odstranila.

74 Srov. početnou Beckovu korespondenci v SOA Zámorsk, RA Piccolomini, mikrofilmy.

75 DBBTI VI, s. 175 (G. B. Picchi Piccolominimu, 4.–16. dubna 1637).

76 A. STEFFEN, *Beiträge zur Geschichte Johann Becks*, s. 65.

nepřítomnosti v zemi mu byly činěny i další výčitky, mj. kvůli nesrovnalostem za jeho správy. Manderscheid měl kupodivu i přes ztrátu pravomocí s Beckem posléze velmi dobré vztahy. Dokonce jej měl uvádět i do tajů civilní správy. Není zřejmé, jak dlouho Beck Manderscheida zastupoval, jistě to ale nebylo déle než do konce srpna, kdy už byl prokazatelně ve velení lucemburského vojska don Andrea Cantelmo. V Lucembursku ale poté klid nezavládl, mezi Cantelmem a Manderscheidem to jiskřilo, takže i v Bruselu, když dostávali naléhavé zprávy od provinciální rady, pochopili, že je nutno zakročit. Jako o jediném kandidátovi na post lucemburského guvernéra se uvažovalo o clerfském pánovi Claudovi z Lannoy,⁷⁷ polním maršálovi, diplomatovi a nositeli Řádu Zlatého rouna. Ten měl sice podporu kardinála infanta, ale nelíbil se prý králi Filipovi IV. Lannoy nakonec na kandidaturu rezignoval a poté se začalo uvažovat o Beckovi, který se měl ovšem zatím stát nanejvýš jen guvernérem provizorním. Kardinálu infantovi se asi příliš nezdálo měnění starých tradic, podle nichž se guvernérem mohla stát jen osoba z vysoce urozeného rodu, ideálně kníže nebo vévoda.⁷⁸ O Beckovi proto v únoru 1638 uvažoval znovu jen jako o guvernérovi tamního vojska, civilním guvernérem měl zůstat Manderscheid. Nakonec se však ještě onoho února Beck přeci jen dostal do nejvyššího lucemburského úřadu,⁷⁹ byť zpočátku skutečně jen provizorně.⁸⁰

Lucemburským guvernérem

Jan Beck si při nástupu guvernéřství kladl podmínky. Především požadoval vytvoření komise pro lucemburské záležitosti, jejímiž členy by byli lidé se stavem v zemi dobře obeznámení. Dále žádal dobré zásobování proviantem. Uváděl, že rovinatá část země byla prakticky vylidněna a že přílišná zátěž nutila k útěku i zbylé obyvatelstvo. Ve městech chyběly potraviny, takže měšťané odcházeli do měst na Rýnu, kde nalézali snadnější obživu. Zůstávali prý jen chudí, kteří už o své majetky přišli. Dále musela být podle Becka mnohem lépe zajištěna města, na nichž závisela bezpečnost země, tedy Lucemburk, Thionville a Montmédy. Uváděl i jiná potřebná opatření ohledně pevností, konkrétně nutnost vložení dostatečných posádek, aby se zabránilo nepřátelským vypadům. Současně požá-

77 O něm a jeho rodu Pierre Eugène POSWICK, *Les comtes de Lannoy-Clervaux, princes de Rheina-Wolbeck*, Bruxelles 1904 a stručně též Emil PRŮM, *Clerf, dessen Ortsgeschichte, Baudenkmäler und Landschaftsbilder*, Luxemburg 1913.

78 Zářivou guvernéřskou postavou druhé poloviny 16. a počátku 17. století byl Petr Arnošt z Mansfeldu, který si v Lucemburku vybudoval honosný palác, z něhož však do dnešních dob prakticky nic nezůstalo. Nejnověji k této mimořádné osobnosti Jean Luc MOUSSET – Krista de JONGE (ed.), *Pierre Ernest de Mansfeld (1517–1604). Un prince de la Renaissance*, Luxembourg 2007.

79 J.–P. KOLTZ, *Baugeschichte*, s. 202.

80 G. FRADCOURT, *Jean de Beck*, s. 71–74 a A. STEFFEN, *Beiträge zur Geschichte Johann Becks*, s. 172–179.

doval velkou peněžní částku na vylepšení pevností, zvláště opevnění Lucemburku, a na vystavění kasáren („baráků“, jedněch z prvních v Evropě!), jelikož obyvatelé nemohli být schopni tolik vojáků vydržovat.⁸¹ Nezapomněl ani na obstarání obživy pro zchudlé obyvatele a na pravomoci pro vrchního velitele, který měl mít právo rozhodnout i to, zda mohou či nemohou být obležené a neudržitelné pevnosti vydány nepříteli na akord. Dokud by toto vše nebylo splněno, nevěděl prý Beck, jak se úřadu ujmout a s úspěchem jej zastávat.⁸² Známe-li poměry, jaké panovaly ve druhé polovině třicetileté války, charakteristické notorickým nedostatkem financí na všech stranách,⁸³ je zřejmé, že jeho požadavky, byť je myslel naprosto upřímně, nemohla španělská správa akceptovat. Beck tak vytrval po celý březen (1638) v Bruselu a dokonce se měl chystat na návrat k vojsku do Julišska. Nechtěl do Lucemburska odjet, dokud by nedorazily slíbené prostředky. 26. března jej nutil k odjezdu i generální guvernér a tehdy byl už Beck titulován jako královský guvernér, nikoliv jen jako vojenský.⁸⁴

Jan Beck přes své jmenování do úřednické funkce nadále zůstal aktivním generálem, kterého Španělé potřebovali na bojištích.⁸⁵ A na těch se také téměř neustále pohyboval. Mimo válečné kampaně se účastnil zasedání válečné rady, kde se rozhodovaly mj. otázky rozmístění vojenských kvartýrů. V Lucembursku tak mohl být posléze jen zhruba od sklonku podzimu do ledna, kdy se konala generální shromáždění stavů. Očekávalo by se tudíž, že mu na rodnou zemi zbývalo jen málo času. Přesto tomu tak nebylo. I na frontě údajně Beck pilně zastával práci guvernéra. Mezi ním a Lucemburskem putoval posel za poslem a velící důstojník evidentně vyřizoval nejrůznější věci, od vládních záležitostí po nářky konkrétních jednotlivců. V době, kdy se nebojovalo, pobýval často v Bruselu a i zde se lucemburské problematice věnoval. Faktem je, že tu mohl pro svou zemi vykonat sko-

81 K problematice vojáků ve městech zvláště Ralf PRÖVE, *Der Soldat in der „guten Bürgerstube“*. *Das frühneuzeitliche Einquartierungssystem und die sozioökonomischen Folgen*, in: Bernard R. Kroener – Ralf Pröve (Hg.), *Krieg und Frieden. Militär und Gesellschaft in der frühen Neuzeit*, Paderborn 1996, s. 191–219. Viz také Michael KAISER, *Die Söldner und die Bevölkerung. Überlegungen zu Konstituierung und Überwindung eines lebensweltlichen Antagonismus*, in: Stefan Kroll – Kersten Krüger (Hg.), *Militär und ländliche Gesellschaft in der frühen Neuzeit*, Münster – Hamburg – London 2000, s. 79–120 a Jan KILIÁN – Marie KOLDINSKÁ – Milan SVOBODA (edd.), *Turek, Švéd a Prajz. Vojenský živel versus město a venkov českého raného novověku* (= *Historie – otázky – problémy* 3, 1/2011), Praha 2011.

82 ANL, sign. A – IV, vol. IV, fol. 423–425.

83 Ke konkrétní problematice financování armády v této době zvláště Hubert SALM, *Armeefinanzierung im Dreissigjährigen Krieg. Der Niederrheinisch–Westfälische Reichskreis 1635–1650*, Münster 1990.

84 A. STEFFEN, *Beiträge zur Geschichte Johann Becks*, s. 181–185. Ani ne o měsíc později se kardinál infant znovu zaobíral myšlenkou na definitivní jmenování někoho jiného a asi i později o tom uvažoval. Nicméně Beckovo „provizorium“ vydrželo skoro čtyři roky, než skutečně 18. ledna 1642 dostal za své zásluhy při dobytí Aire lucemburský guvernérský patent. Předal mu jej už nový generální guvernér don Francisco de Melo, jelikož kardinál infant zemřel v listopadu 1641. K Beckovi coby oficiálnímu lucemburskému guvernérovi viz také G. FRADCOURT, *Jean de Beck*, s. 97–112.

85 O Beckově válčení v jeho guvernérských letech bude podrobněji pojednáno v následující stati.

ro víc než doma. Vždyť v bruselské válečné radě byl dobře informován i o tom, jak budou rozdělena zimní ležení, Lucembursko nevyjímaje, a mohl se tak snažit o to, aby provincie nebyla zatěžována příliš. Zvláště v posledních letech svého života se Beck Lucemburska energicky ujímal a jeho stavy vždy včas alarmoval, pokud hrozilo nějaké nebezpečí.

Ovšem ne vždy měl úspěch. Zvláště proto ne, že se do Lucemburska neustále vraceli muži vévody Karla IV. Lotrinského,⁸⁶ jehož vlastní země byla okupována Francií a jenž si většinou dokázal u generálního guvernéra prosadit to, co chtěl. Disponoval totiž pro Španěly nepostradatelnou armádou, navíc mu v Bruselu a Madridu dlužili závratné peníze. S Beckem se nemohli mít ve vzájemné lásce. Vévoda si údajně brousil zuby na část Lucemburska, ne-li na něj celé, a Beck stál v cestě jeho plánům. Nejprve se snažil nahradit španělskou posádku v hlavním městě vévodství svou vlastní a v roce 1646 do Lucemburku proti vůli Becka, stavů i provinciální rady přeložil svůj nejvyšší soudní dvůr. Hned dalšího léta pak požádal arcivévodu Leopolda Viléma⁸⁷ o přenechání města coby vojenského shromaždiště. Zdálo se, že arcivévoda není proti. Podle Jana Becka ale usiloval vévoda o celou zemi, kterou chtěl takto nejprve zruinovat, aby ji pak získal výrazně levněji. Lucemburským stavům se naštěstí podařilo arcivévodu od záměru odvrátit, i s poukazem na to, že by takto mohlo být Lucembursko pro španělskou korunu úplně ztraceno.⁸⁸

Díky pobytu v Bruselu, kde dlel rovněž generální proviantmistr, se Beckovi mělo dařit dosahovat toho, že vojsko bylo lépe zásobováno a Lucembursko v tomto směru nemuselo tolik trpět. Když se pak v dubnu 1647 v okolí Mersche, kde měl ostatně vlastní statky, objevili marodéři,⁸⁹ vyjádřil se pro velmi ostré zakročení. Považoval skoro za urážku svého guvernérského úřadu, že se mohli objevit na dohled hradeb hlavního města.⁹⁰ Na měšťany z Grevenmacheru se pro změnu údajně velmi rozhněval, když se dověděl, že zanedbávají kontribuce vůči guvernérovi Thionville.⁹¹ Právě po pádu tohoto města-pevnosti do francouzských rukou (1643) nastala asi nejtěživější situace co do vojenského i hospo-

86 Ke Karlovi IV. Lotrinskému zvláště Rainer BABEL, *Zwischen Habsburg und Bourbon. Außenpolitik und europäische Stellung Herzog Karls IV. von Lothringen und Bar vom Regierungsantritt bis zum Exil (1624–1634)*, Sigmaringen 1989 a Hans SCHMIDT, *Karl (III.) IV., Herzog von Lothringen*, in: *Neue Deutsche Biographie* 11, Berlin 1977, s. 231–234.

87 Leopold Vilém byl vrchním velitelem císařských vojsk a také držel větší množství církevních prebend, mj. arcibiskupství olomoucké. K němu nejnověji Renate SCHREIBER, „*ein galerie nach meinem humor*“. *Erzherzog Leopold Wilhelm*, Wien 2004. Viz také Peter BROUCEK, *Erzherzog Leopold Wilhelm und der Oberbefehl über das kaiserliche Heer im Jahre 1645*, in: *Aus drei Jahrhunderten. Beiträge zur österreichischen Heeres- und Kriegsgeschichte von 1645–1938*, Wien – München 1969, s. 7–38.

88 A. STEFFEN, *Beiträge zur Geschichte Johann Becks*, s. 193–195.

89 Srov. Ulrich BRÖCKLING – Michael SIKORA (Hg.), *Armeen und ihre Deserteure. Vernachlässigte Kapitel einer Militärgeschichte der Neuzeit*, Göttingen 1998. V českém prostředí koncem třicetileté války v tomto směru mimořádně prosluli tzv. Petrovští.

90 Archives de l'Etat à Arlon, Papiers Niederkorn, Beck Niederkornovi z Bruselu 24. srpna 1647.

91 A. STEFFEN, *Beiträge zur Geschichte Johann Becks*, s. 199.

dářského tlaku. Nový thionvillský guvernér nerespektoval ochranné listy, které vystavil lucemburským obcím, a jeden z jeho důstojníků opakovaně útočil do Lucemburska, kde byly některé vsi a městečka vypáleny. Podobné stížnosti lucemburští stavové vznášeli také na metetského guvernéra a Beck u obou protestoval a činil i pohružky. Svého lucemburského zástupce Strozziho tak roku 1646 instruoval, jak se má v podobných případech chovat – zvláště Thionvillským měl oplácet vpády a loupení stejnou mincí. Tamní stavy jej přitom začátkem roku 1647 prosily, aby Thionville, ještě nedávno lucemburskému, neukládal žádné kontribuce. Komplikovaná byla ostatně i otázka panství, která ležela kolem města, jelikož do kapitulace nebyla zahrnuta a zůstávala součástí lucemburského vévodství.

Beck údajně nebyl velkým stylistou a brát pero do ruky mu mělo přijít za těžko, podobně to bylo ostatně i s diplomacií. Přesto se diplomatickým záležitostem nemohl vyhnout. V roce 1645 se po deseti letech do Trevíru vrátil Kryštof Filip ze Soetern⁹² a Beck i provinciální rada se začali obávat nejhorsího, tedy jeho spojení s Francií a sevření Lucemburska do kleští. Guvernér tehdy dostal od krále příkaz, aby s kurfiřtem obnovil kontakty. Beck proto v lednu 1646 Soeterna ujišťoval, že z lucemburské strany se Trevírsku dostane přátelství a podpory, recipročně ale doufal, že kurfiřt neumožní nepříteli vpád do jemu svěřené země.⁹³ Což bylo dost optimistické, uvážíme-li, že Trevír obsadil už na podzim 1645 francouzský maršál Turenne.⁹⁴ Přesto kurfiřt považoval za vhodné se před Beckem v tomto směru ospravedlnit: se svými omezenými oddíly přeci nemohl klást protivníkovi rovnocenný odpor. Věřil však, že pokud by byl ze strany Lucemburska klid, podaří se mu francouzského guvernéra přimět k tomu, aby jej opětoval.⁹⁵

Jak už zaznělo v jeho podmínkách pro převzetí guvernéřské funkce, dbal i posléze Jan Beck velmi na údržbu lucemburských pevností, hlavně Montmédy,⁹⁶ Lucemburku a před jeho pádem i Thionville. Opakovaně naléhal na generálního guvernéra a na stavy, aby získal ke stavebním podnikům dostatečné finanční prostředky. Někdy se mu podařilo vymoci si je z konfiskátů, jako v roce 1644, kdy získal na stavbu pevností 5000 zlatých ze zabavených panství Vianden, St. Vith a Dasburg. Většinou peníze přicházely nepravidelně, přesto Beck musel stavět. Před rokem 1643 mu leželo na srdci zvláště vylepšení Thionville, po jeho ztrátě vehementně opevňoval Lucemburk. Jelikož země byla často bez pro-

92 ANL, sign. A-III-12-CP 1065 (Conseil provincial, Registrature des ordonnances, édits, placards, résolutions 1644-1649), fol. 51-53 (12. dubna 1645 císař Ferdinand III. oznamuje, že trevířský kurfiřt přijal závěry Pražského míru z roku 1635, císařovu volbu i korunovaci atd., takže je znovu restituován do svého kurfiřtství).

93 Tamtéž, fol. 99 (Beck trevířskému kurfiřtovi, 12. ledna 1646).

94 J.-P. KOLTZ, *Baugeschichte*, s. 203. Francouzi přitom Trevír vyklidili až v roce 1649.

95 A. STEFFEN, *Beiträge zur Geschichte Johann Becks*, s. 211-212.

96 Montmédy bylo ústřední pevností a správním centrem hrabství Chiny, které patřilo k lucemburskému vévodství. Blíže Jean-Francois-Louis JEANTIN, *Histoire de Montmédy et des localités meusiennes de l'ancien comté de Chiny* I-III, Nancy 1861-1863.

středků, používal poměrně masově (čísla měla jít do tisíců) donucování poddaných. V roce 1644 jak v Lucemburku, tak v Arlonu. Rada se proti tomu sice ozvala, ale z Bruselu byla ujištěna, že se tak děje i jinde. Navíc šlo přeci o jejich obranu. Byli-li k dispozici, používal Beck na opevňovací práce také zajatce, což byl případ zvláště přelomu třicátých a čtyřicátých let, kdy se po úspěchu u Thionville ocitlo v zajetí množství francouzských vojáků.⁹⁷ Díky Beckovi byl rozšířen a snad i dokončen bastion Berlaymont, zvaný také sv. Jiří. V roce 1644, kdy stavební akce vrcholily, vznikly bastiony Grund, sv. Ducha, Louis a Beck,⁹⁸ ravelin Camus–Marie a pravděpodobně i dolní bastion Tři holubice. Nejčastěji přítom guvernér využíval služeb inženýra Izáka Treybacha, příslušníka jednoho hononěmeckého pluku, snad jeho vlastního. Jan Beck měl i další velké plány,⁹⁹ nicméně k jejich provedení už mu nebyl dopřán čas, v posledním roce války jej na bojišti dostihla smrt.

Závěr vojenské kariéry

Zatímco v roce svého jmenování guvernérem Jan Beck nebyl záležitostmi velení u vojska nijak výrazně zatěžován, měla se hned od roku následujícího situace zcela změnit. Koncem března 1639 dostal od Piccolominiho z Bruselu příkaz, aby držel všechny oddíly v oblasti v bojové pohotovosti, a současně mu byl podřízen sbor ležící v Trevírsku.¹⁰⁰ Uplynulo jen pár týdnů a Beck naléhavě potřeboval Piccolominiho pomoc, jelikož Francouzi napadli důležitou lucemburskou pevnost Thionville (německy Diedenhofen) a na druhé straně řeky Mosely se začala nebezpečně koncentrovat vojska Bernarda Výmarského.¹⁰¹ S Piccolominim byl nyní Beck v takřka permanentním písemném styku¹⁰² a společně měli také dosáhnout jednoho ze svých největších úspěchů. Piccolomini se vydal okamžitě pevnosti na pomoc.¹⁰³ Během několika dnů k Thionville dorazil a nepřítele tu 7. června zřejmě dokonale zaskočil, vítězství, i bez Beckovy osobní přítomnosti (nikoli

97 J.-P. KOLTZ, *Baugeschichte*, s. 204.

98 Původně byl ovšem bastion pojmenován po sv. Janovi. Na jeho základním kameni lze dosud spatřit datum 1644 a Treybachovo jméno.

99 Nakonec je paradoxně dokončil koncem 17. století francouzský důstojník a architekt Vauban v době nedlouhé francouzské okupace Lucemburska. Především on a Beck v hlavním městě vévodství vytvořili fortifikace, které byly díky své jedinečnosti zapsány na seznam památek UNESCO.

100 DBBTI VI, s. 294 (Piccolomini Beckovi, 28. března 1639). Nejpřednější linie přítom měla být vytvořena na řece Máse a rezervy ubytovány v Trevírsku a v Lucembursku.

101 K Bernardovi Výmarskému dosud nejpřínosněji Gustav DROYSEN, *Bernhard von Weimar I–II*, Leipzig 1885.

102 Srov. SOA Zámorsk, RA Piccolomini, inv. č. 19752–19756 a 19782–19794.

103 DBBTI VI, s. 330 (Piccolomini z Namuru kardinálu infantovi, 30. května 1639).

však zásluh),¹⁰⁴ bylo skvělé.¹⁰⁵ Z jednadvaceti tisíc nepřátelských mužů mělo zůstat nejméně šest tisíc na bojišti a ještě více jich bylo zajato, včetně velícího maršála Feuquiérese, několika plukovníků a desítek důstojníků, ukořistěno bylo také deset děl, veškerý trén a prapory. Naopak císařští měli mít pouhou tisícovku mrtvých a zraněných.¹⁰⁶ Po krátkém odpočinku musel Piccolomini zase nastoupit cestu zpět, protože Francouzi ohrožovali jednu pevnost v oblasti Pas de Calais, a velení u Thionville přenechal Beckovi.¹⁰⁷

Po Piccolominiho odchodu zůstaly Janu Beckovi jen nepočtené oddíly, přitom mu ale kardinál infant neprodleně přikázal napadnout město Damvillers. Guvernér to s ohledem na kvalitní městské fortifikace považoval za velmi těžký úkol, tím spíš, že neměl dostatek děl ani jiných prostředků a navíc byl značně vzdálen od logistických center. Obával se, že ve hře není jen jeho osobní úspěch, ale i čest císařské armády. Oproti rozkazu si proto dovolil navrhnout, že by se měla nejprve obsadit jistá místa v metském biskupství, čímž by se uvolnila cesta do biskupství Verdun. Tento úkol také konzultoval s vévodou lotrinským.¹⁰⁸ Nakonec však bylo zapotřebí přiložit ruku k dílu jinde, protože do Lucemburska k Thionville hodlal zamířit francouzský maršál Gaspard de Coligny, hrabě de Chatillon, a Beck mu v tom měl podle nového rozkazu od kardinála infanta zabránit, případně osobně k ohroženému městu přispěchat a jeho posádku posílit.¹⁰⁹ Guvernér tentokrát neváhal a k Thionville se neprodleně vydal, v blízkosti Arlonu zanechal jen plukovníka Heistera s jeho chorvatským oddílem, jednak k ochraně města, jednak kvůli zajišťování informací o pohybu nepřítele. Pokud by se prý po svém příjezdu do Thionville přesvědčil o tom, že nepřítel plánuje proti pevnosti útok, hodlal všechny jezdce, kteří jej doprovázeli, poslat zpět k Heisterovi, aby společně přepadli ty Francouze, kteří se chystali k Thionville.¹¹⁰ Za tři dny už byl Beck v Thionville a znepokojeně sledoval kroky nepřítele, svědčící o přípravě velké ofenzívy. Z té ovšem nakonec nic nebylo a do protiútoku naopak dokázal přejít Beck, když obsadil Mouzon a obklíčil Montmédy.¹¹¹

Tím závažnější akce v oblasti pro tento rok skončily a skončil tu také Piccolomini, kterého si císař po nucené rezignaci svého vrchního velitele Gallase vyžádal na středoevrop-

104 A. STEFFEN, *Beiträge zur Geschichte Johann Becks*, s. 66.

105 O červnové bitvě podrobně G. FRADCOURT, *Jean de Beck*, s. 84–87, který také obšírně líčí i další události roku 1639, zvláště v červenci (s. 88–90).

106 SOA Třeboň, Historica, inv. č. 7961, sign. 6303 (Zpráva o bitvě u Thionville. Jde o německý tisk o čtyřech listech).

107 DBBTI VI, s. 314 (Piccolomini Ferdinandovi III., 25. června 1639).

108 Tamtéž, s. 316–317 (Beck Piccolominimu, 6. a 8. července 1639). Mj. sděloval, že 2800 zajatců transportoval do Namuru a že maršál Feuquiéres je ještě pořád těžce nemocný.

109 Tamtéž, s. 319 (kardinál infant Beckovi, 24. července 1639).

110 Tamtéž (Beck z Arlonu Piccolominimu, 26. července 1639).

111 Tamtéž, s. 322 (Piccolomini kardinálu infantovi, 5.–10. srpna 1639).

ská bojiště.¹¹² Becka však nadále znepokojovaly Chatillonovy útočné plány a nutnost hájit s nepočetnými pluky proti Francouzům příliš dlouhý frontový úsek od Flander po Lucembursko.¹¹³ Přes zimu naštěstí nepřítel nic nepodnikl, a guvernér se tu tak mohl se svým kolegou Vilémem Lamboyem pečlivě věnovat navyšování početního stavu vlastních sborů, v Bruselu totiž byly uvolněny finanční prostředky na naverbování 4000 kavaléristů a stejného počtu pěších.¹¹⁴ Začátkem roku 1640 bylo v Lucembursku ubytováno 122 kompanií a Beck důstojníkům mimořádně umožnil vyhlásit v zemi kontribuci, která by jejich mužům zajistila základní obživu.¹¹⁵ Guvernér se v tomto roce také poprvé tituloval jako polní maršál,¹¹⁶ hodnost zřejmě získal právě v souvislosti se zásadním rozšířením jeho vojska. Mnoho slavného s ním ovšem zatím nevykonal, boje měly spíš charakter poziciční války.¹¹⁷

Další výrazný úspěch si Jan Beck připsal až po přesunu do oblasti Pas de Calais, kde v září 1641 oblehl pevnostní město Aire-sur-la-Lys, které mělo pro Španěly velký význam, jelikož pro Francii bylo klíčovým místem pro vpády do Flander. Úkol byl náročný jak kvůli pokročilé roční době, tak kvůli obtížnému, bažinatému terénu v okolí. Pevnost se prý dala jedině vyhladovět – a to Beck také udělal. Po tři měsíce ji držel v neprodyšném obklíčení, než se počátkem prosince vzdala.¹¹⁸ Tento triumf pohnul španělského krále Filipa IV., aby Becka konečně jmenoval definitivním a nikoli jen provizorním lucemburským guvernérem. A zanedlouho se měly dostavit úspěchy další. Roku 1642 u Honnecourtu napadli Beck a španělský generál Francisco de Melo francouzského maršála de Guiche na březích horní Šeldy. Guiche se opevnil u Cateletu a své pravé křídlo opřel o opatství Honnecourt. Sám Beck velel levému křídlu Melovy armády, které bylo jejich hlavní silou, a měl pod sebou španělské, německé, alsaské, valonské a italské pluky, stejně jako čtyři lucemburské setniny. Giuchemu se sice po útoku podařilo překvapivým ofenzivním pohybem zcela odrazit Valony a Italy, ale bitvu celou nakonec získali Španělé, společně s řadou prominentních zajatců, několika standartami a cennými děly.¹¹⁹

112 K tomu R. REBITSCH, *Matthias Gallas*, s. 195–203.

113 DBBTI VI, s. 336 (Beck z Lucemburku Piccolominimu, 4. listopadu 1639).

114 Tamtéž, s. 338 (D. de Hernani Piccolominimu, 14. prosince 1639) a 350 (Piccolomini Ferdinandovi III. v lednu 1640).

115 A. STEFFEN, *Beiträge zur Geschichte Johann Becks*, s. 242.

116 Nicolas MAJERUS, *Die Luxemburger Gemeinden nach den Weistümern, Lehenerklärungen und Prozessen* VII, Luxemburg 1963, s. 21–25. Bylo to v dopise magistrátu města Lucemburku Beckovi z dubna 1640. Podle Alberta Steffena (*Beiträge*, s. 66) se ale Beck polním maršálem stal až roku 1641.

117 Srov. G. FRADCOURT, *Jean de Beck*, s. 91–97.

118 A. STEFFEN, *Beiträge zur Geschichte Johann Becks*, s. 80.

119 Tamtéž, s. 81–82. V celém Španělském Nizozemí mělo být vítězství velmi oslavováno a Melo byl králem povýšen na španělského granda a markýze de Tor de Laguna. Naproti tomu Beck zůstal poněkud opomenut.

Beckovy osudy byly v těchto letech velice pestré, jen jejich podrobné líčení by vydalo na obsáhlou studii, ne-li samostatnou monografii. Vždyť lucemburský guvernér tehdy putoval z jednoho místa na druhé a zúčastnil se velkého množství akcí proti francouzskému nepříteli.¹²⁰ V jedné však citelně chyběl. Na jeho nedávného spojence Mela zaútočili u Rocroi Francouzi a španělskou armádu v jedné z nejkrvavějších bitev třicetileté války doslova rozdrtili.¹²¹ Beck se svými 6000 muži dostal od Mela před bojem příkaz, aby přispěchal. Spěchal, ale dorazil pozdě, potkával již jen houfy prchajících, zmatených vojáků. Střízlivě usoudil, že jeho pomoc by byla marná a že bude účelnější neriskovat ztrátu vlastního malého sboru, který se musel ještě hodit pro stávající defenzivu v Nizozemí. Sám by se jistě nejraději vrátil do Lucemburska a věnoval se jeho obraně, ale po ztrátě mnoha členů štábu jej Melo potřeboval u sebe.¹²² Francouzský a také nizozemský vpád do španělských držav se dal po Rocroi brzy očekávat.

Vrchní francouzský velitel Ludvík Bourbon, princ de Condé¹²³ skutečně po bitvě obsadil řadu míst v Henegavsku a ukázal se až před branami Bruselu, ale to byl jen zastírací manévr, jeho skutečným cílem bylo Thionville. Již 8. června 1643 se v Paříži rozhodlo o obležení této lucemburské pevnosti, která zajišťovala Španělům spojení s Německem. Condé se k ní vydal třemi proudy a 18. června se s většinou své armády ocitl před hradbami. Ve stejnou chvíli byl Beck na zpáteční cestě do ohrožené vlasti. Melo jej nechal odejít ve chvíli, kdy mu byl Condého záměr jasný. Přestože se Beck od počátku svého velitelského období v zemi snažil Thionville dostat do co nejlepšího stavu a v takovém jej udržovat, když pevnost bohatě zaopatřil děly, municí a proviantem, nebyla nyní posádka vůbec dostatečná, nepřítel ji odhadoval jen na 700–800 mužů. Po Rocroi totiž Melo z garnizon stáhl mnoho mužů, aby doplnil své prořídle řady. S tím Condé také počítal, nikoli už s Beckem. Lucemburský guvernér přitom po návratu do hlavního města vévodství neměl k dispozici mnoho vojska a to, co k dispozici bylo, za mnoho nestálo. Z nepočtených oddílů, které přišly s ním, a z jednotky, kterou do Lucemburska poslal velitel alsaského sboru, vytvořil jádro dvoutisícové expedice, jež se měla ihned dostat do Thionville. Zdařilým kouskem Beckova velícího důstojníka se těmto mužům podařilo proklouznout přes nepřátelské pozice do města a obránce posílit. Nyní bylo na Španělech, aby obloženým

120 Zájemce lze případně odkázat na často citovanou práci G. FRADCOURT, *Jean de Beck*, s. 97–112.

121 Blíže Jonathan ISRAEL, *Olivares, the Cardinal-Infante and Spain's Strategy in the Low Countries (1635–1643). The Road to Rocroi*, in: Richard Kagan – Geoffrey Parker (ed.), *Spain, Europe and the Atlantic World. Essays in honour of John H. Elliott*, Cambridge 1995, s. 267–295. Stručně k bitvě též Friedemann BEDÜRFTIG, *Taschenlexikon Dreißigjähriger Krieg*, München 1998, s. 190–192.

122 A. STEFFEN, *Beiträge zur Geschichte Johann Becks*, s. 83–87.

123 Moderní biografie „Velkého Condého“ zatím chybí, informačně nepřekonána přitom zůstává práce Joseph–Louis–Ripault DÉSORMEAUX, *Histoire de Louis de Bourbon, second du nom, prince de Condé, premier prince du sang, surnommé le Grand I–IV*, Paris 1768.

včas pomohli, guvernér už další vojáky oželeť nemohl. Ještě pět dní před kapitulací Thionville, tedy 3. srpna, Melo sliboval, že udělá vše pro jeho záchranu, pokud se ještě nějaký čas udrží. Jenomže mezitím proti španělskému vojsku vystoupili Nizozemci, záchrana se tudíž nekonala a lucemburská pevnost padla.¹²⁴

I po tomto mezníku se Jan Beck, pokud právě neúřadoval v Lucemburku, objevoval v severních španělských državách a v Porýní tam, kde jej bylo zapotřebí. Dokonce údajně nechybělo mnoho, aby se stal vrchním velitelem španělské armády bojující v Katalánsku. Král o svěřeni tohoto postu Beckovi vážně uvažoval, nový nizozemský generální guvernér Manuel de Moura y Cortereal, markýz de Castel Rodrigo mu to měl ale vymluvit.¹²⁵ V roce 1644 se žádné akce srovnatelné s rokem předchozím neuskutečnily, ačkoli Beck měl být připraven i proti nepřátelsky vystupujícímu Hesensku, které ohrožovalo Trevír.¹²⁶ Především tak opevňoval hlavní město.¹²⁷ Napřesrok sice zpočátku opět společně s Lamboyem vylepšoval císařskou armádu na Rýně,¹²⁸ zatímco jeho jízdní pluk zasáhl do velké bitvy u Jankova,¹²⁹ ale posléze se lucemburský guvernér vydal opačným směrem do Flander, aby čelil Nizozemcům.¹³⁰ Po celý srpen a září 1645 měl stát se 4000 muži proti pětikrát silnější oranžské armádě,¹³¹ nicméně střety se omezily jen na bezvýznamné šarvátky. Mnohem horší důsledky mohlo mít tažení francouzského maršála Turenna, který na podzim obsadil Trevír a vypadalo to, že od vpádu do Lucemburska jej nic nezadrží.¹³² Do Beckovy domoviny nicméně Francouzi zatím nevstoupili. Ani v roce 1646 to na frontě pro císařsko-španělské zbraně nevypadalo lépe. I Beck se záhy dostal do nezáviděníhodné situace, když Holanďané s Francouzi podnikli ofenzivu ve Flandrech. První pronikali ze severu až k městu St. Vith, druzí od jihu a západu až do samého srdce vévodství.¹³³ Rok 1647 zase Beckovi naplnily už zmíněné starosti s Karlem IV. Lotrinským, s nímž také

124 G. FRADCOURT, *Jean de Beck*, s. 99–101 a A. STEFFEN, *Beiträge zur Geschichte Johann Becks*, s. 87–94.

125 A. STEFFEN, *Beiträge zur Geschichte Johann Becks*, s. 67.

126 DBBTI VII, Praha 1981, s. 100 (19 listů kurfiřta Ferdinanda Kolínského Piccolominimu z Bonnu z 30. května – 17. října 1644).

127 Viz předchozí stať. Rok 1644 byl v Lucemburku ve znamení velkých stavebně-fortifikačních počinů.

128 DBBTI VII, s. 197 (G. Frankoman Piccolominimu, 17. dubna 1645).

129 Václav ŠUSTR, *Bitva u Jankova 1645*, Votice 1994, s. 36. Beckův pluk zde bojoval ve druhém sledu pravého křídla pod velením Jana z Werthu. K bitvě též Zdeněk BRANDL – Josef PETRÁŇ (red.), *K 350. výročí bitvy u Jankova 1645–1995*, Sborník vlastivědných prací z Podblanicka 35, 1995.

130 G. FRADCOURT, *Jean de Beck*, s. 104.

131 A. STEFFEN, *Beiträge zur Geschichte Johann Becks*, s. 77. Současně prý Beck neustále psal, že situace v místě je kritická.

132 Už v červenci 1645 přitom dal Beck stavům příkaz, aby povolali do zbraně poddané. K tomu ale nedošlo, jelikož k takovým příkazům nebyl oprávněn.

133 A. STEFFEN, *Beiträge zur Geschichte Johann Becks*, s. 201. Viz také G. FRADCOURT, *Jean de Beck*, s. 107–110.

na počátku roku jednal o prodeji města Montmédy a přilehlé oblasti. Sám byl dlouhodobě v Bruselu, ačkoli do jeho vlasti v létě vpadl maršál Turenne a opustil ji až na podzim.¹³⁴ Hned poté se sem měl vrátit na krátký čas¹³⁵ i Jan Beck, aby poté znovu odjel do Bruselu a z něj na svou poslední vojenskou výpravu.

Španělsko v lednu 1648 uzavřelo příměří a v květnu mír s Nizozemci, nikoli však s Francií.¹³⁶ Výhodný mír se zemí Ludvíka XIV. měla zajistit ofenziva do Pikardie, na tom se shodla většina účastníků válečné rady už při lednovém zasedání v Bruselu, kde Jan Beck nechyběl. V dubnu bylo vše připraveno, vojska v pohotovosti, lucemburský guvernér vyrazil do pole. Armádním shromaždištěm se stala oblast mezi Oudenaarde a Tournai, zatímco protivník, Condé, si za hlavní tábor zvolil Arras. V Tournai se kolem 10. května při poradě generálního štábu, za Beckovy účasti a pod předsednictvím Leopolda Viléma, rozhodlo o dobytí pevnostního Kortrijku. Útok na město s poměrně silnou posádkou byl tak účinný, že již 19. května padlo do arcivévodových rukou, přilehlá citadela za další dva dny. Beck měl na úspěchu podle všeho jisté zásluhy, jak to vyplývá z blahopřejného dopisu lucemburských stavů guvernérovi. Leopold Vilém následně zaujal defenzivní pozice ve Warnetonu na řece Lys, v půli cesty mezi Ýprami a Lille, kam se v červnu po plnění jiných úkolů navrátil také Beck. Ale jen krátce, zanedlouho se vydali společně dále na jih k Pikardii. Condé tentokrát zareagoval okamžitě a vyšel nepříteli z Arrasu v ústřety, načež se Leopoldova vojska, ač byla silnější, stáhla zpět do warnetonských šancí. S Condém v patách táhla habsburská armáda počátkem srpna na východ k městu Lens, pro Becka osudnému.¹³⁷

Lens se podařilo obsadit bez potíží a dobře naladěný arcivévoda poté uvažoval i o útoku na Condého. Síly byly co do počtu zhruba vyrovnané, ale Leopold Vilém disponoval silnější kavalerií a mnohem větším počtem děl. Rozhodnout tedy měla bitva. Beck velel středu španělského vojska, pěchotě. Boj 20. srpna 1648 zahájili Španělé, resp. Lotrinčané v jejich službách na levém křídle, byli však Condém odrazeni a podobně dopadlo i pravé křídlo. Podle vyličení francouzského současníka napadl Beck nepřítel takovou silou, že se zmocnil veškerého jeho dělostřelectva, ovšem jen na krátký čas. Do útoku přešla druhá francouzská linie, která španělské nadšení ochladila. Lotrinčané byli zatlačeni a rozehnáni, střed se dostal do úzkých a rezerva jí nedokázala pomoci. Beckova pěchota byla sevřena ze všech stran a sám její velitel měl být smrtelně zraněn francouzským jízdním

134 G. FRADCOURT, *Jean de Beck*, s. 111–112.

135 Podle Steffena zde pobýval od 30. října do 17. listopadu 1647. A. STEFFEN, *Beiträge zur Geschichte Johann Becks*, s. 97.

136 Viz např. Geoffrey PARKER, *The army of Flanders and the Spanish Road 1567–1659. The Logistics of Spanish victory and defeat in the Low Countries' War*, Cambridge 1972.

137 A. STEFFEN, *Beiträge zur Geschichte Johann Becks*, s. 94–103.

důstojníkem Robertem de Gallery. Někteří Beckovi kolegové se snažili udržet jej v sedle vzpřímeného a dostat ho do bezpečí. Jeden z francouzských důstojníků jej přesto zajal¹³⁸ a v Condého voze nechal odvézt do hlavního tábora v Arrasu. Beck údajně nedokázal tuto porážku překousnout a nenechal se proto ošetřit,¹³⁹ některé prameny hovoří o tom, že si záměrně strhl své obvazy. Snad z nedůvěry k francouzským chirurgům,¹⁴⁰ snad z obavy, že by mohly být napuštěny jedem, možná šlo i o sebevraždu. Rozhodovat o vnitřních pohnutkách generála v jeho posledních minutách je ale bez adekvátní pramenné opory čistě spekulativní, podobné historiky z pera zainteresovaných, leč většinou na místě nepřítomných současníků, spíše náležejí k přeháněným a nepřilíš hodnověrným výpovědím.¹⁴¹ Buď jak buď, v sobotu 22. srpna v ranních hodinách Beck v Arrasu na následky svého zranění zemřel.

Beckova mrtvola byla Francouzi předána jeho spolubojovníkům, nabalzamována a krátce poté dovezena do Lucemburku. Obřad, bez účasti Beckovy nemocné manželky, se uskutečnil ve františkánském kostele. Právě začátkem tohoto roku (1648) žádal Beck františkány o povolení ke zřízení pohřební kaple, skoro jako by tak učinil v předtuše blízkého skonu. Místo jeho posledního odpočinku ale ještě nebylo připravené, takže aby zajistila manželovi důstojný provizorní hrob, obrátila se Kateřina Becková na Karla, syna Petra Arnošta z Mansfeldu, zda by nemohl být její choť dočasně pohřben v mansfeldské hrobce. Po dostavbě pak tělo putovalo do hrobky beckovské. Jelikož byl však starý františkánský kostel zbourán už roku 1660, zmizela sotva zřízená beckovská kaple ze světa a s nimi i náhrobní deska s latinským nápisem, ve kterém se mj. vyzdvihovala Beckova věrnost v době valdštejské aféry či to, že byl zemřelý obnovitelem vlasti.¹⁴² V kostele se hrobka nacházela pod oltářem Neposkvrněného početí, který Beck ještě za svého života sám nadal. Když byl v roce 1795 kostel používán coby vojenský magazín, byly jeho hrobky otevřeny prakticky každému a Beckovy ostatky zneuctěny vykradači hrobů a jinými existencemi.¹⁴³ Alespoň že se podařilo zachránit nádherný beckovský oltář, který byl přemístěn do kostela v blízkém Itzigu.

138 V bitvě měl být zajat i Beckův syn (patrně Jan Jiří) a několik dalších lucemburských šlechticů. Srov. G. FRADCOURT, *Jean de Beck*, s. 112–113.

139 Tak např. i J.–P. KOLTZ, *Baugeschichte*, s. 205.

140 Srov. Ch. RAHLENBECK, *Notice sur Jean Beck*, s. 202.

141 Stačí jen srovnat okolnosti úmrtí Matyáše Gallase – R. REBITSCH, *Matyáš Gallas*, s. 209–210.

142 Text nápisu cituje A. STEFFEN, *Beiträge zur Geschichte Johann Becks*, s. 109.

143 Tamtéž, s. 109–110.

Dobry vojak Beck

Jak střízlivě zhodnotit Beckovy vojenské premisy a počiny na Martově poli? S ohledem na existující kladná hodnocení ne zrovna neutrálních pramenů a metodologicky zastaralá pojednání jeho dřívějších životopisců, stejně jako s ohledem na absenci kritických slov, ať už zaznívajících z jakéhokoli tábora či dějinné epochy, by asi nebylo nijak obtížné sklouznout k až příliš oslavnému náhledu na schopného lucemburského rodáka. Na druhou stranu nelze názory s adekvátními prameny dobře seznámených, byť na poli pozitivistického dějepisectví se pohybujících Beckových životopisců zcela ignorovat.

Beck byl bezpochyby mezi vojáky oblíbeným velitelem. Ani ve své vysoké pozici se totiž údajně příliš nenadřazoval a byl si nadále vědom svého původu. To mohlo některé vojáky skutečně motivovat.¹⁴⁴ Navíc si rozhodně popularitu musel získat svou opakovaně demonstrovanou statečností a nevyhýbáním se boji, když i ve svých šedesáti letech coby baron, polní maršál a lucemburský guvernéř válčil uprostřed bojových řad. Během svého života tak také utržil nejedno zranění, ale vojákům svým přístupem dodal potřebné nadšení, což ostatně můžeme alternativně vypořizovat také u velitelů typu Jana z Werthu¹⁴⁵ nebo Heinricha Gottfrieda z Pappenneimu.¹⁴⁶ Beckovy jednotky se staly postrachem. Stejně, jako Francii strašil právě bavorský generál Werth, stal se i z lucemburského guvernéra „*le terrible Beck*“. Jeho tradovaná nezdolná výdrž měla jít někdy až do krajnosti a kořenit v silně vyvinutém smyslu pro povinnost a čest. To se odrazilo např. i v jeho dopise veliteli obležené pevnosti Thionville, která už byla na pokraji sil: kapitulaci Beck nepřipouštěl. Jan Putz z Adlerthurnu svého kolegu vylíčil jako temperamentního, otevřeného a čestného.¹⁴⁷ Matyáš Gallas hovořil o jeho známé upřímnosti, která se projevila třeba při plzeňské schůzce Valdštejnových důstojníků, a i sám Beckův podřízený chválil jeho poctivou mysl.¹⁴⁸ Gallasovi si měl lucemburský rodák jednou postesknout, že lidé příliš dbají na své příjmy a zapomínají přítom na své přátele.¹⁴⁹

144 Ani Jan Beck nebyl výjimkou mezi těmi, kteří díky vojenství dosáhli za třicetileté války zcela mimořádného společenského vzestupu. V českém prostředí jsou dobře známy zvláště případy Jana Šporcka či Martina Huerty. Ke Šporkovi zvláště Georg Joseph ROSENKRANZ, *Graf Johann von Sporck, k. k. General der Kavallerie*, Paderborn 1854 a Wilhelm HONSELMANN, *Johann Graf von Sporck (1600–1679) und seine Verwandten im Delbrücker Land*, Westfälische Zeitschrift 136, 1986, s. 319–334.

145 K Werthovi monograficky především Helmut LAHRKAMP, *Jan von Werth. Sein Leben nach archivalischen Quellenzeugnissen*, Köln 1962.

146 Monograficky Barbara STADLER, *Pappenheim und die Zeit des Dreissigjährigen Krieges*, Winterthur 1991.

147 A. STEFFEN, *Beiträge zur Geschichte Johann Becks*, s. 75–76 a 112. Steffen se opíral mj. o Murrovu (autorovi těchto řádků nedostupnou) edici Putzova spisu *Alberti Fridlandi Perduellonis chaos*.

148 Friedrich FÖRSTER (Hg.), *Albrecht von Wallenstein, des Herzogs von Friedland und Mecklenburg ungedruckte Briefe und amtliche Schreiben aus den Jahren 1627–34 III*, Berlin 1829, s. 367 a 242.

149 Tamtěž, s. 229.

Jan Beck také nebyl mezi veliteli žádnou výjimkou, jestliže chtěl svým mužům dopřát důstojné zacházení, malé výhody a potěšení v jinak nepřilíš radostném vojenském úřadu. Podobně se choval třeba i císařský generalissimus Albrecht z Valdštejna. Naopak civilisty, kteří se k jeho vojákům chovali špatně, Beck nešetřil, ani pokud to byli jeho vlastní poddaní.¹⁵⁰ Jistý sedlák z heisdorfského panství tak přistihl dva vojáky při krádeži ve své zahradě a oba (!) údajně těžce zranil.¹⁵¹ Když se to Beck dověděl, nechal sedláka okamžitě uvěznit.¹⁵² Podobně jednou zklamal lucemburské měšťany, kteří si stěžovali na vloupání a krádeže ze strany zdejší posádky. Guvernér se zastal vojáků – je to prý nouze, co je nutí, aby si sami pomáhali, vřdyť už skoro rok nedostali žádný žold.¹⁵³

Ačkoli si nelze dělat iluze, je možné, že Beckův příklad společně s jeho pevnou rukou dokázal vojáky v zásadě udržet na uzdě.¹⁵⁴ Žádných velkých excesů se pod jeho velením nedopouštěli a na jeho vlastní pluk, který často ležel v Lucembursku, mělo být minimum stížností. Dokonce se Beckovi mělo na určitý čas podařit zjednat pořádek i v plucích, které v Lucembursku pobývaly. Schopnost udržení mimořádné disciplíny mu příznával jak kardinál infant, tak další současníci.¹⁵⁵ Naopak s Piccolominim se dostal kvůli odlišnému názoru na pojetí disciplíny do vážného sporu, který však našťestí do budoucna jejich vzájemnou spolupráci nijak neohrozil.¹⁵⁶

Beckovy velitelské schopnosti dosud nejpodrobněji, byť skoro až hagiograficky, zhodnotil Albert Steffen, podle něž měl lucemburský rodák oko vůdce, schopnost rychlého rozhodování, vojenský přehled, iniciativu, odvalu a energii. Přes svou statečnost měl být ale opatrným důstojníkem, který vždy nejprve rekognoskoval terén. U Rocroi opatrnost Becka podle Steffena donutila ke zkrocení útočných choutek a Španělé díky tomu mohli

150 Podobnou situaci jsem shledal i v případě císařského generála Golče. Srov. Jan KILIÁN, *Martin Maxmilián z Golče (kolem 1593–1653). Císařský generál ve víru třicetileté války*, České Budějovice 2010, zvláště s. 140–147 (kapitola Voják sui generis).

151 Případy, kdy i prostí lidé (otázkou ovšem je, zda ze své minulosti už neměli praktickou vojenskou zkušenost) dokázali obstát v konfrontaci s vojenským živlem, nejsou ale až zase tak řídké – srov. např. Jan KILIÁN, *Město ve válce, válka ve městě. Mělník 1618–1648*, České Budějovice 2008, s. 139f.

152 Archives de l'Etat à Arlon, Papiers Niederkorn, Beck Niederkornovi, 14. září 1647. Sedlákovi sousedé poté Beckovi vylíčili, že vojáci přes zákaz chtěli zcela vyplenit jeho zahradu a že ránu prý dostal jen jeden, navíc nijak vážnou, žádali proto svého pána, aby provinilce propustil. Beck na to sice odvětil, že „ubozí vojáci“ španělského krále, kteří si chtějí vzít trochu ovoce, za to nemají být bití, ale naopak jim má být ještě při česání pomáháno, nicméně nařídil, aby byl vézeň propuštěn.

153 A. STEFFEN, *Beiträge zur Geschichte Johann Becks*, s. 116.

154 K této problematice zvláště Peter BURSCHEL, *Zur Sozialgeschichte innermilitärischer Disziplinierung im 16. und 17. Jahrhundert*, Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 42, 1994, s. 965–981 a TÝŽ, *Krieg, Staat, Disziplin. Die Entstehung eines neuen Söldnertypus im 17. Jahrhundert*, Geschichte in Wissenschaft und Unterricht 1997, s. 640–652.

155 A. STEFFEN, *Beiträge zur Geschichte Johann Becks*, s. 116–117.

156 Podrobně ke sporu G. FRADCOURT, *Jean de Beck*, s. 90–91. Srov. též DBBTI VI, s. 322 (Di Grana Piccolominimu, 5.–15. srpna 1639).

zachránit svou armádu před úplným zničením. Guvernérovu opatrnost opravdu velebila i lucemburská provinciální rada. Na svých vojenských taženích se měl Jan Beck, tak alespoň opět uvádí Steffen, starat i o nejmenší detaily, stejně jako o opatrování vhodných ležení, zatímco při obléháních, která vedl, dávat pozor na ochranu vojáků před potenciálním útokem vyprošťovacích oddílů. Jeho opevnění prý nikdy nebylo prolomeno. Faktem je, že Piccolomini, který upřednostňoval jinou bojovou činnost, přenechal roku 1639 ženijní záležitosti u Thionville Beckovi. V bojích, mnohdy v bezvýchodných pozicích, jako v kampani proti Nizozemcům, neztrácel Beck podle Steffena ani proti značné přesile potřebný optimismus a naději. Naopak coby vítězi mu měla být cizí přehnaná ješitnost a vychloubáčnost, jeho zprávy o vítězstvích jsou klidné, věcné a objektivní.¹⁵⁷ Co do chování k válečným zajatcům měl přísně trvat na válečném právu.¹⁵⁸

Jakkoli zní uvedené příliš glorifikujícím způsobem, je opačných vysvědčení k dispozici dosud jen málo. Wiltzův názor na Becka se týkal spíš jeho osobního původu a španělský grand Castel Rodrigo příčiny svých pochybností o jeho velitelských schopnostech a charakteru vůbec nevedl.¹⁵⁹ Podrobnější a právě řečené současně verifikující nebo naopak vyvracející zhodnocení Lucemburčanových vojenských kvalit by si vyžádalo důkladný vojensko-historický rozbor jeho akcí, opatření, korespondence atd. Jisté ale už nyní je, že se Beck stal u armády asi v podstatě nenahraditelným, jestliže ani jako vysoký civilní úředník nemohl chybět u podstatného válečného dění v celém Španělském Nizozemí.

Přátelé a nepřátelé

Každý jedinec je přirozenou součástí určitého společenského prostředí s jeho sociálními vazbami, ať už pozitivními nebo negativními, a pro raný novověk plný nepotismu a klientelismu to pochopitelně platilo dvojnásob.¹⁶⁰ Jan Beck vyrostl v měšťanském prostředí hlavního města lucemburského vévodství, ve srovnání s jinými tehdejšími evropskými metropolemi ovšem spíš provinčního maloměsta. K jeho nejbližším tehdy vedle příbuzných (mj. z manželčina rodu Capellů) patřili střední a vyšší měšťanské vrstvy, v nichž také se svými partnery zakotvili jeho sourozenci. Z těchto vrstev pocházel i Beckův důvěrník Georg Niederkorn, lucemburský konšel.¹⁶¹ Dvacátými léty 17. století počínaje se jim však

157 Srov. ANL, sign. A-III-11-P, fol. 92-93 (Beckova zpráva o střetu u Thionville roku 1643).

158 A. STEFFEN, *Beiträge zur Geschichte Johann Becks*, s. 70–71.

159 Tamtéž, s. 72.

160 Nejnověji k problematice zvláště Rostislav SMÍŠEK, *Císařský dvůr a dvorská kariéra Ditrichštejnů a Schwarzenberků za vlády Leopolda I.*, České Budějovice 2009, s. 292 a dále (zde i početná literatura). Ze zahraničních prací viz např. Antoni MAĆZĄK (Hg.), *Klientelsysteme im Europa der frühen Neuzeit*, München 1988.

161 Viz jejich početnou vzájemnou korespondenci: Archives de l'Etat à Arlon, Papiers Niederkorn.

Beck poněkud vzdálil a nový „domov“ našel mezi vojáky a posléze, po zisku baronátu v roce 1637, dokonce mezi vysokou lucemburskou šlechtou. Jak ta ale na povýšení, který byl ještě nedávno jen jízdním poslem, vlastně nahlížela? Dokázal se mezi ni Beck bez potíží začlenit?

Můžeme-li usuzovat z dostupných zdrojů, zaujímala většina lucemburské šlechty¹⁶² k Janu Beckovi vstřícný postoj, cenila si jeho kvalit, patriotismu a nesporných zásluh o vévodství. Jakýmsi posmrtným oceněním bylo ostatně i přijetí Beckova syna do lucemburského rytířského uskupení *Siège de Nobles*, ačkoli sem byla jinak přijímána jen šlechta starožitná.¹⁶³ Již byla zmínka o tom, že Beck si byl blízký se svým guvernerským předchůdcem Manderscheidem, k jeho příznivcům rovněž patřili příslušníci rodů d'Autel, d'Allamont a Tavigny, stejně jako d'Huart, mezi nimiž si starší Beckův syn vyhlédl nevěstu a z nichž jeden po dvou set letech někdejšímu guvernérovi věnoval biografickou črtu.¹⁶⁴ Podobné to bylo v případě lucemburské provinciální rady jako celku, vstřícná spolupráce mezi ní a Beckem ale byla zvláště po otevřeném vstupu Francie do války nutností. Občasné výkyvy a neshody se přesto objevily.¹⁶⁵ Výzkum Beckových kontaktů se dvorem v Bruselu, kde sám často pobýval, zatím zcela chybí, lze jen shrnout, že generální guvernér Španělského Nizozemí kardinál infant Ferdinand a arcivévoda Leopold Vilém si Becka cenili, zatímco Castel Rodrigo k němu byl spíš skeptický.

A pochopitelně ani všichni domácí aristokraté nebyli Beckovi příznivě nakloněni. Čerstvý hrabě Jan z Wiltzu,¹⁶⁶ thionvillský guvernér, ztrpčoval život již Manderscheidovi a Jana Becka posléze (v lednu 1639) otevřeně pomlouval ve svých psaních kardinálu infantovi, a to dokonce jménem lucemburských stavů. Ty se pak musely zastávat nejen Becka, ale i samy sebe, když psaly na všechny strany, aby se lžím hraběte nevěřilo. Wiltz, je muž byl trnem v oku guvernerův nízký původ, měl k pomluvám dobrou možnost při svém tehdejšímu pobytu na bruselském dvoře. Celá nepěkná aféra naštěstí zanedlouho skončila, protože Wiltz se vzdálil jak z Bruselu, tak z Lucemburska, když byl jmenován guvernérem v Limburku. O dalších sporech pak už neslyšíme.¹⁶⁷

162 K ní např. Jean Robert SCHLEICH DE BOSSÉ, *La Noblesse au Grand-Duché de Luxembourg* I–II, Luxembourg 1954 a 1957 či Pierre Napoléon Célestin Charles Auguste de KESSEL, *Livre d'or de la noblesse luxembourgeoise*, Bruxelles 1869.

163 A. STEFFEN, *Beiträge zur Geschichte Johann Becks*, s. 230.

164 Louis Gérard Joseph Emmanuel d'HUART, *Jean, baron de Beck*, Publications archéologiques de Luxembourg 6, 1850, s.130–133.

165 Srov. A. STEFFEN, *Beiträge zur Geschichte Johann Becks*, s. 252–260.

166 Hrabětem byl od roku 1630. O něm a jeho rodu např. Charles RAHLENBECK, *Les Wiltz et les Berlaymont*, *Revue de Belgique* 54, 1886, s. 96–120. Viz také Jean CLEES, *Le chateau de Wiltz*, Luxembourg 1936 a Mathias STROMBERG, *Wiltz und sein Schloss*, Luxembourg 1911.

167 Podrobně o celé záležitosti G. FRADCOURT, *Jean de Beck*, s. 79–82. Právě Fradcourt zde cituje (s. 82) ono Beckovo vyjádření z počátku roku 1640, že kdyby byl Wiltz jízdním poslem, zůstal by jím trvale.

Do vážného sporu se Beck dostal ještě v roce 1648 s baronem Arnoldem z Merode (Mérode). Tomu se nelíbila Beckova nařízení v oblasti řeky Semois v hrabství Chiny,¹⁶⁸ jejichž cílem bylo zabránit nepříteli ve vpádech do oblasti. Vesničané zde měli neustále držet hlídky a brzy se jim to přestalo líbit, Merode je ještě posiloval v odporu. Když se to Beck dověděl, nechal uvěznit jednoho kapitána hlídkujících oddílů, který špatně plnil své povinnosti, přičemž jím byl informován o Merodových pomluvách, nejúžeji se dotýkajících také lucemburských stavů. I další svědkové později potvrdili, že Merode, který mezitím asi raději opustil své sídlo a odjel do Limburska, šířil pomluvy mezi šlechtici. Stavové tak nabylí přesvědčení, že Merode chtěl mezi nimi a Beckem vyvolat nesvár. Guvernér byl zcela očištěn, a to i pokud šlo o uvedená opatření na řece Semois, protože do oblasti zatím vpadly francouzské oddíly a několik míst vyplenily a vypálily. Kdyby Merode a jiní tamní úředníci nadále drželi hlídky, nemuselo se to možná stát. Takové vyústění celé záležitosti bylo pro Becka sice dost hořké, na druhou stranu však představovalo velké zado-
stiučnění.¹⁶⁹

První vojenské kontakty a přátele získal Jan Beck již v útlém věku v pluku Florenta z Berlaymontu, ty ale stěží přetrvaly kampaň u Ostende. Velmi blízko musel mít ke svému příbuznému plukovníkovi Sebastianovi Baurovi z Kitzingenu, díky němuž se dočkal první poddůstojnické hodnosti, i k přibližně stejně starému landkraběti Alwigovi ze Sulzu, v jehož pluku se vypracoval na nejvyšší příčky a jednotku po jeho smrti převzal. Vděk a úctu Beck rozhodně pocítoval k Albrechtovi z Valdštejna, díky němuž nastoupil skutečně závratnou kariéru, neváhal ale vystoupit ani proti němu, pokud měl pocit, že se to neshoduje s vojenskou ctí. Po vévodově zavraždění spolupracoval úzce s celou řadou císařských a španělských velitelů, mj. s Matyášem Gallasem, Ottaviem Piccolominim, Rudolfem Thunem či Franciscem de Melo, z nichž některých si velmi cenil on, jiní zase jeho, ale nakolik se dá v tomto případě mluvit o důvěrném přátelství, je otázkou. A to i v případě dlouholetého známého Piccolominiho,¹⁷⁰ s nímž se, jak už bylo uvedeno, také dostal do křížku.

Budovatel domény, stavitel zámků

Někdejší jízdní posel a příslušník lucemburského měšťanstva dokázal coby vysoký vojenský představitel a lucemburský guvernér díky svým příjmům a zásluhám nashromáždit velké jmění, které přetavil v zisk nejednoho panství a statku jak v Lucembursku, tak v Če-

168 Hrabství Chiny jako organická součást lucemburského vévodství také podléhalo pravomoci jeho guvernéra.

169 A. STEFFEN, *Beiträge zur Geschichte Johann Becks*, s. 233–236.

170 Viz korespondenci v SOA Zámorsk, RA Piccolomini, mikrofilmy (období 30. a 40. let 17. století).

chá. Zatímco v mládí se musel spokojit jen s domem v Lucemburku, v pokročilém věku si mohl vybrat už z několika pohodlných zámků. Určité prostředky jistě zdědil po otci, něco vyženil sňatkem s Kateřinou z Capell a jeho finanční situace nebyla vůbec špatná ještě v době, kdy byl pouze nejvyšším lajtnantem Sulzova pluku. Právě tehdy dokázal půjčit nemalou částku 12000 zlatých, která by již stačila na pořízení statku vlastního, majiteli useldingenského hradu a panství,¹⁷¹ ideálně se zárukou, že se v Useldingenu stane vrchnostenským správcem.¹⁷² Jen o dva roky později zapůjčil dalším dvěma příslušníkům lucemburské nobility peníze v celkové výši 16000 zlatých a v půjčkách takto pokračoval i během třicátých let 17. století, kdy se do jejich poloviny stal i majitelem mlýna na ansemburském panství a získal práva na příjmy z jedné tamní vsi.¹⁷³

Přijít k samostatnému panství bylo pro věrného císařského důstojníka možná snadnější ve vzdálených Čechách než v Lucembursku, protože tam v krátké době proběhlo hned několik konfiskačních vln.¹⁷⁴ V letech 1634–1635 byli statky po zavražděném Valdštejnovi a jeho důvěrnících¹⁷⁵ odměňováni ti, kteří se o jejich odstranění zasloužili, nebo alespoň vytrvali na „správné“ straně.¹⁷⁶ Zkrátka neměl přijít ani plukovník Jan Beck, který vévodovi v Plzni nebojácně odporoval a plně se postavil za císaře. Ferdinand II. tehdy již lucemburskému rodákovi dlužil za jeho služby přes 70000 zlatých, navíc Beck prý po celý měsíc sám na své náklady vydržoval svůj pluk bojující pod habsburskými prapory. Jako adekvátní náhrada se našla zkonfiskovaná valdštejská panství na Kokořínsku Houska a Vidim, dohromady oceněná na více než 130000 zlatých. Jelikož však jejich hodnota byla výrazně vyšší než Beckova pohledávka, pojistili císařští úředníci na statcích také nároky dalších dvou šlechtičů a menší přebytek měl ještě Beck společně s nimi uhradit císaři. Po následné změně to měl zaplatit hraběnce Anežce Fahrenbachové, s tím, že Ferdinand II. si vyhradil jen nárok na veškeré dosud neuhrazené kontribuce. Beckovi obě panství za těchto podmínek předali v březnu 1635. Čerstvě jmenovaný generál strážmistr zpočátku proti oněm podmínkám protestoval marně, ale nakonec se přeci jen našlo jiné, uspokojivější řešení, a to při jednání, na němž válečnického důstojníka zastupovala jeho manželka

171 K tomu Jean HAAN, *Die Burg von Useldingen*, Revue 31, č. 36, Luxemburg 1975, s. 38–40; případně také René FISCH, *Useldingen. Ein Dorf stellt sich vor*, Luxemburg 1982.

172 Archives de l'Etat à Arlon, Papiers Niederkorn, Beck neznámému adresátovi, 28. listopadu 1627.

173 Albert STEFFEN, *General Beck als Feudalherr*, T Hémecht 2, sešit 1, 1949, s. 4.

174 Ke konfiskacím zvláště Tomáš V. BÍLEK, *Dějiny konfiskací v Čechách po r. 1618 I–II*, Praha 1882–1883 a nejnověji Tomáš KNOŽ, *Pobělohorské konfiskace. Moravský průběh, stredoevropské souvislosti, obecné aspekty*, Brno 2006 (zde i další literatura).

175 Srov. např. Josef DOSTÁL, *Poslední boj. Příspěvek k dějinám trčkovských konfiskací*, Sborník Archivu Ministerstva vnitra 9, 1936, s. 57–124.

176 Podrobně zvláště Samuel GORGE, *Beiträge zur Geschichte der Konfiskationen nach Albrecht von Wallenstein und seiner Anhänger*, Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Deutschen in Böhmen 46, 1908, s. 158–176, 246–264 a 357–375.

Kateřina. Janu Beckovi a jeho rodině po nich zbylo panství Vidim s menším dopltkem, Housku převzaly ony zainteresované šlechtičny. Císař souhlasil a nic už tak nestálo v cestě tomu, aby bylo vidimské zboží Beckovi zapsáno také do českých zemských desek.¹⁷⁷

Panství Vidim mělo zůstat v držení Becků až hluboko do 17. století, v pozdějších generacích se jim dokonce stalo trvalým domovem. Sám Jan Beck je ale patrně nikdy ani neviděl a o tamních krásách mu mohla referovat pouze manželka, případně vrchnostenský hejtman Jan Wolf Wildthimb, jehož však pochopitelně primárně zajímaly záležitosti hospodářské. Zboží sestávalo ze dvou drobných rytířských sídel, která ze Beckova života neměla doznat výraznějších změn, a čtrnácti nijak velkých vsí. I nejlidnatější Vidim měla v polovině 17. století jen pětasedmdesát obyvatel, s osazenstvem zámku a režijních podniků sto. Dohromady na panství žilo kolem tří set poddaných, vesměs nekatolíků, k dispozici byl jediný farní kostel ve Vidimi, od počátků třicetileté války ale v tristním stavu. Příjmy zdejší vrchnosti vedle poddanských dávek plynuly ze čtyř dvorů, tří mlýnů a z vidimského pivovaru.¹⁷⁸ Jenže nemalou část příjmů (často většinu) za války odčerpávaly vojenské potřeby v podobě kontribucí, resp. spoluúčasti na vydržování vojáků,¹⁷⁹ a své rovněž vykonaly nepřátelské vpády. Kromě vidimského panství získal Beck v Čechách ještě vsi Malešice a Štěrboholy u Prahy s poplužními dvory, které roku 1635 koupil od zadluženého Nového Města pražského. To byly ale pouze drobné zisky, podobně jako ty v dnešní Belgii a v Německu, kde se jednalo o dočasné nájmy nebo léna.¹⁸⁰

Poté co se stal baronem a lucemburským guvernérem (ovšem s nijak vysokým úředním příjmem) se mohl Jan Beck poohlédnout po důstojném panství i ve své domovině. Roku 1639 byla shodou okolností na prodej hned dvě, Beaufort a Heisdorf. Druhé uvedené, ležící nad řekou Alzette, spíše statek než panství, nedokázali jeho hűbingenští dědicové kvůli dluhům udržet a museli je prodat, kupující Beck zaplatil 15500 zlatých. Kupoval vlastně jen dvě celé vsi, pusté dvory a rozpadající se starý vodní hrad.¹⁸¹ Zanedlouho se tu proto dal společně s manželkou do stavby nového zámku, či spíše panského domu, z něž do

177 Josef Vítězslav ŠIMÁK, *Kniha o Housce*, Praha 1930, s. 238–240 a T. V. BÍLEK, *Dějiny konfiskací II*, s. 782.

178 Alena PAZDEROVÁ (ed.), *Soupis poddaných podle víry z roku 1651. Boleslavsko II*, Praha 1994, s. 660–668. Kromě Vidimi k panství patřily vsi Sitná, Kokořín, Sedlec, Stránka, Tajná, Kadlín, Trnová, Olešno, Tubož, Blatečka, Střezivojice, Dobřeň a Jestřebice.

179 Např. 28. září 1645 psali hejtmani boleslavského kraje hejtmanovi vidimského panství o tom, jak je velmi vojensky zatížena Mladá Boleslav a její okolí. Panství mělo být v tomto směru nápomocno a denně do města odvádět sedm porcí, a to buď ve stanovených naturáliích, nebo ve finančním ekvivalentu (1 porce = 4 groše). Archiv Národního muzea Praha, Topografická sbírka F, sign. F 250, kart. 202 (Vidim).

180 A. STEFFEN, *General Beck als Feudalherr*, s. 5. Některé z nich se Steffenovi ani nepodařilo určit. Za zmínku snad stojí jen belgický Raucourt, který španělský král zabavil jeho povstaleckému majiteli a přenesl Beckovi jako léno oproti 15000 zlatých, jež mu přislíbil vyplatit.

181 Tamtéž, s. 6.

dnešních dnů zůstalo bohužel jen hospodářské zázemí severně od zámku. Znaky obou stavitelů se dochovaly odděleně nad výrazným portálem této budovy a opodál je ke spatření také jejich znak alianční s letopočtem 1645, kdy bylo asi dostavěno nejen ono hospodářské zázemí, ale i celá rezidence.¹⁸² Ve stejném roce se také Beckovi podařilo heisdorfské panství mnohonásobně rozšířit o několik vsí lucemburského proboštvství. Ačkoli se mělo jednat jen o pronájem, trval tento nakonec přes jedno století.¹⁸³ V únoru 1643 přenesli Beck a jeho žena Kateřina panství své dceři Marii Sidonii, provdané za Františka Kašpara Adriana ze Schellart–Oppendorf–Fancon. Když však Marie Sidonie zemřela bez přímých dědiců, vrátilo se zase do vlastnictví jejího rodu.¹⁸⁴

Hlavním beckovským sídlem se ovšem stalo panství Beaufort (Befort) s nádherným goticko-renesančním hradem, který kdysi patřil proslulému Petru Arnoštovi z Mansfeldu. Jako by tedy i zde Jan Beck navazoval na odkaz velkého lucemburského guvernéra. Získal ale jen sedm osmin panství, za něž zaplatil přes 100000 zlatých, malou část si nadále podržel jiný majitel. Co do počtu obyvatel byl válkou oslabený Beaufort snad ještě menší než Vidim a ani zdejší poměry neslibovaly do budoucna zrovna skvělé příjmy. Beaufortské sídlo mělo ovšem naplnit rezidenční představy Jana Becka, i když ten je koncem svého života postoupil svému synovi Janu Jířímu.¹⁸⁵ Pro něj také guvernéř panství na přelomu let 1647–1648 rozšířil o statek Heringen, kde se nacházela další panská rezidence.¹⁸⁶ Beaufortský hrad vznikl ve třech zásadních stavebních periodách, které proměnily jádro původního románského sídla. Přibližně kolem přelomu 12. a 13. století došlo k první proměně, velkorysejší přestavba je pak odhadována na polovinu 14. století, ale některé prvky spíše odpovídají až jeho konci. Tehdy objekt dostal své současné rozměry.¹⁸⁷ Pozdně renesanční přestavbu zahájil Jan Beck současně s budováním horního zámku, s nímž byl hrad spojen cestou pro pěší. Věž nad bránou dostala dvě nová obytná patra s velkými okny a novým obytným prostorem byla spojena s hradním jádrem, které také získalo na východní straně přístavbu schodištní věže, jež ulehčovala přístup do obytných místností. Vystavěna tu byla i dělostřelecká věž v severovýchodním rohu předhradí. Horní renesanční zámek o čtyřech neuzavřených křídlech se podařilo dokončit, podle datace brány, která nese alianční znak Jana Becka a jeho manželky Kateřiny z Capell, až

182 Jan KILIÁN, *Hrady a zámky Lucemburska*, Praha 2010, s. 89–91.

183 A. STEFFEN, *General Beck als Feudalherr*, s. 6–8.

184 Nicolas MAJERUS, *Die Luxemburger Gemeinden nach den Weistümern, Lehenerklärungen und Prozessen* V, Luxemburg 1958, s. 44.

185 A. STEFFEN, *General Beck als Feudalherr*, s. 9–10.

186 Podrobně o hradu i panství Johann ENGLING, *Die vormalige Burg und Herrschaft Heringen. Eine topographisch-historische Skizze*, Luxemburg 1865.

187 Viz Michel MARGUE – John ZIMMER, *Adel, Burg und Kloster. Zum Ursprung der luxemburgischen Burgen am Beispiel der Grundherrschaft Befort / Zur Baugeschichte der Burg Beaufort*, Luxemburg 1994.

v roce 1649, tedy již po stavitelově smrti.¹⁸⁸ Na výstavbě se měl podílet vojenský inženýr Izák Treybach,¹⁸⁹ který tehdy z Beckova pověření pracoval na fortifikacích města Lucemburku, a doložena je i účast stavitele z Montmédy Nicolase Chenota.¹⁹⁰

Jan Beck tedy za svého života vytvořil ucelené panství ve středním Lucembursku a navíc získal statky v Čechách, které mohla do budoucna využít eventuální sekundogenitura. Případně se mohly stát útočištěm příslušníků rodu v dobách pro vévodství nejistých. Vybudoval také s velkými náklady dva honosné zámky a k rezidenčním účelům upravil starý hrad, to vše bez toho, že by sebe a svou rodinu zadlužil a ta by byla posléze nucena přistoupit k rozprodejům. Potomci lucemburského guvernéra mohli plně těžit z plodů jeho ekonomického a rezidenčního úsilí, navázat na něj však nedokázali.

Církevní mecenáš

Zbožnost věrného katolíka Jana Becka byla dobově charakteristická¹⁹¹ a neodmyslitelně k ní patřily dobré vztahy s církevními institucemi v jeho rodné zemi. Jelikož vyrostl v sousedství münsterského kláštera v Grundu, jemuž přízeň věnovali již jeho rodiče a příbuzní, byla Beckova náklonnost ke zdejším benediktinům takřka předurčena. Hned poté, co byl jmenován guvernérem a přijel poprvé do Lucemburku, se zúčastnil v březnu 1638 v jejich kostele velké slavnosti uvedení nového opata do úřadu. Navíc mnichům nejednou daroval podíl z úlovku při honech, stejně jako ryby či víno. Naopak velmi jej pohněvalo, když členové lucemburské provinciální rady nechali vojensky obsadit budovy v jejich majetku a nehodlali je vyklidit do té doby, dokud by všichni jednotliví členové duchovního stavu neodvedli předepsané podíly na kontribuci.¹⁹²

Podobně nakloněn byl Jan Beck i dalším v Lucemburku přítomným řádům. Za svého velkého dobrodince jej označovali zvláště františkáni, jimž do kostela věnoval oltář Neposkvrněné Panny Marie a u nichž chtěl být (a také byl) pohřben v hrobce, kterou za svého života nestihl dokončit. Smutný osud františkánského kláštera a svatyně, které stávaly na dnešním centrálním lucemburském náměstí Viléma II. od 13. století, byl již zmíněn, za podrobnější pozornost však stojí onen oltář, který se po peripetích při rušení konven-

188 J. KILIÁN, *Hrady a zámky Lucemburska*, s. 31–35.

189 Jean-Pierre KOLTZ – Tony KRIER, *Les chateaux historiques du Luxembourg*, Luxembourg 1975, s. 38.

190 Archives de l'Etat à Arlon, Papiers Niederborn, Beckovy dopisy Niederbornovi z let 1646 a 1647.

191 Pro srovnání viz např. nejnovější práce Tomáše Malého. Tomáš MALÝ, *Smrt a spása mezi Tridentinem a sekularizací. Brněnští měšťané a proměny laické zbožnosti v 17. a 18. století*, Brno 2009 a TÝŽ, „Mentalita“, *zbožnost a smrt chrudimského měšťana v raném novověku (chrudimské kšafy ze 16.–18. století)*, Chrudimský vlastivědný sborník 7, 2003, s. 19–70.

192 A. STEFFEN, *Beiträge zur Geschichte Johann Beck's*, s. 225–226. Steffen uvádí, že benediktini přitom kontribuci odvedli již dříve, a zámek proti nim tak nebyl relevantní.

tu nakonec ocitl v kostele v malé obci Itzig poblíž Lucemburku. Roku 1805 jej společně s jiným vybavením v dražbě zakoupil místní farář Theodor van der Noot. Ve františkánském kostele, zvaném místními Knuedlerkierch podle uzlu benediktinských mnichů na jejich opasku, býval oltářem bočním, v Itzigu se ale stal oltářem hlavním. Bohatá řezbářská práce o třech stupních je v horní části dodnes korunována beckovským znakem. Uprostřed se nachází na srpku měsíce a na dračí hlavě, symbolu zla, stojící polychromovaná dubová dřevorezba Neposkrvněné Panny Marie (Immaculaty) obklopená dvěma andílky. V náručí má malého Ježíška, který dlouhým kopím probodává onoho draka. Dřevorezba snad vznikla ve Španělském Nizozemí a údajně se řadí k nejstarším dochovaným příkladům svého druhu v Lucembursku. Po stranách je obklopena dvěma světci, po pravici sv. Annou s figurou malé Marie, po levici sv. Janem Křtitelem. V horním patře oltáře se pak spatřuje obraz Svaté rodiny, zřejmě flanderská práce ze druhé poloviny 17. století, nad ní je zmíněný znak Becků a po stranách jasný odkaz na postavu zadavatele – repliky vojenských přileb, standart a chladných zbraní z období třicetileté války.¹⁹³

Ani lucemburskou jezuitskou kolej Jan Beck neopomíjel.¹⁹⁴ Při oslavě výročí sta let existence řádu v roce 1640 byl mecenášem jejich her,¹⁹⁵ a když se stal o dva roky později skutečným lucemburským guvernérem, dedikovala mu mládež z koleje tisk, zhotovený v Trevíru, o volbě Davida za vládce lidu izraelského. Tato divadelní hra je Beckovou oslavou a holdem vlasti novému guvernérovi, jehož život se tu stává replikou osudů bohem vyvoleného vojevůdce Davida. Ve zpěvech lid blahopřeje přímo Beckovi ke jmenování, lucemburský lev skrze něj triumfuje nad nepřáteli a Beck se stává ochráncem vlasti.¹⁹⁶ V lednu 1643 uvedla kolej drama *Théodose pénitent*, které mu bylo také věnováno. V epilogu zhotovovali mladí šlechtici věnec, který měl symbolizovat sílu míru, a nabízelí jej Beckovi, coby hlavnímu strůjci pokoje v zemi. Beck ani jeho manželka zase nepomíjeli, prakticky každoročně, při různých příležitostech kolej obdarovat, ať již se jednalo o víno či potraviny, nebo o větší peněžní částky. Když nastoupil v lednu 1642 Beck úřad, šlo o 480 zlatých, když vytáhl v květnu 1643 směr Rocroi (kam ale nakonec nedorazil), daroval jezuitům dalších 240 zlatých.¹⁹⁷ V lucemburském archivu se nachází i rukopisný seznam zdejších guvernéřů z roku 1646, vytvořený blíže neznámým členem jezuitské koleje a vě-

193 Žádné uměnovědné zpracování beckovského oltáře v Lucembursku jsem nenalezl, údaje vycházejí z vlastního pozorování a z informací poskytnutých správcem itzigského kostela.

194 K ní A. STEFFEN, *Baugeschichte der Luxemburger Jesuitenkirche* a Emile DONCKEL, *Die Kirche in Luxemburg. Von den Anfängen bis zur Gegenwart*, Luxemburg 1950, s. 81–86.

195 K jezuitským hrám podrobně Kateřina BOBKOVÁ–VALENTOVÁ, *Každodenní život učitele a žáka jezuitského gymnázia*, Praha 2006, zvláště s. 86–119.

196 *Election de David au Gouvernement du Peuple d'Israel*, Trier 1642.

197 A. STEFFEN, *Beiträge zur Geschichte Johann Becks*, s. 226–228.

novaný Janu Beckovi.¹⁹⁸ V jeho době se právě díky jezuitům ve městě rozvíjel kult Utěšitelky zarmoucených, údajně zázračného reliéfu z lipového dřeva, který na kříž před hradbami ve dvacátých letech 17. století umístil páter Jakub Brocquart.¹⁹⁹ A je možné, že již sám Jan Beck jezuitům svěřil i rekatolizaci svého vidimského panství ve vzdálených Čechách.²⁰⁰

Na bohuľibou činnost svého předka ostatně navázali rovněž jeho potomci, kteří budovali nové kostely (např. barokní ve Vidimi), kaple (mj. v Beaufortu) či pozoruhodné oltáře s vlastní znakovou výzdobou, z nichž ten jistě nejzajímavější se nachází v beaufortském farním kostele. Opomenout nemohli ani podporu církevních řádů, zvláště františkánů, u nichž dobudovali rodinnou hrobku i boční oltář.

Potomci Jana Becka

Lucemburský rodák a pozdější guvernér měl po celý život, a to od roku 1610, jedinou družku, Kateřinu z Capell, která jej o několik let přežila a zemřela zřejmě někdy koncem padesátých let 17. století v beckovském domě ve městě Lucemburku v rue Genistre.²⁰¹ S ní se Beck dočkal nejméně tří dětí, o existenci dalších nevíme. Poměrně jasno je v případě Marie Sidonie, která mohla přijít na svět někdy kolem roku 1620, před rokem 1643²⁰² se provdala za Františka Kašpara Adriana ze Schellart–Oppendorf–Fancou a zesnula bez potomků asi také v padesátých letech 17. století, možná ještě před svojí matkou. V případě jejích dalších sourozenců panují v literatuře již značné zmatky. Nejstarším synem měl být Jan Gerhard Beck. Podle Alberta Steffena tento manžel Odilie d' Huartové zemřel někdy před rokem 1642, na jiném místě své práce však tvrdí, že byl roku 1648 zajat společně se svým otcem v bitvě u Lens.²⁰³ Jiní badatelé bohužel tohoto Beckova potomka zcela opomíjeli a ani v pramenech se nepodařilo přijít záhadě na kloub. U Lens ale patrně bojoval mladší z bratrů a Jan Gerhard byl jistě dávno po smrti, jelikož Odilia d' Huartová, dcera prezidenta lucemburské provinciální rady Kašpara d' Huarta, byla již ve čtyřicátých letech manželkou plukovníka Jana Reichlinga.

Buď jak buď, po roce 1648 nebyl Jan Gerhard mezi živými, na rozdíl od svého mladšího bratra Jana Jiřího,²⁰⁴ prvního z Becků přijatého do lucemburského Siége de Nobles,

198 ANL, sign. A–II–1–2 (Seznam guvernérů z roku 1646).

199 E. DONCKEL, *Die Kirche in Luxemburg*, s. 85–86. Reliéf měl mít na svědomí celou řadu zázračných uzdravení a Utěšitelka zarmoucených se roku 1666 stala patronkou města.

200 Srov. A. PAZDEROVÁ (ed.), *Soupis poddaných*, s. 660–668. V dosud převážně nekatolické Vidimi tehdy dleli dva jezuitští páteři.

201 F. LASCOMBES, *La Ville de Luxembourg*, s. 61.

202 N. MAJERUS, *Die Luxemburger Gemeinden V*, s. 44–45.

203 A. STEFFEN, *Beiträge zur Geschichte Johann Beck's*, s. 236 (údajně úmrtí) a 108 (zajetí).

204 Srov. A. NEYEN, *Biographie Luxembourgeoise I*, s. 54–55.

hlavního dědice otcovského jmění. Narodit se měl v Lucemburku, věnovat se vojenské kariéře jako jeho otec, posléze se stát plukovníkem²⁰⁵ německého pěšího regimentu (zřejmě také po otci), členem vojenského řádu sv. Jakuba a válečným radou španělského krále.²⁰⁶ Společně s matkou a se sestrou se postaral o dostavbu beckovské hrobky, beaufortského hradu a zámku, navíc také v roce 1652 v Beaufortu vystavěl zcela novou kapli.²⁰⁷ Své panství ještě s otcovou pomocí rozšířil o Heringen, k němuž náležely také statky Haller a Waldbillig,²⁰⁸ a sám roku 1654 o zboží Oberfeulen v lucemburském wiltzském hrabství.²⁰⁹ Někdy před tímto rokem se oženil s Annou Antoinettou z Daunu, s níž pak žil střídavě na svých zámcích a v lucemburském domě v rue du Marce-aux-Herbes.²¹⁰ Janu Jiřímu nebylo dopřáno kráčet v otcových stopách, zemřel snad už ve svých třiceti letech 8. listopadu 1662.²¹¹ Zanechal po sobě těhotnou manželku s pěti malými dětmi, která se musela postarat jak o rodinu, tak o statky v Lucembursku a v Čechách. Její manžel měl přitom ve své poslední vůli vyjádřit přání, aby rodina trvale žila právě na českých statcích.²¹² Proč tak ale učinil? Obával se snad o bezpečí své rodiny kvůli výbojům a plánům francouzského krále Ludvíka XIV.? Pokud ano, budoucnost mu dala za pravdu.

Anna Antoinetta manželovo přání splnila a po porodu posledního potomka, zřejmě Evžena Alberta, a po povolení příslušných českých úřadů se odebrala do Vidimi. V Čechách dostala pomocnou ruku a k jejímu poručnictví nad dětmi a správě majetku jí byli přiděleni pánové de la Cron a Putz z Adlerthurnu.²¹³ Z Kokořínska pak musela sledovat, jak Ludvík XIV. ve druhé polovině sedmdesátých let 17. století naplnil své hrozby, když jeho vojska postupně obsadila celé lucemburské vévodství. Nejdéle, do roku 1679, vzdorovalo hlavní město, zvláště díky fortifikacím vybudovaným Anniným tchánem, nakonec ale také kapitulovalo. V Lucembursku nastalo období osmnáctileté francouzské okupace, již roku 1697 ukončil rijswijcký mír, po němž bylo vévodství znovu postoupeno Španělsku. To už ale mezitím dospěly děti Jana Jiřího. Mužští potomci zůstali dva (dva další padli při bojích s Francouzi v Lucembursku), Karel Josef a Evžen Albert. Mladý baron Karel Jo-

205 Byl jím nejpozději od května 1658. ANL, Microfilms, Fonds Van Wervecke, mikrofilm č. 39 (de Beck).

206 J. VANNÉRUS, *Note sur la Famille*, s. 6.

207 Prostá barokní stavba dole pod beaufortským zámkem dodnes nese datum výstavby na svém portále.

208 Nicolas MAJERUS, *Die Luxemburger Gemeinden nach den Weistümern, Lehenerklärungen und Prozessen* I, Luxemburg 1955, s. 414 a A. STEFFEN, *General Beck als Feudalherr*, s. 11.

209 Nicolas MAJERUS, *Die Luxemburger Gemeinden nach den Weistümern, Lehenerklärungen und Prozessen* IV, Luxemburg 1957, s. 161.

210 F. LASCOMBES, *La Ville de Luxembourg*, s. 67 a 145. Roku 1688 již dům patřil jejímu synovi Evženu Albertovi.

211 Tamtéž, s. 311. Jan Jiří Beck se měl podle něj narodit roku 1632. Pak by ale v bitvě u Lens bojoval už ve svých šestnácti letech. Ani to se ovšem nedá vyloučit, jeho otec kariéru začínal asi ještě dříve.

212 NA Praha, Stará manipulace, inv. č. 210, sign. B 28/1, kart. 120.

213 Tamtéž. Patrně šlo o Jana de la Cron a Jana Františka Edmunda Putze z Adlerthurnu.

sef Beck studoval roku 1680 na akademii patrně v burgundském Sens²¹⁴ a navzdory francouzské okupaci zamířil za další tři roky na zděděné lucemburské statky.²¹⁵ Dlouho se z nich ovšem netěšil, zemřel záhy, patrně ještě svobodný a rozhodně bezdětný.

Univerzálním beckovským dědicem tak byl nyní Evžen Albert, poslední mužský příslušník svého rodu. Přes komplikace způsobené přítomností francouzských vojáků v Lucembursku, spojené s nutností žádat o pas a současně s jistou podezřívavostí úřadů kvůli silným protifrancouzským náladám v habsburské monarchii,²¹⁶ mladý Beck do své vlasti jezdil a také se zde 26. listopadu 1684 v kostele sv. Mikuláše v Lucemburku²¹⁷ oženil s baronkou Annou van den Boetzelaer. O rok později společně přenechali své panství Oberfeulen Johannu Bocholtzovi z Dahlu.²¹⁸ Asi se totiž záhy ocitli v nemalých finančních potížích, dlužili mj. 9000 liber prokurátorovi a radnímu Jeanu Léonardu Bourcierovi, přičemž mu měli ročně platit jen na úrocích 450 liber. Hypotéčně mu proto zapsali všechny své lucemburské statky, z nichž Heisdorf Evžen Albert ale již v červnu 1689 prodal na devět let Filipu Betzovi.²¹⁹ Brzy se zbavil také českých Malešic a Štěrbol.²²⁰ Anna van den Boetzelaer svému manželovi povila tři dívky a někdy po třetím porodu zemřela, ovdovělý Beck se tak oženil znovu, tentokrát s českou šlechtičnou Dorotou Veronikou Strakovou z Nedabylic. Ani ta mu ale nepřinesla vytouženého mužského dědice, jen další dvě dcery. Společně žili na zámku ve Vidimi, který přestavěli v pohodlnou baronkni rezidenci, přibližně do dnešní podoby.²²¹ Stejně jako jeho otec se ale ani Evžen Albert Beck nedožil vysokého věku, zemřel v necelých čtyřiceti letech krátce před podzimem roku 1700. Mimochodem, jeho znakový náhrobní kámen z hnědého mramoru se ve Vidimi dodnes dochoval jako jediný pozůstatek původního kostela sv. Kateřiny, nahrazeného koncem 19. století pseudogotickou stavbou již s patrocinielem sv. Martina.²²²

Odvovělá paní Becková, rozená Straková, zůstala sama se dvěma vlastními malými dcerami a jednou nevlastní. Její ekonomická situace byla velice špatná, i na manželův po-

214 ANL, Microfilms, Fonds Van Wervecke, mikrofilm č. 39 (de Beck).

215 V roce 1683 mezi Karlem Josefem a Evženem Albertem proběhlo bratrské dělení, naživu již patrně nebyla ani jejich matka. A. STEFFEN, *General Beck als Feudalherr*, s. 5.

216 Srov. Jana PAŽOUTOVÁ, „*Francouzský*“ *požár Prahy (1689)*, Praha 2011.

217 Dle J. VANNÉRUS, *Note sur la Famille*, s. 4.

218 ANL, Microfilms, Fonds Van Wervecke, mikrofilm č. 39 (de Beck) a N. MAJERUS, *Die Luxemburger Gemeinden IV*, s. 161.

219 N. MAJERUS, *Die Luxemburger Gemeinden V*, s. 44–45.

220 Archiv hlavního města Prahy, Sběrka papírových listin, sign. PPL I–178 /0, 1, 2, 3. V dopise z 9. října 1685 už o nich Evžen Albert Beck hovoří jako o svém bývalém majetku.

221 Podrobně Vidim. *Stavebně historický a architektonický průzkum a vyhodnocení sídelního útvaru*, Praha 1979 (uloženo na Národním památkovém ústavu v Praze). Za zmínku také stojí znaky stavitelů na bráně v zámeckém parku.

222 J. KILIÁN, *Historické náhrobníky a epitafy Mělnicka*, s. 110.

hřeb si musela zajistit 2000 zlatých hypotékou.²²³ Z dcer Evžena Alberta a Anny van den Boetzelaer se nakonec nejstarší Anna Magdaléna, provdaná za hraběte Jaroslava ze Schützu a Leipoldsheimu, stala jeho hlavní dědičkou, Eva Isabela Marie Prospera se provdala za jednoho z pánů z Niedbrucku a Marie Regina za Filipa Godfrída z Berlo.²²⁴ Mladší dcery, z druhého manželství, našly po dospění také adekvátní ženichy z vysoké společnosti. Františka Klára se provdala za hraběte Konráda Matyáše ze Sparru a zemřela ve věku pětatřiceti let 14. června 1731 na cestě do Karlových Varů. Marie Karolína Anna se stala chotí Jana Václava hraběte Bubny z Litic. Jejich svatba se konala na Novém Městě pražském v kostele sv. Kateřiny 10. září 1718. Jelikož nejstarší Anna Magdaléna zemřela bezdětná již 25. října 1709, vidimské panství se dostalo její nevlastní sestře Marii Karolíně Anně Bubnové.²²⁵ Tím se veškeré beckovské majetky rozptýlily do rukou cizích rodů a úmrtím dcer²²⁶ Evžena Alberta zanikly poslední výhonky baronského rodu s počátky v lucemburském Grundu.

Závěr

Můžeme shrnout, že ve své vlasti Jan Beck, přestože o něm dosud nevznikla žádná knižní monografie, patří k poměrně známým historickým osobnostem, když dnes jeho jméno nese mj. i jeden z bastionů v hlavním městě velkovévodství či ulice tamtéž. V českých zemích, kde získal jisté nemovitosti a kam přesídlili jeho potomci, naopak pozornost zatím nepřitáhl, ačkoli jeho role ve třicetileté válce a valdštejnské kauze, vojenská kariéra, sociální vzestup, guvernérské zásluhy i podpora stavitelských a kulturních aktivit z něj činí mimořádně zajímavý badatelský objekt i pro historiografii domácí.

Právě Beckova kariéra je přitom takřka modelovým příkladem vzestupu příslušníka nižších, resp. měšťanských vrstev až na společenskou špičku a na vrchol vojenské hierarchie, a to bez větší majetkové základny, zato s výrazným potenciálem schopností, dovedností a vůle. Na stejném místě a ve stejném roce jako Beck se narodil ostatně také Jan Aldringen, ve středoevropských souvislostech mnohem výraznější osobnost, zvláště díky podstatné roli ve valdštejnské kauze včetně odhalení údajných vévodových konspirací, zisku obrovského bohatství při dobytí Mantovy a založení dynastie, která posléze na rozlehlém teplickém panství na severu Čech vládla po staletí. Zatímco Beck svou kariéru začínal jako jízdní posel, Aldringen byl kancelářským písařem – velké osudy by jim za těch-

223 NA Praha, Stará manipulace, inv. č. 210, sign. B 28/6, kart. 120.

224 N. MAJERUS, *Die Luxemburger Gemeinden* V, s. 198.

225 Srov. NA Praha, Genealogická sbírka Wunschwitz, sign. 33 (Beck).

226 Marie Anna Karolína Bubnová přitom žila ještě roku 1765. KOL. autorů, *Encyklopedie českých tvrzí* I, Praha 1998, s. 233.

to počátků a předpokladů připisoval asi málokdo. Nicméně třicetiletá válka byla příležitostí, které se oba zhostili nejlépe, jak mohli, ačkoli o raketový vzestup se ani u jednoho z nich nejednalo. Oba začínali prakticky od píky a postupně po žebříčku hodností vystoupali až do generálských funkcí. Oba muži, jimž nelze upřít velkou osobní statečnost, pak také zahynuli v důsledku „sebenasazení“ v řadách vlastních vojáků. Smrt na bitevním poli postihla rovněž dalšího z řad neurozených vysokých velitelů, Petra Holzappela, zvaného Melander, pocházejícího dokonce ze selského prostředí (stejně jako vestfálský rodák Jan Špork) protestantského Nizozemí, jenž se přesto v závěru třicetileté války stal vrchním velitelem císařské armády.²²⁷ Ruku v ruce s vysokými vojenskými posty u všech uvedených současně kráčely velké sociální vzestupy, vyjádřené povýšením do hraběcího nebo alespoň baronského stavu. A prostředky získané válkou také nakonec tyto muži přetavili v zisk lukrativního nemovitého vlastnictví, čímž během jediné generace, své vlastní, položili základy bohatství a společenského kreditu pro své dědice a potomky.

Jan Beck nicméně stojí za pozornost nejen jako aktivní důstojník, ale i jako vojenský organizátor a inovátor. Jeho zájem o fortifikace a ženíjní problematiku je nezpochybnitelný, vždyť na jeho fortifikační práci v Lucemburku mohl s úspěchem navázat sám největší mistr svého oboru Sébastien Le Prestre Vauban, stavitel pevností pro Ludvíka XIV. Dílo, které po sobě oba v hlavním městě (velko-)vévodství zanechali, patří v Evropě mezi nejlepší svého druhu a právem se nachází na seznamu památek UNESCO. Beck navíc jako vůbec jeden z prvních vysokých vojenských činitelů postřehl ožehavost problematiky oboustranně komplikovaného ubytování vojáků v domech městských obyvatel a inicioval v Lucemburku vznik kasáren, čímž většinu jiných míst předběhl o mnoho desetiletí. Právě organizační schopnosti musíme také hledat v pozadí jeho průniku a poté i zakotvení ve funkci lucemburského guvernéra, opět zcela navzdory jeho prostému původu, jelikož toto místo bylo tradičně vyhrazeno příslušníkům vysoké lucemburské aristokracie. Přesto se Beck, a to je znovu velmi pozoruhodné, ve vysoké administrativní funkci nevzdal aktivního vystupování na bitevních polích, jež se mu nakonec stalo osudným.

227 K němu Ernst HÖFER, *Peter Graf Holzappel und das Ende des Dreißigjährigen Krieges*, Freiburg im Breisgau 1989 a ze starších prací především Wilhelm HOFMANN, *Peter Melander, Reichsgraf zu Holzappel. Ein Charakterbild aus der Zeit des dreißigjährigen Krieges, bearbeitet nach den Akten des Archivs zu Schloss Schaumburg*, München 1882.

Zusammenfassung

Johann Beck. Karriere eines kaiserlichen Offiziers und luxemburgischen Gouverneurs

Johann Beck (1588–1648), eine der bedeutendsten Gestalten der luxemburgischen frühen Neuzeit, einige Mal verbunden auch mit der böhmischen Geschichte, stammte aus einfachen Verhältnissen der Vorstadt des Zentrums des Herzogtums. Schon als Jugendlicher entschied er sich für die militärische Karriere, die durch den Vaters Tod unterbrochen wurde. Beck übernahm sein Amt eines Reitboten, dann knüpfte er erfolgreich an seine eigenen kriegerischen Erfahrungen an. Der Ausbruch des Dreißigjährigen Krieges bot ihm weitere günstige Gelegenheiten, die er vollkommen nutzte. In den Schlachten unter den spanischen und Ligafahnen arbeitete er sich zu den ersten Offiziersrängen empor. Kurz nach dem Wechsel in die kaiserliche Armee des Generalissimus Albrecht von Wallenstein wurde er zum Oberst befördert. Während der Wallensteinaffäre stellte er sich offen und unerschrocken auf die Seite des Kaisers. Dies förderte seine Karriere noch mehr. Ein Jahr später war er schon General-Wachtmeister und Inhaber der böhmischen Herrschaft Vidim. Am Anfang beteiligte er sich an Kämpfen quer durch Mitteleuropa, ab der zweiten Hälfte der 30er Jahre des 17. Jahrhunderts wurde er jedoch auf Dauer auf dem Gebiet benötigt, das er perfekt kannte – in Luxemburg und in den Spanischen Niederlanden. Die nächsten militärischen Erfolge brachten ihm die Beförderung zum Baron und gleichzeitig ein bedeutendes Amt des luxemburgischen Gouverneurs ein, das er nach dem Provisorium im Jahr 1642 endgültig übernahm. Er nahm aber auch als hoher Beamter an den Kämpfen teil, die auf diesem Gebiet die Spanier und die kaiserliche Armee gegen Frankreich sowie die Niederlande führten. Sein Schicksal fand er dann in der Schlacht bei Lens. Der Feldmarschall starb in Arras an den Folgen einer Verletzung.

Neben Becks militärischer Karriere und der Bewertung seiner Kommandoeigenschaften und –fähigkeiten widmet sich die Studie auch anderen Aspekten seines Lebens. Für Becks luxemburgische Gouverneursperiode konnte man seinen Landespatriotismus sowie das vorrangige Bemühen um die Sicherheit des Herzogtums nachweisen. Dies kann man mit dem Bau von gewaltigen Sicherheitsfestungen belegen. Infolge seines Durchdringens einiger gesellschaftlicher Schichten (luxemburgische Bürgerschaft, Heer, Landesaristokratie, Brüsseler Hof) ist das breite Netz von sozialen Bindungen verständlich, wobei einige davon nicht nur freundlich gesonnen waren und vorübergehende Schwierigkeiten wegen seinem niedrigeren Ursprung aufwiesen. Die erste Herrschaft erwarb Johann Beck erst Mitte der 30er Jahre, darüber hinaus in Böhmen, wo er seinen Sitz hatte. Kurz darauf kaufte er jedoch zwei Herrschaften und weitere Bauernhöfe in Luxemburg. Er baute dort zwei nagelneue Schlösser (Beaufort, Heisdorf) und die ältere Burg Beaufort verwandelte er in eine bequeme Residenz. Seine finanzielle Lage war sehr günstig und für Beck war es kein Problem, die luxemburgischen kirchlichen Orden, insbesondere die Jesuiten, Benediktiner (in seinem Geburtsort Grund in der luxemburgischen Vorstadt) und vor allem die Franziskaner großzügig zu unterstützen. Bei den Franziskanern errichtete er sich später auch seine Gruft. Seine beiden Söhne starben in jungem Alter, Johann Georg schaffte es jedoch, einige weitere Nachkommen zu zeugen, die in der Zeit der französischen Bedrohung mit ihrer Mutter in die böhmische Herrschaft übersiedelten. Eugen Albert, der Vater von fünf Töchtern, starb hier als der letzte männliche Angehörige seines Stammes im Jahre 1700.

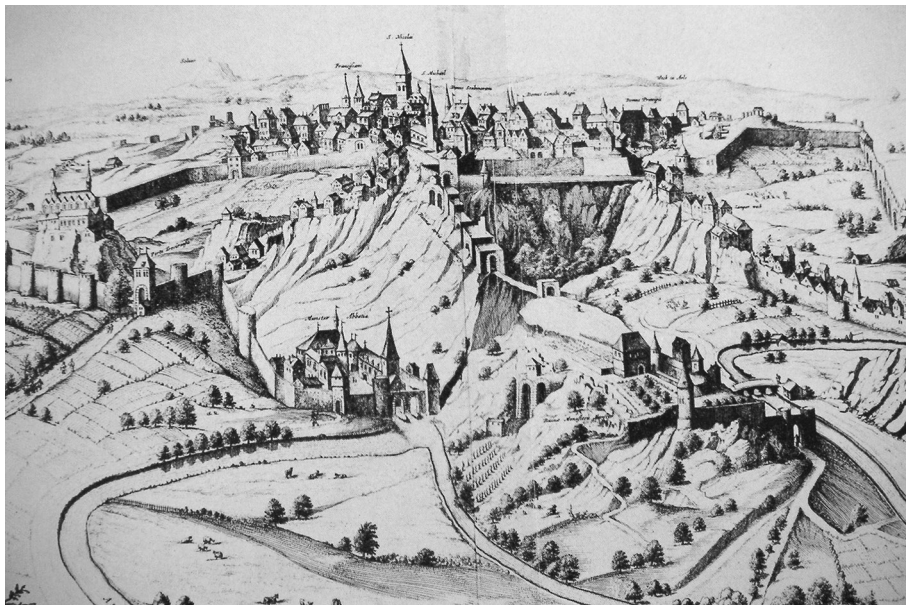

Jean Baron de Beck. Seig. de Beaufort; Wylimb. et Ringsheim etc.
Mre de Camp general, et Colonel D'ung Regiment de hault allemans
pour le service de Sa Ma.^{te} Gouverneur et Cap.^{te} genl du pays
Duché Luxembourg, et Comté de Cleij.

Franciscus de Nijis pinxit.

Paul Pontius sculpsit.

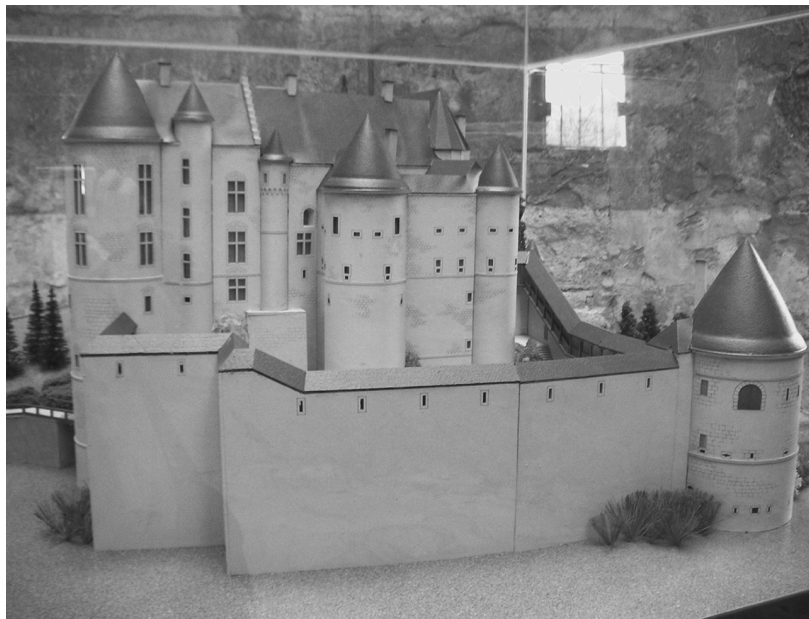
Obr. 1: Portrét Jana Becka na dobové rytině. Všechny obrázky v příloze pocházejí z fotoarchivu autora.

Obr. 2: Lucemburk na vedutě z konce 16. století

Obr. 3: Beckův nový zámek v Beaufortu

Obr. 4: Maketa renesanční podoby hradu

Obr. 5: Hrad Beaufort

Obr. 6: Beckovský oltář v Itzigu

Obr. 7: Znaky Becků a Straků z Nedabylic na portále z roku 1696 v zahradě vidimského zámku

Obr. 8: Horní část itzigského oltáře
s Beckovým znakem a obrazem Svaté rodiny

Obr. 9: Znaky Becků a Straků z Nedabylic na portále z roku 1696
v zahradě vidimského zámku

Obr. 10: Zámek ve Vidimi

Obr. 11: Bastion Beck v Lucemburku

Petr VOREL

Francouzské „luiginy“ a jejich severoitalské napodobeniny v peněžním oběhu Osmanské říše v 60. letech 17. století

Abstract: French “Luiginos” and Their North Italian Imitations in the Ottoman Empire Money Circulation in the 1660s

The recognition of French small coins (5-sou), a significantly higher payment power, as legal tender in the territory of the Ottoman Empire was the reason for the imitation of those mintages in many private mints in the territory of Northern Italy in 1658–1669. Those tiny low-quality coins (called “luigino”), produced on a large scale using minting machines, were not intended for European money circulation, but only for the export to the Ottoman Empire. The author argues against the current Turkish interpretation of this phenomenon presented as a politically motivated sabotage of the then European powers. It was just a matter of business caused by long-term instability of the Ottoman Empire which Italian producers and Turkish traffickers capitalized on.

Key words: coins – monetary circulation – 17th century – France – Ottoman Empire – Italy – luigino – economic history

Ido odborné historické literatury občas pronikne nadčasová aktualizace, která reaguje spíše na problémy naší doby, než aby logicky vysvětlovala příčiny historických jevů. To je zřejmě i případ tzv. „luiginů“, drobných evropských mincí, které se počátkem šedesátých let 17. století objevily v masovém množství v peněžním oběhu Osmanské říše.

Tento jev vysvětluje současná turecká historiografie jako záškodnickou činnost tehdejších evropských velmocí, které tímto způsobem přispívaly k prohlubování ekonomické krize tehdejší Osmanské říše.¹ Skutečné vysvětlení je však podle mého názoru mnohem jednodušší, pokud vezmeme v potaz dlouhodobý vývoj vzájemného „soužití“ měnových systémů raně novověkých evropských zemí a Osmanské říše.

Z tohoto úhlu pohledu je pak onen tehdejší mezinárodní problém, vzniklý před 350 lety v souvislosti s „luiginy“, zajímavý i pro českou numismatiku. Nejen proto, že analogické procesy probíhaly v menším měřítku i ve střední Evropě (a přímo i na našem území). Turecký případ dobře dokumentuje, kam aktivity soukromých výrobců peněz mohly dospět, pokud jim byl k jejich činnosti ponechán volný ekonomický prostor. Málo známá je však obecně i skutečnost, že právní prostor pro vznik této causy vlastně vytvo-

1 Şevket PAMUK, *A Monetary History of the Ottoman Empire*, Cambridge 2004, s. 151.

řili „naši“ středoevropští Habsburkové, kteří jakožto císařové formálně uplatňovali některá svá středověká vladařská práva (včetně disponibility práv mincovních) v části severní Itálie. A zde leží hlavní klíč k vysvětlení problémů s „luiginy“, který způsobil v druhé polovině šedesátých let 17. století kolaps měnového systému Osmanské říše.

Zatímco v případě zlatých ražeb byly měnové systémy turecký a středoevropský plně kompatibilní (turecký zlatý aktun byl metrologicky totožný s evropským dukátem; navzájem byly přijímány jako ekvivalenty), u ražeb stříbrných byla situace zcela odlišná.

Přes území Osmanské říše v rámci dálkového obchodu s drahými kovy procházelo velké množství evropských stříbrných mincí. Některé z nich se za určitých okolností stávaly dlouhodobě uznávanými platebními prostředky Osmanské říše, kterým byla úředně stanovena platební síla v domácí měně. Ani tento jev nebyl v Evropě ničím neobvyklým. Některé evropské mincovny běžně vyráběly své produkty nikoli pro vlastní domácí peněžní oběh, ale jako vývozní artikl. Pro český měnový systém se stal koncem 16. století například poměrně velkým problémem import velkého množství drobných mincí severošvácarských a jihoněmeckých.²

Pro Osmanskou říši však představoval import zahraničních platidel v raném novověku do značné míry systémovou záležitost. Osmanská říše totiž po celé 16. a 17. století (až do měnové reformy roku 1690) prakticky nerazila vlastní stříbrné mince vyšších nominálů. Hlavním platebním prostředkem byla drobná stříbrná akçe, poměrně stabilní mince o vysoké ryzosti, ražená ve většině mincoven Osmanské říše (včetně obsazené části Uher a dalších balkánských území) ve velkém množství. Spíše výjimečná výroba tureckých stříbrných mincí o vyšší hodnotě (3-akçe = para), ražených v malém množství, neměla pro peněžní oběh velký význam.

Drobné akçe, které měly koncem 16. století vůči měně habsburského soustátí relativně stálý směnný kurs (1 akçe odpovídala přibližně 1 krejcaru), však byly postupně devalvovány snižováním ryzosti stříbra i hmotnosti. Jejich výroba byla v tureckých mincovnách omezoována a kolem roku 1640 dočasně prakticky zastavena. V peněžním oběhu Osmanské říše se začaly používat dovážené evropské stříbrné mince na všech úrovních peněžní směny.

Na úrovni středních nominálů plnily funkci hlavního oběživa evropské části Osmanské říše již počátkem 17. století polské třígroše (zavedené měnovou reformou roku 1580) a později i polské „poltoráky“ (mince o nominální hodnotě 1½ polského groše = 3 krejcarey, zavedené roku 1614), které se dostávaly na turecká území jak přes společnou hranici na Balkáně, tak i přímo dovozem prostřednictvím nizozemských obchodních společností.³

2 Petr VOREL, *Stříbro v evropském peněžním oběhu 16. a 17. století (1472–1717)*, Praha 2009, s. 219–222.

3 Petr VOREL, *Monety polskie w obiegu pieniężnym na terenie Królestwa Czeskiego w XV–XVII wieku*, in: Wojciech Iwańczak – Janusz Smołucha (red.), *Wspólnoty małe i duże w społeczeństwach Czech i Polski w średniowieczu i w czasach wczesnonowożytnych*, Kraków 2010, s. 361–376.

Výroba polských mincí a jejich export do zahraničí však již nebyly v polovině 17. století tak výhodné, jako o půl století dříve. Důvodem byly polské měnové reformy, v jejichž důsledku v podstatě skončily dřívější výhody, spojené s monetizací obchodního stříbra v polských mincovnách a využívané především nizozemskými podnikateli. Také obsah stříbra v polských mincích se v důsledku domácí inflace rychle snižoval.⁴

Vzhledem k těmto okolnostem začal vývoz polských mincí do zahraničí již v průběhu první poloviny 17. století výrazně slábnout. I když polské mince, vyvezené na území Osmanské říše v předchozích desetiletích, sloužily peněžnímu oběhu až do tureckých měnových reforem na konci 17. století, pro běžnou potřebu již jejich počet nedostačoval. Vysoká poptávka po platebních prostředcích středních hodnot však v té době nepřinesla v Osmanské říši podnět k nějaké zásadní měnové reformě, ale obrátila pozornost k jiné oblasti evropského trhu, která byla schopna v polovině 17. století nahradit výpadek polské produkce. Tak se přes Balkán začaly do peněžního oběhu Osmanské říše dostávat ve velkém množství mince francouzské.

Na rozdíl od Polska, které v polovině 17. století už ztrácelo svou někdejší roli evropské velmoci, začala role Francie (jakožto jednoho z hlavních vítězů třicetileté války) výrazně růst, což bylo výhodné i pro tehdejší Osmanskou říši. Francie patřila počátkem raného novověku mezi protivníky španělských Habsburků a udržovala proto přátelské diplomatické vztahy s Osmanskou říší, která s oběma větvemi Habsburků vedla dlouhodobé válečné konflikty v severní Africe, ve Středomoří i na Balkáně. Díky tomu měli francouzští obchodníci snadnější přístup na severoafrický a turecký trh a také jejich plavidla nebyla ve Středomoří tolik ohrožována arabskými a tureckými piráty, jako lodní doprava mezi Španělskem a Neapolskem.

Díky výraznému podílu Francie na nelegálním obchodování se španělským koloniálním stříbrem (ať již pašovaným přímo z amerického kontinentu nebo uloupeným piráty) získali francouzští obchodníci do té doby nebývalý přístup ke zdrojům tohoto drahého kovu. Díky tomu mohl král Ludvík XIII. zavést měnovou reformou roku 1641 ražbu francouzských vládních mincí nového typu, vizuálně sjednocených v celé nominálové škále, včetně ražeb tolarového typu (ecu; 1 ecu = 60 sou), které se do té doby ve Francii ve významném množství vůbec nevyráběly.⁵

Všechny nové francouzské stříbrné nominály (od 1 ecu až po 1/48 ecu) byly raženy z vysoce kvalitního stříbra u ryzosti 11 uncí (tj. 91,66 % Ag). Jejich přímý vývoz z Francie na zahraniční trh byl sice oficiálně zakázán, přesto se jeden z nově zavedených nominálů

4 Zbigniew ŻABIŃSKI, *Reformy monetarne Jana Kazimierza*, Wiadomości Numizmatyczne 19, 1975, s. 14–26.

5 Nicholas MAYHEW, *Coinage in France from the Dark Ages to Napoleon*, London 1988, kap. 8 „The Late valois and Early Bourbon Kings (1574-1643)“, s. 123–131.

stal jednou z významných vývozních komodit, kterými Francie kryla schodek své obchodní bilance v oblasti Levanty. Nešlo však o obchodní mince (ecu), ale platidla s nominální hodnotou 1/12 ecu (5 sou). Jejich hlavním odbytištěm se stalo území Osmanské říše.

Hlavním podnětem pro zahájení dovozu francouzských mincí a jejich akceptování jako oficiálního směnného prostředku v Osmanské říši se stal nedostatek oběživa, nutného k platbám pro najaté zahraniční dělníky, zajišťující v okolí Istanbulu v polovině 17. století budování opevňovacích systémů na Bosporu. V pokladnici Vysoké porty se pro tyto účely nalézalo dostatek peněz, ale jednalo se většinou o stříbrné 8-realy, které měly příliš velkou platební sílu, než aby se daly použít pro platy jednotlivým zaměstnancům či dokonce ná denním dělníkům.

Pro tyto účely se však hodily drobné stříbrné francouzské 5-sou. Nové francouzské 5-sou, ražené ze stříbra vysoké kvality (2,24 g 91,66 % Ag), měly v podstatě stejný obsah drahého kovu, jako „staré dobré“ polské třígroše z přelomu 16. a 17. století (2,44 g 84,4 % Ag).⁶ To byl zřejmě důvod, proč se masový export týkal pouze tohoto francouzského nominálu – měl nahradit výpad dodávek žádaného zboží z Polska.

Nové francouzské mince, vyráběné (podobně jako starší polské mince) již strojovou ražbou (tedy válcováním), mohly tuto roli plnit především proto, že jich Francie byla schopná dodávat z přístavu v Marseille na turecký trh pravidelně velké množství. V době zahájení jejich ražby byly nové 5-sou vyráběny ve velkých objemech, dosahujících až několika desítek milionů mincí této hodnoty, a to především v samotné Paříži. Jednalo se hlavně o počátek čtyřicátých let 16. století, když probíhala remonetarizace staršího a zahraničního oběživa, vyskytujícího se v té době ve francouzském peněžním oběhu. Později ve čtyřicátých a padesátých letech 17. století již byly drobné 5-sou pro potřebu francouzského peněžního oběhu raženy v ročních objemech jen v řádu stovek tisíc kusů. Od přelomu padesátých a šedesátých let však objem jejich výroby velmi rychle stoupal a počátkem šedesátých let 17. století znovu dosahoval každoročně několika desítek milionů kusů (viz obr. 1).⁷ S takto výraznou anomálií v objemu produkce jednoho drobného nominálu se ve francouzském mincovnictví dříve ani později již nesetkáváme. Vysvětlení ovšem není složité: podstatná část nově vyrobených 5-sou směřovala přímo do Istanbulu.

Těmito mincemi začala turecká správa opevňovacích prací vyplácet najaté dělníky, kteří tehdy stavěli pevnosti na Bosporu. Smyslem celého tohoto „obchodu s penězi“ byl rozdíl v kupní síle. Ve Francii byla tato mince ekvivalentem 1/12 tolaru (ecu 'd argent platil 60 sou, stejně jako španělský osmireal), v Turecku však byla francouzskému 5-sou úřed-

6 Andrzej MIKOŁAJCZYK, *Einführung in die neuzeitliche Münzgeschichte Polens*, Łódź 1988, s. 50.

7 Victor GADOURY, *Monnaies Royales Françaises (1610–1792)*, Monaco 2001, s. 74–75, 131–147; Chester L. KRAUSE – Clifford MISHLER, *Standard Catalog of World Coins 1600–1700*, Iola 1995, s. 234–235 (zde však chybně označena mince v hodnotě 1/12 ecu jako 10 sou).

ně stanovena platební síla mnohem vyšší. Bez ohledu na skutečný obsah stříbra byl přijímán jako ekvivalent $\frac{1}{8}$ dovážených koloniálních osmirealů, tj. ve francouzské měně $7\frac{1}{2}$ sou. Proto se pro tyto mince ujalo turecké označení „osminka“; v samotné turecké měně platily 10–11 akçe.⁸ Obchod se dlouhodobě vyplácel jak tureckým úředníkům, tak francouzským dopravcům, pokud se obě strany dokázaly o zisk, generovaný výrazným rozdílem kupní síly (mince byla v tureckém peněžním oběhu nadcenená o 50 %), rozumně podělit.

Obr. 1: Francie, Ludvík XIV., 1/12 ecu (5-sou) 1662

Masové rozšíření této francouzské mince v tureckém peněžním oběhu a její vysoká platební síla se však staly důvodem k jejímu napodobování. To také nebyla v evropském peněžnictví žádná novinka. Naopak. Spíše lze říci, že každá mince (drobná i vyšší hodnoty), která se ve středověku a v raném novověku stala obecně přijímaným platidlem na větším území, byla napodobována, ať už v rámci legálně držených mincovních práv, či přímo padělatelskými dílnami. Záleželo spíše na výkonné moci, do jaké míry dokázala svůj peněžní oběh chránit před nežádoucím vměšováním takových napodobenin. Řadu příkladů máme i z našeho peněžního oběhu – třeba pokus o napodobování českých a slezských drobných mincí v kladské mincovně hrabat z Hardeka počátkem 16. století.⁹

Francouzské mince nového typu byly obecně platné na rozsáhlém teritoriu, proto se vyplácelo přizpůsobit jejich vnějšímu vzhledu i ražby jiných emitentů, kteří byli ekonomicky spjati s francouzským prostorem. Většinou se jednalo o členy panovnického rodu či o držitele menších teritoriálních knížectví uvnitř samotné Francie. Tyto ražby splňovaly i metrologické parametry původního vzoru: Mince v nominální hodnotě 5-sou razil ve stejné úpravě a ve stejné kvalitě svým jménem v letech 1650–1665 ve francouzském knížectví Orange i Vilém Jindřich Nassavský. Podobně razila své mince, přizpůsobené svou podobou ražbám vládním, i vedlejší větve Bourbonů na východofrancouzském panství Dombes, ležícím při

8 S. PAMUK, *A Monetary History*, s. 151–152.

9 Petr VOREL, *Ražba mincí ve východočeském Kladsku hrabat z Hardeka na počátku 16. století*, *Východočeský sborník historický* 18, 2010, s. 151–206.

švýcarských hranicích, a rod Grimaldi v Monaku.¹⁰ Tyto mince obíhaly ve Francii souběžně s ražbami vládními. Jim byly od roku 1658 až do smrti papeže Alexandra VII. († 1667; vlastním jménem Fabio Chigi) na čas uzpůsobeny i drobné mince papežské, ražené kardinálem a papežovým blízkým příbuzným Flaviem Chigi v Avignonu (na jiho-francouzském panství Venaissin, které papežům patřilo již od středověku).¹¹

Jediným významnějším evropským vladařem z oblasti mimo samotnou Francii a s ní spojená území, který přizpůsobil podobu svých drobných mincí francouzským ražbám, byl toskánský vévoda Ferdinand II. Medicejský (1621–1670). Tento panovník zahájil výrobu mincí „francouzského typu“ již v roce 1660 v severoitalském Livornu. Ani v jeho případě však nešlo o méně hodnotné napodobeniny. Medicejské mince měly stejnou rylost jako ražby francouzské (11 uncí, tj. 91,66 % Ag) a vévoda se dokonce snažil, aby se těmito mincím říkalo po něm, tj. „ferdinandino“. Výrobu svých „ferdinandinů“ také ukončil již v roce 1665, tedy v době, kdy podnikatelské aktivity s výrobou „luiginů“ v severní Itálii už přinášely vysoké zisky a kdy méně kvalitní výrobky jiných producentů začaly pronikat i do peněžního oběhu přístavního Livorna a ohrožovat stabilitu vlastní medicejské měny.¹²

Problém s výrobou napodobenin francouzských mincí se peněžního oběhu v samotné Francii nijak podstatně nedotkl. Pokud napodobeniny obíhaly někde ve vzdálených končinách, pak takové výrobky samotný peněžní oběh v zemi původní vzorové ražby nijak neohrožovaly. Analogický vývoj ostatně proběhl i v případě výše zmíněných polských třígrošů. Ty byly také napodobovány v některých mincovnách na Balkáně a v oblasti Středomoří, ovšem nikoli proto, aby se jimi platilo v samotném Polsku, ale v Osmanské říši. Dalmátské město Dubrovnik razilo své mince „polského typu“ ještě v druhé polovině 17. století.¹³

Podobně tomu bylo i v případě drobných mincí francouzských, kterým se po nástupu mladičského Ludvíka XIV. (1643–1715), který byl na mincích vyobrazen jako dítě, začalo obecně říkat „luigino“ (tj. Ludvíček). Napodobeniny francouzských 5-sou, vyvážené do Osmanské říše, byly zpočátku přijímány ve stejné hodnotě jako mince francouzské, od kterých byly těžko k rozlišení. Odlišovaly se hlavně nápisovou částí, které běžní uživatelé v Osmanské říši stejně nerozuměli. Především se však lišily výrazně nižší ryzostí stříbra.

10 CH. L. KRAUSE – C. MISHLER, *Standard Catalog 1600–1700*, s. 264, 268, 911.

11 Allen G. BERMAN, *Papal coins*, New York 1991, s. 145, mince č. 1953–1955, 1957–1960.

12 Franca Maria VANNI, *Livorno (Toscana)*, in: Lucia Travaini (red.), *Le Zecche Italiane fino all'Unità*, Tomo I, Roma 2011, s. 778.

13 Jejich masová výroba zde byla zahájena roku 1627 a s určitými výkyvy pokračovala více než sedmdesát let (poslední dubrovnická ražba polského typu je datována 1702). Viz Andrzej MIKOŁAJCZYK, *Monety typu polskiego bite w obcych mennicach od XVI do XVIII w.*, Prace i materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, Seria Archeologiczna 27, 1980, s. 271–302 a *Repertorium zur neuzeitlichen Münzprägungen Europas*, Sv. XVIII, Wien 1999, s. 109.

Současná výše zmíněná turecká interpretace, podle které byl dovoz „luiginů“ svým způsobem ekonomickou diverzí tehdejších evropských křesťanských velmocí, při podrobnější analýze neobstojí. V první řadě je však nutné upřesnit, kdo vlastně takové mince vyráběl. V oblasti severní Itálie, rozdrobené na řadu teritoriálních knížectví různorodého státoprávního charakteru, fungovalo poměrně velké množství mincoven, k nimž měly právo různé fyzické či právnické osoby. Do výnosného obchodu s „luiginy“ se však zapojili jen někteří.¹⁴ Hlavní centra produkce italských „luiginů“ z let 1658–1669 se nalézala v poměrně malé oblasti v severoitalské Ligurii a v sousedním Piemontu (viz mapa v příloze).

Významnou skupinu producentů komerčně vyráběných „luiginů“ tvořili šlechtičtí podnikatelé, kteří neměli významný politický vliv, ale zaměřovali se dlouhodobě na napodobování jiných evropských mincí, které se pak snažili uplatňovat v peněžním oběhu. V tomto případě se jedná především o příslušníky rodu Spinola.

Filip Spinola (1616–1688) zahájil ražbu „luiginů“ v piemontském hrabství Tassarolo již v roce 1658. Mincovní práva získali Spinolové od Ferdinanda I. roku 1560, když bylo někdejší panství Tassarolo povýšeno na hrabství. Od samého počátku mincovní činnosti však bylo cílem vyrábět především napodobeniny, ať již se jednalo u nizozemské tolary, uherské dukáty či jiné nominály. Francouzské „luiginy“ se tak staly jen jednou z nových položek dlouhodobého „výrobního programu“ této dílny. V tomto případě známe i konkrétní producenty: Pro Spinolu razil luiginy mincmistr Domenico D’Alessandro; razidla pro tyto mince vyráběl medailér Giacomo Brandi.¹⁵

Obr. 2: Itálie, Tassarolo, Filip Spinola (jménem manželky Livie Centurioni Oltremarini), luigino 1666

Pro Spinolovy „luiginy“ je charakteristické, že byly vydávány jménem jeho manželky Livie Centurioni Oltremarini (viz obr. 2). Důvody jsou nasnadě: Vyobrazení ženy bylo pro napodobení vhodnější, neboť takové mince se daly snadněji splést s bourbonskými ražbami z Dombes, na nichž také nebyl zobrazen francouzský král, ale vydavatelka – žena.

14 Celkový přehled italských mincoven oné doby viz Marco BAZZINI, *Cartine e grafici: le zecche italiane dal V al XIX secolo*, in: L. Travaini (red.), *Le Zecche Italiane*, s. 127–156, Fig. 20 (s. 149) „La zecche italiane nel periodo 1650–1700“.

15 Luca GIANAZZA, *Tassarolo (Alexandria, Piemonte)*, in: L. Travaiani (red.), *Le Zecche Italiane*, s. 1168–1170.

Výnosnost tassarolské mincovny ukázala, jak dobře je možné zpeněžit stará mincovní práva, když se nalezne dobré odbytiště. V Piemontu patřila Spinolům mincovní práva také v Arquatě. Získali je v roce 1641, kdy císař Ferdinand III. povýšil panství Arquata na markrabství. U arquatské mincovny, která fungovala jen krátce v letech 1668–1669 pro výrobu „luiginů“, máme dochován i přesnější popis technologií: Mince se zde vyráběly válcováním na dvou válcovacích strojích, přičemž k pohonu mincovních válců se užívala koňská síla, což bylo tehdy běžné řešení v případech, kdy nebyl k dispozici vhodný zdroj vodní síly pro pohon hnacího kola. Pro malé mincovny, zřizované dočasně jen ke komerční ražbě, bylo takové řešení také levnější, než budování systému na vodní pohon.¹⁶

Rodina Spinolů však vedle výroby mincí v Piemontu rozšířila své aktivity i do Ligurie, kde jim patřila další mincovní práva, udělená v roce 1644 také Ferdinandem III. v souvislosti s povýšením panství Ronco na hrabství a panství Roccaforte na markrabství.¹⁷ Napoleon Spinola (1647–1672) využil těchto mincovních práv i k ražbě reprezentačních zlatých a stříbrných mincí, ale hlavním produktem jeho mincovny se staly právě „luiginy“, ražené v Roncu ve velkých objemech v letech 1668–1669.¹⁸

Další mincovnu, sloužící jen k výrobě „luiginů“, nechal Napoleon Spinola roku 1668 zřídit na svém hradě v piemontském městě Rochetta (Borgo Nuovo della Rochetta)¹⁹ s odkazem na mincovní privilegium z roku 1644, získané pro Ronco. V Rochettě se proto razily zcela stejné mince jako v Roncu, a to v režii mincmistra Gioanna Hameraniho, který si od Spinioly mincovnu pronajal.

Vedle mincovních aktivit rodu Spinola, který lze pokládat za iniciátora masového napodobování „luiginů“, přinesla v této cause výrazný zlom léta 1665–1666, kdy se ke zmíněné podnikatelské aktivitě připojilo několik dalších emitentů, především v oblasti severoitalské Ligurie. Většinou se tak dělo v místech, ke kterým se vázala nějaká starší, dlouhodobě neuplatňovaná mincovní práva, která jejich formální vlastníci za úplatu dočasně postupovali podnikatelským konsorciím, napojeným na export do Osmanské říše.

Tímto způsobem se stala nejvýznamnější „padělatelkou“ Violanta Lomellini, vdova po ligurském hraběti Alexandru Doriovi. Jejím jménem se razily „luiginy“ hlavně v piemontském markrabství Torriglia²⁰ a v ligurském městě Loana.²¹

16 Lucia TRAVAINI, *Arquata (Arquata Scrivia, Alessandria, Piemonte)*, in: L. Travaiani (red.), *Le Zecche Italiane*, s. 429.

17 Giovanni PESCE, *Le monete dei feudi imperiali Spinola: recenti contributi*, in: *La Storia dei Genovesi (Atti del Convegno internazionale di Studi sui ceti dirigenti nelle Istituzioni della Repubblica di Genova – Genova 28–30 Aprile 1983)*, Genova 1984, s. 55–65.

18 Giuseppe GIROLA, *Ronco (Ronco Scrivia - Genova; Liguria)*, in: L. Travaiani (red.), *Le Zecche Italiane*, s. 1144–1145.

19 Giuseppe GIROLA, *Rochetta Ligure (Alessandria; Piemonte)*, in: L. Travaiani (red.), *Le Zecche Italiane*, s. 1076.

20 Giuseppe GIROLA, *Torriglia (Genova, Liguria)*, in: L. Travaiani (red.), *Le Zecche Italiane*, s. 1190–1192.

21 Giuseppe GIROLA, *Loana (Savona, Liguria)*, in: L. Travaiani (red.), *Le Zecche Italiane*, s. 781–782.

Mincovní práva v markrabství Torriglia, která se formálně odkazovala na středověkou listinu z roku 1249, postoupil císař Karel V. Andreovi Doriovi spolu s dalším pozemkovým majetkem, konfiskovaným jeho severoitalským protivníkům v letech 1547–1548. Doriové však těchto práv po desítky let vůbec nevyužívali. Podnět k zahájení výroby mincí proto asi nebudeme hledat u samotné paní Violanty Lomellini (vdovy po Andreovi III. Doriovi a poručnici nezletilého dědice Jana Andrese III. Doria), ale šlo o aktivitu mincovních podnikatelů, kteří jí za pronájem mincovních práv nabídli peníze. Právo ražby mincí v markrabství Torriglia tak paní Violanta postoupila roku 1665 na tři roky za částku 1500 kusů španělských osmirealů ročně Františku Morettimu.

S odkazem na výše zmíněná mincovní práva, získaná v letech 1547–1548, pak vdova Violanta souhlasila se zřízením dalších mincoven na svých panstvích, a to ve městě Loana a v piemontské Grondoně.²² Ani tyto mincovny však neprovozovala sama, pronajímala je za podobných podmínek jako v Torriglii.

Zisk z ražby „luiginů“ byl zřejmě velmi vysoký, proto mohla paní Violanta nájem navyšovat. V případě grondonské mincovny víme, že ji roku 1669 pronajala Janu Giacomiho Ginocchiho jen na dva roky, a to za podstatně vyšší za roční nájemné (2250 španělských osmirealů). „Rodinný podnik“ Doriů se pak rychle šířil a vedle výše zmíněných mincoven ve městech Torriglia, Loano a Grondona byla (v podobném režimu pronájmu) zahájena výroba „luiginů“ ve městech Laccio, Montebruno, Santo Stefano, Carrega, Rovigno a Garbagna.

Dalším z italských šlechtických rodů, který se zapojil do výnosného obchodu s mincemi, byli Malaspinové. Mincovní práva získal tento rod od císaře Ferdinanda I. spolu s povýšením panství Malaspina di Lunigiano na markrabství roku 1559. Mince, napodobující francouzské luiginy (ale s vlastním spodobněním a se svým rodovým znakem) zde začal vyrábět Albert II. Malaspina v roce 1662.

K výnosnému obchodu se připojil i další člen tohoto rodu, Pasquale Malaspina, držitel bezprostředního říšského léna v severoitalském městě Fosdinovo, kterému nově udělil mincovní práva císař Leopold I. až v době vrcholící „luiginové konjunktury“ roku 1666.²³ Pasquale Malaspina zde operativně zřídil novou výrobu a zahájil masovou ražbu „luiginů“. Také on (podobně jako Filip Spinola) nechal na svých „luiginech“ spodobnit vlastní manželku Marii Magdalenu Centurioni (viz obr. 3), aby byly jeho mince snáze zaměnitelné s ražbami francouzskými, resp. s bourbonskými mincemi z Dombes (proto byl na těchto ražbách umístěn i erb této vedlejší větve Bourbonů).

22 Lucia TRAVAIANI, *Grondona (Alessandria, Piemonte)*, in: L. Travaiani (red.), *Le Zecche Italiane*, s. 745–746.

23 Roberto RICCI, *Fosdinovo (Massa-Carrara, Toscana)*, in: L. Travaiani (red.), *Le Zecche Italiane*, s. 711–714.

Obr. 3: Itálie, Fosdinovo, Pasquale Malaspina
(jménem manželky Marie Magdaleny Centurioni), luigino 1667

Stará neuplatňovaná mincovní práva vlastnil v Ligurii i benediktinský klášter Lerino (sídlící na ostrov Saint-Honorat de Lérins na jezeře Canes), který byl vlastníkem malého přístavního městečka Seborga na západním okraji dnešní Itálie (ve výběžku u francouzských hranic). Podobně jako v případě vdovy Violanty Lomellini i zde sehráli roli aktivního prvku podnikatelé, kteří si od benediktnů mincovní práva pronajali. Roku 1666 tak opat pronajal mincovnu na pět let za roční poplatek 740 lir Bernardinu Forestovi di Mongins, který začal v Seborgu vyrábět především „luiginy“ na export do Turecka.²⁴

Dalším vcelku bezvýznamným severoitalským panstvím, ku kterému patřilo mincovní právo, bylo panství Campi poblíž Pavie. Mincovní práva získal jeho držitel Carlo Centurion Scotti († 1663), když byl císařem Ferdinandem III. roku 1654 povýšen do stavu říšských knížat.²⁵ Scotti ještě za svého života zahájil vedle reprezentačních zlatých a stříbrných mincí výrobu napodobenin mincí nizozemských a říšských. K masové výrobě „luiginů“ pro turecký peněžní oběh se mincovna v Campi připojila v roce 1667.

K výnosné výrobě napodobenin francouzských mincí se brzy připojilo i několik italských měst, zainteresovaných na obchodě s Osmanskou říší, především Florencie, Janov a Lucca.²⁶ V některých případech však není dodnes jasné, kdo vlastně některé konkrétní „luiginy“ vyráběl, neboť jednotlivé mincovny jak napodobovaly svoje výrobky navzájem, tak i produkovaly mince, které na sobě nenesly jméno žádného vydavatele, jen obecně

24 G. ROSSI, *Il principato di Seborga e la sua zecca (Lettera al Chiarissimo Commendatore Domenico Promis)*, *Gazzetta Numismatica* 6, 1886, s. 38–40; Christian CHARLET – Fernand ARBEZ, *Imitations ligures des monnaies des Dombes (abbés de Saint-Honorat de Lérins)*, *Cahiers Numismatiques* 113, 1992, s. 37–44; Giuseppe GIROLA, *Seborga (Imperia; Liguria)*, in: L. Travaiani (red.), *Le Zecche Italiane*, s. 1144–1145.

25 Lucia TRAVAINI, *Campi (Ottone, Piacenza, Emilia Romagna)*, in: L. Travaiani (red.), *Le Zecche Italiane*, s. 560–561.

26 Franca Maria VANNI, *La Monetazione della Toscana nelle Civiche raccolte numismatiche di Milano*, I: *Zecca di Firenze*, Milano 2003, s. 52, 81 a TÁŽ, *La zecca di Firenze dall'epoca del Granducato alla chiusura (1531–1860) / Firenze (Toscana)*, in: L. Travaiani (red.), *Le Zecche Italiane*, s. 681–687, zde s. 684; též viz zde s. 727 (Janov) a s. 798 (Lucca).

latinské opisy (viz obr. 4). Podstatná část „luiginů“ z druhé poloviny šedesátých let 17. století pak byla ražena ze stříbra podstatně nižší kvality, což byl (vedle výše zmíněného rozdílu v platební síle) další zdroj příjmů jejich vydavatelů.

Obr. 4: Itálie, anonymní ražba (zřejmě město Lucca), luigino, 1668

Produkce italských „luiginů“ vyvrcholila koncem roku 1668 a v průběhu první poloviny roku 1669. Z této doby se zachovala důležitá korespondence mezi papežem Klementem IX. a Carlem Settalo, biskupem v ligurské Tortoně. Papež ve svém listu ze sklonku roku 1668 považuje masovou výrobu „luiginů“ za politováníhodnou škodu všeho křesťanstva („*danno deplorevole al Cristianesimo*“) a žádá biskupa o podrobnější informace o celé záležitosti. Z několika biskupových listů z první třetiny roku 1669 jsme pak poměrně přesně informováni o vývoji situace. Právě v této době se počet jednoduchých výroben „luiginů“ rychle zvyšoval (hlavně zásluhou nájemců mincovních práv od Spinolů a Doriů). V každé dílně pracovaly dva až čtyři válcovací stroje. Biskup odhadoval, že každý nově zřízený mincovní stroj má výrobní kapacitu 14 tisíc skudů. V jeho seznamu z počátku roku 1669 je ve třech severoitalských diecézích doloženo jedenáct ražeben o celkové kapacitě 31 mincovních strojů, schopných vyrobit „luiginy“ o nominální hodnotě 434 tisíc skudů.²⁷ Již v polovině března 1669 biskup posílá do Říma informaci o tom, že v jeho diecézích bylo zřízeno dalších šest nových mincoven a loď s nákladem nově vyražených „luiginů“ o hodnotě 120 tisíc skudů byla vypravena z Janova do Istanbulu.²⁸

Takto rozsáhlý dovoz napodobenin francouzských mincí, ražených z méně kvalitního stříbra, pochopitelně výrazně přispíval k inflačnímu znehodnocování tehdejší turecké měny.²⁹

V nejnovějších dějinách peněžního oběhu Osmanské říše je tato epizoda interpretována jako cílená snaha evropských panovníků narušit stabilitu turecké ekonomiky, neboť

27 Stříbrné skudo bylo v italské oblasti ekvivalentem španělského osmirealu; vycházíme-li tedy z nominální hodnoty „luigina“ ve výši 1/8 skuda, byla odhadovaná výrobní kapacita každého lisu 112 000 mincí; u všech 31 strojů tedy 3 462 000 mincí.

28 L. TRAVAIANI (red.), *Le Zecche Italiane*, s. 1118.

29 Şevket PAMUK, *The Disintegration of the Ottoman monetary System During the Seventeenth Century*, Princeton Papers in Near Eastern Studies II, Princeton 1993, s. 67–81.

v místech, kde se tyto mince vyráběly, nebyly užívány jako platební prostředek.³⁰ Tato úvaha nepostrádá svou logiku. Méněcenné „luiginy“ skutečně v Itálii (natožpak ve Francii) neobíhaly; vyráběly se jen na vývoz do Turecka. Ale i v Evropě byla taková činnost běžná, pokud si dovoz méněcenných napodobenin svých mincí nechaly příslušné státy líbit. Ve stejné době se podobný problém řešil v široké oblasti severního Německa, kde řada nezákonných mincoven po roce 1667 vyráběla nehodnotné napodobeniny mincí říšského měnového systému.³¹

Řešení, které navrhoval tortonský biskup Settalo ve výše zmíněném dopise papeži Klementu XI. z března 1669, bylo z hlediska diplomatického pochopitelně nerealizovatelné: Biskup prosil papeže, aby v zájmu ukončení oné ostudy všeho křesťanstva (tj. vývozu „luiginů“) byl prostřednictvím papežského nuncia ve Francii o celé záležitosti podrobně informován francouzský král Ludvík XIV., který by měl proti vydavatelům mocensky zasáhnout, neboť v severní Itálii jsou masově napodobovány mince francouzské. Druhou osobou, od které očekával biskup Settalo účinný zásah, byl císař Leopold I. Prostřednictvím vévody de Bozzolo, působícího jako říšský vikář v Itálii, měl být o celé záležitosti informován císař Leopold I., neboť většina nově zřizovaných (především ligurských) mincoven ležela na územích, která byla formálně již od středověku říšským lénem a podléhala v určitých právních záležitostech (a mezi ně patřilo i právo ražby mincí) pravomoci císaře.

Skutečně: Naprostá většina „soukromých“ severoitalských výroben zmíněných „luiginů“ nalezala své právní opodstatnění v říšských právních normách, tedy v mincovních privilegích, která jednotliví severoitalsí šlechtici získali v 16. či 17. století od habsburských císařů v souvislosti s povýšením jejich území na říšská knížectví či později v souvislosti s povýšením konkrétního rodu mezi říšská knížata. V souvislosti s oběma těmito úkony bylo zpravidla udělováno i právo ražby mincí.

Francouzský král Ludvík XIV. a císař Leopold I. však mohli do celé záležitosti těžko nějak operativně zasáhnout, neboť hlavní příčina neobvyklého rozvoje výše popsané podnikatelské aktivity se nalézala především v samotném Turecku, kde byla po oněch výrobcích nenasyčená poptávka. Dokud muselo obyvatelstvo Osmanské říše dovážené napodobeniny francouzských mincí přijímat v jejich oficiálně stanovené nominální hodnotě, potud se jejich výroba vyplácela, a to tím více, čím větší množství takových mincí dokázali jednotliví producenti dodat na turecký peněžní trh.

Rychlá akcelerace vývozu „luiginů“, produkovaných severoitalskými výrobci na počátku roku 1669, byla umožněna především mocenskou nestabilitou samotné Osmanské

30 S. PAMUK, *A Monetary History*, s. 153.

31 P. VOREL, *Stříbro v evropském peněžním oběhu*, s. 329–330.

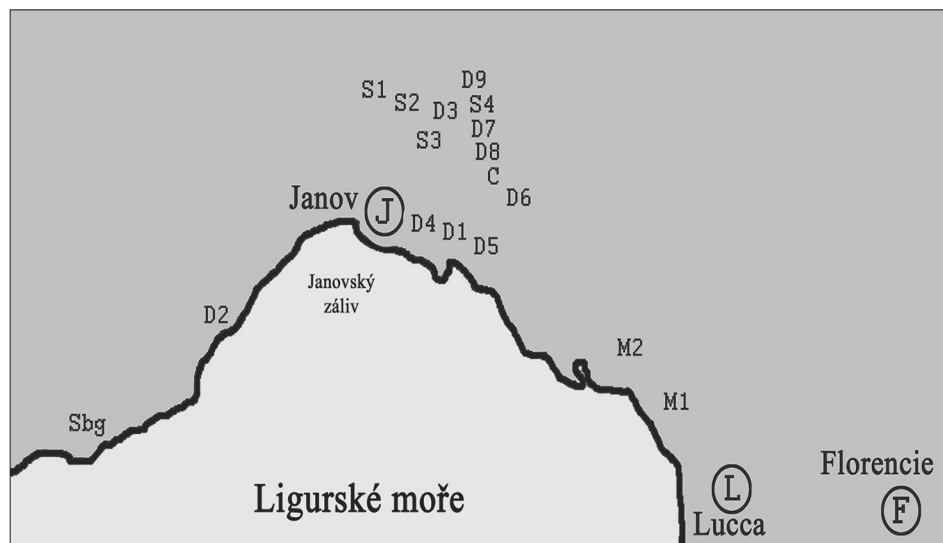
říše, způsobenou jak tehdejšími povstáními janičárů, tak i soudobým válečným stavem s Habsburskou monarchií a s Benátkami. Na této nestabilitě se chtělo přiživit několik podvodníků, kteří našli pro své výrobky spřízněné distributory i na turecké straně.

Asijská obchodníci se snažili bránit dovozu méně hodnotných napodobenin „luiginů“ kontramarkováním kvalitních pravých francouzských mincí, ražených z hodnotného stříbra,³² ale v samotném tureckém peněžním oběhu koncem šedesátých let 17. století rychle převážily nekvalitní napodobeniny. Řešení tedy muselo přijít zevnitř Osmanské říše. Po ukončení válečného stavu v polovině roku 1669 přijal sultán Mehmed IV. (1648-1687) jednoduché opatření: Od roku 1669 nebyly žádné mince, vypadající jako francouzské 5-sou, nadále v Osmanské říši přijímány při platbě daní.³³ Výrobu „luiginů“ proto nejpozději v tomto roce ukončili všichni severoitalští producenti, neboť ztratili svoje hlavní odbytiště. Samotných francouzských mincoven se tato změna měnové politiky Osmanské říše nijak podstatně nedotkla a výroba 5-sou pokračovala i nadále až do osmdesátých let 17. století v nezměněné podobě.³⁴

32 Ilisch LUTZ, *Levantinische Gegenstempel auf französischen Münzen des 17. Jahrhunderts*, in: Thomas Fischer – Peter Ilisch – Albrecht Betken (Hgg), *LAGOM* (Festschrift für Peter Berghaus zum 60. Geburtstag am 20. November 1979), Münster 1981, s. 315–326.

33 S. PAMUK, *A Monetary History*, s. 154.

34 Tato studie vznikla ve spolupráci s Istituto Storico Ceco di Roma v rámci pobytového badatelského stipendia.

Obrazová a mapová příloha³⁵

Obr. 5: Severoitalské mincovny vyrábějící napodobeniny francouzských 5-sou (tzv. „luiginy“) pro peněžní oběh Osmanské říše v letech 1658–1669

Legenda:

Mincovny rodu Spinola:

S1 = Tassarolo; S2 = Arquata; S3 = Ronco; S4 = Rocchetta

Mincovny rodu Doria:

D1 = Torriglia; D2 = Loana; D3 = Grondona; D4 = Laccio; D5 = Montebruno; D6 = Santo Stefano; D7 = Carrega; D8 = Rovegno; D9 = Garbagna

Mincovny rodu Malaspina:

M1 = Massa (Malaspina); M2 = Fosdinovo

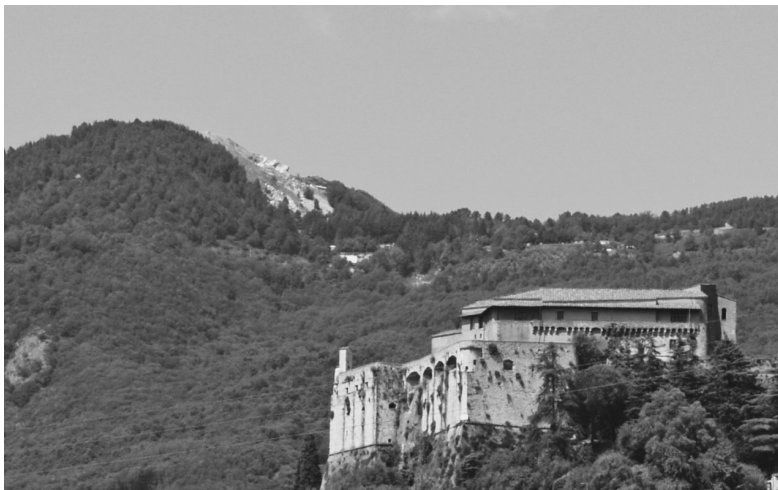
Ostatní „privátní“ mincovny:

Sbg = Seborga (klášter Lerino); C = Campi (Carlo C. Scotti)

Městské mincovny:

J = Janov; L = Lucca; F = Florencie

35 Redakce děkuje Východočeskému muzeu v Pardubicích za laskavé poskytnutí sbírkového materiálu k pořízení fotodokumentace všech vyobrazených mincí (foto autor).

Obr. 6: Hrad Malaspina u města Massa di Lunigiana na ligurském pobřeží v severozápadním výběžku dnešního Toskánska, střežící místní přístav i výrobu „luiginů“, které ve zdejší mincovně zahájil markýz Albert II. Malaspina roku 1662 (foto autor, 2013).

Zusammenfassung

Französische „Luiginen“ und ihre norditalienischen Nachahmungen im Geldumlauf des Osmanischen Reiches in den 60er Jahren des 17. Jahrhunderts

Der Autor widmet sich in seinem Beitrag der interessanten Problematik des Eindringens von französischen Münzen und deren Nachahmungen ins Osmanische Reich, das im Laufe der 60er Jahre des 17. Jahrhunderts den Kollaps seines Währungssystems verursachte. Man erklärt die Ursachen und Gründe, warum es zu einer solchen Situation kam. Man setzt sich auch mit Ansichten auseinander, die in der aktuellen türkischen Historiographie publik wurden. Der Beitrag baut auf den Kenntnissen der Problematik der Münzen- und Währungsverhältnisse im gesamteuropäischen Rahmen auf. Deswegen kann der Autor die Entwicklung der konkret beschriebenen Situation und dabei auch langfristige wirtschaftliche Trends berücksichtigen. Man kommt zu dem logischen und durch Argumente

begründeten Beschluss, dass der Zufluss der minderwertigen Nachahmungen der französischen kleinen Münzen in den Währungsumlauf des Osmanischen Reiches vor allem durch die Machtinstabilität dieses Landes ermöglicht wurde. Daran waren als Schmarotzer einige auf dem Gebiet des norditalienischen Ligurien und Piemont tätige Betrüger beteiligt, die für ihre Produkte die entsprechenden Vertreter auf der türkischen Seite fanden. Das ertragsreiche Geschäft mit den Nachahmungen französischer Münzen in Norditalien war so im Jahre 1669 beendet, als im Osmanischen Reich eine Verordnung verabschiedet wurde, die bei der Entrichtung der Steuern jede Annahme von Münzen verbot, die die französischen „Luigine“ imitieren.

Hana JADRNÁ MATĚJKOVÁ

„Vzdávej lékaři patřičnou úctu, neboť i jeho stvořil Hospodin.“

Tolerance v rámci kompetenčního sporu mezi porodními bábami a lékaři-porodníky v raném novověku?¹

Abstract: Tolerance in the demarcation dispute between midwives and men-obstetricians in the Early Modern Times?

The aim of the study is to outline relations between midwives and men-obstetricians during the Early Modern Times. They experienced various situations in their status negotiations, various kinds of conflicts as well as times of cooperation and mutual tolerance. The study is based on sources from the German territory. In this territory the extensive production of original obstetrical work as well as the general acceptance and the translations of foreign, especially French writings can be discovered.

Key words: midwife – the Early Modern Times – obstetrician – demarcation dispute

Porod a míra kontroly jeho průběhu se v poslední době těší velké pozornosti veřejnosti. Stává se kolbištěm, na němž se utkávají názory laiků – většinou (nastávajících) matek – i některých porodních asistentek a lékařů. Zatímco jedna strana usiluje o to, aby byla rodička vnímána jako individualita, která může plně rozhodovat o tom, jak bude s jejím tělem v průběhu porodu nakládáno, a může tedy i vznést konkrétní nároky na místo, okolnosti a osobu, jež bude při porodu asistovat, druhá strana hájí pozice lékařské vědy, jež je podle jejího názoru jediná schopna poskytnout rodičce tu nejvyšší péči vedoucí k eliminaci nebezpečí pro matku i dítě. Pokusy o vzájemný dialog stran různých se v nárocích a názorech na priority prozatím nebyly příliš úspěšné, drobné výpady proti odlišnému názoru oponentů jsou časté. Se zmíněným sporem úzce souvisí snaha verifikovat svá tvrzení pohledem do minulosti.

Historiografické pojetí dějin porodu bylo zprvu určováno linií dějin pokroku jako cesty ke zdokonalování a „ovládnutí“ porodního děje. Práce jsou většinou koncipovány v duchu pozitivního pohledu na fakt, že porodní báby jakožto tradiční pomocnice při porodu byly postupně vytlačeny do pozadí a jejich místo u lůžka rodících žen zaujali vzdělaní „profesionální“ muži-porodníci. V historiografické rekonstrukci minulosti tak vítězí

1 Studie vznikla s podporou grantu SGS č. FF_2012_065 *Tolerance – proměny teorie a praxe*.

pokrok nad tmářstvím, rodičkám je zajišťována kvalitnější péče, čímž se zlepšují vyhlídky na optimální průběh porodu.² Reakcí na toto pojetí byla kritika vycházející z různých pozic (feministické hnutí, radikální kritika lékařství a v neposlední řadě filozofie Michela Foucaulta), která dějiny porodu chápe jako dějiny moci – tu získávají díky svému akademickému vzdělání muži-porodníci, postupně vytlačující porodní báby a otevírající cestu k medikalizaci porodnictví.³ Tato koncepce vytváří dichotomické radikální protiklady: ženy versus muži, tradice versus věda, příroda versus technika.⁴ V posledních letech se především zásluhou zahraniční odborné historické produkce ukazuje, že problematika není tak přímočará, jak se snad mohla zdát. Porod, v jehož popředí v raném novověku stojí kulturní a sociální aspekty (rituály, zvyky ap.), byl různě vnímán a prožíván, jeho dějiny jsou tedy „mnohotvárnou historií kulturních řádů a sociálních praktik“.⁵ Mezi ženami-porodními bábami a muži-porodníky dochází v různých situacích k různým způsobům vyjednávání pozic, různým druhům konfliktů, ale i k případům spolupráce a vzájemné tolerance, jak se tato studie pokusí ukázat. Východiskem přitom budou prameny pocházející z německých oblastí, kde můžeme sledovat nejen velkou produkci původních porodnických děl, ale i bohatou recepci a překlady děl zahraničních, především pak francouzských.⁶

2 Typickým příkladem tohoto přístupu v českém prostředí je monografie o dějinách porodnictví z pera lékaře Antonína Doležala, viz Antonín DOLEŽAL, *Od babičství k porodnictví*, Praha 2001. Doležal byl společně s Vítězslavem Kuželkou a Jaroslavem Zvěřinou autorem výstavy *Evropa – kolébka vědeckého porodnictví*, která probíhala v Národním muzeu od 8. května do 30. srpna 2009. K výstavě byl vydán stejnojmenný doprovodný katalog, v jehož předmluvě je čtenář konfrontován s následujícími tvrzeními: „Lékaři jako by zbavili svět prokletí nemocí, poruch a handicapů. [...] Také v Evropě, kterou dnes vidíme jako kolébku moderního porodnictví, bývávaly ještě poměrně nedávno okolnosti, spojené s otěhotněním, porodem a šestinedělím, všelijaké. O větší či menší tragédie nebyvala nouze.“ Do aktuálního „kompetenčního sporu“ vnáší autoři svůj jasný pohled na věc: „Někteří rádo by odborníci se dnes staví proti takzvané medicinalizaci něčeho prý tak přirozeného, jako je těhotenství a porod. Vždyť podle jejich představ za normálních okolností není porod ničím patologickým, a proto asistenci lékaře nevyžaduje. Tato snaha po „odmedicinalizování“ porodnictví je hlubokým nepochopením historického vývoje této oblasti reprodukční medicíny. Bez usilovné snahy celých generací porodních asistentek, porodníků a pediatriů, pečujících o novorozence, bychom dnes možná neměli porodnice, za to však mnoho zklamaných a nešťastných lidí.“ Srov. Antonín DOLEŽAL – Vítězslav KUŽELKA – Jaroslav ZVĚŘINA, *Evropa, kolébka vědeckého porodnictví*, Praha 2009, Předmluva, s. 5.

3 Užitečný přehled o Foucaultových konceptech biomoci a medikalizaci společnosti viz Daniela TINKOVÁ, *Biomoc a „politická anatomie lidského a společenského těla“: Foucaultův koncept „biomoci“ ve vztahu k otázce modernizace státu, zrození humanitních věd a medikalizace společnosti na přelomu 18. a 19. století*, in: Lucie Storchová (ed.), *Conditio humana – konstanta (č) i historická proměnná? Koncepty historické antropologie a teoretická reflexe v současné historiografii*, Praha 2007, s. 115–135. Z Foucaultových konceptů Daniela Tinková vychází také v rozsáhlé monografii věnované profesionalizaci porodnictví v 18. a 19. století, srov. TÁŽ, *Tělo, věda, stát. Zrození porodnice v osvětské Evropě*, Praha 2010.

4 Srov. Jürgen SCHLUMBOHM, *Einleitung*, in: Týž (Hg.), *Rituale der Geburt. Eine Kulturgeschichte*, München 1998, s. 11–28, zde především s. 12–13.

5 Tamtéž, s. 13.

6 Do němčiny bylo kromě řady klasiků porodnické literatury jako Pierra Dionise, Françoise Mauriceaua či André Levreta přeloženo a několikrát vydáno (1619, 1626, 1628, 1644 a 1652) dílo francouzské píšící porodní báby Louise Bourgeois.

Porodnictví spadalo dlouhou dobu do kompetence žen. Porodní báby získávaly své znalosti především praxí – většinou svoji profesní dráhu začínaly coby pomocnice u starších a zkušených bab, jež doprovázely při jejich návštěvách u těhotných, rodiček a šestinedělek, empirickou cestou nabývaly zkušenosti, a ty pak předávaly dál svým pomocnicím či dcerám.⁷ Velkou roli samozřejmě sehrával i fakt, že jako ženy mohly porodní báby zažít porody „na vlastní kůži“, mohly se tedy dokonale vcítit nejen do vnímání vlastního těla a jeho změn v průběhu těhotenství, ale i do pocitů, úzkostí a strachu rodiček při porodu. Další důležitou devízu porodních bab tvořila skutečnost, že se jednalo většinou o dobře známé ženy-sousedky, které se ve svých komunitách často těšily velké úctě a důvěře. Působení porodních bab v sobě spojovalo a kumulovalo řadu úkolů. Základ samozřejmě tvořila pomoc ženám v jejich těhotenství, při porodu, v šestinedělí a při péči o novorozence. Tento „řemeslný“ úkol pak doplňovaly další důležité funkce. Jednou z nejdůležitějších bylo oprávnění porodní báby poskytnout tzv. křest z nouze – pokud se zdálo, že dítě je natolik slabé, že nepřežije porod či zemře krátce po něm, mohla ho bába pokřtít a zajistit mu tak spásu.⁸ Zároveň porodní bába figurovala jako jakási terapeutka, jež rodičce během její těžké hodinky dodávala odvalu a poskytovala útěchu, iniciovala společné modlitby všech žen, účastnicích se porodu⁹ a při nejhorším scénáři připravovala ženu na tzv. dobrou smrt. Po porodu to pak nezřídka byla právě porodní bába, která nesla novorozene-

-
- 7 Předávání zkušeností probíhalo v drtivé většině případů ústně, jsou známy jen opravdu výjimečné případy, kdy matka-porodní bába zanechává své dceři, která po ní přebírá řemeslo, psaný návod a světuje jí své know-how. Takovou výjimkou je již zmiňovaná Louise Bourgeois a její dílo *Instruction à ma fille*. Srov. Françoise ROUGET – Colette H. WINN (edd.), *Louise Bourgeois, épouse Boursier. Récit véritable de la naissance de messeigneurs et dames les enfans de France, Instruction a ma fille*, Genève 2000.
- 8 Pojetí křtu z nouze se během konfesionalizačního období stalo jedním z jablek sváru teologických debat. Zatímco pro katolíky představoval křest jedinou možnost, jak dojít spásy, a bylo proto nutné ho provést za každou cenu, tedy i na ještě nenarozeném dítěti (in utero) či jeho částech, Luther poskytl rodičům, jejichž dítě by zemřelo bez křtu, útěchu v tom, že křest není nezbytnou podmínkou pro dojití spásy (dítě mohlo být pokřtěno tzv. modo extraordinario), a zavrhl praktiky křtění nenarozených dětí a jejich částí. Ani kalvinisté nepovažují provedení nouzového křtu za bezpodmínečnou cestu ke spáse, upírají ovšem možnost poskytnout takový křest porodním bábám jakožto ženám, které nejsou oprávněny ujmát se náboženských obřadů. Srov. Eckhard STRUCKMEIER, *Vom Glauben der Kinder im Mutterleibe. Eine historisch-anthropologische Untersuchung frühneuzeitlicher lutherischer Seelsorge und Frömmigkeit im Zusammenhang mit der Geburt*, Frankfurt am Main 2000, především s. 122–169.
- 9 Porod v raném novověku nebyl individuální a intimní záležitostí rodičky, naopak představoval kolektivní prožitek žen shromážděných kolem něj. Vytvářelo se jakési specifické ženské společenství, jehož pomyslnou hlavu tvořila porodní bába. Rodičku přicházely podpořit ženy z její rodiny či sousedky, jediným omezením pro přístup k porodu byla skutečnost, že žena musela být provdána. K ženskému společenství kolem porodu viz např. Eva LABOUVIE, *Andere Umstände. Eine Kulturgeschichte der Geburt*, Köln – Weimar – Wien 1998; TÁŽ, *Weibliche Hilfgemeinschaften. Zur Selbstwahrnehmung der Geburt durch Gebärende und ihre Hebammen in der ländlichen Gesellschaft der Vormoderne (16. – 19. Jahrhundert)*, in: Ulrike Jekutsch (Hg.), *Selbstentwurf und Geschlecht*, Würzburg 2001, s. 13–32.

ce ke křtu, neboť šestinedělka byla z veřejného dění přesunuta tzv. do kouta, kde probíhalo její očištění. Z naznačených úkonů, které porodní bábě příslušely, je patrné, že její funkce v raně novověké společnosti byla skutečně komplexní.¹⁰

Monopol bab v porodnictví zůstával hluboko do období raného novověku v podstatě nenarušen. Církev, vrchnost i města se sice snažila získat alespoň částečnou kontrolu nad jejich činností,¹¹ ve venkovských oblastech ovšem byla kontrola velmi nesnadná. Od 16. století se tématu porodnictví začínají věnovat i muži.¹² Samozřejmě v teoretické rovině, neboť přístup k porodu neměli. Podle různých nařízení měly porodní báby při komplikacích volat chirurga či lékaře, v praxi k tomu ovšem nedocházelo příliš často, navíc se pak jednalo spíše o chirurgické zásahy typu císařského řezu, který se prováděl na mrtvých ženách. Od 16. století tedy vydávají lékaři či intelektuálové pojednání pro těhotné, rodící a porodní báby, v nichž dokazují své znalosti o početí, prenatalním vývoji plodu a radí porodním bábám, jak se zachovat v různých situacích a při obrazech dítěte nesprávně sestupujícího porodními cestami.¹³ Autoři těchto tisků se jasně staví do pozice expertů na danou problematiku a legitimizují ji na základě svého akademického vzdělání a schopnosti hojně citovat antické i středověké porodnické autority. Proto není třeba osvědčit praktické zkušenosti s porody. Ačkoliv se v těchto dílech nezářídka objevují zmínky o špatném postupu porodních bab v tom či onom případě a jejich omyly jsou uváděny na pravou míru, nevyznívají tzv. příručky pro porodní báby z tohoto období vůči svým údajným adresátkám útočně či negativně. Naopak se zdá, že mnohé praktické postupy uváděné na jejich stránkách vycházejí z praxe porodních bab.

Rozklady mužů o porodu ovšem v této fázi zůstaly pouze na intelektuální rovině a nijak nenarušovaly výsadní postavení bab v pomoci těhotným, rodičkám a šestinedělkám a nezpochybňovaly jejich roli. Situace se začala měnit v druhé polovině 17. století – tehdy

10 Rolemi a postavením porodní báby v raně novověké společnosti se autorka studie zabývala ve své nepublikované diplomové práci. Hana MATĚJKOVÁ, *Role a postavení porodní báby v raně novověké společnosti ve světle naučných, lékařských a církevně normativních pramenů*, Olomouc 2009.

11 Ať už církevními nařízeními jak správně křtít, přísahami porodních bab či řády pro porodní báby. Pro německé prostředí existují velmi užitečné přehledové práce, např. Georg BURCKHARD, *Die deutschen Hebammenordnungen von ihren ersten Anfängen bis auf die Neuzeit*, Leipzig 1912. Jedním ze základních požadavků na městské porodní báby je povinnost složit zkoušku u místního chirurga.

12 První porodnickou příručkou byl spis Eucharie RÖSSLINA, *Der schwangern Frauen und hebammen Rosegarten*, Straßburg 1513. V českém prostředí se v průběhu 16. století objevil nejen překlad tohoto díla pod názvem *Knihla lékařství mnohých v stavu manželském potřebných, těhotných žen a porodních bab ruozenná zahrádka*, Olomouc 1558, ale i původní dílo Matouše WOLKENBERGERA *Z WOLKENBERKU, Zahrádka růžová žen plodných*, Praha 1577.

13 Je ovšem otázkou, pro koho byly tyto příručky vlastně určeny a zda měly opravdu ambice být používány jako učebnice pro porodní báby. K otázce recipientů těchto příruček srov. Radka MARKOVÁ, *Porodní příručky jako pramen poznání těhotenství a porodu v raném novověku*, in: Jiří Kubeš – Radmila Pavlíčková (edd.), *Šlechta mezi realitou a normou. Miscellanea ze studentských prací k dějinám raného novověku*, Olomouc – Pardubice 2008, s. 37–62.

muži-chirurgové více pronikají k porodům a začínají se výrazněji vymezovat nejen vůči porodním bábám, jejichž schopnosti a dovednosti se snaží napravit a zlepšit radami ve svých dílech, ale i vůči autorům staršího období a jejich spisům. Tak Christoph Völter, osobní chirurg württemberských knížat a učitel porodnictví, hodnotí roku 1687 starší autory následujícím způsobem: „[...] ten, kdo se chce odvážit napsat knihu pro porodní báby, [...] musí se to, co píše, sám dozvědět a zjistit, musí vycházet z vlastní zkušenosti a znalosti a ne z [cizího] mínění nebo z doslechu, jak to činili mnozí autoři knih pro porodní báby, kteří tu záležitost dělali tak snadnou, že by si čtenář mohl myslet, že se dá dítě v matčině těle otáčet a posouvat, jako by to bylo pouhé vejce.“¹⁴ A pokračuje uvedením několika případů popsaných ve starší porodnické literatuře, které jsou podle jeho názoru důkazem toho, že člověk, který uděluje podobné rady, „takových dětí vytáhl jen málo nebo vůbec žádné“.¹⁵ V této fázi na sebe začínají narážet názory jednotlivých lékařů a chirurgů koncipujících návody pro porodní báby. Jednak se literárně vyjadřují chirurgové, kteří mají jako zmíněvaný Christoph Völter blízko k praxi a (alespoň pokud autorům budeme věřit pochvalné pasáže v předmluvách k jejich dílům) bohaté zkušenosti, jednak akademicky vzdělaní lékaři, již jsou od praxe odtrženi a zůstávají v zajetí teoretických představ o porodech.¹⁶ V dílech lékařů-akademiků se také už v druhé polovině 17. století objevuje terminologie spojená s patologizací porodu, plně rozvinutou o století později – rodička je označována jako pacientka, její těhotenství jako nemoc a poporodní fáze jako uzdravování.¹⁷

Od konce 17. století již můžeme mluvit o pozvolném nástupu tzv. kompetenčního sporu mezi porodními bábami a lékaři. Zásadní změnu oproti staršímu období představuje skutečnost, že příručky pro porodní báby přestávají být výlučně teoretické, tzn. založené na teoretických znalostech bez opory v osobní praxi autorů těchto spisů. Jaký je ovšem vzájemný vztah porodních bab a lékařů a chirurgů v tomto období, kdy muži sice postupně pronikají na pole porodnictví, není ale ještě vybudována pevná základna v podobě systematické univerzitní výuky oboru? Zde je třeba zohlednit fakt, že většinu informací

14 Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel (dále jen HAB), sign. M: Mr 254, Christoph VÖLTER, *Neueröffnete Hebammen-Schul*, Stuttgart 1687, Vorrede deß Autoris. An den günstig- und treugesinnten Leser, nepag.

15 Tamtéž.

16 Tito lékaři sepisují pojednání pro porodní báby často z popudu vrchnosti. Příkladem může být dílo arnstadtského schwarzburského osobního lékaře Johanna Georga Sommera. Sommer vystudoval medicínu v Jeně a až do své smrti byl členem Císařské akademie přírodovědců. V předmluvě svého spisu *Nothwendiger Hebammenunterricht* z roku 1676 hierarchizuje Sommer praktické zkušenosti a teoretické znalosti následujícím způsobem: „[...] leckterá porodní bába si ještě myslí, že znalosti porodní báby nemusí pocházet z knih nebo ústního vyučování, ale že se je člověk naučí cvikem, protože prý výuka vychází z cviku [...] a musí pak být cvikem a dílem samotným potvrzena“. Srov. HAB, sign. Xb 2013, Johann Georg SOMMER, *Nothwendiger Hebammenunterricht*, Arnstadt 1676, Předmluva, nepag.

17 Srov. tamtéž.

se o porodních bábách dozvídáme nepřímou, a to zpravidla ze stránek muži koncipovaných příruček určených bábám. Jen malý zlomek porodních bab byl schopen vyjádřit svůj názor písemnou formou.¹⁸ Tvrzení, že lékaři se neustále snaží porodní báby zdiskreditovat a vedou proti nim jen očerňující kampaň a že porodní báby ostře reagují na výpady lékařů, by bylo příliš zjednodušené. Na základě analýzy pramenů lze vysledovat několik poloh vztahu těchto dvou skupin, pohybujících se od známek kooperace a uznání přes toleranci až po konflikty a vyhrocené soudní spory.

Slov uznání na adresu práce porodních bab je sice poskrovnu, nelze je ovšem zcela ignorovat. Příklad vstřícného přístupu lékaře k bábě nalezneme v díle švédského lékaře Johana von Hoorn.¹⁹ Vzdělání získal studiem medicíny, dva roky pak pobýval v Paříži, kde se učil od porodních bab a získával zkušenosti. Hoorn je autorem prvního pojednání o porodnictví ve Švédsku. Jeho příručka pro porodní báby je vystavěná na principu otázek a odpovědí, k nim je pak ještě „*pro větší osvětlení*“²⁰ připojeno třicet případů těžkých porodů s vysvětlením postupu. V rámci desátého případu se Hoorn zmiňuje o porodní bábě Justine Siegemund a jejím spisu *Chur-Brandenburgische Hoff-Wehe-Mutter*.²¹ Svůj exkurz o pruské bábě zahajuje slovy: „*Protože je jinak hezká a poučná kniha Die Chur-Brandenburgische Hoff-Wehe-Mutter v rukou jak nezkušených tak zkušených lidí a může se do nich dostat, chci při této příležitosti těm nezkušeným jako varování vyprávět, co se událo mezi matkou tohoto dítěte (jak se sama nazývá), zesnulou paní Justine Siegemundovou, a mnou.*“²² Když se mu kniha slavné porodní báby poprvé dostala do rukou a on ji „*s velkou dychtivostí*“²³ přečetl, všiml si, že při způsobu obracení dítěte tak, aby do porodních cest sestoupilo nožičkami, který Justina prováděla, docházelo ve všech případech k narození mrtvého dítěte. Hoorn vyhodnotil tyto případy a nabídl řešení, které Justině představil v jí adresovaném dopise. Zároveň ji upozorňuje, že ve své učebnici neuvádí způsob, jakým pracuje s rukama dítěte při tomto obratu. Justina Hoornovi na jeho dopis odpovídá²⁴ – jejím záměrem nebylo knihu napsat pro začátečníky nebo učedníky, ale pro porodní báby,

18 Patří mezi ně například již zmiňovaná Francouzka Louise Bourgeois, její krajanka Angélique du Coudray, pruská porodní bába Justine Siegemund či Angličanka Jane Sharp.

19 Švédsky vyšlo jeho dílo pod názvem *The twenne gudfruchtige, i sitt kall trogne och therföre af Gudi wäl belönte jordegummor Siphra och Fua*, Stockholm 1715. Do němčiny bylo přeloženo a vydáno roku 1737. Viz HAB, sign. M: Mr 143, Johan von HOORN, *Die zwo um ihrer Gottesfurcht und Treue willen von Gott wohlbelohnte Weh-Mütter Siphra und Pua*, Leipzig 1737.

20 Tamtéž, s. 160.

21 Justine SIEGEMUND, *Die Chur-Brandenburgische Hoff-Wehe-Mutter*, Cölln an der Spree 1690.

22 J. von HOORN, *Die zwo um ihrer Gottesfurcht und Treue willen von Gott wohlbelohnte Weh-Mütter*, s. 208–209.

23 Tamtéž, s. 209.

24 Hoorn si jejího dopisu očividně velmi vážil, jak dokazuje v dalších řádcích svého spisu pro porodní báby: „[...] dostal jsem od ní odpověď a její dopis dosud mám a uchovávám mezi svými cennými věcmi [Praetiosis, pozn. autorky] na památku“. Tamtéž, s. 210.

kteří jsou v porodnickém umění poněkud zkušené, proto se o práci s rukama dítěte při řečeném obratu nezmiňuje jakožto o obecně známé věci. Protože je její kniha rozebrána a je o ni stále zájem, ukáže v novém vydání postup při takovém obratu přesně. Hoorn dále uvádí, že po nějaké době objevil nové vydání v knihkupectví a po jeho prolistování zjistil, že náprava nebyla zjednána a mědiryty ukazují stále stejnou chybu. Poté vysvětluje, proč děti při tomto obratu umírají a uvádí postup na pravou míru. Ani tato situace ovšem u švédského porodníka nezavdává příčinu pro to, aby vinu svedl na porodní bábu a demonstroval její neznalost a neschopnost: „*Neříkám to k její škodě a pomlouvání, protože vůči této zemřelé paní stejně jako její knize chovám větší vážnost, než aby mě napadlo něco podobného, ale proto, že na tom visí život mnoha lidí, jsem kvůli svědomí nemohl opomenout varovat začátečníky a nezkušené před tímto smrtelným obratem* [Handgriff, pozn. autorky].“²⁵ Z této relativně krátké pasáže, v níž se Hoorn zabývá pruskou porodní bábou a jejím dílem, vyplývá hned několik zajímavých skutečností. Lékař zde spisu porodní báby věnuje pozornost a vyjadřuje se k němu pozitivně použitím adjektiv „*hezký*“ a „*poučný*“. Způsob čtení tohoto spisu („*dychtivě*“) dojem z čtenářova zaujetí knihou ještě umocňuje. Velmi unikátní je pak nastínění probíhajícího písemného styku mezi lékařem a porodní bábou – Hoornův přístup naznačuje, že Justinu Siegemund považuje téměř za rovnocenného partnera v diskusích o „*odborných*“ porodnických záležitostech, s nímž je ochoten vejít do korespondenční debaty. Porodní bába zde tedy není prezentována jako neznalá žena, která svým špatným a neumělým přístupem může porod obrátit v tragédii, ale naopak jako znalkyně a „*expertka*“ ve svém oboru. Zmínka o uložení dopisu od porodní báby mezi vlastní „*cennosti*“ dokresluje Hoornův obraz jako lékaře, ochotného pro „*dobro věci*“ spolupracovat s porodní bábou, kterou nesnižuje na „*špatnou řemeslnici*“.

Hoornův případ ukazuje, že lékaři ve svých knihovnách mívali spisy píšících porodních bab a četli je. Další důkaz tohoto tvrzení podává předmluva k německému vydání spisu již několikrát zmiňované francouzské porodní báby Louise Bourgeois z roku 1644. Nakladatel Matthäus Merian ve své předmluvě ke čtenáři uvádí, že se k němu dostala mistrovská díla lékařské literatury patřící dříve věhlasnému lékaři Casparu Bauhinovi²⁶ a zemřelému knížecímu chirurgovi Wilhelmu Fabriciovi,²⁷ mezi nimiž byla velmi užitečná knížka pro porodní báby od paní Luoise Bourgeois, přeložená z francouzštiny do něm-

25 Tamtéž, s. 211. V německých či do němčiny přeložených dílech porodnické literatury se často setkáme s pojmy *Handgriff* a *Angriff*. Ačkoliv vytržené z kontextu působí jako synonyma, je třeba rozlišovat jejich význam. Termín *Handgriff* označuje vsunutí celé ruky do dělohy (většinou za účelem obrácení dítěte při těžkých porodech), zatímco *Angriff* je třeba chápat jako ohmatání děložního hrdla dvěma prsty. K práci s těmito termíny u Justine Siegemund srov. Waltraud PULZ, *Gewaltsame Hilfe? Die Arbeit der Hebamme im Spiegel eines Gerichtskonflikts (1680–1685)*, in: J. Schlumbohm (Hg.), *Rituale der Geburt*, s. 68–83, zde především s. 75.

26 Caspar Bauhin (1560–1624), profesor anatomie na basilejské univerzitě a botanik.

27 Wilhelm Fabry, známý jako Guilhelmus Fabricius Hildanus (1560–1634), německý chirurg.

činy. Tato kniha se ukázala být „*tak užitečná a žádaná, že se exempláře prodaly a byla potřeba ji znovu vydat, přičemž se budeme snažit tento tisk vydat v takové podobě, v jaké byl před nedávnem vyhotoven exemplář v Paříži, na mnoha místech opravený a rozšířený*“.²⁸ Učebnice je shledána ojedinělým dílem, jemuž podobné zatím v němčině nebylo vydáno, a měla by sloužit všem ženám, které si říkají porodní báby, aby se z ní učily. V tomto případě mohla pro zařazení učebnice napsané porodní bábou do knihovny lékaře hrát velkou roli skutečnost, že manželka výše zmíněného chirurga Fabricia Hildana Marie Colinetová působila jako porodní bába,²⁹ jak ale ukazuje Hoornův příklad, i lékaři měli na příručkách psaných bábami zájem.

Případ reprezentovaný Hildanem a jeho ženou patří k dalším dokladům kooperace chirurgů a porodních bab. Pokud manžel působil jako chirurg, mohla se od něj jeho žena učit a pomáhat mu v jeho praxi. V jeho nepřítomnosti pak manželka mohla částečně zastoupit či jako porodní bába sama praktikovat a uplatňovat své znalosti rozšířené o chirurgické know-how. Takovou porodní bábou byla i Barbara Wiedemann – přísežná bába v Augsburgu a představená místních bab. Měla pověst šikovné a uznávané „hebamky“ a je známa především zlepšením některých operačních technik a porodnických nástrojů. To vše jí umožnilo manželství s místním chirurgem, od něhož, jak sama přiznává, získala své znalosti. Barbara Wiedemann je další z oněch mála písíciích porodních bab, je autorkou učebnice pro porodní báby *Kurtze Anweisung christlicher Hebammen*, vydané poprvé v Augsburgu roku 1735.³⁰ V té době už v praxi ve městě působila nejspíš 19 let, předtím byla činná jako porodní bába na venkově, jak lze odvodit z jejího textu. Na příkladu Barbary Wiedemann je možné demonstrovat skutečnost, že vztahy mezi ženami pomáhajícími při porodu a muži zasahujícími do oblasti porodnictví je třeba chápat na několika rovinách. První rovinu tvoří vztah porodní bába – chirurg. Tento vztah je u augsburské báby vnímán jako pozitivní, a to už z důvodu, že chirurgem je její manžel. Vděčí mu nejen za to, že od něj získala všechny potřebné a nutné znalosti, které je za všech okolností třeba vyžadovat od každé křesťanské, svědomité, rozumné a zkušené porodní báby dobře znalé praxe, ale i za možnost vydat svou učebnici pro báby – Barbara označuje za pisatele díla svého manžela („*přiznávám, že jako většina ženského pohlaví jsem od Boha nedostala talent sepisovat knihy*“),³¹ ačkoliv ho ale fyzicky nepíše, je jeho autorkou.³²

28 Louise BOURGEOIS, *Hebammen Buch*, Hanau 1644, Matthaei Merians Vorrede an den Leser, s. 4.

29 Srov. Erich HINTZSCHE, *Guilelmus Fabricius Hildanus 1560–1634*, Hilden 1972.

30 HAB, sign. M: Mr 260, Barbara WIEDEMANN, *Kurtze Anweisung christlicher Hebammen*, Augsburg 1735. Učebnice patřila zřejmě k oblíbeným, neboť roku 1751 se nakladatel rozhodl ji vydat znovu.

31 Tamtéž, Vorrede an alle Christliche und Lehr-begierige Hebammen, nepag.

32 „*Co jsem z Boží dobroty zadarmo získala, jsem zde nechala z dlužné křesťanské lásky sepsat svým dříve jmenovaným manželem pro dobro především toho bližního, který v těchto věcech trpí nouzí, a chci to tím opět zadarmo veřejně poskytnout.*“ Tamtéž.

Druhou rovinu vztahu představuje vztah porodní bába – lékař. Ačkoliv svou předmluvu ke všem křesťanským a učení chtivým porodním bábám začíná Barbara Wiedemann citátem z biblické Knihy Sírachovcovy, který je uveden v názvu této studie³³ a navozuje dojem autorčiny pokorné úcty vůči lékařům, pouští se na stránkách své učebnice pro porodní báby do otevřeného sporu s učenými lékaři, a to ohledně podávání léků pro tišení bolesti v průběhu porodu a v šestinedělí. Nebojí se při tom citovat lékařské autority, které zastávají opačný názor než kritici tohoto postupu: „[pilulky pro tišení bolesti] jsou některými učenci nejen jen tak zavrhovány, ale i naprosto neoprávněně nenáviděny, pronásledovány a zlořečeny. Ovšem pan doktor Henricus a Deventer, který snad i u učence projde, takové pilulky tlumící bolest ve svém vydaném díle *Hebammen-Licht* vřele doporučuje. Podle mého by bylo nejlepší, kdyby se takoví muži nejprve sami probudili ze svých učených snů, než zavrhnou něco, co jim je ve skutečnosti a popravdě zcela neznámé.“³⁴ Další autority podporující Barbařino přesvědčení o užitečnosti léků pro tišení bolesti a o tom, že by se lékaři měli učit od znalých žen, jsou uvedeny hned vzápětí. Jsou to Hippokrates, doktor Friedrich Hoffmann (lékař v Halle) i „nabubřelý“³⁵ Galenos. Díkce spisu *Kurtze Anweisung christlicher Hebammen* je velmi didaktická, Barbara Wiedemann chce předat své znalosti a zkušenosti co nejdokonaleji, přitom se ovšem nijak nevyvyšuje nad své kolegyně. Text je protkán oslovením a zvoláními „nejmilejší sestry“ („*liebste Schwestern*“) a předmluva určená porodním bábám zakončena slovy „*vaše v Bohu upřímná přítelkyně a sestra, Barbara Wiedemannová, spolu-bába*“.³⁶ Ačkoliv autorka spisu získala takové znalosti a zkušenosti, že chce svým spisem vzdělávat porodní báby, nelegitimizuje ji tato skutečnost k tomu, aby si přisvojila místo vyšší autority a odtrhla se od společenství svých kolegyně. Naopak si je plně vědoma toho, že tou nejvyšší autoritou je Bůh, na jehož odměnu se mohou svědomité porodní báby spolehnout.³⁷

Jak bylo naznačeno výše, nezdráhaly se některé porodní báby (především pak ty píšící) vyjádřit svůj názor a bojovat za „svou“ pravdu či se bránit proti osočování ze strany léka-

33 Sír 38, 1: „Vzdávej lékaři patričnou úctu, protože ho potřebuješ, neboť i jeho stvořil Hospodin.“ Citováno podle ekumenického překladu.

34 B. WIEDEMANN, *Kurtze Anweisung*, s. 111.

35 Tamtéž, s. 112.

36 Tamtéž, Předmluva, nepag.

37 Zde je jako protipól k výše uvedenému biblickému citátu o úctě vůči lékaři postaven citát jiný, hovořící o zásluhách porodních bab. Jedná se o text 2. knihy Mojžíšovy, kapitola 1, 15–21: „*Egyptský král poručil hebrejským porodním bábám, z nichž jedna se jmenovala Šifra a druhá Púa: „Když budete pomáhat Hebrejkám při porodu a při slehnutí zjistíte, že to je syn, usmrťte jej; bude-li to dcera, aťsi je naživu.“ Avšak porodní báby se bály Boha a rozkazem egyptského krále se neřídily. Nechávaly hochy naživu. Egyptský král si porodní báby předvolal a řekl jim: „Co to děláte, že necháváte hochy naživu?“ Porodní báby faraónovi odvětily: „Hebrejky nejsou jako ženy egyptské; jsou plně života. Porodí dříve, než k nim porodní bába přijde.“ Bůh pak těm porodním bábám prokazoval dobrodiní a lid se množil a byl velmi zdatný. Protože se porodní báby bály Boha, požehnal jejich domům.“ Citováno podle ekumenického překladu.*

řů, někdy dokonce před soudem. Justine Siegemund byla jednou z nich. Do situace, kdy musela bránit svou čest coby odbornice proti výpadům ze strany lékařů, se dostala hned několikrát. Poprvé se jednalo o případ, který v září roku 1680 rozpoutal lehnický městský lékař Martin Kerger.³⁸ Kerger podal na radnici stížnost, v níž obviňuje Justinu působící v té době v Lehnici jako porodní bába z násilných porodnických technik a svévolného urychlování porodu. Justina posléze podala na Kergera žalobu pro urážku. Rozhořel se soudní spor, který měl relativně dlouhý průběh a v němž se Justina snažila ospravedlnit se a neztratit svou dobrou profesionální pověst. Jako svědkyně si proto pozvala několik žen, kterým pomáhala v průběhu porodu, aby posoudily míru jejich násilných zásahů do porodního děje a své pocity při tom.³⁹ Soudní protokoly se dochovaly a představují dnes jednu z mála možností jak nahlédnout do myslí samotných žen-rodíček, jejich pocitů a vnímání pomoci ze strany porodní báby. Nechme ovšem výpovědi svědkyň stranou a zaměřme se na hlavní kontroverze, které lze vypozaovat ve vystoupení žalobce Kergera a žalované porodní báby Justiny Siegemund. Obecně lze konstatovat, že základní obvinění, vznášená lékaři proti porodním bábám a opakující se jako *topoi* v jednotlivých pojednáních o těhotenství a porodu i učebnicích pro báby, jsou buď obvinění z netečnosti a liknavosti na jedné straně, nebo přílišná horlivost a násilné porodnické techniky na straně druhé. Slovy Jürgena Schlumbohma, ať se porodní bába zachová, jak chce, vždy je to špatný přístup.⁴⁰ V tomto soudním sporu je Justina obviněna z toho, že příliš brzkým protržením vaku blan a vyvoláním odtoku plodové vody s následným obrácením dítěte do polohy koncem pánevním urychluje porod před správným časem. Lékař je přesvědčen o tom, že porod by měl probíhat přirozeně, tedy že porodní bába by měla čekat a nechat přírodu vykonat své dílo. Zdá se, že Kerger příliš lpí na představě o léčivé síle přírody a nezohledňuje specifika jednotlivých případů. Oproti tomu Justina volí postup případ od případu, ne vždy je podle jejího uvážení dobré spoléhat na přírodu. Ve své podstatě je tedy porodní bába progresivnější než lékař, který se přiklání k stále jednotnému schématu průběhu porodu (vyčkávání a zdůrazňování přirozeného děje bez vnějších zásahů). Přesto ovšem bába postupuje tradiční cestou – vysvětlení jednotlivých obrátů dítěte nalezneme už v první raně novověké příručce tzv. pro porodní báby od Eucharia Rösslina. Druhý případ, kdy se Justina musí hájit proti obvinění lékaře, představuje její literární spor s doktorem Andreasem Petermannem z univerzity v Lipsku. Ten ve svém díle *Gründ-*

38 Případem se obsírně zabývá Waltraud Pulz ve své výše zmiňované studii, viz W. PULZ, *Gewaltsame Hilfe?*

39 Justina tento soudní spor i deset výpovědí později zakomponovala do své učebnice *Die Chur-Brandenburgische Hoff-Wehe-Mutter*.

40 Viz Jürgen SCHLUMBOHM, „Die edelste und nützlichste unter den Wissenschaften“: *Praxis der Geburtshilfe als Grundlegung der Wissenschaft, ca. 1750–1820*, in: Erich Bödeker (Hg.), *Wissenschaft als kulturelle Praxis 1750–1900*, Göttingen 1999, s. 275–297, zde s. 283.

liche Deduction vieler Handgriffe Justinu a její spis podrobil kritice a označil její postupy za nesmyslné a dokonce nebezpečné.⁴¹ Pruská „hebamka“ reaguje vydáním obranného spisu *Wider Herrn D. Andreae Peterman*.⁴² Jak ukazuje stejný rok vydání obou titulů, literární přestřelka mezi lékařem a porodní bábou byla velmi intenzivní.

Čím více se budeme v čase posouvat hlouběji do 18. století, tím bude patrnější, že to, co se dříve objevovalo v lehkých náznacích, tedy vzájemné kontroverze mezi porodními bábami a nastupujícími lékaři-porodníky, je stále častější, tzv. kompetenční spor se zintenzivňuje. Na evropských univerzitách se okolo poloviny 18. století poprvé objevuje možnost studia porodnictví.⁴³ Vznikají rovněž kurzy pro porodní báby, které jsou vedeny akademicky vzdělanými porodníky. Bez jejich absolvování a řádně doložené zkoušky je výkon praxe porodních bab vystaven sankcím. Akademická produkce „profesionálních“ odborníků na porodnictví začíná představovat výrazný předěl v dosavadním pohledu na rodičku i v samotném postavení a chápání řemesla porodních bab. Daleko intenzivněji než dříve se projevuje rozdíl mezi oběma koncepcemi. Porodní báby disponují empiricky získanými znalostmi, které nasbíraly během své dlouholeté praxe i eventuálními vlastními porody, takže právě je bychom mohli označit za „profesionálky“. Jejich hlavním nástrojem jsou ruce – porodní bába byla schopná „pouhým“ omakáním břicha určit polohu dítěte, zároveň dovedla zvládnout i obracení plodu při těžkých porodech. Lékaři, definující sami sebe jako profesionály, jsou akademicky vzdělaní muži s teoretickými znalostmi anatomie a fyziologických změn v průběhu těhotenství a porodu. Chybí jim praxe, ale díky vysokoškolským znalostem se cítí být povoláni poučit „nevzdělané“ porodní báby o správném postupu při pomoci u porodu tak, jak se o něm učili během svých studií. Muž-porodník je spojován s chirurgickými nástroji, především pak s porodnickými kleštěmi. Zároveň dochází ke kategorizaci porodů na základě anatomických a fyziologických hledisek. Tak porodníci rozlišují porody lehké a těžké, přirozené a nepřirozené. Další *novum*, které s sebou rozvoj akademického porodnictví přináší, je patologizace těhotenství a porodu, které jsou chápány jako nemoci a jsou provázány úsilím porodníků dostat nevyzpytatelný porod pod kontrolu.⁴⁴ Snahou těchto „nových“ porodníků je učinit z porod-

41 Andreas PETERMANN, *Gründliche Deduction vieler Hand-Griffe, die in dem Buche Die Chur-Brandenburgische Hoff-Wehe-Mutter genannt...*, Cölln an der Spree 1692.

42 Justine SIEGEMUND, *Wider Herrn D. Andreae Peterman, Anaton. & Chirurg. P. P. Ordin. auf der Universität Leipzig...*, Cölln an der Spree 1692.

43 Jako první se porodnictví vyučovalo v porodnickém kurzu ve Štrasburku (1728), následovala Paříž (1745) a o něco později Göttingen (1751). Ve Vídni vznikla katedra porodnictví roku 1754, pražská univerzita pak porodnickou katedru otevřela v roce 1759.

44 Jürgen SCHLUMBOHM, *Ledige Mütter als „lebendige Phantome“ – oder: Wie die Geburtshilfe aus einer Weibersache zur Wissenschaft wurde*, in: Cornelia Duwe (Hg.), *Göttingen ohne Gänselesel. Texte und Bilder zur Stadtgeschichte, Gudensberg – Gleichen 1988*, s. 150–163, zde především s. 157.

nictví vědu hodnou akademické pudy. Proto se v jejich spisech začíná objevovat rozlišení pojmů – v německém prostředí jsou používány termíny „*Entbindungskunst*“ a „*Geburtshilfe*“ s přívlasktem „*allgemeine*“ – a s tím bezprostředně související rozdělení sfér působnosti porodních bab a porodníků. Pomoc porodních bab nesoucí označení „*allgemeine Geburtshilfe*“ začíná být omezována na přirozené nebo fyziologické porody a na minimum se redukuje oprávnění bab podávat rodičkám léky. Oproti tomu je vyšší porodnické umění („*Entbindungskunst*“), také nazývané jako vědecké porodnictví, vyhrazeno pro patologické porody vyžadující zásah nástroji či jinou operaci.⁴⁵ Období překotného rozvoje „vědeckého“ porodnictví je charakterizováno vynálezy celé řady porodnických nástrojů určených k operativním zákrokům, ale i k zlepšení diagnostiky vnějšími a vnitřními vyšetřeními. Téměř každý z významných akademických „profesionálů“ zdokonaluje nějaký nástroj, který pak nese jeho jméno.⁴⁶

Akademicky vzdělaní lékaři-porodníci od poloviny 18. století produkují obrovské množství učebnic pro porodní báby, ve kterých je seznamují se správným postupem v různých situacích, jež mohou během porodu nastat. Lékařům ovšem prozatím nejde o to vytlačit porodní báby z jejich pole působnosti a monopolizovat porodnictví, daleko spíše jsou vedeni snahou etablovat se jako nadřazené autority, kontrolovat a vzdělávat báby podle svého mínění a hierarchizovat vztahy uvnitř porodnictví.⁴⁷ Své výlučnosti a kvality svých schopností si byli porodníci dobře vědomi. Výmluvný je citát zakladatele göttingenské porodnické školy Johanna Georga Roederera: „*Jak žalostný je pohled na křehkou ženu, která se koupe ve vlastní krvi! [...] Jak strašné je, když dítě bez jediného pohybu visí z těla! [...] Těmto zlům předchází zkušený porodník, zmenšuje je, dokonce je odstraňuje. [...] Přilétne jako spásný anděl [...], zachrání matce a dítěti život. [...] může jedním úkonem často zachránit dva životy.*“⁴⁸

45 Srov. Katja REGENSPURGER, *Die Frau als Gegenstand der Geburtshilfe: Accouchierhauspolitik und weibliches Selbstverständnis um 1800*, in: Julia Frindte – Siegfried Westphal (Hg.), *Handlungsspielräume von Frauen um 1800*, Heidelberg 2005, s. 77–90, zde především s. 80.

46 Ať už se jedná o Levretovy kleště, Osiandrovky kleště, Steinovo porodní křeslo atd. K tomu srov. tamtéž.

47 Viz Marita METZ-BECKER, *Von der „Weiberkunst“ zur „Kunsthilfe“: Zur Medikalisation und Pathologisierung der Geburt im 19. Jahrhundert*, in: Kornelia Grundman – Irmtraut Sahmland (Hg.), *Concertino: Ensemble aus Kultur- und Medizingeschichte. Festschrift zum 65. Geburtstag von Prof. Dr. Gerhard Aumüller*, Marburg 2008, s. 138–148, zde především s. 148.

48 Johann Georg ROEDERER, *Oratio de artis obstetriciae praestantia, quae omnino eruditum decet, quin imo requirit* [O znamenité hodnotě porodnictví, které se zcela hodí pro učence, dokonce učence vyžaduje], Göttingen 1752; citováno podle Jürgen SCHLUMBOHM, *Mütter und Kinder retten. Geburtshilfe und Entbindungshospitäler im 18. und frühen 19. Jahrhundert – europäische Netze und lokale Vielfalt*, in: Hans Erich Bödeker – Martin Gierl (Hg.), *Jenseits der Diskurse. Aufklärungspraxis und Institutionenwelt in europäisch komparativer Perspektive*, Göttingen 2007, s. 323–344, zde s. 323.

I v této situaci se vytvářejí různá pole tolerance či konfliktů na různých úrovních. Kontroverze nevznikají jen mezi porodními bábami a akademickými porodníky, ale také mezi lékaři-akademiky a chirurgy či lékaři působícími mimo univerzitní sféru i – hlavně ve venkovských oblastech – mezi tzv. zkoušenými a nezkoušenými porodními bábami. Ani konfliktní pole mezi porodními bábami a porodnickými „profesionály“ není jednotné. Jiná je situace pro báby účastnící se porodnických kurzů, které musí jasně dodržovat hierarchizované vztahy a zaujímat podřízenou roli. Jiným způsobem se pak vyjednává v soukromé praxi porodníků. Zde má stále ještě (na rozdíl o porodnických klinik) hlavní slovo rodička, jež si vybírá, komu se při svém porodu svěří do péče, zda to bude známá a „prověřená“ bába, nebo muž-porodník, vzbuzující často pocity studu a strachu z nástrojů, především pak kleští. Musí zde dbát především na zachování odstupu a na to, aby byl dostatečně taktní. Špatný či neomalený postup by ho mohl stát respekt veřejného mínění.

Na stránkách učebnic pro báby jsou používány různé strategie naznačující autorovo individuální chápání konstelace sil. Polohy dikce se zde pohybují od extrémně kritického vymezení se z pozice nenapadnutelné autority vůči porodním bábám, ale i chirurgům a starším autorům přes jakousi „pseudotoleranci“ vycházející z autorovy strategie neočernovat přímo, ale jaksi podprahově, až po mimoděčné náznaky určitých sympatií vůči porodním bábám. Svou roli samozřejmě hraje i vlastní identita lékaře – u akademických porodníků lze očekávat spíše snahu výrazně se vymezit, u mimouniverzitních lékařů může být míra tolerance vzhledem k jejich většímu sejetí s každodenní realitou vyšší.

Předkládaná studie se pokusila naznačit, že kompetenční spor mezi porodními bábami a lékaři-porodníky v raném novověku nelze chápat jako jednotlivý proces spočívající v řadě konfliktů mezi oběma stranami a postupně směřující k úplnému vytlačení porodních bab z jejich tradičního pole působnosti. Je třeba vnímat drobné nuance a posuzovat jednotlivé případy ve všech jejich rovinách. Navíc spor o hlavní slovo a autoritu v porodnictví nebyl pouze záležitostí dvou stran (porodníků a porodních bab), ale vstupovali do něj i další aktéři: chirurgové či lékaři působící mimo akademické prostředí. Proto je možné objevit v rámci procesu, který je v odborné literatuře tak často charakterizován jako výlučně konfliktní, projevy tolerance a dokonce kooperace jeho jednotlivých účastníků. V jistém ohledu je historie porodnictví historií tolerance – jedna nebo druhá strana musí více či méně ustoupit ze svých pozic a rozdělit se o své teritorium.

Zusammenfassung

„Ehre den Arzt mit gebührender Verehrung, denn der Herr hat ihn geschaffen.“ Toleranz im Rahmen des Kompetenzstreites zwischen Hebammen und Geburtshelfern in der Frühen Neuzeit?

Die historiographische Auffassung der Geburtswe-
sensgeschichte wurde lange Zeit durch die Linie der
Fortschrittsgeschichte als dem Weg zur Vervoll-
kommnung und „Beherrschung“ des Geburtsvor-
gangs geprägt. Die Arbeiten sind überwiegend im
Geiste einer positiven Anschauung geprägt, dass
die Hebammen als traditionelle Geburtshelferinnen
allmählich in den Hintergrund gedrängt wurden
und deren Platz am Bette der Kreisenden von den
gebildeten „professionellen“ Geburtshelfern einge-
nommen wurde. In der historiographischen Rekon-
struktion der Vergangenheit siegt also Fortschritt
über Obskurantismus, die Kreisenden bekommen
eine Betreuung von höherer Qualität, womit die
Aussichten auf einen optimalen Geburtsverlauf ver-
bessert werden. Die Reaktion auf diese Auffassung
war die von verschiedenen Positionen (feministi-
sche Bewegung, radikale Medizinkritik und nicht
zuletzt die Philosophie Michel Foucaults) ausge-
hende Kritik, welche die Geschichte der Geburt als
Machtgeschichte versteht – diese Macht wird dank
ihrer akademischen Bildung von Geburtshelfern
erworben, die allmählich die Hebammen verdrän-
gen und den Weg zur Medikalisierung des Geburts-
wesens bahnen. Diese Konzeption erzeugt dichotomische radikale Gegensätze: Frauen versus Männer, Tradition versus Wissenschaft, Natur versus Technik. In den letzten Jahren zeigt sich besonders dank der ausländischen Geschichtsschreibung, dass die Problematik nicht so geradlinig ist, wie sie vielleicht wirken mochte. Die Geburt, in deren Vordergrund in der Frühen Neuzeit kulturelle und soziale Aspekte stehen (Rituale, Traditionen u. ä.), wurde unterschiedlich wahrgenommen und erlebt. Zwischen den Frauen-Hebammen und Männern-Geburtshelfern kommt es in verschiedenen Situa-

tionen zu unterschiedlichen Weisen der Positionsaushandlung, unterschiedlichen Konfliktarten, aber auch zu Fällen von Kooperation und gegenseitiger Toleranz. Dies anschaulich zu machen ist das Ziel der vorliegenden Studie. Den Ausgangspunkt werden aus deutschen Gebieten stammende Quellen bilden, wo wir nicht nur eine große Produktion von Werken mit Geburtsthematik beobachten können, sondern auch reiche Rezeption und Übersetzungen von ausländischen, insbesondere französischen Werken.

Die Studie bemüht sich, an einer Reihe von Beispielen anzudeuten, dass der Kompetenzstreit zwischen Hebammen und Geburtshelfern in der Frühen Neuzeit nicht als ein einheitlicher Prozess aufzufassen ist, der sich auf einer Reihe von Konflikten zwischen den beiden Parteien gründet und allmählich auf völlige Verdrängung der Hebammen von deren traditionellem Wirkungsfeld zielt. Es ist notwendig, die geringen Nuancen wahrzunehmen und die einzelnen Fälle auf allen Ebenen zu betrachten. Zudem war der Streit um das Sagen und Autorität im Geburtswesen nicht nur eine Angelegenheit von zwei Parteien (Geburtshelfern und Hebammen), sondern es traten auch weitere Akteure ein: Chirurgen oder außerhalb des akademischen Umfeldes wirkende Ärzte. Deshalb ist es möglich, im Rahmen des Prozesses, der in der Fachliteratur so häufig als ein ausschließlich konfliktvoller charakterisiert wird, Äußerungen von Toleranz und sogar Kooperation zwischen dessen einzelnen Beteiligten zu entdecken. In einer gewissen Hinsicht ist die Geschichte des Geburtswesens auch eine Toleranzgeschichte – die eine oder andere Partei muss mehr oder weniger ihre Posten verlassen und ihr Territorium teilen.

Bożena POPIOŁEK

Where does the truth lie? Petty violence in the light of court records in Poland in the first half of the 18th century

Abstract: *The omnipresence of different forms of violence, perceived as one of the ways of defending own interests and resolving conflicts, was practically a fundamental element of the popular culture of the early modern time. Petty violence is understood as all forms of unacceptable assaults – verbal and physical aggression – that does not cause serious injury, but because of its burdensomeness and frequency was treated as inadmissible and the people experiencing it sued perpetrators in local courts. The social acceptance for some types of behaviour – “reasonable correction” of wives by husbands, children by parents, servants by masters or mistresses – caused that the judges regarded such complaints with reservation and required evidence and witnesses, temporizing verdicts.*

Contrary to the popular belief, a tendency to resolve conflicts by force was not exclusive to men, but characterised also women, weaker in terms of physical strength. However, while male violence seemed quite natural, criminal acts committed by women were perceived as some form of aberration that went against the image of women widely accepted in the Polish history. However, this is not a question of sex, but of character, social attitudes and behaviours.

Key words: *petty violence – domestic conflicts – women violence – female crimes – male violence – the popular culture – old Poland – early modern era*

Violence in the early modern era was an important element of everyday life for almost all social strata. Petty physical violence and psychological abuse existed both among the lower classes and the social elites of that time.¹ The omnipresence of different forms of violence, perceived as one of the ways of defending own interests and resolving conflicts, was practically a fundamental element of the popular culture of that era.² Violent crimes, (killings, mutilations, arson, violent rape and robbery) were

1 On domestic violence in the families of the Polish magnates in the beginnings of the 18th century, see Bożena POPIOŁEK, *Kobiety świat w czasach Augusta II. Studia nad mentalnością kobiet z kręgów szlacheckich*, Cracow 2003, pp. 205–230; Iwona KULESZA-WORONIECKA, *Rozwody w rodzinach magnackich w XVI–XVIII wieku*, Warsaw 2002. Tomasz Wiślicz recently wrote on peasant marriages in Poland in the 17th and 18th centuries in Tomasz WIŚLICZ, *Upodobanie. Małżeństwo i związki nieformalne na wsi polskiej XVII–XVIII wieku*, Warsaw 2012.

2 On everyday violence in Poland in the early modern time wrote: Marcin KAMLER, *Złoczyńcy. Przestępczość w Koronie w drugiej połowie XVI i w pierwszej połowie XVII wieku (w świetle ksiąg sądowych miejskich)*, Warsaw 2010; See too: Susan Dwyer AMUSSEN, *Punishment, Discipline and Power: The Social Meaning of Violence in Early Modern England*, *Journal of British Studies* 34, 1995, pp. 1–34; Eva LACOUR, *Faces of Violence Revisited. A Typology of Violence in Early Modern Rural*

not common in those times but people had to deal with less serious but more often committed burdensome and painful forms of domestic or petty violence and widespread aggression. While domestic violence is difficult to define, because of the prevailing belief of the patriarchal society in the permissibility of the application of penalties against women, children and servants, and even condoning such behaviour by household members, then petty violence can easily be characterised.³ Petty violence is understood as all forms of unacceptable assaults – verbal and physical aggression – that does not cause serious injury, but because of its burdensomeness and frequency was treated as inadmissible and the people experiencing it sued perpetrators in local courts.⁴ However, many acts of this kind of violence were not recorded in juridical documents, because those petty crimes were considered trivial and common everyday violent interactions among women or young men, and sometimes the victims of these acts of aggression did not sue the perpetrators.⁵ On the other hand, the number of cases recorded in municipal court books involving different forms of everyday violence – from verbal threats and aggressive gestures, through slapping, pushing, hitting with hands (punching), random objects or weapons, to severe mutilation and murder – indicates lack of acceptance for this kind of behaviour in the society.⁶

Acts of violence often occurred in domestic environment, defined as people living together within one household, i.e. spouses, children, sibling, close and distant relatives, and servants.⁷ Some domestic disputes were resolved by mediation either by family members or neighbours, and only the recurrent character and increasing brutality thereof would make the parties bring their case to court. The social acceptance for some types of behaviour – “reasonable correction” of wives by husbands, children by parents, servants by masters or mistresses – caused that the judges regarded such complaints with reservation and required evidence and witnesses, temporizing verdicts.⁸ It may be assumed that

Germany, *Journal of Social History* 34/3, 2001, pp. 649–667; John CARTER WOOD, *Criminal violence in modern Britain*, *History Compass* 4(1), 2006, pp. 77–90; Maria BOGUĆKA, *Kategorie i funkcje społeczne kultury w perspektywie historycznej*, Warsaw 2013, pp. 126 ff.

3 Cf. Jeannine HURL-EAMON, *Domestic Violence Prosecuted: Women Binding over Their Husbands for Assault at Westminster Quarter Sessions, 1685–1720*, *Journal of Family History* 26/4, 2001, pp. 435–454.

4 Cf. Jeannine HURL-EAMON, *Gender and petty violence in London, 1680–1720*, Ohio 2005, p. 2.

5 Cf. Ulinka RUBLACK, *The Crimes of Women in Early Modern Germany*, Oxford 2001; Gathrine WALKER, *Crime, Gender and Social Order in Early Modern England*, Cambridge 2006 (3th ed.), p. 23; J. HURL-EAMON, *Gender and Petty Violence*, p. 5.

6 Cf. J. HURL-EAMON, *Domestic Violence*; EADEM, *Gender and petty violence*.

7 Cf. Cezary KUKLO, *Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej*, Warsaw 2009; IDEM (ed.), *Rodzina i gospodarstwo domowe na ziemiach polskich w XV–XX wieku*, Warsaw 2012.

8 Cf. Elisabeth A. FOYSTER, *Marital Violence, An English Family History, 1660–1857*, Cambridge 2005; J. HURL-EAMON, *Domestic Violence*, p. 435; G. WALKER, *Crime, Gender and Social Order*, pp. 49–54.

many similar cases never appeared in court records, as they were either covered up or the complaint could not be filed due to the fact that the victims were minors or terrorized servants. But on other hand there are many cases where the assaulted and beaten wives did not hesitate to prosecute their husbands, lovers, adult sons and sons-in-law. Perhaps, the high status of women in Old Poland decide about that. Domestic violence had a considerable impact on the relations within family, determined the position of each family member, defined their role within the household, and shaped the character of the offspring that experienced the abuse. It also affected the attitudes and fates of other people living under the same roof – distant relatives, house servants, and neighbours, who witnessed or fell victims of violence. However, in Polish historiography, this problem calls for further research.⁹

Contrary to the popular belief, a tendency to resolve conflicts by force was not exclusive to men, but characterised also women, weaker in terms of physical strength. However, while male violence seemed quite natural, criminal acts committed by women were perceived as some form of aberration that went against the image of women widely accepted in the Polish history.¹⁰ However, this is not a question of sex, but of character, social attitudes and behaviours. Such attitudes often stem from the context, i.e. the circumstances of the crime and the scope of power held. In that era, women were often the ones who initiated disturbances or contributed to creating and fuelling conflicts.¹¹ Also, they

9 I used materials from the records of municipal courts of different cities of the Old Polish Commonwealth, and, in one case, of the magistrates' court (*sąd grodzki*) at Lviv. The Polish judicial system in the early modern times was diverse, because there were many types of courts with different and not clearly defined jurisdiction. The magistrates' court (*sąd grodzki*) was the criminal court only for the nobles, presided over by the starost and adjudicating on the cases of the so-called "four magistrate articles" (Latin *Quatuor articuli iudicii castrensis*), i.e. assault, rape, robbery and arson. In Polish town and cities were different courts of first resort, e.g. village mayor's courts (*sąd wójtowski*) or city council's courts (*sąd radziecki*). Nowadays, most of these documents are in the archives of Lviv (Ukraine) or Wrocław (Poland). I based my research on the records of the village mayor's courts (*sąd wójtowski*) at Lviv (1699–1752), Stanisławów (1700–1760) and Grodzisk Wielkopolski (1691–1757), and of castle court (*sąd zamkowy*) at Brody (1724–1730). Marian Mikołajczyk wrote about the Polish legal system of the early modern times. See Marian MIKOŁAJCZYK, *Proces kryminalny w miastach Małopolski XVI–XVIII wieku*, Katowice 2013.

10 Archetypal woman in the Old Poland was written about by: Bożena POPIOŁEK, *Konterfekt prawdziwy umbrą fatalną malowany – wizerunek kobiety w polskich mowach pogrzebowych*, *Studia Historyczne* 47/3–4, 2004, pp. 313–324; Urszula KICIŃSKA, *Wzorzec szlachcianki w polskich drukowanych oracjach pogrzebowych XVII wieku*, Cracow 2013.

11 Cf. Andrzej KARPIŃSKI, *Kobieta w mieście polskim w drugiej połowie XVI i na początku XVII wieku*, Warsaw 1995; Cezary KUKŁO, *Kobieta samotna w społeczeństwie miejskim u schyłku Rzeczypospolitej szlacheckiej. Studium demograficzno-społeczne*, Białystok 1998; U. RUBLACK, *The Crime of Women*; G. WALKER, *Crime, Gender and Social Order*. On extraordinary aggression of women who participated in plundering property and wartime murders in the period of conflicts in the first half of the 17th century see e.g. John A. LYNN II, *Women, armies and warfare in early modern Europe*, Cambridge – New York 2008. Also see Łukasz TRUŚCINSKI, *Kobieta w obliczu sądu w późnośredniowiecznym Krakowie – sprawy karne*, in: Katarzyna Justyniarska-Chojak – Sylwia Konarska-Zimnicka (eds.),

were often involved in court cases, not only as plaintiffs, but also as defendants. Nevertheless, women's aggression was more likely to be directed to the outside and focused on their relations with neighbours, and was usually limited to threats, insults, or brawls, as well as typically "female" crimes such as witchcraft, infanticide, theft, and domestic or public disturbances.¹² The court records show that women, as opposed to men, were also less likely to use traditional types of weapons, such as knives, sabres, clubs, or firearms, in resolving conflicts. In their confrontation with the opponent, angry women were likely to use random objects such as dishes, sticks, wooden planks, stones, and their own hands. Rather than consciously planned, female acts of violence usually stemmed from uncontrollable anger and were less likely to be life-threatening for the victims, which did not make them any less bothersome or dangerous. People of both sexes also committed serious crimes, such as murder, arson, or sacrilege. It is also worth to note the emotional aspect of violence. While women are usually perceived as those with a tendency for violent emotional displays – crying, lamenting, weeping, and hysterics – and exaggerating the wrongdoings inflicted upon them, in the times in question an inclination to express extreme emotions characterised men and women alike.

Women were comparable to men in terms of hot temper, quarrelsomeness, and stubbornness in asserting their rights, particularly in the cases of domestic or neighbour violence. Nevertheless, according to the then existing standards, men were generally the ones responsible for ensuring, by force of their authority and prestige, the obedience of their wives, children, and servants. As heads of families, they were responsible for preventing their wives from quarrelsome or belligerent behaviour, which was reflected in some of the court verdicts. Disturbing public peace by women entailed unpleasant consequences of not only legal, but also social nature – it undermined the patriarchal social system, damaged the man's reputation, men's honour, and dismantled the basic foundations of family, hence the disapproval of neighbours and judges.¹³ The problem was that perfect models were rarely applicable in everyday life, and husbands were often powerless against the uncontrollable outbursts of their spouses. Ultimately, however, women were the main object of violence, being victims of rape, sexual exploitation, beating, murder, and psychological abuse. As stated previously, the social acceptance and the belief that women, especially wives, should subordinate to their husbands' will and power contributed to this

Per mulierem... Kobieta w dawnej Polsce – średniowieczu i w dobie staropolskiej, Warsaw 2012, pp. 287–297; Agnieszka JAKUBOSZCZAK, *Kobieta morderczyni. Sprawa o mężobójstwo na przykładzie osiemnastowiecznego procesu Konstancji Dobrowolskiej*, in: *ibidem*, pp. 311–317.

12 Cf. A. KARPİŃSKI, *Kobieta w mieście polskim*, pp. 314–377; G. WALKER, *Crime, gender and social*, p. 4.

13 Cf. Susan D. AMUSSEN, *An ordered society. Gender and class in Early Modern England*, New York 1998, pp. 43, 96–97.

state of matters. Women were also more likely to remain passive in situations of physical and psychological abuse. On the other hand, the fact that women appeared as plaintiffs in cases concerning male use of force and power abuse demonstrates the high legal status that they enjoyed in the Republic of Poland in the modern era, as well as the goodwill and impartiality of the courts.

The question of reasons for everyday violence remains an important issue, among which it is worth to note the economic and moral aspects of family in that era. Economic disparity between spouses, lack of concern for own estate, arrears in dowry or inheritance payments, poverty, impossibility of freeing oneself from an unwanted relationship, aversion towards the spouse imposed by the family, interference of third parties (in-laws, neighbours, lovers), immoral conduct, difficult or even pathological personality of one of the spouses, and the resulting disintegration of marriage were only some of the reasons for strained relationships within the families of that time.¹⁴ It is also worth to mention pathological behaviours, quite frequent in that era, caused by alcoholism, mental illness, or general degeneration.¹⁵ Other important factors that contributed to the relaxation of customs and moral laxity were high social mobility and lack of clear control, and the resulting apparent anonymity of individuals.¹⁶ Moreover, the higher classes, the magnates in particular, affected by the moral laxity of the age of Rococo and the Saxon rule in Poland, embraced different moral standards than the rest of the society, which resulted in the crisis of the institution of marriage.¹⁷ One also needs to remember that domestic violence was not limited to conflicts and violence within marriage, but involved other family members (children, parents, siblings), as well as servants, in whose case the practice of “disciplining” could sometimes adopt quite extreme and drastic forms.

The reasons for domestic violence may also be found in the emotional background of family relationships of that time – the lack of deep sentimental connections between family members resulting from, among others, high mortality rates among children and adults, and the lack of emotional stability – a tendency towards extreme mood swings, short temper, inability to control anger, and extreme cruelty witnessed by the people of that time almost on a daily basis. The Saxon rule was distinguished in the history of Poland for considerable cruelty due to wars, epidemics, natural disasters, and the resulting

14 See B. POPIOŁEK, *Kobiety świat w czasach Augusta II*, pp. 205 ff.

15 It is difficult to define the term “pathological behaviours” for that period, however the difference between violence, crime, cruelty and “bestiality”, i.e. getting pleasure from excessive cruelty and behaviour going beyond the generally accepted rules (e.g. uncontrollable sexuality understood as a sexual deviation) was clearly described. Cf. Elizabeth A. FOYSTER, *Manhood in Early Modern England. Honour, Sex and Marriage*, London – New York 1999, pp. 77 ff.

16 Andrzej KARPIŃSKI, *Pauperes. O mieszkańcach Warszawy XVII i XVIII wieku*, Warsaw 1983.

17 I. KULEZA-WORONIECKA, *Rozwody w rodzinach magnackich*.

increasing poverty that affected not only peasants and townspeople, but also drastically impoverished the nobility.¹⁸ These circumstances had a great impact on people's emotions, triggering extreme behaviours and dulling the feelings. A certain noblewoman's will, in which she accused her husband of beating their child to death, sheds an interesting light on that era. A few years before, her husband contributed to their son's death – "*he only kicked the child once, and it died*" – wrote with bitterness the dying woman.¹⁹

One of the main reasons for everyday disputes was alcohol abuse, as emphasised by witnesses of incidents. A penchant for squabbles, brawls, and fights, often accompanied by abundant amounts of alcohol, had a detrimental effect on the cohesion of families, especially among the lower classes, undermined good neighbourly relations and social ties, and sooner or later led to court. Alcohol was one of the main factors shaping mutual relations within families, couples, and neighbourhoods of that time. Increasingly, the negative impact on human behaviour and actions was noted, and excessive drinkers were criticized.²⁰ It exacerbated resentment, deepened animosities, and gave courage to start fights, which often led to serious injuries or death of one of the participants in such domestic brawls or neighbour disputes. In many cases, alcohol was the underlying cause for violence, disintegration of marriage, or squandering of the common property. One example is the case of Dymitr from Folwarki, who had been accused by his father-in-law Petro of "*squandering*" his wife's considerable fortune – "*and that he did not make any efforts whatsoever to expand the property, or even properly maintain the property that he had received, and did nothing but lead a life of drunkenness and debauchery*". The castle court (*sąd zamkowy*) at Brody (i.e. a court of appeal for towns founded under the Magdeburg Law) endorsed Petro's complaints and made Dymitr pledge that "*from henceforth he would take better care of his modest estate*".²¹ The problem of alcohol abuse affected wealthy families as well. One example is the disintegration of the marriage of Joanna and Stanisław Denhoff, a sword-bearer of the crown (*miecznik koronny*), due to the wife's drinking habit. Her mother-in-law reported to her son that "*she drinks like a fish and she is constantly*

18 The Saxon period has negative opinion in old historiography for being the "obscure time", the modern historiography is changing this opinion slowly. This time was very difficult – after the long wars of 17th century the Polish territories became the battleground of the Northern War, the conflicts of the magnates and the plague. Attempts to overcome the crisis taken by some Polish magnates (the Sieniawski, the Czartoryski, the Radziwiłł or the Mniszech) required significant financial investment and time, and has not produced results until the next era. However, without detailed research into Polish economy of that time it is impossible to clearly determine the scale of the crisis or the results of the actions taken.

19 Will of Anna Rosochacka, see Bożena POPIOŁEK, „*Woli mojej ostatniej Testament ten*”. *Testamenty staropolskie jako źródło do historii mentalności przełomu XVII i XVIII wieku*, Cracow 2009, p. 211.

20 See B. POPIOŁEK, *Kobiety świat w czasach Augusta II*.

21 The case of 29 July 1729, Court records of the castle court (*sąd zamkowy*) at Brody 1724–1730, Lviv National Wasyl Stefanyk Scientific Library (hereinafter Stefanyk), fond 5, sec. 1, ms. 6279/II, p. 91.

angry”.²² Joanna laid the blame for the poor condition of their marriage on her husband’s lack of affection and the fact that he was avoiding her company. Indeed, he had been forced to marry his mother’s stepdaughter, a relationship towards which he was ill-disposed from its very beginning.

Contrary to the popular belief, alcohol abuse affected men and women alike, and usually led to similar consequences in the case of both sexes. Indeed, drunk women were equally aggressive, obscene, and quarrelsome as drunk men. “*All this has been wasted by my stepmother, who sold out and squandered everything on drinking and dancing in taverns*” – complained one of the heirs to his father’s modest estate.²³ While Markiewicz could be suspected of partiality in his evaluation of his stepmother, in the court case between the mayor of Brody Aleksander Kureczka, his son and wife, and Bazyli Twerdyl, concerning a brawl during which “*Twerdyl and Kureczka’s son argued while dancing in the tavern, threw themselves against each other, and started fighting, while the plaintiff’s and the defendant’s wives joined in*”, the court ruled that both parties were at fault and that mayor Kureczka “*instead of maintaining peace, joined the fight himself along with his wife*”, and sentenced him to donating 6 pounds of wax to the church.²⁴ Verbal squabbles among inebriated people often ended in fist fights and brawls, and were a frequent reason for bringing charges to court. Walenty Suchocki, a soldier, and his wife accused Jan Pasztetnik, a landlord’s servant, and Anna Ostrowska of assaulting and insulting an innkeeper. The defendants – Jan and Anna – having arrived late at night at an inn owned by a certain Gryglowa were treating themselves to a jug of mead and talking. This displeased the innkeeper, who reprimanded the couple and ordered them to behave “*handsomely*” with the words: “*this place is not a brothel*”. Inebriated and indignant, Pasztetnik attacked the innkeeper, shoved her against a bed, and started hitting her, while Ostrowska barely managed to pull him away. Suchocki’s wife, who sided with the innkeeper, also received a blow.²⁵

The brutality of mutual relations within family – regardless of the forms of violence used – always had a negative effect on the functioning of the affected family, and occasionally reached tragic proportions, especially when the victims were women and children.²⁶ There were also cases when neighbours attempted to “educate” and discipline

22 K. Denhoff to S. Denhoff, 14 July 1720. Czartoryski Library in Cracow (hereinafter BCz), ms. 5792 III, pp. 103, 603. Cf. B. POPIOŁEK, *Kobiety świat w czasach Augusta II*, p. 175.

23 *Regestr chudobki po nieboszczyku Pawle Markiewiczzu ojcu moim*, in: Court books at Lviv, Stefanyk, fond 5, sec. 1, ms. 3794, pt. 2, no. 1197.

24 Court records of the castle court (*sąd zamkowy*) at Brody 1724–1730, Stefanyk, fond 5, sec. 1, ms. 6279/II, n. pag.

25 Court records of the mayor’s court (*sąd wójtowski*) at Lviv, 1714, Central State Historical Archives in Lviv (hereinafter CPAH Lviv), p. 185, no. 128.

26 Cf. Andrzej KARPINSKI, *Wbrew prawu i moralności. Dziecko jako ofiara przemocy, agresji i deprawacji w miastach polskich w XVI–XVIII w.*, in: Maria Dąbrowska – Andrzej Klonder (eds.), *Od narodzin*

other people's children, thus entering the area normally reserved to the parents. When Łobasowa, a resident of Lviv, accused Stanisław Kazimierski, a saddler, of having beaten her son, who hit the saddler's child with a ball during playing, the judges ruled in favour of the mother, emphasizing parental authority as the basis for the functioning of family. In the aforementioned case the court ruled unequivocally against the neighbour, reprimanding him for "*punishing Łobasiewicz on his own without due respect, even though he could have accused the child before his Parents, without flying into a passion*".²⁷ This time everything ended with a few bruises and a somewhat hurt pride, but the consequences of neighbours' actions could sometimes be not only painful, but also tragic. Sometimes children were also disciplined – against their parents' will – by teachers and tutors, whose methods went beyond the acceptable standards.

Violence against pregnant women and new-born infants inspired universal repugnance and social condemnation, and the same applied to accusations of infanticide. Although similar accusations were usually directed against women, and mothers in particular, men were not entirely free of suspicion either. One example is the case of Marcjanna and Jakub Piekarzewicz, a married couple accused of murdering their new-born child. The accused parents argued that the child was born dead because the mother had been trampled by a cow during pregnancy. However, there were some inconsistencies in the couple's testimony – Marcjanna testified that the child was stillborn and tiny, while her husband affirmed that even though the child was born dead, it was normal and fully formed. The midwife, who was called as a witness although she had not seen the baby, confirmed Jakub's testimony, and so did their elder daughter. Jakub buried the child at the place called *pod Bożą Męką* (i.e. a cross or a wayside shrine on the fringes of the village where unbaptized children and nameless vagabonds were buried). The court considered that since Jakub had not consulted the parish priest, the burial was performed against the canon law and, therefore, was a sin. The absence of a midwife during delivery and the hasty burial of the new-born also fuelled the suspicion that the parents may have contributed to the child's death. The judges considered that the parents were "*to be treated criminaliter according to the law, since they did not send for a midwife to assist in childbirth*". Finally, they were fined 50 *grzywny* to be paid to the town hall.²⁸

Another type of aggressive behaviour consisted in sexual violence such as rape, forced intercourse, or forced prostitution (procurement), which were common occurrences in

do wieku dojrzałego. Dzieci i młodzież w Polsce. Od średniowiecza do XVIII w., Warsaw 2002, vol. 1, pp. 243–266.

27 Court records of the mayor's court (*sąd wójtowski*) at Lviv, 1715, CPAH Lviv, p. 129, no. 130.

28 The case of Marcjanna and Jakub Piekarzewicz, Grodzisk Wielkopolski 1725, Court books at Grodzisk Wielkopolski, Ossoliński National Institute in Wrocław (hereinafter BOss.), ms. 1518/II, p. 45 (scan Lower Silesian Digital Library, hereinafter DBC).

those times.²⁹ Grzegorz Karasek, a wheelwright, “ignoring the Lord’s commandment dared to impregnare Agnieszka, his servant, whom he kept at this house deliberately for such pleasures”.³⁰ The court dealt with him rather leniently, taking into consideration his „*humble condition*”, fined him 120 *grzywny* and ordered him to marry the pregnant girl. A telling example is the case of Olksia, an innkeeper, who was suffering constant taunting and sexual advances of men. When the complaints addressed to the inn’s owner did not bring effect, she brought charges to the municipal court in Stanisławów against one of the inn’s regular customers for “*squeezing her in a marital manner*” and beating her severely because she “*would not let him touch her lap*”.³¹

Tarnishing someone’s name and public calumnies, i.e. defamation, were serious and frequent infractions according to the laws and customs of that time. Cases of defamation appeared repeatedly in court records, usually posing problems to the judges. Verbal squabbles, insults, aggressive and indecent gestures, poking, slapping on the face (*pogębki*), the actual consequences of which were difficult to measure due to the lack of obvious physical injuries, seemed to be crimes of slight importance. They were, however, bothersome and unless suppressed in time, entailed an increasing aggression that often led to tragic consequences. This form of violence, consisting in verbal aggression and physical torment, was perhaps the most common behaviour in many households, mainly towards children, women, house servants, and neighbours.³² It is also worth noting that cases of defamation and damage to reputation differed significantly according to whether the victim was a woman or a man.³³ A woman’s reputation, or the so-called decency, had a fundamentally sexual connotation, and female actions were usually evaluated from the point of view of sexual behaviour and a broadly defined female sexuality. This was reflected in the insults directed at slandered women, such as – whore (*kurwa, murwa*), harlot (*dziewka*), trollop (*ladacznicza*), beast (*bestia*). Particular female sensitivity, sense of dignity, and above all the socially dangerous character of such accusations made women file charges for defamation and claim satisfaction in court. Indeed, reputation was an important form of social judgement and its loss could entail fatal consequences for a woman’s future, and

29 See Donatella PALLOTTI, “A most detestable crime”. *Representations of Rape on the Popular Press of Early Modern England*, *Lingue e letteratura d’Oriente e d’Occidente*, vol. 1, n. 1, 2012, pp. 287–302 (URL: <<http://www.fupress.com/bsfm-lea>> [cit. 2013-04-23]); Cf. B. POPIOŁEK, „Prowadzili się nieczystym grzechem...”. *Przestępstwa obyczajowe w księgach sądowych czasów saskich* (to be printed).

30 The case of Grzegorz Karasek, 1727, Court books at Grodzisk Wielkopolski, BOss., ms. 1518/II, p. 121 (DBC).

31 Acta praetorii civis Stanislaviensis, 1726, BOss., ms. 1356, pp. 6–7 (DBC).

32 J. HURL-EAMON, *Gender and petty violence*, pp. 2 ff. Cf. Stanisław GRODZISKI, *W obronie czci niewieściej. Szkice z dziejów kultury prawnej*, Cracow 2000 (2nd ed.).

33 Cf. E. A. FOYSTER, *Manhood in Early Modern England*; S. D. AMUSSEN, *An ordered society*, pp. 99–104; U. RUBLACK, *The Crimes of Women*.

even pose a threat to her life. On the other hand, insults and curses were primary weapons of women, who used them against each other as well as against men. In the case of men, insults directed at them usually alluded to typical anti-social offences and infringing upon social norms, which posed a threat to the community larger than the family itself – e.g. thief, ruffian, drunk, blasphemer, scoundrel. Therefore, men and male “infamy” were defined from the point of view of their actions that were detrimental to the public interest, while women were defined through sex. If there were any insults involving sexuality thrown at men, they concerned indirectly their relations with women – mothers or wives – e.g. son of a whore (*kurwi syn*) or cuckold (*rogacz*). As has been mentioned above, the insults frequently questioned good reputation and moral conduct, emphasized the illegitimate parentage of slandered individuals – bastard (*bękart, bękartka*) –, their belonging to a broadly despised community – filthy Jews (*parchy żydowskie*), or compared them to animals – musty dog (*pies opleśniały*). One example is the dispute between Jakub Bogdanowicz, an Armenian townsman and merchant, and Jan Kaczorowski, also a townsman and sword-bearer (*miecznik*) from Brody, about Kaczorowski’s wife, Anna, stating publicly that Bogdanowicz’s wife was not her father’s legitimate daughter, but a “bastard”, and accusing her of indecent conduct before marriage. Since the witnesses did not attend the trial and Kaczorowska swore her innocence, the court ordered both parties to maintain silence.³⁴

Ruling in the cases of defamation was quite troublesome, as both the defendants and the plaintiffs rarely admitted to starting the dispute and who was the first one to throw insults at their partner or neighbour. In such cases, once again, both men and women appeared as plaintiffs. In the case of women, however, the accusations were usually more serious, since – as has been mentioned before – they touched upon private matters, intimacy and morality, and occasionally also such serious crimes as witchcraft or infanticide. One example is the case of Jan Baczyński, a shoemaker and resident of Brody, who claimed that Anna, married to Daniel, a coppersmith, “insulted the plaintiff and his wife in the tavern without any reason, saying that she was not an honest woman, but a whore, because when she was still a girl she had a bastard, which she personally buried in the ground behind the hill”.³⁵ This was a serious double accusation of immorality and infanticide. After hearing “honest and reliable people, it turned out that the wife of Daniel, the coppersmith, spent every Sunday drunk in the tavern dancing, shouting, and insulting both the plaintiff’s wife and her sister Maksymowa, calling them whores...”.³⁶ The witnesses did not confirm

34 The case of Bogdanowicz v Kaczorowski, 8 October 1727, Court records of the castle court (*sqd zamkowy*) at Brody 1724–1730, Stefanyk, fond 5, sec. 1, ms. 6279/II, n. pag.

35 The case of 28 October 1728. Ibidem, n. pag.

36 Ibidem.

the accusations, therefore, the court ruled that “*all this had been said out of drunkenness and her uncontrollable, bad mouth, unjustly and dishonestly*”. And although she deserved a solid punishment, the court sentenced her to six months in the tower.³⁷ Kazimierz Kozą’s wife also committed public defamation against her neighbour Głowacki and his wife, calling them “*that whore’s son, boorish son, and that Jewish whore*”.³⁸ The court of aldermen (*sąd rajecki*) at Grodzisk Wielkopolski that tried the case ordered Kazimierz’s wife to publicly withdraw her calumnies at the town hall and fined her 9 *grzywny*, while her husband was sentenced to spending two days in the town hall prison. A brotherly conflict between Tomasz and Maksym Sokołowski reached a similar conclusion after Tomasz accused Maksym of invading his house and beating his servants, and rebuked his brother for having brought a woman, formally “*a housekeeper, whom he keeps as a whore, living with her and acting as if she was his wife, while his own married wife lives in Słuck*”.³⁹ Failing to abide by the sixth commandment was punishable with particular severity by the canon law and was considered a grave sin. Therefore, accusations such as the above could entail tragic consequences should the judges prove particularly inquisitive.⁴⁰

Often the underlying reason for family disputes were unresolved property issues – unsettled dowry matters, outstanding inheritance claims, or ongoing financial disputes, which involved the entire family, both close and extended. A good example is the case of Teresa Żukowa, a resident of Lviv, who sued her son-in-law Krzysztof Caban, a butcher from Lviv, for insulting and beating her. The reason behind the assault was unpaid dowry. Żukowa claimed in court that she had not promised Caban a dowry, but to “*give away her daughter with a certain amount of money according to my capacity and my modest estate, and I gave him what I could*”.⁴¹ She even lent him some money, but she quickly took it back because of his inappropriate treatment towards her – not only had he insulted her, tore her clothes on her, and blocked her way while drunk, but he also beat his wife, threw her out of the house in the middle of the night, and scattered her belongings on the street. However, when he broke into Teresa’s house drunk, threatening her with a whip, she gave as good as she got “*and I hit him first across the face*”.⁴² According to Krzysztof’s explana-

37 Ibidem.

38 The case of Głowacki v Kozą, January 1725. Court books at Grodzisk Wielkopolski, BOss., ms. 1518/II, p. 31 (DBC).

39 The case of 7 October 1727. Court records of the castle court (*sąd zamkowy*) at Brody 1724–1730, Stefanyk, fond 5, sec. 1, ms. 6279/II, n. pag.

40 Krzysztof SZCZYGIELSKI, *Terminologia odnosząca się do konkubinatu w polskim ustawodawstwie synodalnym XII–XVIII wieku*, in: Adam Lityński – Piotr Fiedorczyk (eds.), *Miscelanea Historico-Iuridica*, vol. 6, Białystok 2008, pp. 27–40.

41 The case of Teresa Żukowa v Krzysztof Caban, Lviv, June 1714. Minute books of the mayor’s court (*sąd wójtowski*) at Lviv, CPAH Lviv, fond 52, sec. 2, case 560, pp. 40–41, no. 48.

42 Ibidem, p. 40.

tions, it was his wife's arrogant attitude that triggered the altercation with his mother-in-law. He argued that his wife overstayed at her mother's and when he complained about that, she mocked him and his financial condition saying – "*and what have I found at your house, only two dogs and nothing else*"⁴³. The court ruled in favour of Żukowa, considering unacceptable the behaviour of Caban, who "*tussled his mother-in-law and tore her clothes on her*", and granted her 3 *grzywny* in damages. Unfortunately, the court's ruling proved inefficient and shortly afterwards Krzysztof Caban once again beat his wife. He explained that she would not cook him meals on time nor do what she was told, so first he struck her with a whip and then went to town to get drunk, "*and once I came back home I hit her with the bridle, but without wounding her*".⁴⁴ This time the judges saw the blame on both sides and advised the mother-in-law not to let her daughter overstay at her house nor indulge her excessively, as this could lead to marital disputes. Another case involved Eliaz Semenowicz, who sued his own brother Jan Semenowicz and his two sisters – Mariuszka, a saddler, and Oryszka Żmuryczka – for defamation, invading his house, and beating his wife.⁴⁵ However, it turned out that it was Eliaz who having argued with his brother Jan "*shamed and dishonoured his mother Janowa Sztocka with indecent words*", tried to hit Jan, and provoked a family brawl during which his wife hit her mother-in-law, leaving her with "*a bloody mark on the forehead wider than a talar coin, and a bloody nose*". In reply, Mariuszka started throwing pots and hitting Eliaz's wife. The court found Eliaz guilty and sentenced him to one week of imprisonment in the tower, and ordered him to donate two pounds of wax to the church. Just in case, all the remaining participants in the brawl were punished too.⁴⁶ The case of Agnieszka Tyszyńska and Anna Andrzejowa Lepiarka concerning defamation and assault could entail even more serious consequences. Lepiarka called her opponent "*a whore and a witch*", after which she took a piece of oak wood and hit Tyszyńska "*in the face, nearly knocking out her teeth*", and then she threw her to the ground, sat on her, and was beating and tussling her until they were split. Forensic examination showed marks and bloody bruises on Tyszyńska's body, and the court decided to ignore the accusation of witchcraft.⁴⁷

Among court cases one could also find repeated offences against marriage, with spouses accusing one another of destruction of marriage and domestic violence, not shying away from sensitive subjects. A frequent cause for the use of physical violence or defama-

43 Ibidem.

44 The case of Klara Caban v Krzysztof Caban, Lviv, August 1714. Ibidem, pp. 56–57, no. 65.

45 The case of Eliaz Semenowicz v Jan Semenowicz, 28 September 1729. Court books at Grodzisk Wielkopolski, BOss., ms. 1518/II, pp. 95v–96 (DBC).

46 Ibidem.

47 The case of Anna Tyszyńska v Anna Lepiarka. Court books at Grodzisk Wielkopolski, BOss., ms. 1518/II, p. 289.

tion were offences against marital fidelity, namely adultery⁴⁸ and bigamy. A certain Jan Kłyeh from Orzeczna, being legitimately married but “*disregarding his marital vows and faithfulness in marriage*”, abandoned his wife and remarried, by which “*he committed a grave sin against the divine law and caused moral outrage among many people*”. His crime could have serious social consequences, as it went against the law and the fundamental moral principles, therefore, the court sentenced him to death by decapitation. Unexpectedly, the first wife and some “*respectable people*” interceded on behalf of the bigamist and the court decided to spare his life, changing his punishment to 70 lashes and banishment from the town along with his first wife.⁴⁹ Another example was the case of Andrzej Orzełek, who broke marital vows, abandoned his legitimate wife, and wandered through the world, while his wife “*developed a penchant for promiscuous life*” and started living with a certain Jakub Punk, which many people could have found quite outrageous.⁵⁰ The very same Punk was sentenced to 70 lashes and banished from the town for “*ignoring the Lord’s commandment Thou shall not covet your neighbour’s wife*” even though he knew that her legitimate husband was alive, while the Orzełek couple had to atone for their sins lying flat on the church floor, serving as a cautionary example to their neighbours. The content of court rulings indicates that the moral aspects of the offences committed were an important factor in imposing punishment.

Among relatively frequent cases of degradation of marriage due to the participation of third parties one may find not only offences against marital fidelity, adultery, or physical violence, but also the interference of other family members, mothers/mothers-in-law in particular, meddling in the couple’s private affairs. Therefore, one may presume that the origins of the bad mother-in-law stereotype go back to remote times. Indeed, attempts at influencing the actions of married children were quite common. Mothers-in-law often tried to control their married daughters, especially when they were very young, while in the case of married sons their mothers controlled the behaviour of their sons’ wives. When Magdalena Sidorowicz filed charges against her son Wojciech for insult and battery, it was soon unveiled that the real reason behind the dispute were the insults that Magdalena threw against the detested daughter-in-law. Wojciech complained before the judges that his mother insulted his wife calling her a “*half-witted windbag*” (*gęglawa niedorobiona*). Despite the above and in order to emphasize the parental power and authority, the court ordered the son to apologise to his mother and to fear “*the Lord’s retribution for not re-*

48 K. SZCZYGIELSKI, *Terminologia odnosząca się do konkubinatu*.

49 The case of Jan Kłyeh, 1723. Court books at Grodzisk Wielkopolski, BOss., ms. 1518/II, pp. 22v–23 (DBC).

50 The case of Andrzej and Magdalena Orzełek, September 1723. *Ibidem*, p. 15.

specting his Mother, for the Lord commanded to honour thy Father and thy Mother”.⁵¹ However, shortly afterwards the matters took a different turn and Wojciech was brought once again before the court, this time for beating his wife and her mother, although he insisted that he was acting in self-defence, because his mother-in-law was hitting him on the head with a pot.⁵² The judges, obviously tired of the family’s squabbles, admonished both sides, sent Sidorowicz for a few days to prison, and ordered his wife to go back home and mind her business. As to the mother-in-law, she was told not to meddle in the married couple’s affairs and not to stir her daughter’s anger. What is interesting is that in the cases of repeated domestic disputes the court used to call neighbours as witnesses of the relations existing between the spouses. This underscores the importance of social ties within the group of people (a town or a village) and the disastrous consequences of a potential breakup of marriage, which could affect the entire community, “infected” by such bad example. The importance that the judges gave to maintaining public order, patriarchal social forms, and – above all – the inviolability of marriage, as well as maintaining mutual respect between the spouses were clearly reflected in the ruling pronounced in the dispute between Katarzyna and Paweł Grzycki, burghers from Lviv, whose disputes shocked and upset the neighbours. Paweł accused his wife of treating him like a farmhand, refusing to live together, and “*practically tyrannizing him*”, while Katarzyna accused her husband of neglecting the household and not providing for the family, but instead demanding food and drink, wandering from bar to bar with his friends, insulting her, her mother and children from the first marriage, and supporting his parents instead of working along her side to support their family. The judges warned the Grzycki couple that their “*shameful and undignified*” relationship set a bad example to the community, and that they should stop arguing and start living in mutual love and harmony.⁵³

The problem of violence tended to spread on to the larger community, extending beyond the limits of the household and engaging the neighbours. Violence towards the neighbours was in fact a form of internal violence, considering that the life in that time was confined to small spaces, especially in towns. Conflicts between neighbours usually revolved around the issues of property, professional or commercial rivalry, minor offences such as theft, appropriation, fraud, and disturbing the peace and order of the neighbour’s property, but they could also consist in a series of minor issues that occasionally would become serious and finally end up in court. Sometimes it was difficult to determine

51 The case of Magdalena Sidorowicz v Wojciech Sidorowicz, Lviv, 10 July 1715. Minute books of the mayor’s court (*sąd wójtowski*) at Lviv, CPAH Lviv, fond 52, sec. 2, case 560, p. 134, no. 135.

52 The case of Franciszkowa Wicińska v Wojciech Sidorowicz, Lviv, 4 September 1715. *Ibidem*, p. 141, no. 143.

53 The case of Paweł Grzycki and Katarzyna Grzycka née Bartoszewicz, Lviv, June 1703. Court books of the nobility court (*sąd grodzki*) at Lviv, CPAH Lviv, fond 52, sec. 1, case 561, pp. 625–626.

the real reason for the disputes between neighbours, since the uncompromising attitude of both sides would not allow to settle the conflict amicably. A “wrong” look or a small insult would suffice to exacerbate the dispute. Then it would come to scuffles, blows, and even murders. Destruction of the neighbours’ property was a common occurrence, and was done either out of spite or in order to get retribution for the previously committed wrongs. Sometimes, conflicts would arise from envy or rivalry in craftsmanship or commerce.⁵⁴ In these cases once again aggressive behaviours were initiated by both men and women. One typical example is the case of the wife of Jakub Jasiński, a mason, who was beaten by their neighbour Jacenty Kisztun, a furrier from Brody. Accused of stealing and selling mead, “*Kisztun, a furrier, was roaming the streets drunk as a beast and assaulting women*”, whom Jasińska tried to defend.⁵⁵ Neighbours often arbitrated in domestic conflicts and fights, thus becoming parties in these disputes. The success of such informal arbitration depended largely on the arbiters’ social position and their esteem among the local community. Occasionally, instead of helping to reach an agreement, the arbitration would exacerbate the conflict even further, involving more people, or the aggression of the participants in the dispute would backfire against the peacemakers.

A separate issue was the “external” violence, resulting from the arrival of random aggressors – soldiers, muggers, bandits, *kup swawolnych* (i.e. lawless bands of runaway serfs, deserters, and impoverished nobility wandering the roads and living of theft and robbery), that is people from the dregs of society. During the Saxon era many acts of violence, sometimes quite drastic, were perpetrated by foreign or national armies. These acts of violence – plunder, arson, extortion by torture, rapes, and murders – were directed mainly against members of the lower classes, who did not have many possibilities of defending themselves. External violence did not spare the wealthier classes either, if they were not capable of ensuring their own security. The consequences of this type of violence included the increasing impoverishment of the robbed and often badly beaten or wounded people, who could not hope for any kind of justice.

54 See: B. POPIOŁEK, *Trudne sąsiedztwo. Przestępstwa z udziałem ludności żydowskiej w miejskich księgach sądowych XVIII wieku w kontekście antropologicznym*, Conference Speech, Cracow 27–28 XI 2013, “Cracow’s Jews 1795–1918. History. Culture. Heritage. Sources” (to be printed).

55 The case of Jakub Jasiński v Jacenty Kisztun, Brody, 9 June 1728. Court records of the castle court (*sąd zamkowy*) at Brody 1724–1730, Stefanyk, fond 5, sec. 1, ms. 6279/II, n. pag.

Jitka VOJTKOVÁ – Luboš KOKEŠ

Pardubičtí Židé a jejich náboženská obec do roku 1918

Abstract: The Pardubice Jews and their religious community to 1918

This study describes the Jewish settlement of Pardubice from the first mentions of their residence in primary sources in the early 16th century to the period of the First World War. The main emphasis was put on the establishing and development of the Jewish religious community in the first half of the 19th century, its subsequent institutional consolidation and the resulting influence of the growing Jewish population on the economic, social and cultural emancipation of the town of Pardubice at the turn of the 19th and 20th century. There is also a list of the most important companies and businesses, including the introduction of the local Jewish significant personalities.

Key words: the Jews – Pardubice – Jewish religious community – synagogue – education – entrepreneurship

Úvod

Následující studie si klade za cíl seznámit čtenáře s historií židovského osídlení Pardubic. Hlavní důraz bude kladen na popis vzniku a institucionálního zakotvení Židovské náboženské obce (dále ŽNO) ve druhé polovině 19. století a z toho plynoucího přínosu pro hospodářský a kulturní rozvoj města.

V poslední době můžeme sledovat zvýšený badatelský zájem o historii regionálních ŽNO či židovského osídlení v českých zemích a to nejen ve vztahu k soudobým dějinám a s nimi souvisejícímu fenoménu šoa.¹ Hlubší sonda do vývoje pardubické židovské ko-

1 Jedná se zejména o díla Blanky Rozkošné, která se od roku 1993 specializuje na regionální židovské dějiny, např. studie o dějinách Židů na Rokycansku (1997), ve Slavonicích (1999), Starém Hobzí (2000) a Čelákovcích (2004). Dále napsala práce Blanka ROZKOŠNÁ, *Židovské obce na Kladensku a Slánsku*, Kladno 2000; TÁŽ, *Židé na Kutnohorsku: Osídlení na kutnohorském venkově*, Kutná Hora 2008; Pavel JAKUBEC – Blanka ROZKOŠNÁ, *Židovské památky Čech*, Praha 2004. Z dalších autorů můžeme zmínit Jaroslava Klenovského, např. Jaroslav KLENOVSKÝ, *Židovské památky Brna. Stručná historie židovského osídlení Brna*, Brno 1993; TÝŽ, *Židovská čtvrť v Jemnici*, Jemnice 1994; TÝŽ, *Židovské památky Holešova*, Holešov 1999; TÝŽ, *Židovské památky Moravy a Slezska*, Brno 2002. Ze zpracování dějin Židů na lokální úrovni jmenujme např. práce o ŽNO v Kolíně, Liberci či České Lípě (Jaroslav PEJŠA – Ladislav JOUZA – Miroslava JOUZOVÁ, *Moje město Kolín. Židé v Kolíně*, Kolín 2010; Isa ENGELMANN, *Židé v Liberci: K dějinám obyvatel města pod Ještědem*, Liberec 2007; Marie VOJTÍŠKOVÁ, *Židé v České Lípě*, Libice nad Cidlinou 1999). Taktéž je nutné zmínit sborníky vydávané v rámci ediční řady *Židé a Morava*. Tyto výstupy jsou sestavovány z příspěvků přednesených na každoročních konferencích pořádaných od roku 1993 Muzeem Kroměřížska. Dále jde o publikaci Kateřina ČAPKOVÁ, *Češi, Němci, Židé? Národní identita Židů v Čechách*, Praha – Litomyšl 2005 či díla Arno Pařika zabývajícího se pražskými Židy. Ojedinělým výstupem je kniha Jana Županiče věnující se otázce židovské šlechty – Jan ŽUPANIČ, *Židovská šlechta podunajské monarchie: Mezi Davidovou hvězdou a křížem*, Praha 2012. Dalšími aktivitami jsou společné výstupy Židovského muzea v Praze a Institutu tereziánské iniciativy – např. projekt *Naši nebo cizí: Židé v českém 20. století*, jenž si klade za cíl vytvořit a integrovat do školních osnov nové výukové mate-

munity prozatím chybí.² To bylo jedním z prvotních impulsů pro vytvoření této studie. Původní záměr věnovat se pardubickým Židům, resp. jejich náboženské obci, v horizontu událostí nastalých po 1. světové válce autoři opustili v okamžiku, kdy zjistili, že neexistují relevantní historické monografie či regionální odborné studie pro období předválečné.³

Právě v něm však zažily Pardubice prudký hospodářský a průmyslový vzestup, při jehož utváření sehráli místní Židé díky svým podnikatelským a živnostenským aktivitám klíčovou roli. Jejich stopy můžeme vidět dodnes v podnicích jako je Paramo, v monumentální stavbě Automatických mlýnů bratří Winternitzů, fenoménu pardubického perníku, na židovském hřbitově či v označení čtvrti Židov.

Nejdříve se však místní židovská komunita etablovala v lokálních socioekonomických a kulturních poměrech. A právě tuto genezi se autoři rozhodli popsat na následujících

riály o dějinách Židů. Metodicky se zaměřuje na popis každodenního života židovských obyvatel, přičemž se snaží podávat jejich historii „zdola“ a nezaměřovat se pouze na „velká“ témata jakými jsou antisemitismus či holokaust. Viz *Naši nebo cizí: Židé v českém 20. století*, URL: <<http://www.nasinebocizi.cz/>> [cit. 2013-04-11].

- 2 V souvislosti se 70. výročím pardubických transportů židovského obyvatelstva do Terezína proběhla v prostorách Státního okresního archivu v Pardubicích (dále SOKA Pardubice) ve dnech 11. 10. – 9. 12. 2012 výstava o dějinách pardubických Židů od 16. století do současnosti. Na tuto akci se vázal cyklus přednášek *Pod hvězdou Davidovou: Židé na Pardubicku od 16. století po současnost* konaných v říjnu až listopadu 2012, věnující se vybraným kapitolám z dějin místního židovského osídlení.
- 3 Tématem pardubických Židů se doposud zabývalo jen málo autorů. Ze starších prací je to kvalitní pětitvázkové dílo profesora pardubické reálky Josefa Sakaře *Dějiny Pardubic nad Labem* (5 dílů rozdělených na 11 částí, které vycházely v letech 1920–1935), kde je místním Židům věnováno několik stran v části *Život náboženský do roku 1900*. Josef SAKAŘ, *Dějiny Pardubic nad Labem. Život náboženský do roku 1900*, díl III., část 1., Pardubice 1926, s. 112–125. Dále je nutné zmínit rukopis nacházející se v pozůstalosti významného představitele pardubických Židů, JUDr. Pavla Theina (o jeho osobě bude pojednáno níže), který je uložený ve Východočeském muzeu v Pardubicích. Tento dokument přibližuje historii místního židovského osídlení od 16. do 20. století. Autor vycházel zejména ze zmiňovaného díla J. Sakaře. Na mnoha místech textu však přichází se svými vlastními názory či hypotézami, které opírá o další prameny, ze kterých vycházel (např. židovské matriky, trhové knihy). Některé části textu pro nejmladší období jsou založeny také na vyprávění pamětníků a jeho vlastních vzpomínkách. Bohužel se ve Východočeském muzeu nedochovalo celé znění německého textu a z příslušného kartonu byla se vši pravděpodobností vyjmata a nevrácena ani jeho česká verze. Východočeské muzeum v Pardubicích (dále VČM Pardubice), Slavín pozůstalost – JUDr. Pavel Thein, sign. II/1026, kart. 3, *Die Pardubitzer Juden: Erzählung*. Stručně shrnula téma pardubických Židů Jitka Rychlíková k 55. výročí transportů do Terezína. Jitka RYCHLÍKOVÁ, *Židovská komunita v Pardubicích 1859–1942 k 55. výročí pardubických transportů do Terezína*, Pardubice 1997. Další publikací je trojjazyčná kniha od Renáty Růžičkové a Alžběty Langové *Stopy Židů na Pardubicku*. Publikace je zaměřena na celý pardubický region, z čehož vyplývá stručnější forma zpracování pardubické Židovské náboženské obce. Renáta RŮŽIČKOVÁ – Alžběta LANGOVÁ, *Stopy Židů v Pardubickém kraji*, Pardubice 2006. K doplnění informací mohou sloužit také údaje v regionálních periodikách, jakými jsou např. *Zprávy Klubu přátel Pardubicka* s jejich ediční řadou AB – *Zet Pardubicka* (např. *Židé na Pardubicku: Od historie k současnosti*, in: *Zprávy Klubu přátel Pardubicka* 1997, příloha k č. 9–10). V případě použití těchto publikací je však nutná opatrnost při přejímání informací – vše je potřeba důsledně srovnávat.

stranách. Sledována bude od prvotních pramenných zmínek o usazování Židů na pardubickém panství v 16. století až do konce 1. světové války. Události předcházející druhé polovině 19. století však nebudou tvořit stěžejní část studie. V této fázi budou představeny spíše obecné trendy, kterými se řídila jednotlivá nařízení či normy zabývající se židovským obyvatelstvem v našich zemích. Následně, na několika konkrétních událostech, autoři přiblíží jejich působení v místních poměrech.

V další části studie bude popsán vývoj po revolučním roce 1848 a podán ucelený obraz vytvoření a formování pardubické ŽNO, včetně zachycení významných událostí ze života zdejších Židů, jakými bylo zajištění vyučování, náboženských rituálů či správních a spolkových záležitostí. Nebude chybět ani popis vzniku a fungování významných židovských podniků a živností. Teprve kvalitní život v jednotné a fungující náboženské obci dal předpoklady pro vzestup místní židovské komunity včetně významných osobností, které se podílely na hospodářské a kulturní emancipaci Pardubic přelomu 19. a 20. století. Tento vývoj byl přerušen až v období nacistické okupace. Poměry nastalé po 2. světové válce již neumožnily, aby obnovená ŽNO dosáhla své předchozí úrovně a činnosti.

Omezený rozsah studie neumožnil autorům zaměřit pozornost na celý pardubický region, proto je práce teritoriálně vymezena městem Pardubice s nutnými přesahy. Jelikož je text dílem historika a religionistky, bude na mnoha místech patrný interdisciplinární přístup k tématu. Oba autoři pevně věří, že následující řádky budou přínosem k poznání fenoménu pardubického židovského osídlení.

Židovské osídlení českých zemí ve středověku

Počátek dějin Židů v Čechách a na Moravě datujeme do období raného středověku. Nejstarším obecně přijímaným dokladem o jejich zdejším pobytu je písemná zpráva arabsko-židovského kupce a diplomata Abrahama ben Jakoba, řečeného al-Israili, z let 965–966, který se zmiňuje o židovských obchodnících působících v Praze.⁴ Jejich osada se zřejmě nacházela v blízkosti knížecího tržiště při Pražském hradu.⁵

Do poloviny 12. století žili na českém území svobodně. Živili se převážně obchodem s kožešinami, obilím, vlnou, voskem, cínem, sukнем, dobyt看em, koňmi nebo otroky. Do země dováželi také exotické spotřební zboží, drahé látky, šperky, zbraně, sůl, víno a ori-

4 Staršími doklady jsou přípis solnohradského biskupa Arna pro počátek 9. století a tzv. raffelstenský celní a plavební řád Ludvíka VI. z let 903–906, ve kterém je nařizováno Židům přicházejícím na Moravu platit clo ve výši jednoho denáru. Oba tyto dokumenty jsou však dodnes předmětem sporu.

5 „Město Frága [Praha] je vystavěno z kamene a vápna a je největším městem co do obchodu. Přichází sem z města Kráková Rusové a Slované se zbožím. A z krajín Turků muslimové, židé a Turci rovněž se zbožím a obchodními mincemi. Ti vyváží od nich otroky, cín a různé kožešiny.“ Jiří FIEDLER, *Židovské památky v Čechách a na Moravě*, Praha 1992, s. 5; Tomáš PĚKNÝ, *Historie Židů v Čechách a na Moravě*, Praha 2001, s. 11–12.

entální koření. Usazovali se v místech konání významných trhů při panovnických sídlech. V Čechách hlavně v pražském podhradí a okolí Vyšehradu, na Moravě se nejdříve objevili v Brně a Olomouci.

Událostmi, které nastartovaly soustavný proces diskriminace a segregace Židů ve středověké společnosti, byly křížové výpravy a výsledky zasedání IV. lateránského koncilu (1215). V jejich důsledku došlo k zákazu společného soužití s křesťany. Byly založeny církevní řády dominikánů a františkánů za účelem potlačování sektářství a šíření „jediné pravé víry“. Židé se nadále směli usazovat jen ve vyhrazených a uzavřených čtvrtích. Společně s principy týkajícími se řešení otázky existence Židů uvnitř křesťanské společnosti, obsaženými již dříve v tzv. teorii svědeckého lidu,⁶ vedla tato nařízení k téměř naprostému ekonomickému a společenskému oddělení Židů od ostatního obyvatelstva.⁷

Kromě rozhodnutí IV. lateránského koncilu upravil postavení Židů v českých zemích také dokument *Statuta Judaeorum* vydaný Přemyslem Otakarem II. na základě předchozích nedochovaných privilegií Václava I.⁸ Principy dané tímto výnosem určovaly jejich postavení v podstatě až do konce 18. století, v některých případech do poloviny 19. století. Židé se tak stali trpěnou součástí středověké společnosti, panovnickou doménou zajišťující vladaři příjmy z odvádění speciálních daní.⁹

Po vytlačení do ghatt bylo Židům přikázáno nosit zvláštní oděv či označení na šatech. Nesměli se zabývat „nejčestnější“ rolnickou prací a většinou řemesel. Byl jim zamezen přístup do cechů.¹⁰ Naopak jim na základě rozhodnutí II. lateránského koncilu (1139) byla povolena obchodní činnost. Na rozdíl od křesťanů se mohli věnovat pohrdanému peněžnictví a půjčkám na úrok.¹¹

Ve 14. století se stali Židé cílem mnohačetných pogromů. Tato situace souvisela se vzrůstajícím náboženským antagonismem prohloubeným v důsledku hysterie vyvolané

6 Teorie se pokoušela zdůvodnit existenci Židů uvnitř křesťanské společnosti. Základní teze spočívá v tom, že křesťanství je teologickým dovršením a zároveň překonáním židovství. Židé jsou podle této teorie nositeli živého svědectví odkazu Starého zákona, ale také viny za ukřižování Krista a odplaty za tuto vinu.

7 Jiřina ŠEDINOVÁ, *Židé v Čechách a na Moravě*, Praha 1997, s. 36; Blanka ROZKOŠNÁ – Pavel JAKUBEC, *Židovské památky Čech: Historie a památky židovského osídlení Čech*, Brno 2004, s. 7.

8 Statuta představovala 32 paragrafů vymezujících vzájemné postavení Židů a křesťanů v trestní, majetkoprávní a soudní rovině. Král zaručoval Židům ochranu majetku, svobodu náboženského života a pohybu včetně povolení peněžního obchodu. Oni mu za to odváděli daně a půjčovali peníze. Útok na Židy byl chápán jako útok na královskou komoru. Privilegia také zaručovala výraznou autonomii židovských obcí ve věcech správních a soudních. T. PĚKNÝ, *Historie Židů*, s. 23.

9 Jan KŘEN, *Dvě století střední Evropy*, Praha 2005, s. 134.

10 Židovská řemeslná činnost nebyla nikdy zcela potlačena. Probíhala však uvnitř ghatt, přičemž svým zaměřením reagovala na místní poptávku. Nejčastějšími profesemi bylo řeznictví, krejčovství, ševcovství, truhlářství apod.

11 Gerald MESSADIÉ, *Obecné dějiny antisemitismu: Od starověku po dvacáté století*, Praha 2000, s. 136; J. KŘEN, *Dvě století*, s. 134.

šířením dýmějového moru a vizí příchodu posledního soudu. Do života českých Židů se zapsaly černým písmem Velikonoce roku 1389, kdy se pražská židovská obec stala terčem jednoho z nejkruťejších pogromů za starého režimu. Pod záminkou údajného znesvěcení hostie zaútočil početný dav na židovské obyvatele Prahy. Více jak 3 000 jich bylo zavražděno. Tento počet se prakticky rovnal veškerému obyvatelstvu tehdejšího pražského ghetta.¹²

V druhé polovině 15. a počátku 16. století došlo k významnému předělu v životě českých Židů. Postupující zmírnění kanonických nařízení uvolnilo křesťanům ruce v otázce peněžního obchodování. Židé začali postupně ztrácet svoji výhradní finanční funkci a museli hledat uplatnění v řemeslné výrobě a obchodování se zbožím. Oslabování panovnické moci za Jagellonců, snahy svobodných měst o vyhnání Židů ze svého území společně s podnikatelskými aktivitami jednotlivých šlechticů při zakládání nových poddanských domén vedly k pozvolné migraci Židů z královských měst na jednotlivá panství. Zde se mohli, díky vrchnostenské podpoře, věnovat řemeslné a obchodní činnosti ve svobodnější atmosféře, než tomu bylo v konkurenčním prostředí městských cechů. Právě v tomto období začínají dějiny Židů v pardubickém a chrudimském regionu, přičemž jedny z nejstarších osídlení jsou doloženy ve Vysokém Mýtě (v první polovině 14. století)¹³ a Heřmanově Městci (v polovině 15. století).¹⁴ Na počátku 16. století již můžeme najít podnikavé židovské rodiny v poddanských městech a vesnicích téměř všech krajů.¹⁵

První zmínky o Židech v Pardubicích v 16. století

První zmínka o židovském osídlení Pardubic pochází z počátku 16. století.¹⁶ V nejstarším dochovaném panském urbáři z roku 1506¹⁷ je ve vnitřním městě zmiňován Žid nazýva-

12 B. ROZKOŠNÁ – P. JAKUBEC, *Židovské památky*, s. 7; Lucie NIEBAUEROVÁ, *Historie židovského obyvatelstva v českých zemích*, URL: <<http://www.praguecityline.cz/tematicke-trasy/zhidovska-praha/historie-zidovskeho-obyvatelstva-v-ceskych-zemich>> [cit. 2013-03-15].

13 Jiří FIEDLER, *Židovská komunita v Luži v 16.–18. století*, in: Emil Voráček (ed.), *Luže v dějinách. Od počátku středověku do 17. století*, Luže 2010, s. 173.

14 Na počátku 16. století je v Heřmanově Městci doložena již dosti početná židovská komunita. V roce 1570 zde můžeme nalézt 10 židovských rodin. První historická zmínka o jejich obci pochází z roku 1591 z doby vlády Jana Jetřicha ze Žerotína (1591–1593). Jaromír KABELÁČ, *Židé a židovské památky v Heřmanově Městci*, Heřmanův Městec 1992, s. 1; Karel KUČA, *Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, II. díl, Praha 1997, s. 67; J. FIEDLER, *Židovské památky*, s. 67.

15 T. PĚKNÝ, *Historie Židů*, s. 52.

16 První zmínka o poddaných Židech pana Viléma z Pernštejna pochází se vši pravděpodobností z roku 1490. Tehdy se Jan Mayer, mistr židovský Království českého a Markrabství moravského, zavázal platit Vilémovi z Pernštejna 50 zlatých uherských za ochranu pro všechny poddané Židy z Moravského markrabství. František, DVORSKÝ, *Listinář pana Viléma z Pernštejna z let 1304–1521*, in: *Archiv český* 16, 1897, s. 367.

17 Nejstarší zápisy v pardubickém urbáři vznikly na počátku roku 1506, kdy panství vlastnil Vilém z Pernštejna. Údaje pro městskou část prošly několika revizemi v letech 1507, 1514 a na přelomu let 1515–1516. K zápisům byl využíván až do Vilémovy smrti v dubnu 1521, kdy ho nahradil urbář nový.

ný Kapřík. Zprvu bydlel v některém ze sedmi domů mezi severozápadním rohem náměstí a kostelem sv. Bartoloměje v ulici ústící na náměstí. Z této nemovitosti byl povinen odvádět feudální rentu 1 groše českého ročně společně s dvěma dny robotních povinností. Kapřík patřil s největší pravděpodobností do skupiny zámožnějších měšťanů, neboť po rozsáhlém požáru města dne 31. července 1507 přesídlil do domu řadícího se k okruhu dražších nemovitostí v nově rekonstruované Bartolomějské ulici.¹⁸ Zde bydlel v roce 1514 v jednom ze tří dokončených domů.¹⁹ Jeho pobyt ve městě můžeme doložit ještě v roce 1525.²⁰

Dalšího nejmenovaného Žida uvádí záznam revize urbáře z roku 1507. Jeho bydlištěm byl jeden z domů podél městské hradby u kostela sv. Bartoloměje. V roce 1514 je zřejmě tentýž Žid zmíněn „v baště mezi branami“ (dnes Bělobranské náměstí).²¹

V důsledku ekonomických stimulů daných dynamickým rozvojem pardubického panství za Pernštejnů, všeobecné podpoře řemesel, náboženské toleranci a ochraně zaznamenáme postupně se navyšující počty Židů v jejich rezidenčním městě. Před rokem 1518 se přistěhoval Abraham a jeho žena Debora.²² Díky majetkovým převodům zapsaným

V něm se příslušná pardubická městská část bohužel nedochovala. Petr VOREL, *Nejstarší urbář pardubického panství a jeho vypovídací hodnota o vývoji města Pardubic v letech 1506–1515*, in: Informační zpravodaj Klubu přátel pardubického muzea a Historického klubu – pobočka Pardubice, příloha 1990, s. 1–11.

- 18 Žid Kapřík se vyskytuje také v první písemné zmínce o židovském osídlení nedaleké Chrudimi. Dne 30. října 1511 koupil od jistého Michala Drůšla tři pruty role za 67 kop grošů. V Chrudimi, ve které nebyl trvale usazen, figuruje také v dalších obchodních transakcích. Je vysoce pravděpodobné, že pardubický a chrudimský Kapřík je jedna a tatáž osoba. Alžběta LANGOVÁ – Renáta RŮŽIČKOVÁ, *Využití pramenů k dějinám chrudimských židů*, in: Židé v Čechách. Sborník ze semináře konaného v říjnu 2006 v Liberci, Praha 2007, s. 141–142.
- 19 Josef Sakař uvádí dvě místa Kapříkova pobytu ve městě. Ve 3. díle svých *Dějin Pardubic* zmiňuje, že Kapřík měl okolo roku 1507 grunt v ulici U Brány (Mejtské, Bílé, později Arnoštově, dnes Sv. Anežky české). Srov. J. SAKAŘ, *Dějiny Pardubic nad Labem*, III/1, s. 113. Později Sakař napsal, že Kapřík žil v roce 1507 v Bartolomějské ulici v čísle popisném 87. Tento dům však nebyl dostaven až do roku 1526. Sakař předpokládal kontinuitu Kapříka s Majerem Židem, který držel dům č. p. 87 v letech 1531–1538. Josef SAKAŘ, *Dějiny Pardubic nad Labem. Soupis domů městských*, díl IV., část 2, Pardubice 1930, s. 161; srov. též Petr VOREL, *Popis města Pardubic z roku 1514*, in: Zprávy Klubu přátel Pardubicka 1989, č. 9–10, s. 213. Na Sakařovu reinterpetaci místopisu prvního urbáře se v tomto případě nelze spolehnout. Spolehlivější údaje u něj můžeme nalézt až od poloviny 16. století. O problematice Sakařova místopisu viz Petr VOREL, *Knihy rudé města Pardubic (regesta z let 1515–1585)*, in: Informační zpravodaj Klubu přátel pardubického muzea a Historického klubu – pobočka Pardubice, příloha 1987, s. 1–2. Sakařův omyl přejali i další autoři viz *Pod hvězdou Davidovou: Židé na Pardubicku od 16. století po současnost*. Katalog z výstavy k 70. výročí pardubických transportů do Terezína pořádané ve dnech 11. 10. 2012 – 9. 12. 2012 v SOKA Pardubice, s. 2; J. RYCHLÍKOVÁ, *Židovská komunita*, s. 1.
- 20 P. VOREL, *Nejstarší urbář*, s. 12–24, tabulka č. 1, zápisy č. 66 a 71; TÝŽ, *Knihy rudé*, tabulka BI vnitřní město 1515–1561 (1563), záznam č. 112.
- 21 Celá položka urbáriálního zápisu byla v roce 1507 písařem přeškrtnuta. Je vysoce pravděpodobné, že se nejmenovaný Žid musel přestěhovat v důsledku požáru v červenci 1507. Bohužel ani na tomto podkladě ho nemůžeme s jistotou ztotožnit s Židem bydlícím v roce 1514 na dnešním Bělobranském náměstí. P. VOREL, *Nejstarší urbář*, tabulka č. 1, zápisy 116 a 119.
- 22 J. SAKAŘ, *Dějiny Pardubic nad Labem*, III/1, s. 112.

v dochované trhové knize dále identifikujeme ve městě židovské muže (v některých případech celé rodiny) Achase z Vídně (1519), Šalamouna (1523), Koláře (1523), Majera (1525), Chazima (1525), Chayima Mečíře (1528) s ženou Ester, dcerou Rachnou a synem Jakubem, Manacha či Maňase Mečíře, Izáka, zetě Chayima Mečíře (1534), Fukse (1536), Jelena (1537), Šťastného, Šepse (1538) a Faltýna (1557).²³

Místní Židé se živili zejména jako kramáři, ale společně s Němci se věnovali také barbírství, jirchářství, kovářství, lazebnictví, vysoce ceněnému mečířství,²⁴ dále pasířství, sklenářství a zlatnictví.²⁵ Z kramářů to byli v první polovině 16. století se vši pravděpodobností zmiňovaný Abraham a Achas z Vídně. Dále Chayim a jistý Markvart, který se však z města odstěhoval.²⁶

V září 1541 vyhlásil český zemský sněm vypovězení všech Židů ze země. Jako záminka posloužilo nařčení ze způsobení požáru Hradčan dne 2. června 1541, tradiční pomlavy z páchání rituálních vražd včetně trávení studní a nově i špionáž ve prospěch Turků. Téměř všichni Židé z Čech byli nuceni emigrovat (na Moravě byla situace poněkud jiná). Byl jim zaručen bezpečný odchod za součinnosti vrchnosti a měst, přes jejichž území měly konvoje procházet. Židé opouštěli zemi s veškerým svým majetkem, což pochopitelně přitahovalo místní loupeživé bandy. Ani území východních Čech nebylo výjimkou.²⁷

Z důvodu potřeby peněz ve válce proti Šmalkaldskému spolku byl na návrh české komory vydán v roce 1545 všeobecný glejt, který Židům opět povoloval pobyt v zemi. Následná porážka stavovské opozice složené z nekatolické šlechty a většiny královských měst vedla k opětovnému ovládnutí židovského regálu panovníkem, čímž přestali být pro vrchnost jistým zdrojem příjmů a pro měšťany zůstávali nadále nežádoucími konkurenty.²⁸

23 Nejstarší trhová kniha je jednou ze tří součástí rozsáhlejší městské Knihy rudé z období let 1515–1585. P. VOREL, *Knihy rudé*, s. 3–4.

24 Pardubické dlouhé nože patřily k vysoce ceněným exportním artiklům. Byly vyráběny z dovezených polotovarů ve zdejších šlejfrnách (brusírnách). František ŠEBEK, *Historie a současnost podnikání na Pardubicku*. Část I, Pardubice 2000, s. 73.

25 Josef SAKAŘ, *Dějiny Pardubic nad Labem. Cechy městské*, díl V., Pardubice 1935, s. 4.

26 P. VOREL, *Knihy rudé*; srov. J. SAKAŘ, *Dějiny Pardubic nad Labem*, III/1, s. 112; tamtéž, V, s. 43–44 a 60–61.

27 Tyto zlodějské skupiny nebyly tvořeny jen profesionálními lupiči, ale také obyčejnými obyvateli vesnic a měst, kteří toužili po tučné kořisti. Jednou z takových loupeživých band byla i skupina mužů z okolí Náchoda, Nového Hrádku, Nového města nad Metují a Dobrušky, napadající Židy putující přes východní Čechy do Slezska a dále do Polska. V souvislosti se zadržením tří účastníků této skupiny (Jana Kršky, Jiřího Vodičky, krčmáře z Plesu, a Pavla, krčmáře z Nového Hrádku pod Frymburkem) byla odhalena také dílna na padělání peněz v Žampachu. František ŠEBEK, *Dva příběhy z kriminálního podsvětí – padělatelé peněz na hradě Žampachu a přepadání Židů v roce 1542*, in: *Theatrum historiae* 6, 2010, s. 285–308; VČM Pardubice, Slavín pozůstalost – JUDr. Pavel Thein, sign. II/1026, kart. 3, *Die Pardubitzer Juden: Erzählung*, s. 10.

28 V období oslabení panovnické kontroly židovského regálu za Jagellonců by se dalo postavení Židů označit za stav prozatímního trpění. Králové vydávali řadu rozporuplných nařízení, kterými reagovali na své okamžité politické a ekonomické potřeby. Vladislav Jagellonský podlehl v roce 1507 ná-

V roce 1560 bylo zadlužené pardubické dominium odkoupeno Ferdinandem I. od pánů z Pernštejna pro následníka trůnu arciknížete Maxmiliána a stalo se součástí komorních statků. Jedním z důsledků této změny bylo posílení rekatolizačních snah na panství. V roce 1589 za vlády Rudolfa II. přišlo první větší omezení týkající se života Židů ve městě. Dle rezoluce české královské komory se povoloval pobyt na panství pouze čtrnácti židovským rodinám, a to nejméně „*půl míle od města*“.²⁹ Tento zákaz byl zrušen počátkem 17. století.

Vyhnaní Židů z města v období druhé poloviny 17. století

Události Třicetileté války přinesly další výrazné změny do života českých a moravských Židů. Vraždění, pogromy, vydržování vojsk a s tím spojené daňové zatížení, které nemohl krýt omezený obchodní výnos, výrazně snížily počty židovských obyvatel na našem území. Tento úbytek byl záhy vyrovnán příchodem exulantů z Polska, Litvy, Běloruska či Ukrajiny, kteří v letech 1648 až 1658 utíkali zejména před řáděním kozáků Bohdana Chmelnického. Tito uprchlíci začali opět naplňovat válkou zbídačená města a vesnice.³⁰

Příchod nových židovských obyvatel se nevyhnul ani hospodářsky zdecimovanému pardubickému panství, které bylo díky své výhodné poloze postiženo neustálými průtahy vojsk. Počátkem třicátých let se na zdejším hospodářství neblaze podepsalo utáboření císařské armády Albrechta z Valdštejna. Dílo zkázy dokonaly v letech 1643 a 1645 švédské

tlaku části vyšších stavů a některých městských rad, obávajících se nežádoucí konkurence židovských obchodníků a řemeslníků, a nařídil vypovězení Židů ze země s jednoročním odkladem. Když si však uvědomil ekonomické důsledky svého jednání, od vypovězení upustil. V následujících letech musel ještě několikrát čelit podobnému nátlaku a stejná situace se opakovala i za vlády jeho syna Ludvíka. Postoje Ferdinanda I. vůči Židům byly také rozporuplné. Na jedné straně potřeboval jejich peníze, na druhé straně byl zapřisáhlým katolíkem. V roce 1557 byli Židé opět vyhnáni z Čech (situace na Moravě byla zase odlišná). Pro Židy to znamenalo každodenní nejistotu, kterou neutišily ani draze koupené krátkodobé ochranné glejty. Situace se uklidnila až s nástupem Maxmiliána II., který potvrdil Židům stará privilegia. Srov. T. PĚKNÝ, *Historie Židů*, s. 50–71.

29 J. SAKAŘ, *Dějiny Pardubic nad Labem*, III/1, s. 113.

30 Posílené venkovské židovské obce usilovaly o získání samostatného zastoupení. V roce 1659 dosáhlo Zemské židovstvo (Landesjudenschaft) uznání coby samostatná správní jednotka s nárokem na vlastní reprezentaci s právem rozpisu a vybírání daní. Mimoto měli pražští Židé svůj zemský rabinát a do pravomoci Zemského židovstva příslušely i záležitosti týkající se sňatků, právních a náboženských otázek. Do této doby patřily židovské komunity pod svrchované vedení pražské náboženské obce. Landesjudenschaft mohla díky vlastnímu řízení a samosprávě spravovat i menší židovské obce v regionech. Pro vedení východní části Čech byl ustanoven od roku 1691 do roku 1715 rabin Wolf Spira-Wedeles, kterého nahradil David Oppenheimem zastávající tuto funkci až do roku 1736. Následoval rabin Mojžíš Isaac Spira-Wedeles, který ve funkci setrval do roku 1749. Následně byla funkce zemského rabína (Landesrabbiner) nahrazena a systém se téhož roku pozastavil. Poslední snaha o obnovení organizace proběhla v roce 1850, kdy společenství kooperovalo s Pražskou židovskou obcí. Snahy o obnovení se v roce 1884 nezdařily a organizace se definitivně rozpustila. B. ROZKOŠNÁ – P. JAKUBEC, *Židovské památky*, s. 9.

oddíly. Vnitřní město se jejich útoku sice ubránilo, horší však byla situace na předměstí, které bylo z velké části srovnáno se zemí.³¹

V průběhu války docházelo k obviňování Židů z překážení křesťanskému obchodu a je vcelku logické, že se obyvatelé postižených oblastí bránili jejich přílivu a usazování. Objektem nevráživosti pardubických živnostníků a konšelů se stal židovský obchodník jménem Daniel Mojžíš, který se do města přistěhoval v roce 1636. Byl nájemcem císařského cla a ve městě získal podruží. Po léta se snažil ovládnout obchod s obilím a solí. Mezi pardubickými konšely a Mojžíšem se rozhořel ostrý spor. Konšelé vinili Žida ze spekulací se skupovaným obilím a cly. Dle jejich mínění si měl také za úplatek opatřit od bývalého městského písaře Tobiáše Kosíka glejt, zaručující mu sousedská práva.³² Mojžíš měl však mocné ochránce. Jednalo se o panského hejtmana Jana Purkharta Kordule ze Sloupna, který si od něho půjčoval peníze,³³ a českou komoru, již plynuly prostředky z židovských daní.³⁴

V dubnu 1641 poslala česká komora pardubickému hejtmanovi rozhodnutí, dle kterého povolovala Danielovi Mojžíšovi nadále zůstat v Pardubicích, neboť „[...] *purkmistr a konšelé města Pardubic v létu pominulým 1636, sedmého dne měsíce Marty, téhož žida pod ochranu práva svého a na jistý způsob proti auplatku přijali a jemu židovský obchod do vůle povolili. Přičemž my toho také zůstavujeme a zanecháváme, aby doložený žid v obci téhož města Pardubic až do další rezoluci JMC [Jeho Milosti Císařské – pozn. aut.]. Pokud se řádně chovati bude, jako podruh toliko bez zakoupení zůstávati, obchod svůj židovský,*

31 Za likvidaci předměstské zástavby nebyli zodpovědní pouze Švédové, ale také zdejší obyvatelé, kterým bylo ze strategických důvodů nařízeno domy zbourat a získaný materiál použit na opevnění města. Viz F. ŠEBEK, *Historie a současnost*, s. 32.

32 SOkA Pardubice, Archiv města (dále AM) Pardubice, Purkmistrovský úřad, inv. č. 729, kart. 1, příloha k rozhodnutí České komory ze dne 26. 4. 1641, ve které purkmistr a konšelé skládají repliku proti zprávě hejtmana ve věci Daniela Mojžíše (7. 3. 1641), srov. J. SAKAŘ, *Dějiny Pardubic nad Labem*, III/1, s. 115.

33 V květnu 1648 žádala česká komora městské radní o souhlas, aby mohl panský hejtman dát svůj zbořený dům i s pozemky k užívání Danielovi Mojžíšovi za 500 zlatých rýnských. O dva měsíce později došla představitelům města podobná suplika. Tentokrát žádali dědicové mezitím zemřelého hejtmana, Kryštof Kordule ze Sloupna a Jindřich Purkhart Kordule ze Sloupna, o souhlas, aby mohli nechat zmíněný dům k užívání D. Mojžíšovi z důvodu splacení dluhu 500 zlatých. Tento dluh nebyl vyrovnán ještě v roce 1657, soudě tak podle toho, že synové bývalého hejtmana museli české komoře opětovně sdělit, že vědí o dluhu svého otce a k jeho uhrazení nabízejí Danieli Mojžíšovi k užívání výše zmíněný dům. SOkA Pardubice, AM Pardubice, Purkmistrovský úřad, inv. č. 872, kart. 2.

34 Tamtéž, inv. č. 729, kart. 1, příloha k rozhodnutí české komory ze dne 26. 4. 1641, sepsaná hejtmanem Janem Purkhartem Kordulem ze Sloupna dne 18. 9. 1640, ve které české komoře oznamuje, že bere v ochranu Daniela Mojžíše Žida. Královská komora nechránila Židy z důvodu nějakého humánního přesvědčení, nýbrž zcela pro jejich hospodářskou moc. Pro úřad nacházející se v permanentní finanční tísní byly židovské finanční dávky nenahraditelným zdrojem příjmů. T. PĚKNÝ, *Historie Židů*, s. 93.

v věcech krámských suchých a drobných, bez utiskování a záhuby sousedův, odvedouce však též každého času všelijaké kontribuci a jiné daně.“³⁵

I přes dočasné uklidnění situace vedla tato aféra k tvrdšímu postupu proti novým židovským imigrantům.³⁶ Konšelé rozhodli, že Židé, nacházející se tou dobou ve městě a jeho okolí, zde mohou prozatím zůstat a provozovat svoje obchody pod podmínkou odvádění ročního poplatku 20 zlatých rýnských do městské pokladny.³⁷ Tento stav trval do konce roku 1645. Po zkáze pardubického předměstí švédskými vojsky byla postiženým židovským rodinám, jejichž otcové se jmenovali Šimon, Josef, David, Tobiáš, Lev, Abrahám Vokatý a Mojžíš Tejce, poskytnuta možnost krátkodobého pobytu coby podruhá ve vnitřním městě. Městská rada však svými nařízeními tlačila Židy k opětovnému vybudování nových domů na předměstí, ačkoliv bylo evidentní, že si to nemohou finančně dovolit.³⁸

Do této situace zasáhlo zostřené nařízení českého zemského sněmu, který v prosinci 1650 omezil práva a migraci židovského obyvatelstva. Od uvedeného roku směli Židé pobývat pouze tam, kde bylo jejich působení doloženo před 1. lednem 1618.³⁹ Nařízení také zakazovalo nájem mýt a cel. V březnu 1651 došla hejtmanovi rezoluce místodržících Království českého, ve které se oznamovala platnost prosincového usnesení, přičemž vrchnosti, které nechtěly na svých panstvích Židy trpět, musely ke své zprávě dvorské kanceláři připojit také jejich stanoviska.⁴⁰ V roce 1653 začala na panství pracovat berní komise, jejíž součástí byla také skupina vizitační, mající za úkol zachytit místní nábožensko-společenské poměry. Během tohoto šetření byl v Pardubicích zastihnut „*celník Daniel Mojžíš a jiní, časem příšedší Židé, v počtu 68 osob*“.⁴¹ Po ukončení šetření byl císařským naříze-

35 SOkA Pardubice, AM Pardubice, Purkmistrovský úřad, inv. č. 729, kart. 1, rozhodnutí české komory ze dne 26. 4. 1641; Tamtéž, inv. č. 731, kart. 1, opis rezoluce české komory ze dne 14. 10. 1643.

36 V tomto ohledu nebyly Pardubice jediným městem, které ve svých hradbách nechtělo trpět židovské obyvatelstvo. Podobná situace byla např. v Rakovníku, Litoměřicích, Lokti, Lounech apod. T. PĚKNÝ, *Historie Židů*, s. 88. Ke všeobecné nevoli z přílivu imigrantů jistě přispěla také morová nákaza, která postihla pardubické panství v roce 1650.

37 J. SAKAŘ, *Dějiny Pardubic nad Labem*, III/1, s. 117.

38 SOkA Pardubice, AM Pardubice, Purkmistrovský úřad, inv. č. 844, kart. 2, stížnost Židů hejtmanovi panství, že purkmistr a konšelé přikázali majitelům domů vypovězení židovských podnájemníků. J. SAKAŘ, *Dějiny Pardubic nad Labem*, III/1, s. 117–118.

39 Židé se přirozeně bránili odvoláním na starší privilegia. V důsledku kolize finanční a politické správy, které se nebyly schopné dohodnout, jakou formou má být nařízení realizováno, nakonec k žádnému většímu stěhování nedošlo. Platnost sněmovního rozhodnutí potvrdil v roce 1681 i Ferdinandův nástupce Leopold I., který však hraniční datum doložení židovského působení v dané oblasti posunul až do roku 1657, čímž prakticky uznal stávající stav. T. PĚKNÝ, *Historie Židů*, s. 89–90.

40 SOkA Pardubice, AM Pardubice, Purkmistrovský úřad – listy, inv. č. 843, kart. 2, rezoluce místodržících z 20. 3. 1651.

41 J. SAKAŘ, *Dějiny Pardubic nad Labem*, III/1, s. 118.

ním okamžitě odebrán nájem celního podnikání (např. právo skladu, průchod městem) ze židovských rukou.⁴²

Dne 13. června 1657 bylo správou panství, po předchozím souhlasu české komory, rozhodnuto vyhovět žádosti osmi Židů – Salomona Volfa, Salomona Mojžíše, Jonáše Veselského, Abrahama Vokatého, Josefa Poura, Davida Marka, Šimona Veselského a Daniela Mojžíše zřídit si na své náklady nové domky na Malém předměstí (dnes Bílém Předměstí).⁴³ Dovoz materiálu a samotnou stavbu měla provést obec. Ostatní Židé byli z města vypovězeni. Opětovně se rozhořel spor mezi konšely a Danielem Mojžíšem. Ten byl nakonec donucen v listopadu 1660 město opustit a po bouřlivé scéně na pardubické radnici se odstěhoval do Chrudimi.⁴⁴ Následně žádali představitelé města hejtmána panství, aby byl Daniel Mojžíš postaven před soud za urážky konšelského úřadu. Situace došla tak daleko, že konšelé odmítli realizovat stavbu všech židovských domů, odvolávající se na neochotu pardubických obyvatel poskytnout Židům stavební plochy na svých gruntech. Následně byli z města a předměstí vypovězeni všichni zbývající Židé, neboť „[...] město Pardubice ve svém položení velmi skromné jest a tento Daniel Mojžíš jako i ta celá rota židovská čím dál více se tu plemeniti snaží, nebo v ohrazení města v těch nejprůležitějších domích ze všech tří stran rynku nájmý sobě obrali...“⁴⁵

Pardubičtí konšelé poté požádali českou komoru, aby byla do městských privilegií, která se měla toho času opětovně konfirmovat, vložena doložka o vypovězení všech Židů z města.⁴⁶ Česká komora vyhověla žádosti dne 20. října 1661⁴⁷ a následně, dne 5. ledna 1662, potvrdil pardubická městská privilegia císař Leopold I., čímž vyloučil Židy a veškeré nekatolické obyvatelstvo z užívání bytů ve městě „[...] poněvadž žádný Žid nad pámeň lidskou, a předešle nikdá, a to ani v minulém, 1618 létu (kdež pokud kde tehdáž jací

42 Josef SAKAŘ, *Dějiny Pardubic nad Labem. Dějinný přehled města, zámku a býv. panství v letech 1648–1900*, I/2, Pardubice 1923, s. 137.

43 VČM Pardubice, Slavín pozůstalost – JUDr. Pavel Thein, sign. II/1026, kart. 3, *Die Pardubitzer Juden: Erzählung*, s. 22, srov. J. SAKAŘ, *Dějiny Pardubic nad Labem*, III/1, s. 119.

44 „[...] purkmistru před očima pěstí na stůl tlouci a šňupati se opovažoval a celý ouřad konšelský nešlechetně a nevázaně vedle svých jiných lehkomyšlných, židovských, a utrhavých řečí v jistém místě jízlivě a důtklivě za šelmy jisté znářkati se opovažoval.“ J. SAKAŘ, *Dějiny Pardubic nad Labem*, III/1, s. 119 a srov. též SOKA Pardubice, AM Pardubice, Purkmistrovský úřad – listy, inv. č. 880, kart. 2.

45 Tamtéž, inv. č. 881, kart. 1, purkmistr a rada píší v roce 1660 hejtmánovi panství, proč nevyzdvihují na předměstí domy pro Židy.

46 Tamtéž, inv. č. 883, kart. 1, žádost obce pardubické k prezidentu české komory, aby bylo do městských privilegií, než budou konfirmována, pojato i vystěhování Židů.

47 Tvorbě konceptu privilegií, která se měla předložit císaři, byl účasten také prezident české komory hrabě Aleš Vratislav z Mitrovic. Kladné vyřízení žádosti pardubických konšelů podmiňoval odstoupením některých krčem (do nichž pardubičtí dodávali pivo) zámeckému pivovaru. Dohoda nakonec stála měšťany 18 krčem a 1440 zl. rýnských výnosu ročně. J. SAKAŘ, *Dějiny Pardubic nad Labem*, I/2, s. 140–141.

Židé bydleli, tu také ještě dále se zdržovati, sněmem minulého 1650 léta v dědičném našem království českém držení, sobě propůjčeno mají) v dotčeném městě Pardubicích obytný nebyl, a osedlí, a oni Židé, teprve za časů minulých vojenských neřestí, pro lepší bezpečnost jich, v témž městě, samého toliko bytů, a to do vůle, a libosti jich pardubských žili, k těm pak domům, které jsou někdy na Malém předměstí, dotčeného města, někteří Židé od křestanů koupili a v naddotknutých vojenských časech v nedokonalou ruinu, a zkázu přivedené, a dílem do šancův, a fortificati pojaté byly a ostatní posavad pustý, a samé toliko místa zůstávají, právo své protože jsou peníze ty, které jsou na vystavení jim na témže předměstí na místě jich zřícených pustých jiných skrovných domků složili, zase vyzdvihli a od toho upustili i potratili, aby často psaného města, doložení Židé nyní i na časy budoucí prázdní byli a tu dáleji a víceji, jak v městě, tak i na předměstí trpění nebyli. [...] Milosti a práva, našeho na samé toliko měšťany téhož našeho města pardubského, samo spasitelného katolického římského náboženství vztahovali, však žádného měšťana nebo měšťanku, aneb kohokoliv jiného, jenž by téhož samospasitelného náboženství katolického nebyl, nyní neb potom mezi sebou v Pardubicích netrpěli a jim tu bytu nepřáli.⁴⁸ Článek o vypovězení nekatolického obyvatelstva byl vypuštěn až za vlády Josefa II. Židé se však směli vrátit do vnitřního města až v polovině 19. století.

V roce 1663 se tedy pardubičtí Židé odstěhovali. Jejich kroky mířily především do okolních lokalit, jakými byly Dašice, Brozany, Přelouč, Holice, Rohovládova Bělá či Bohdaneč. S městem však zůstávali nadále ve styku, např. formou podomního obchodu či obstaráváním svého hřbitova.⁴⁹

Habsburská protizidovská politika v 18. století a její odraz na Pardubicku

První polovina 18. století přinesla řadu zákonů a nařízení, která omezovala působení Židů. Někdy je období do dvacátých let 18. století nazýváno také úředním či státním antisemitismem.⁵⁰ Byla zřízena stavovská komise, která měla za cíl navrhnout opatření ke snížení počtu židovského obyvatelstva.⁵¹ Pro každé panství či feudální statek byl stanoven maxi-

48 SOkA Pardubice, AM Pardubice, Městské knihy – knihy k pojištění práv města jako celku, inv. č. 35, kniha opisů privilegií a listů, s. 40–41, srov. J. SAKAŘ, *Dějiny Pardubic nad Labem*, I/2, s. 141.

49 V roce 1683 si za 6 zlatých ročně najali panskou chmelovnu u cihelny za Labským mostem.

50 J. KRĚN, *Dvě století*, s. 135.

51 Roku 1724 byl proveden první podrobný soupis všech obyvatel židovských obcí v českých zemích. Mimo Prahu žilo tehdy v Čechách ve 168 městech a 672 vsích okolo 30 000 Židů a asi 20 000 Židů na Moravě. Na venkově provozovalo 19 % židovských rodin řemeslo a dalších 13 % pracovalo jako nájemci lihovarů, vinopalen, koželužen, povoznictví a hostinců. Viz J. FIEDLER, *Židovské památky*, s. 16.

mální počet číslovaných tzv. systematizovaných židovských rodin (famiili), jejichž hlavám se říkalo familianti. V Čechách mohlo být 8 541 a na Moravě na 5 106 takových rodin.⁵² Aby se tento *numerus clausus* udržel, byl v roce 1726 vydán tzv. familiantský zákon.⁵³ V prosinci téhož roku došlo také k vydání tzv. transolakčního reskriptu, dle kterého se Židé nemohli usazovat mezi křesťanským obyvatelstvem. Židovské komunity musely být soustředěny v jedné ulici nebo čtvrti, která se nacházela v předepsané vzdálenosti od kostelů a míst, kde se konaly křesťanské náboženské slavnosti. Na pardubické panství připadlo v roce 1725 na 56 povolených židovských rodin. Celkem jich zde v té době žilo 23, přičemž zaznamenáváme značný rozptyl po celém regionu.⁵⁴

Jedním z dalších protižidovských opatření bylo vyhoštění z českých zemí na počátku vlády Marie Terezie v roce 1744. Jako záminka posloužilo obvinění, že se židovská menšina dopouští špionáže ve prospěch nepřátelského Pruska.⁵⁵ Díky vzájemnému finančnímu a obchodnímu propojení s křesťany, hrozícímu hospodářskému úpadku, přípravě daňové reformy a intervenci části české šlechty císařovna nejdříve zákaz omezila na uzavřená (hrazená) města a v roce 1748 vypovězení v plné míře zrušila. V následujících letech museli židovští poddaní platit periodicky se opakující toleranční daň.

Pardubičtí panští správci, využívající zámek především k vlastním komerčním zájmům, nařízení obešli a obnovili pobyt židovských obyvatel v těsné blízkosti města již v roce 1747. Došlo k tomu v tzv. přihrádku (předhradí), kam byl do zámecké vinopalny, založené v roce 1735, přiveden židovský pachtýř Daniel Vesský (také Veselý či Veselský).⁵⁶ Patřil do kategorie tzv. nájemných Židů, kteří se usazovali s celými rodinami v místech nájmu, i když pocházeli z jiných židovských obcí. V roce 1761 získal panskou palírnu do pachtu židovský obchodník se senem Izák Sušický, který se přistěhoval z Přelouče. Sušický se také věnoval prodeji tabáku, přičemž se marně snažil o založení místní tabáčky. Dále obchodoval se sukrem, barvami a vlnou z panských ovčínů. Dvorská komora mu povolila nově založit zaniklou továrnu na vlněné zboží. Sušický vyjednával také s knížecí

52 J. FIEDLER, *Židovská komunita v Luži*, s. 173.

53 Na jeho základě získali od září 1726 ženatí či ovdovělí Židé inkolát, který po smrti otce přecházel na nejstaršího syna, který mohl jako jediný ze sourozenců uzavřít sňatek. Pokud se chtěli také ostatní mužští potomci oženit, museli opustit zemi a byli považováni za cizince. Rodiny, které měly pouze dcery, byly považovány za vymřelé a dívky se musely často vdávat do ciziny. Dvorským dekretem z 31. 5. 1734 byl mimo jiné stanoven nejnižší věk ženicha na 18 let a nevěsty na 15 let. T. PĚKNÝ, *Historie Židů*, s. 95.

54 J. RYCHLÍKOVÁ, *Židovská komunita*, s. 3.

55 Pardubice byly obsazeny pruskými oddíly od prosince 1741 do července 1742. Poté opětovně v roce 1744.

56 J. SAKAŘ, *Dějiny Pardubic nad Labem*, III/1, s. 122.

auerspergskou správou v Nasavrkách kvůli zřízení přádelny vlny. Nástupcem Sušického se stal v roce 1783 Löw Jakob Mauthner.⁵⁷

Koncem 18. století se v těsné blízkosti Pardubic setkáváme se dvěma rodinami, jejichž členové se stali nájemci panské vinopalny a koželužny. Byli to Winternitzovi a Krausovi. Po L. J. Mauthnerovi převzal na přelomu 18. a 19. století vinopalnu Jakub Winternitz. Se svou ženou Annou, rozenou Mauthnerovou, měl čtyři syny: Adalberta (nar. 1808), Karla (1810), Ludvíka (1816) a Leopolda (1820).⁵⁸

Nově zbudovanou panskou koželužnu (1744) nacházející se v dnešní Labské ulici č. p. 29 získal v roce 1787 Aron Löbl, který přijal příjmení Kraus. Rodina Krausových konvertovala počátkem 19. století ke křesťanství. A. Löbl Kraus měl se svou ženou Rosárií syny Šimona, dvojčata Mojžíše a Josefa (nar. 1782), Jakuba (1786), Bernarda, Viléma (1790) Daniela a Izáka (1799).⁵⁹ Po smrti otce dne 3. listopadu 1804 převzal koželužnu syn Mojžíš Kraus, který měl se svou ženou Johanou (Julií) Černou syny Adalberta (nar. 1809), Josefa (1810), Viléma (1812), Ludvíka (1814), Emanuela (1816), Jindřicha (1824), Alfréda (1825) a dceru Terezii. Do dějin Pardubic se nejvýznamněji zapsali Josef⁶⁰ a Alfréd.⁶¹

57 Archiv Židovského muzea Praha (dále AŽM Praha), Židovská náboženská obec (dále ŽNO) Pardubice, inv. č. 54, sign. 62204, Různé: Geschichte der Juden in Pardubitz 1928, nestr. Tamtéž, č. 7, sign. 62 211, ŽNO – spisy: seznam Židů z konskripční revize 1796.

58 Dle záznamů panské správy z 21. 3. 1762 jsou kromě tehdejšího nájemce I. Sušického jmenováni také zaměstnanci vinopalny Jakub Mojžíš a 10 členů jeho rodiny. Je možné, že v období josefínských reforem, kdy museli Židé přijmout německá jména, se Jakub Mojžíš přejmenoval na Jakuba Winternitze, a jde tudíž o jednu a tutéž osobu. Také není známo přesné datum, kdy byla J. Winternitzovi vinopalna předána. Zemřel 18. 10. 1822. VČM Pardubice, Slavín pozůstalost – JUDr. Pavel Thein, sign. II/1026, kart. 3, *Die Pardubitzer Juden: Erzählung*, s. 32–33.

59 Tamtéž, s. 34. Srov. AŽM, ŽNO Pardubice, inv. č. 7, sign. 62 211, ŽNO – spisy: seznam Židů z konskripční revize 1796; František ŠEBEK. *Toulky historií Pardubic*, in: Radniční zpravodaj, 2008/8, s. 7.

60 Josef Kraus se narodil dne 4. 9. 1810. Zvolil si kariéru v poštovníctví, kde díky svým schopnostem dosáhl úřadu c. k. poštmistra. Roku 1848 vstoupil do komunální politiky, přičemž se prezentoval jako zastánce konstituce. Později byl dlouhá léta členem městského zastupitelstva. Koncem šedesátých let se pokoušel zřídit v Pardubicích první plynárnu. Tento pokus však skončil neúspěchem. V roce 1875 mu byl udělen titul čestného šlechtice. Díky intervenci svého mladšího bratra Alfréda (viz níže) mu byl udělen v roce 1881 šlechtický titul svobodný pán. Josef podnikal v cukrovarnictví a na čas se stal také starostou Pardubic, kde na Královské třídě (dnešní Třídě míru) postavil své reprezentativní sídlo, tzv. Krausův dům (čp. 113). Měl sedm synů a dvě dcery. Zemřel v roce 1892. Šlechtický titul přešel i na jeho potomky. Mezi nejvýznamnější z nich patřil baron Arthur Kraus (nar. 1854). Nejprve studoval na pardubické reálce a posléze v Paříži. Po návratu domů se věnoval zemědělskému podnikání na pronajatém velkostatku v Chroustovicích. Arthur byl vskutku renesančním člověkem. V Pardubicích se stal předsedou několika spolků a organizací. Byl vášnivým propagátorem velocipedů, hrál tenis (pravidla této hry přeložil do češtiny), lyžoval, fotografoval. Jeho největšími počiny byla podpora aviatiky (financoval Jana Kašpara) a astronomie. V roce 1912 založil v Pardubicích první lidovou hvězdárnu v českých zemích, jejímž hlavním cílem byla popularizace astronomie a vzdělávání. Arthur Kraus zemřel 21. března 1930. Viz J. ŽUPANIČ, *Židovská šlechta*, s. 410–411; F. ŠEBEK. *Historie a současnost*, s. 81.

61 Alfréd Kraus se narodil v roce 1824. Po studiu filosofie a práv nastoupil v roce 1850 jako auditorní praktikant Nejvyššího vojenského soudu ve Vídni. Působil u soudů v Itálii, kde v Mantově vedl pro-

Kolem roku 1837 se stal Mojžíš Kraus také nájemcem vinopalny, kterou po něm v roce 1853 převzal syn Ludvík.⁶² Později se stal M. Kraus zástupcem a mluvčím místní židovské komunity.

Společensko-správní změny, nastartované počátkem osmdesátých let 18. století vydáním tzv. tolerančního patentu a patentu o zrušení nevolnictví, výrazně proměnily život Židů v rakouské monarchii. Postupně zaváděné židovské zákony císaře Josefa II., které byly sumarizovány dne 3. srpna 1797 za vlády Františka II. a vydány jako tzv. systemální židovský patent (*Judensystemalpatent*), představovaly největší zásah do židovského zákonodárství v českých zemích od 13. století. Byly jimi vytvořeny nejnужnější předpoklady ke správní integraci židovských obyvatel do společnosti. V postavení Židů a křesťanů došlo k odstranění nejvýraznějších rozdílů. Židům se otevřely nové možnosti v oblasti vzdělávání (směli navštěvovat gymnázia a univerzity) a v ekonomice. Mezi nejvýznamnější změnu patřilo podrobení se stejné jurisdikci jako křesťané, což se v historii země stalo poprvé. Patent, rozdělený do deseti oddílů, Židům mj. povolil zřizování směnárén, velkoobchodů a továren. Bylo jim umožněno věnovat se všem živnostem s výjimkou nájmu šenkoven, desátků a mlýnů. Na druhou stranu jim však také bylo nařízeno přijmout německá jména či zakázáno obchodovat s obilím. Zcela revolučním bylo zavedení povinné židovské vojenské služby. Přes výše zmíněné uvolnění protizidovských nařízeních byla i nadále omezena jejich mobilita. Bez povolení se nesměli stěhovat. Usazovat se mohli pouze tam, kde byli trpěni roku 1725. V lednu 1782 byla dokonce zrušena povinnost bydlet v ghettech, avšak prakticky se tato novinka příliš neujala. Až do roku 1848 žili Židé nadále tradičním způsobem v místech, kde sídlily generace jejich předků. Systemální patent tedy usnadnil židovské komunitě jednání s úřady v českých zemích a stal se na příštích

ces s velezrádci připravujícími únos Františka Josefa I. z divadla v Benátkách a dále řídil vyšetřování neúspěšného povstání v Parmě, kam byl poslán po zavraždění vévody Karla III. Za svoje zásluhy dostal v roce 1856 Řád železné koruny III. třídy, na jehož základě byl o dva roky později povýšen do rytířského stavu. Poté působil na ministerstvu války, kde se v roli ministerského pobočníka účastnil válečných operací prusko-rakouského konfliktu. Krátce nato byl převelen do vojenské kanceláře Jeho Veličenstva. V roce 1880 dosáhl hodnosti polního podmaršálka. V této době patřil mezi nejvýznamnější c. k. důstojníky. Roku 1881 byl jmenován předsedou nejvyššího vojenského soudu a zároveň mu byl 11. dubna udělen řád Zlaté koruny II. třídy. Záhy poté byl povýšen do stavu svobodných pánů. Těšil se přízni císaře, který mu v roce 1882 svěřil úřad místopředsedy v Čechách. Tento post zastával až do roku 1889. Ve svém úřadě chtěl prosazovat politiku ministerského předsedy hraběte Taafeho a obnovit v zemi klid. Jeho pokusy o usmíření Němců s Čechy však skončily neúspěchem. Zemřel 28. 2. 1909. J. ŽUPANIČ, *Židovská šlechta*, s. 409–410.

62 AŽM Praha, ŽNO Pardubice, inv. č. 54, sign. 62204, Různé: *Geschichte der Juden in Pardubitz 1928*, nestr.; VČM Pardubice, *Slavín pozůstalost – JUDr. Pavel Thein*, sign. II/1026, kart. 3, *Die Pardubitzer Juden: Erzählung*, s. 33–44; J. SAKAŘ, *Dějiny Pardubic nad Labem*, III/1, s. 122–123; TÝŽ, *Čechy městské*, s. 159–160; F. ŠEBEK, *Toulky historií*, s. 7; *Vlastivědná abeceda dr. Theina*, Zprávy Klubu přátel Pardubicka 1980, č. 6, nestr.

padesát let základem jejího právního postavení. V jeho důsledku byly židovské obce až do poloviny 19. století chápány především jako náboženské korporace.⁶³

Možnost návratu Židů do Pardubic byla vázána na stvrzení městských privilegií císařem Josefem II. dne 29. ledna 1783. Císař sice vynechal článek o vyloučení nekatolického obyvatelstva z užívání městských bytů a živností, avšak Židům bylo i nadále zakázáno usazovat se ve městě. V okolí města můžeme napočítat v 38 obcích regionu celkem 56 židovských rodin s 235 členy.⁶⁴

Vznik a institucionální zakotvení pardubické Židovské náboženské obce v druhé polovině 19. století

Konstituční změny let 1848–1849 byly prvním krokem na cestě k občanskému zrovnoprávnění Židů. Zákony odstranily poslední zbytky středověké protižidovské jurisdikce. Došlo také ke zrušení familiantského zákona, translokačního reskriptu a toleranční daně, což přineslo výrazné demografické změny ve struktuře židovského obyvatelstva českých zemí. Po roce 1852 došlo k rozptýlení jednotlivých Židů, popř. celých rodin, do nových destinací, kde měli mnozí z nich možnost začít se věnovat obchodním a živnostenským činnostem. Ne vždy však byli přivítáni s nadšením. Nejinak tomu bylo i v případě Markuse Oesterreichera (viz obr. 1), nájemce pivovaru z Pecky, narozeného v roce 1814, který byl zakladatelem a jednou z nejvýznamnějších osobností pardubické ŽNO v druhé polovině 19. století. Dne 13. února 1850 zakoupil M. Oesterreicher za 10 400 zlatých od městského návladního Filipa Koudelky zchátralý várečný dům čp. 77 na rohu náměstí u Zelené brány a věže (dnes sídlo krajské knihovny). Jeho žádost k magistrátu města o vtělení trhové smlouvy však byla odmítnuta, protože nemohl prokázat, že v minulosti získal městská práva. Bývalý majitel nemovitosti měl být pryč za obchod se Židem málem vyhozen z oken radnice. Oesterreicherovo odvolání nakonec uspělo u vrchního zemského soudu, který nařídil přivtělit smlouvu do trhových knih. Městu nepomohlo ani odvolání k nejvyššímu soudu, který jeho žádost zamítl dne 28. září 1850. Od roku 1853 zde Oesterreicher provozoval dílnu na výrobu cukrovinek a koloniál. Měl ženu Lauru a syny Gustava a Bertholda.⁶⁵

Tak tedy začalo opětovné usídlování Židů v Pardubicích. V následujících letech se počet zde usazených židovských obyvatel rozrůstal. V roce 1851 zde můžeme hovořit

63 T. PĚKNÝ, *Historie Židů*, s. 107–119; TÝŽ, *Systemální židovský patent proměnil život Židů v rakouské monarchii*, URL: <http://www.rozhlas.cz/nabozenstvi/zpravy/_zprava/1085514> [cit. 2013-02-01].

64 AŽM Praha, ŽNO Pardubice, inv. č. 54, sign. 62204, Různé: *Geschichte der Juden in Pardubitz 1928*, nestr.; J. SAKAŘ, *Dějiny Pardubic nad Labem*, III/1, s. 123; srov. TÝŽ, *Soupis domů městských*, s. 139–140; TÝŽ, *Dějiny Pardubic nad Labem*, I/2, s. 172–173, 178, poznámka pod čarou č. 5.

65 J. SAKAŘ, *Dějiny Pardubic nad Labem*, I/2, s. 208; TÝŽ, *Dějiny Pardubic nad Labem*, III/1, s. 123; dále Miroslav HUŇÁČEK, *Pardubice – Pernštýnské náměstí*, AB – Zet Pardubicka, sešit č. 18, Pardubice 2002, s. 27.

o Židech, kteří se jmenovali Samuel Nokolo (1802–1887), Josef Kopecký (1827–1892), Emanuel Nettel (1795–1875) a již zmiňovaní Krausovi.⁶⁶

V důsledku přílivu nových souvěrců bylo nutné přejít k jednotné organizaci formou založení vlastní obce. ŽNO představovaly základní rámec, v němž se odvíjel náboženský život Židů. Nejdůležitějšími povinnostmi bylo zajištění náboženské výuky, zřízení obecní synagogy včetně zajištění institutu rabinátu a v nejlepším případě i zaměstnávání vlastního rabína. Dále pak šlo o udržování hřbitovů, vedení matrik a dohlížení na různé spolky a organizace.⁶⁷

Pardubická ŽNO byla ustanovena v roce 1853. Starostou byl zvolen Markus Oesterreicher, který převzal záštitu nad svými souvěrci po Mojžíši Krausovi.⁶⁸ Do druhé poloviny šedesátých let 19. století byla formálně spojená se synagogální obcí v Brozanech, kde byla využívána tamější synagoga vystavená roku 1801 v části zahrady domu čp. 21.⁶⁹ Přechodnou fází dosvědčuje i označení *Pardubitz-Brozan Cultus Gemeinde*.⁷⁰ Po roce 1854 začala i v Pardubicích fungovat místní modlitebna.⁷¹ V roce 1855 byl prvním starostou spojených obcí zvolen Markus Oesterreicher, který tuto funkci zastával až do své smrti v Mariánských Lázních dne 12. července 1897. V roce 1858 již můžeme v Pardubicích

66 Národní archiv Praha (dále NA Praha), Matriky židovských náboženských obcí (dále HBMa), inv. č. 1516, Židovské matriky narozených, oddaných a zemřelých pro Pardubice; AŽM Praha, ŽNO Pardubice, inv. č. 54, sign. 62204, Různé: *Geschichte der Juden in Pardubitz 1928*, nestr.; J. SAKAŘ, *Dějiny Pardubic nad Labem*, III/1, s. 123.

67 T. PĚKNÝ, *Historie Židů*, s. 338.

68 Literatura věnující se pardubickým Židům se v letopočtu založení jejich ŽNO rozchází. Nejčastěji jsou uváděny roky 1855 či 1859. Autoři této studie vycházeli z pamětního spisu sepsaného k uctění památky zesnulého M. Oesterreichera (zemřel v roce 1897), kde se hovoří o tom, že byl po celých 44 let starostou zdejší ŽNO. AŽM Praha, ŽNO Pardubice, č. 35, sign. 62307, Synagoga – spisy: seznam synagogálního majetku 1897, nestr. Ve stručném, německy psaném rukopisu o dějinách pardubických Židů ze třicátých let 20. století, který vychází zejména z díla J. Sakaře, je původní rok uvedení Oesterreichera do funkce starosty ŽNO přepsán z roku 1855 na 1853. Tamtéž, č. 55, sign. 62209, Různé: koncepty k sepsání dějin Pardubic 1900–1936, nestr.; Rok založení 1855 uvádí J. Sakař – viz J. SAKAŘ, *Dějiny Pardubic nad Labem*, III/1, s. 124. Rok založení 1859 uvádí P. Thein a po něm J. Rychlíková, viz VČM Pardubice, Slavin pozůstalost – JUDr. Pavel Thein, sign. II/1026, kart. 3, *Die Pardubitzer Juden: Erzählung*, s. 58; J. RYCHLÍKOVÁ, *Židovská komunita*, s. 6.

69 Brozanská synagoga představuje nejstarší synagogu na Pardubicku. Je popisována jako zděná budova bez popisného čísla na mírně obdélném půdorysu, orientovaná k východu, se vstupem pravděpodobně ze západní strany. Místní modlitebna byla zbourána v roce 1886. Viz *Pod hvězdou Davidovou*, s. 8. Další synagoga fungovala od roku 1822 v Dašicích. Po spojení s pardubickou ŽNO přestala být využívána a postupně zpusťla. R. RŮŽIČKOVÁ – A. LANGOVÁ, *Stopy Židů*, s. 28.

70 Toto označení můžeme nalézt na oficiálních razítkách obce až do druhé poloviny šedesátých let 19. století. AŽM Praha, ŽNO Pardubice, inv. č. 14, sign. 62314, ŽNO spisy: vyhlášky, pozvání 1868–1904, nestr.

71 Tyto místnosti se většinou nacházely v obytných domech židovských majitelů, ale oproti většině synagog v nich nebyla umístěna Tóra.

napočítat 21 židovských rodin s 86 členy. V této době byl duchovním správcem pardubické ŽNO krajský rabín dr. Filip Poláček z Polné.⁷²

Na počátku šedesátých let 19. století se pro pardubické Židy stalo prioritním postavení vlastního obecního domu, ve kterém by probíhalo základní vzdělávání židovských dětí.⁷³ Do té doby mohli využívat pouze soukromou školu vedenou Samuelem Deutschem z Polné. Dne 15. března 1863 bylo valným shromážděním obce rozhodnuto postavit obecní dům na pozemku o rozměru 1 054 sáhů na Zeleném předměstí, který byl zakoupen dne 29. března 1862 jednateli ŽNO M. Oesterreichem a Jakubem Löwitem od Jana Tlačvody z Pardubic za 1 170 zlatých.⁷⁴

Než došlo k výstavbě budovy, bylo nutné pronajmout prozatímní vyučovací místnost. Ta se nacházela ve Skalově domě za čtvrtletní nájem 40 zlatých. Výuka v těchto prostorech započala v roce 1866, kdy byl jako první učitel a kantor povolán Filip Lederer, který tuto funkci zastával do března 1869. Druhým učitelem se stal v roce 1866 Josef Wimder. Dne 2. července 1867 dostala ŽNO od obecního úřadu povolení ke stavbě obecního domu, v němž byly kromě školy plánovány také prostory pro novou modlitebnu, zasedací místnost a archiv.⁷⁵ Tato stavba (čp. 237) nacházející se na tehdejší Alžbětině třídě (dnes Třída 17. listopadu) byla dokončena v roce 1868 nákladem 5 625 zlatých.⁷⁶ ŽNO podala

72 AŽM Praha, ŽNO Pardubice, inv. č. 54, sign. 62204, Různé: Geschichte der Juden in Pardubitz 1928, nestr.; Tamtéž, inv. č. 55, sign. 62209, Různé: koncepty k sepsání dějin Pardubic 1900–1936, nestr.; *Pod hvězdou Davidovou*, s. 3.

73 Jedním z elementárních znaků židovských společenství je zajistit vzdělání všem členům obce. Povinností každého věřícího Žida je znát a zachovat pro lidské pokolení učení, které zjevil Bůh Mojžíšovi na hoře Sinaj. Tyto základní postuláty judaismu jsou obsaženy v Tóře (tradiční označení pro Pentateuch – Pět knih Mojžíšových neboli první část hebrejské Bible). Neustálé studium Tóry je dědičným právem a úkolem každého Žida. Každá větší židovská komunita tedy usilovala o vlastní vzdělávací instituce. Náboženskou základní školu zvanou *cheder* začaly židovské děti navštěvovat v šesti či sedmi letech. Zde se jim dostávalo vzdělání týkající se Tóry a základů judaismu. Tato forma výchovy se vyvíjela od středověku zejména mezi aškenázskými Židy a měla dětem zajistit základní vzdělání v hebrejštině, Tóře a židovských zákonech a zvycích. Základní školy vedli soukromí učitelé v místnostech svého bytu. Tato forma vzdělání mohla být pro chudé rodiny relativně nákladná, proto si židovské obce zřizovaly vedle soukromých škol také obecní školy hrazené z příspěvků a nadací. Učitelé těchto škol byli odpovědní představeným židovské obce. Ti, kdo vychodili *cheder*, postoupili zpravidla do *ješivy*, která byla určena pro studium Talmudu – doslova učení, studium. Talmud je celek židovských zákonů a tradic. Obsahuje tzv. ústní zákon judaismu. Forma vyučování v *ješivě* závisela na rabínovi, jehož vědecký zájem ovlivňoval směřování školy. Jedním z hlavních cílů každé větší obce bylo tedy získat nějakou rabínskou autoritu. T. PĚKNÝ, *Historie Židů*, s. 189–191.

74 AŽM Praha, ŽNO Pardubice, inv. č. 28, sign. 62207, Finanční spisy: výkazy o příjmu peněz a jejich vydání 1856, 1868, s. 2; Tamtéž, inv. č. 55, sign. 62209, Různé: koncepty k sepsání dějin Pardubic 1900–1936, nestr.

75 AŽM Praha, ŽNO Pardubice, inv. č. 25, sign. 62225, ŽNO spisy: plán obecní budovy ŽNO 1867, nestr.

76 Tamtéž, inv. č. 24, sign. 62311, ŽNO spisy: stavební záležitosti 1868, nestr. Povolení k obývání domu vydal obecní úřad dne 12. 7. 1868. Tamtéž, inv. č. 19, sign. 62293, 62301, ŽNO spisy: výměna pozemků ŽNO a J. Tučkové 1868–1891, nestr.

v létě téhož roku oficiální žádost k okresnímu úřadu o zřízení německo-hebrejské školy s právem veřejnosti.⁷⁷ Ustanovená komise rozhodla dne 7. září v neprospěch návrhu a mělo trvat dalších 10 let, než se postavení školy změnilo.⁷⁸ Dne 7. listopadu 1868 byl do pracovního poměru přijat učitel S. Strnad, který měl za úkol podávat výklad také v českém jazyce. Do roku 1878 byla škola dvoutrídňá, přičemž vyučování v sedmdesátých letech zajišťovali Josef Bass, Jakub Bader, Samuel Königsberg a Ignác Tschassny. Právo veřejnosti získala škola v roce 1878. Při té příležitosti se změnila ve trojtrídňou s učiteli Emanuele Kohnem, Vilémem Schückem, Bernardem Löwym a Jakubem Králem. V roce 1879 byla na dvoře obecního domu vystavěna budova pro umístění třetí třídy. V osmdesátých letech se představenstvo ŽNO potýkalo s nedostatkem prostředků na provoz školy a platy učitelů. Vše vyvrcholilo sporem s učitelem E. Kohnem,⁷⁹ který žádal doplacení své mzdy. Po vzájemné dohodě nakonec došlo představenstvo ŽNO k závěru předat školu v roce 1884 Kohnovi do soukromého vlastnictví.⁸⁰ Od tohoto okamžiku nebyla škola vázána rozhodnutími představenstva ŽNO, které pouze pronajímalo vyučovací prostory. V roce 1894 přibyl učitel češtiny František Kohoutek. Škola měla maximálně kolem 80 žáků.⁸¹

Druhá polovina šedesátých let 19. století znamenala další průlom v občanskoprávním postavení Židů. Soubor ústavních zákonů přijatých v roce 1867, vrcholící tzv. prosincovou ústavou, přinesl Židům plné zrovnoprávnění. Bylo jim přiznáno státní občanství, politická a občanská rovnost před zákonem. Mohli se volně stěhovat, nabývat nemovitost-

77 Vzdělání v ní dosažené bude uznáno jako v případě státní veřejné školy.

78 Obecné podmínky postavení školy k církvi upravoval zákon 48/1868 ř. z., ze dne 25. 5. 1868 (s účinností od 26. 5. 1868, částka XIX, s. 97). Dle § 2 měla každá církev či náboženská společnost možnost dohlížet nad výukou náboženství svých souvěrců na obecních a středních školách. Dle § 4 bylo každé náboženské společnosti dovoleno zřídit si vlastní školu, přičemž mohla žádat o uznání statutu veřejného učiliště. Nejvyšší dohled nad vyučováním jak veřejných, tak soukromých škol měly státní orgány, tj. v nejvyšší instanci ministerium vyučování, dále pak nově zřízené zemské, okresní a obecní školní rady. Výuku židovského náboženství na pardubických středních školách zajišťovali Samuel Deutsch (1863–1864), dr. Filip Poláček (1864–1870), Samuel Rosenzweig (1865–1866), Filip Lederer (1866–1869), Samuel Frank (1869–1871), dr. Sommer (1870–1871), Josef Bass (1871–1874), Jakub Bader (1874–1882), Emanuel Kohn (1882–1901) a Adolf Nähnađl (1901–1930). AŽM Praha, ŽNO Pardubice, inv. č. 55, sign. 62209, Různé: koncepty k sepsání dějin Pardubic 1900–1936, nestr.; srov. J. SAKAŘ, *Dějiny Pardubic nad Labem*, III/1, s. 124, poznámka pod čarou č. 7 a VČM Pardubice, Slavín pozůstalost – JUDr. Pavel Thein, sign. II/1026, kart. 3, *Die Pardubitzer Juden: Erzählung*, s. 65.

79 Emanuel Kohn se narodil 25. 7. 1835 v Miskovicích. Studoval na gymnáziu v Táboře a poté na učitelském institutu v Linci. Později působil jako ředitel na veřejné německé škole v Žamberku a v letech 1878–1898 jako ředitel a později jako majitel židovské školy v Pardubicích. Zemřel 6. 2. 1911. Viz AŽM Praha, ŽNO Pardubice, inv. č. 55, sign. 62209, Různé: koncepty k sepsání dějin Pardubic 1900–1936.

80 AŽM Praha, ŽNO Pardubice, inv. č. 16, sign. 62299, ŽNO spisy: záležitosti proti učiteli Kohnovi 1880–1894, nestr.

81 Tamtéž, Různé: koncepty k sepsání dějin Pardubic 1900–1936, sign. 62209, nestr. Srov. Josef SAKAŘ, *Dějiny Pardubic nad Labem: Školství*, Díl III, část 2, Pardubice 1927, s. 216, poznámka pod čarou č. 2.

tí, provozovat jakoukoliv živnost včetně možnosti aktivního i pasivního volebního práva.⁸²

Dne 20. května 1874 byl vydán zákon č. 68/1874 ř. z. (s účinností od 27. května 1874) o uznání společností náboženských definující náležitosti, které musí být splněny k získání statutu státem uznaného náboženského spolku.⁸³ Představenstvo pardubické ŽNO na zákon reagovalo dne 23. prosince 1874 vydáním souboru obecních stanov. O necelé tři roky později na ně navázaly druhé, prakticky totožné, které potvrdilo české místodržitelství dne 24. června 1877. Pardubická ŽNO se tak zařadila mezi oficiální státem uznané náboženské spolky.⁸⁴

Dle statut nebyla obec žádným politickým sdružením, ale společným náboženským seskupením osob židovského vyznání. Jejím hlavním posláním bylo udržovat a budovat vzájemné vztahy uvnitř židovské komunity. Měla zajistit náboženský, hospodářský a kulturní život obce, pečovat o náboženské potřeby a rituály svých členů, včetně zajištění dohledu nad židovským vyučováním a správou společného majetku. Obec byla tvořena vlastními členy (*Cultusgemeindmitgliedern*) a také všemi souvěrci (*Cultusgemeindgenossen*) žijícími v okruhu její působnosti. Členy obce se automaticky stali všichni, kteří stáli u jejího zrodu, nebo do ní přispěli svým movitým či nemovitým majetkem. Na rozdíl od svých souvěrců mohli být nominováni a voleni do vrcholných obecních funkcí. Nejvyšším orgánem reprezentujícím ŽNO navenek bylo představenstvo skládající se z pěti členů a dvou náhradníků. Z jejich středu byl volen starosta obce, těšící se u svých souvěrců velké vážnosti. Funkční období představenstva bylo tři roky, přičemž byla možná opětovná volitelnost. Zvoleni mohli být pouze mužští příslušníci obce, kteří dosáhli věku 24 let. Ženy sice zvoleny být nemohly, ale měly alespoň právo volit, i když pouze v zastoupení. ŽNO měla vlastní finanční prostředky, které byly zajišťovány vybíráním předepsa-

82 T. PĚKNÝ, *Historie Židů*, s. 125.

83 Aby mohla být náboženská společnost účastna všech práv vyplývajících z jejího uznání, musela prokázat schopnost svého financování a vyučování, včetně zajištění vlastních bohoslužebných ústavů. Další podmínkou bylo vypracování vlastních statut, které by zakotvily vnitřní poměry a uspořádání obce. Zákon č. 68/1874 ř. z. (částka XXI., s. 151–174) o uznání společností náboženských z 20. 5. 1874. Z dalších právních předpisů, řešících čistě židovské záležitosti, můžeme jmenovat nařízení č. 76/1876 ř. z., z 29. 5. 1876, (částka XXII., s. 157–158), o manželství židů, kteří bydlí mimo svazek některé náboženské obce židovské, dále nařízení č. 57/1890 ř. z., z 21. 3. 1890 (částka XVIII., s. 109–113) o zevnitřních právních poměrech israelitské společnosti náboženské. Tento zákon mj. kodifikoval ŽNO jako geografické jednotky. Každá obec dostala povinnost oznámit obvod své působnosti, popř. podat návrhy ke zřízení nových obvodů. Lidé, hlásící se k židovskému vyznání, příslušeli k ŽNO dle bydliště. Ustanovení nových obvodů ŽNO si vyhradily státní orgány. Dále tento zákon vymezoval vnitřní poměry obcí a upravoval jejich vztahy vůči státním úřadům. Toto nařízení bylo novelizováno předpisem č. 96/1897 ř. z., z 18. 3. 1897 (částka XXXV., s. 467–468), o vymezení příslušnosti orgánů státní správy duchovní vzhledem k zákonu o zevnitřních právních poměrech israelitské společnosti náboženské z 21. 3. 1890, ř. z.

84 AŽM Praha, ŽNO Pardubice, inv. č. 54, sign. 62204, Různé: Geschichte der Juden in Pardubitz 1928, nestr.; *Pod hvězdou Davidovou*, s. 3.

ných ročních poplatků od všech členů obce (kromě těch, kteří byli této povinnosti zbaveni), jednotlivých spolků působících v jejím rámci, vstupních poplatků nových členů či dobrovolných příspěvků. Rozpočet sestavovali členové představenstva. Dále mělo představenstvo právo sjednávat obchodní smlouvy s okolními subjekty. Všechny osoby spadající do působnosti ŽNO mohly využívat všech společných bohoslužebných, vyučovacíích či rituálních institucí obce. Jedinou podmínkou bylo odvádění předepsaných dávek sloužících k udržování těchto zařízení. Nové členy přijímalo představenstvo obce z osob, které se narodily či žily na území spadajícím do její působnosti. Ženy mohly být přijaty, pokud se provdaly za člena obce. Členství zaniklo smrtí, zřeknutím se židovské víry, přestěhováním či přesídlením. V případě žen pak provdáním se za příslušníka jiné náboženské obce.⁸⁵

Statutární zakotvení obce společně se zajištěním vlastního vyučování byly tedy první úspěchy, které pardubičtí Židé dosáhli na cestě k harmonickému fungování jejich náboženské obce. V nastoupené cestě bylo nutné dále pokračovat. V tuto chvíli se nejdůležitějším problémem ukázala trvající absence vlastní synagogy. Velká důležitost těchto židovských chrámů byla dána historickými podmínkami panujícími v židovských ghettech, kde kromě tradičního náboženského významu vzrůstal také jejich podíl na vzájemném společenském životě komunity. Synagoga představovala nejenom místo, kde se Židé setkávali u bohoslužeb, ale zároveň sloužila i jako symbol veřejného náboženského života obce.⁸⁶

O budoucí stavbě synagogy vedlo zastupitelstvo obce jednání již od poloviny šedesátých let. Pro její umístění byla vybrána parcela na Zeleném předměstí v sousedství židovského obecního domu. Projekt na stavbu byl vypracován známým slatiňanským architektem Františkem Schmoranzem⁸⁷ v letech 1864–1866, ale jeho realizace byla oddalována především kvůli nedostatku financí.⁸⁸ Projekt počítal s vybudováním synagogy v pseudoro-

85 AŽM Praha, ŽNO Pardubice, inv. č. 10, sign. 62205, ŽNO spisy: stanovy (rukopis) 1874, stanovy (tiskopis) 1877.

86 V období exilu se synagoga stala náhradou za zbořený jeruzalémský chrám a zároveň se stala sjednocujícím prvkem Židů. Jako ústřední instituce judaismu byla synagoga napevno ustanovena během babylonského zajetí (poč. 6 stol. – 537 př. n. l.)

87 František Schmoranz byl také architektem synagogy v Heřmanově Městci.

88 Dne 28. 10. 1869 si představitelé ŽNO vypůjčili u pardubické občanské záložny částku 2 000 zlatých. Do zástavy museli dát parcelu, na které byl vystavěn obecní dům. Svůj dluh uhradili v roce 1877. V březnu 1877 následovala další půjčka u chrudimské městské spořitelny na částku 4 000 zlatých a v červnu téhož roku další půjčka, tentokrát u chrudimské občanské záložny v hodnotě 8 000 zlatých. Do zástavy byl dán opět obecní dům a nově i synagoga. Tyto dluhy s příslušnými úroky uhradili představitelé ŽNO v druhé polovině osmdesátých let 19. století. Dne 16. 4. 1883 následovala další půjčka u občanské záložny v Pardubicích na částku 2 500 zlatých s dobou splatnosti 23 a půl roku. Také tento dluh byl uhrazen již počátkem roku 1887. AŽM Praha, ŽNO Pardubice, inv. č. 29, sign. 62310, Finanční spisy: dlužní úpisy 1869–1883, nestr.; Tamtéž, inv. č. 19, sign. 62293, 62301, ŽNO spisy: výměna pozemků ŽNO a J. Tučkové 1868–1891, nestr.

mánskému slohu s orientálními prvky.⁸⁹ Ke stavbě objektu přistoupilo představenstvo obce díky iniciativě M. Oesterreichera. V květnu 1876 byla podána žádost o povolení stavby k okresnímu hejtmanství, které ji vyřídilo kladně, a to dne 11. června 1876. Pardubické obecní zastupitelstvo žádost schválilo 29. června 1876. Pro zajištění financí byly vydány kostelní akcie v hodnotě po 25 zlatých. Práce probíhaly v letech 1877–1878. Zdárné dokončení bylo zpožděno kvůli dalším finančním potížím. Ty vyřešilo až ustavení loterie o 4 000 losech,⁹⁰ jejíž výtěžek umožnil dokončení budovy v roce 1878, kdy byla také slavnostně zasvěcena. Celkové náklady tvořily 28 993 zlatých.⁹¹ Z urbanistického hlediska byla synagoga výškovým protipólem Zelené brány. Následujících 80 let tvořila výrazné nároží tříd 17. listopadu a Palackého (viz obr. 4 a 5).⁹²

Postavením obecního domu, školy a synagogy splnili pardubičtí Židé nejdůležitější předpoklady pro kvalitní náboženský a správní chod obce. Dalším mezníkem bylo vyvrcholení několikaletého úsilí ve věci zřízení samostatného rabinátu. Částečně k tomu došlo již v roce 1895, kdy se stal prozatímním rabinem rodák ze Svatky, Adolf Nähndel (viz obr. 2),⁹³ který původně působil v Pardubicích od 1. září 1890 ve funkci kantora a učitele. Ve městě žil celých 35 let až do své smrti dne 7. října 1930.

89 Architektonický synagogální styl se za dva tisíce let změnil podle potřeb obcí, vkusu či vnějších tlaků, ale určité znaky zůstávaly stejné. Základní uspořádání synagogy zahrnovalo především svatostánek vestavěný do východní zdi nebo umístěný před ní tak, aby směřoval k Jeruzalému a byl proti vchodu do synagogy. Dále se počítalo s vyvýšeným místem se čtecím pultem nebo stolem (tzv. bima), které bylo umístěno ve středu nebo v zadní části Božího domu. U ortodoxních Aškenázů stál poblíž svatostánku pultík pro předčítače. Západní židovské náboženské obce často dělaly ze synagogy centrum veškeré židovské činnosti, takže do nich umísťovaly třídy, knihovny, místnosti na bankety nebo rabinovu pracovnu.

90 ŽNO v této souvislosti podala oficiální žádost o uspořádání loterie přímo k císaři: „*Císařsko-královský Apoštolský Majestáte!* [...] *Naše kultovní obec sestávající se z 60 izraelských rodin cítila již dlouhou dobu potřebu o spravování Božího domu, aby v zbožné věci sloužila naše řádné bohoslužby a pro volby našich vznešených představených přistoupiti mohli. Nejpokornější kultovní obec započala s výstavbou synagogy v srpnu a za jistých komplikací s náklady 20 000 Zl. dokončila hrubou stavbu. Tady však s okolností, že naše kultovní obec má pouze málo zaopatřených členů, a naše prostředky jsou natolik vyčerpány, že my nejsme schopni přes všechny naše oběti dokončit stavbu synagogy, takže jsme vystaveni nebezpečí, že s takovými obětmi započatá stavba bude odsouzena k chátrání, a tak bychom se museli dotčených pravidelných bohoslužeb vzdáti my, jakožto i naše děti, kterých je čítáno na 80 školou povinných, což je pro nás velmi bolestivé. Za takovéto situace vidíme potřebu cizí pomoci skrze zřízení efektivní loterie sestávající ze 4 000 losů každý po 1 Zlatým, které budou považovány za ziskné dary k domáhání u našeho Božího domu.*“ AŽM Praha, ŽNO Pardubice, inv. č. 34, sign. 62300, Synagoga spisy: žádost k císaři o povolení loterie ve prospěch synagogy, nestr.

91 Tamtéž, inv. č. 36, sign. 62208, Synagoga spisy: rozpočty nákladů a účty synagogy a jiných staveb 1904–1928, nestr.

92 *Pod hvězdou Davidovou*, s. 5–6.

93 Adolf Nähndel se narodil v roce 1851. Dle svědectví P. Theina to byl menší, vousatý muž s dobrušednou povahou. V Pardubicích působil jako učitel náboženství na obecných, měšťanských a středních školách. Od roku 1895 zastával funkci prozatímního rabína pardubické ŽNO, přičemž mu byl udělen dispens ve smyslu § 11 nařízení č. 57/1890 ř. z., z 21. 3. 1890. Po celé první desetiletí 20. století se domáhal svého definitivního uznání rabinem, čímž chtěl zvýšit svoji autoritu u členů obce,

Podnikatelské aktivity pardubických Židů

Druhá polovina 19. století se vyznačovala dynamickým hospodářským a průmyslovým rozvojem Pardubic. Budování husté sítě hlavních a vedlejších silnic v letech 1818–1846 společně s první vlakovou soupravou projíždějící Pardubicemi dne 20. srpna 1845 předznamenala budoucí urbanistický rozkvět města, které se stalo hlavním železničním uzlem na trati Praha – Olomouc – Vídeň. V roce 1859 se začala stavět trať směrem na Hradec Králové k pevnosti Josefov, která byla posléze prodloužena až do Liberce. Rok 1871 přinesl spojení s Německým Brodem. Přímo na železnici se vážala dostavníková doprava, která zajišťovala místní napojení menších měst na hlavní železniční tepny.⁹⁴ V blízkosti nového spojeného nádraží (1859) a přidružené trati začala v šedesátých letech 19. století vznikat první průmyslová zástavba.

V letech 1850–1855 se Pardubice staly sídlem krajského úřadu a patrimoniální správu nahradilo okresní hejtmanství a okresní soud. Ani následné zrušení pardubického krajského úřadu a jeho opětovné přesunutí do Chrudimi, ani ekonomické škody způsobené prusko-rakouskou válkou v roce 1866 nezměnily nic na stoupajícím významu Pardubic, které se staly díky vzrůstajícímu se živnostenskému podnikání a komunikační atraktivitě průmyslovým ohniskem východních Čech. Také místní Židé se významnou měrou zasloužili o kulturní a hospodářský rozvoj města.

Díky ekonomickým podnětům, daným probíhající průmyslovou revolucí, zavedením nového živnostenského zákona (platného od roku 1860) a občanskému zrovnoprávnění z roku 1867 můžeme v poslední čtvrtině 19. století sledovat jejich zvýšenou podnikatelskou a spolkovou aktivitu. Z hlediska hospodářského významu pro město se o ní dá mluvit jako o klíčové. V následujícím výčtu připomeneme nejdůležitější živnosti, podniky či továrny v židovských rukou, popř. provozované prostřednictvím židovského kapitálu. Jejich osud budeme sledovat do období 1. světové války. Mnohé z nich si však udržely svo-

zlepšit svoji finanční situaci a dosáhnout patřičných záruk hmotného zabezpečení pro případ nemoci, invalidity či stáří. Situaci kolem prozatímního rabinátu A. Nähnadla se pardubičtí představitelé rozhodli vyřešit přenesením celé záležitosti na nově vytvořený Svaz českých náboženských obcí izraelských v království Českém, který vznikl v roce 1909. Ani tímto se však situace nevyřešila a ještě v roce 1912 byl A. Nähnadl v postavení prozatímního rabína, což mu zaručovala soukromá smlouva s pardubickou ŽNO obnovovaná vždy po třech letech. V této době dostával fixní plat 1 800 K. plus 400 K. remunerační ročně včetně volného bytu k užívání. Další prostředky mu plynuly díky výuce náboženství na pardubických školách (reálce, chlapeckém a dívčím gymnáziu). Kromě toho za něj ŽNO hradila soukromé životní pojištění u Spolku učitelů židovského náboženství v Praze a pojištění u státní pojišťovny. V roce 1914 se stal rabinem holické ŽNO. SOKa Pardubice, Okresní úřad Pardubice 1850–1945, kart. 221, Židovské kultovní věci; VČM Pardubice, Slavín pozůstalost – JUDr. Pavel Thein, sign. II/1026, kart. 3, *Die Pardubitzer Juden: Erzählung*, s. 64.

94 V letech 1867–1871 provozoval Žid Vilém Lövy významné dostavníkové spojení s Čáslaví. R. RŮŽIČKOVÁ – A. LANGOVÁ, *Stopy Židů*, s. 26.

ji prestiž i za 1. republiky a jejich úpadek přišel až v období 2. světové války. Ze spotřebních průmyslových odvětví byl nejčastěji zastoupen zejména průmysl potravinářský, dále obuvní, oděvní a textilní. Ze zpracovatelských odvětví pak průmysl chemický, v menší míře strojírenský a papírenský.

Nejvýznamnější továrny a živnosti s židovským zastoupením zabývající se spotřebním a zpracovatelským průmyslem

Potravinářská výroba

V roce 1867 založil Ignác Wertheimer⁹⁵ továrnu na čištění lihu později přetvořenou v rafinérii na líh. Počátkem sedmdesátých let postihl podnik velký požár, avšak záhy se podařilo celý objekt obnovit a výrobu modernizovat. V roce 1882 se továrna rozšířila o přidruženou výrobu kvasného lihového octa. Firma nesla název *První pardubická rafinérie lihu, továrna na likéry a octovou trestí Ignác Wertheimer*. Počátkem osmdesátých let 19. století vykazovala produkci 60 000 hl čistého lihu, 12 000 hl octové tresti a 15 q octanu olovnatého, který byl až do 1. světové války dodáván do papíren v monarchii. Po smrti zakladatele v prosinci 1899 převzala továrnu jeho manželka Berta a synové Max a Hugo. V letech 1903–1904 došlo ke stavbě vlastního lihovaru, kde se soustřeďovala výroba surového lihu z melasy. Destilační aparáty typu *Pampe* byly první tohoto druhu v monarchii. Wertheimerův líh byl ceněným exportním artiklem především do Švýcarska, kam se dovážel pod značkou *Schweitzer Feinsprint*. V továrně pracovalo kolem 300 dělníků. V roce 1909 bylo obchodní vedení přesunuto do Prahy. Obtíže přinesla až 1. světová válka, kdy se podnik potýkal s nedostatkem surovin a pracovních sil. V období 1. republiky však opět stoupl jeho význam a výroba.⁹⁶

V roce 1869 byl poblíž nádraží naproti lihovaru založen akciový cukrovar, jehož iniciátorem byl již zmiňovaný c. k. poštovník Josef Kraus. Na stavbu poskytl značný úvěr a stal se majitelem poloviny akcií podniku. Významným akcionářem a pozdějším předsedou správní rady byl další Žid Otto Baer. Později zasedal ve správní radě po jeho boku také syn druhého starosty ŽNO, Egon Winternitz.⁹⁷ Ředitelem se do roku 1877 stal vý-

95 Od sedmdesátých let 19. století až do své smrti byl několikrát členem obecního zastupitelstva a finanční komise. SOKA Pardubice, AM Pardubice, Pamětní kniha města Pardubice (1895–1933), s. 32 a 93.

96 Petr BOROVEC, *Historie a současnost podnikání na Pardubicku*, Žehušice 2007, s. 75–77; TÝŽ, *Stručná historie živností, obchodu a průmyslu v Pardubicích*, AB – Zet Pardubicka, sešit 12, s. 15; F. ŠEBEK, *Historie a současnost*, s. 103–104; *Vlastivědná abeceda dr. Theina*, in: Zprávy klubu přátel Pardubicka 1978, č. 4, nestr.

97 *Adresář města Pardubice pro rok 1911*, s. 201.

znamný stavitel několika cukrovarů na našem území Josef Pfleger. Produkce tvořila 30 000 – 40 000 tun bílého cukru a 3 000 – 4 000 tun suroviny v rámci jedné kampaně, polovina produktu byla prodávána na domácím trhu a druhá polovina byla určena do zahraničí. V této době zde bylo zaměstnáno na 450 osob. Cukrovar byl rekonstruován v letech 1888, 1908 a 1913, přičemž došlo k jeho napojení na hlavní železniční trať. V roce 1917 se pardubický akciový cukrovar sdružil spolu s průmyslovými cukrovary v Cerekvici nad Loučnou, Hrochově Týnci, Cholticích, Slatiňanech a Vrdech v cukro-varnickou agencii se sídlem v Pardubicích.⁹⁸

V roce 1874 dostal M. Oesterreicher povolení adaptovat svoji dílnu na cukrovinky v továrnu na čokoládu. Sídlem podniku se stal dům čp. 30 na pozdější Masarykově třídě. V domě čp. 77 v Zelenobranské ulici provozoval dále koloniál s prodejem kávy, který po jeho smrti převzal syn Gustav Oesterreicher.⁹⁹

Dalším pardubickým fenoménem, ve kterém našli místní Židé uplatnění, bylo perníkářství. V této souvislosti je třeba se zmínit o významném představiteli pardubické ŽNO a jejím starostovi po 2. světové válce Bernardu Schützovi (1878–1958) a jeho firmě *Mellekta*, která se zabývala výrobou marcipánu a cukroví. Schütz se naučil pekařskému řemeslu v devadesátých letech 19. století ve svém rodišti v Lukavci u Pacova a ve Vídni. V roce 1903 se přistěhoval se svojí ženou Emilií do Pardubic, kde si otevřel pekařství a výrobu speciálních židovských nekvašených chlebů tzv. macesů.¹⁰⁰ V roce 1905 se stal členem výboru ŽNO. Během svého působení vystřídal několik funkcí, např. byl zástupcem starosty obce či správcem židovského hřbitova. V roce 1913 se jeho pekařství rozšířilo o výrobu perníků, marcipánů a sucharů. Prodejna stála blízko podjezdu státní dráhy na tehdejší Alžbětině třídě (dnes Třída 17. listopadu). Během 1. světové války zajišťoval výrobu sucharů pro vojenskou správu. Od roku 1919 přešlo pekařství na normální výrobu. Zaměstnávalo na šedesát lidí a dalších čtyřicet bylo nabíráno vždy jednou za půl roku na výrobu macesů. V této době byl společně s ním ve vedení podniku jeho syn Karel Schütz a později i zeť Robert Steiner. Specialitou *Mellekty* byl medový a marcipánový perník společně s výrobou čokoládové polevy. Ve znaku firmy byl zobrazen motiv z městské heraldiky – erb s pardubickým pŕlkoněm. Schützův perník se řadil do kategorie luxusního

98 František ŠEBEK, *Stoleté ohlédnutí. Život Pardubic kolem roku 1900*, Pardubice 2000, s. 67; P. BO-ROVEC, *Historie a současnost*, s. 59–61.

99 Další z rodiny – Ignác Oesterreicher – měl před 1. světovou válkou společně s Isidorem Fleischnerem obchod se starými sudy. *Adresář města Pardubice pro rok 1911*, s. 270.

100 Maces je nekvašený chléb, který se připravuje na oslavu svátku Pesach, který připomíná izraelský odchod z Egypta. Svátek se vyznačuje mnoha předpisy, z nichž hlavní je zákaz *chamecu*, neboli kvašeného. Symbolem urychleného odchodu z Egypta se stalo pečení nevykynutých placek z jediného dostupného těsta, které nestačilo zkvasit. Ex 12:39: „Z těsta, které vynesli z Egypta, napekli nekvašené podpopelné chleby, protože ještě nevykynulo. Byli totiž z Egypta vyhnáni a nemohli otálet...“

zboží určeného zejména pro vývoz (např. do Velké Británie) a jeho příprava prý trvala až čtyři měsíce. Podnik byl zrušen až za protektorátu.¹⁰¹

Druhým významným producentem pardubického perníku byla firma *Melartos, pardubická továrna na perník, spol. s r.o.* Firmu založili v roce 1913 podnikatelé M. Vyskočil a L. Hausmann. Na dalším rozvoji továrny se významnou měrou podílel Žid Hugo Reichlich, který se stal jeho majitelem a hlavním jednatelem. V roce 1917 se k němu přidal židovský továrník Vilém Singer. Podnik vyráběl tradiční perník, oplatky, pečivo a čokoládu. Produkty byly určeny jak pro domácí, tak zahraniční trhy. Zboží se vyváželo např. do Polska, Velké Británie a Austrálie. Sídlem podniku byla Masarykova třída (dnes Třída 17. listopadu) na Zeleném předměstí a počet zaměstnanců se v polovině dvacátých let 20. století pohyboval kolem 175.¹⁰²

V období těsně před 1. světovou válkou zahájili svoji podnikatelskou činnost Egon a Karel Winternitzovi, synové druhého starosty ŽNO Jakuba Winternitze. Ten byl příbuzný s výše zmíněným J. Winternitzem, který měl na počátku 19. století v pachtu zámeckou vinopalnu. V roce 1909 koupili bratři Winternitzové starý mlýn Valcha. V té době se zastupitelstvo města rozhodlo regulovat tok Chrudimky včetně vybudování vodovodu a kanalizace. Předpokladem bylo zasypaní starého vodního příkopu kolem historického centra města. Pro realizaci tohoto plánu bylo nutné Valchu od Winternitzů dne 4. května 1910 odkoupit¹⁰³ a jako náhradu poskytnout pozemky za dnešním Bělobranským náměstím, kde v té době byla pouze louka a lázně. V roce 1911 zde vyrostly válcové automatické mlýny. Budovu projektoval stavitel V. L. Hořeňovský a vybavení dodala firma Prokop. Po požáru dne 20. června 1919 bylo nutné budovu přestavět, čehož se ujal známý architekt Josef Gočár. Nově bylo zbudováno velké silo, které se obloukem spojilo s původní budovou.¹⁰⁴

Velké množství pardubických Židů se věnovalo také výrobě a prodeji lihovin. V této souvislosti můžeme jmenovat např. podnik Viléma Hocha, Terezie Humburgerové,¹⁰⁵

101 SOKA Pardubice. SCHÜTZ, Bernard, *Židé v Pardubicích v době I. republiky: Můj životopis*. Židovská náboženská obec, pamětní spis, nestr.; Jiří PALEČEK, *Pardubický perník*, in: AB – Zet Pardubicka, sešit č. 44, Pardubice 2008, s. 21–22; P. BOROVEC, *Historie a současnost*, s. 108. Dalším židovským podnikem zabývajícím se výrobou perníku a cukrovinek byla firma Kapo, která vznikla v roce 1924 z iniciativy podnikatelů Kafky a Popera. Tamtéž, s. 26–27.

102 F. ŠEBEK, *Historie a současnost*, s. 110. Srov. *Adresář města Pardubice pro rok 1926*, s. 170 a 290; P. BOROVEC, *Historie a současnost*, s. 108–109; TÝŽ, *Z historie průmyslové výroby perníku na Pardubicku*, in: AB – Zet Pardubicka – Pardubický perník, sešit č. 44, Pardubice 2008, s. 16–21.

103 *Vlastivědná abeceda dr. Theina – Mlýny II. (Valcha)*, in: Zprávy Klubu přátel Pardubicka 1981, č. 3, nestr.

104 F. ŠEBEK, *Stoleté ohlédnutí*, s. 79; Josef HRSTKA – Jan ŘEHÁČEK, *Pardubické městské řeky, mosty a mlýny*, in: AB – Zet Pardubicka, sešit 57, Pardubice 2011, s. 25.

105 Otec Terezie Humburgerové měl koncesi na výrobu lihovin od 7. 5. 1866. Pacht na tuto živnost získala Humburgerová dne 30. 6. 1910. V roce 1922 se stala majitelkou maloobchodu na výrobu liho-

Vítězslava Löwita (také provozoval hostinec U Námořníka), Marie Schückové a Vojtěcha Steinera (po něm se ujal obchodu syn Alfréd).

Jakub Löwit provozoval od roku 1909 první pardubickou továrnu na výrobu kysaného zelí.

Textilní výroba a oděvnictví

V roce 1881 založil Jonáš F. Traub ve Smilově ulici č. 412 nejstarší pardubickou továrnu na výrobu prádla. Kromě 10 až 15 stálých zaměstnanců pracovalo pro firmu také na 150 domácích švadlen. Vyráběly se kazajky, zástěry, sukně apod. Po několika letech zavedla firma jako první parastrojní výrobu zástěr.¹⁰⁶

Z dalších podniků, které vznikly ve druhé polovině 19. století, můžeme zmínit např. továrnu na výrobu dámského, pánského a dělnického prádla na dnešní Třídě Míru č. p. 450, jejímž majitelem byl Eduard Pollak (jeho nástupcem se později stal třetí starosta ŽNO, Mořic Pick),¹⁰⁷ a továrnu na výrobu a prodej pleteného zboží *Turnovský a Brunner*, jejímiž majiteli byli Arnošt Brunner a Karel Turnovský. Prodejem prádla se dále zabývali Josef Kohn, Leopold Lustig, Emil Pick a Emil Goldreich. Podniky na výrobu a prodej obuvi byly např. továrna bratří Mischkönigů (založená v roce 1883), sídlící od roku 1887 na pardubickém zámku, fabrika bratří Emila a Rudolfa Weissových, fungující od roku 1892 na Palackého třídě, a do třetice továrna Löwith a syn, otevřená roku 1897 na Zeleňém předměstí.¹⁰⁸

Chemický průmysl

Nejvýznamnější židovskou podnikatelskou aktivitou v Pardubicích bylo založení závodu na čištění petroleje vídeňským podnikatelem Davidem Fanto. Zásadním pro výběr místa byla existence železnice a dostatek vody. V roce 1888 si Fanto zakoupil pozemek u nádraží, na kterém se rozhodl vystavět rafinerii na výrobu a čištění petroleje. Jeho žádost o povolení se však nesečkala s úspěchem ani u okresního hejtmanství ani u pražského místodržitelství.¹⁰⁹ V té době se počítalo s budoucím propojením novoměstské zástavby s nádražím, přičemž radnice posunula stavbu továrny daleko za město na západní okraj katastru obce.

vin a likérů studenou cestou. Státní oblastní archiv v Zámrsku (dále jen SOA Zámrsk), Oberlandrát Pardubice 1939–1942 (1945), sign. 87, kart. 7, Odžidovštění a arizace židovského majetku. Přihlášení provozního majetku židovských podniků – Terezie Humburgerová, přihlášení majetku ze dne 14. 3. 1940.

106 P. BOROVEC, *Historie a současnost*, s. 120–121.

107 P. BOROVEC, *Stručná historie*, s. 15; *Adresář města Pardubice pro rok 1911*, s. 210.

108 AŽM Praha, ŽNO Pardubice, inv. č. 55, sign. 62209, Různé: koncepty k sepsání dějin Pardubic 1900–1936, nestr.; R. RŮŽIČKOVÁ – A. LANGOVÁ, *Stopy Židů*, s. 26.

109 AŽM Praha, ŽNO Pardubice, inv. č. 55, sign. 62209, Různé: koncepty k sepsání dějin Pardubic 1900–1936, nestr.

Z tohoto důvodu musel D. Fanto v roce 1889 zakoupit od obce kus pozemku Zelenobranské dubiny. Zde postavil továrnu nazývanou *Petrolka* či *Fantovka*, která započala svoji činnost v roce 1890. Finanční půjčku poskytla rakouská banka Zentral-Credit-Anstalt se sídlem ve Vídni a obchodní stránku věci měla na starost Česká banka Union. Z původní výroby petroleje se postupně vyvinul nejvýznamnější průmyslový závod ve městě. Postupně se továrna rozšířila v roce 1895 o výrobu parafínu a svíček všeho druhu. Vyráběly se vřetenové, vazelinové či válcové oleje. Po roce 1908 byla zavedena také výroba automobilových olejů značky *Fantolin* prodávaných ve firemních čerpacích stanicích. V červenci 1907 se podnik přeměnil na akciovou společnost v čele s komerčním radou D. Fantou. Kromě tuzemské ropy se zde před válkou zpracovávala ropa haličská (později i perská, ruská, americká, venezuelská a rumunská). Firma měla akciový kapitál v hodnotě 12 milionů korun, závody v Uhrách a pobočky ve Francii, naftové doly v Boryslavi v Haliči, rozsáhlý park cisteren a přečerpávacích stanic. Její nákladní lodě brázdily Labe, Dunaj i Sein. Před 1. světovou válkou byla druhou největší továrnou monarchie. Své zboží vyvážela do Německa, Švédska, Belgie, Norska, Dánska, Anglie, Francie a Švýcarska.¹¹⁰

Z ostatních významnějších židovských podniků jmenujme soustružnické dílny založené v roce 1880 Mořicem Pickem, pozdější podnik na psací a kuřácké potřeby Pick a Ganz či továrnu na rohové a soustružnické zboží Maxe Picka. Kartonáží se zabývala továrna Hugo Neumanna. V roce 1908 byla založena Mauthnerova továrna na hole, jež byla později pojmenována na *Továrna holí fy. Raim, Mauthner, Pardubice-Vídeň*.¹¹¹

Problémy pardubické Židovské náboženské obce na přelomu 19. a 20. století: Asimilantský směr česko-židovského hnutí

Začátek nového století nebyl pro místní ŽNO nejpříznivější. Smrt zakladatele obce v roce 1897 jako by avizovala nadcházející krizi, kterou rozpoutala situace kolem jazykových reforem prováděných vládou Kazimira hraběte Badeniho.¹¹² Bojůvky Němců útočících pro-

110 SOKA Pardubice, AM Pardubice, Pamětní kniha města Pardubic (1895–1933), s. 27; F. ŠEBEK, *Stoleté ohlednutí*, s. 67; P. BOROVEC, *Historie a současnost*, s. 72–75; TÝŽ, *Akciová společnost rafinérie minerálních olejů v Pardubicích („Fantovka“) a její firemní značky*, in: Zprávy Klubu přátel Pardubicka 1998, č. 5-6; TÝŽ, *Stručná historie*, s. 21–22; Jiří PALEČEK, *Pardubice ve 20. století*, in: AB – Zet Pardubicka, sešit 14, s. 4; PARAMO: *Historie*, URL: <<http://www.paramo.cz/cs/o-nas/historie/>> [cit. 2013-03-19].

111 *Adresář města Pardubice pro rok 1911*, s. 224.

112 Úkolem K. Badeniho bylo vymanit Předlitavsko z jednostranné nadvlády německých stran, stabilizovat politickou scénu a upevnit pozici Rakouska vůči Německu a Uhrám. Bylo nutné vytvořit silnou vládní koalici složenou z německo-česko-polské reprezentace. Nutnými předpoklady bylo rozšíření voličské základny a posílení pozice Čechů vůči Němcům. Toho chtěl Badeni dosáhnout rozšířením volební základny a uznáním jazykových práv Čechů. Jak vnější úřední jednání, tak nově i vnitřní jednání měla nadále probíhat v obou jazycích (což výrazně znevýhodňovalo německé úředníky, kteří vesměs česky neuměli). Jazyková nařízení neprošla parlamentem, ale byla direktivně ur-

ti českému obyvatelstvu v Žatci, Chebu, Mostu, Liberci a jiných městech se silným zastoupením německého etnika vyvolaly v českém národě silnou odezvu. Ani Pardubice nezůstaly ušetřeny. Vlny násilných akcí z řad českého obyvatelstva se obrátily také proti místním Židům. Začátkem prosince 1897 byla vytlučena okna židovské školy (kterou navštěvovaly i děti Čechů) a synagogy.¹¹³ V této době byl provoz a zajištění prostředků školy zcela v rukou tehdejšího ředitele Emanuela Kohna. Židovská náboženská obec v podstatě pouze pronajímala místnost v obecním domě.¹¹⁴ Následkem protizidovských bouří se představenstvo obce rozhodlo dne 12. prosince 1897 do budoucna zrušit pronájem v obecních prostorách.¹¹⁵ I přes dočasné uklidnění situace nenávisť k židovským institucím coby „semeništím němectví“ pokračovala. Z podnětu redaktora silně antisemitského periodika *Samostatné směry*¹¹⁶ Ladislava Štěpánka, solicitátora významného pardubického advokáta dr. Leopolda Hruše, byla na 14. září 1898 svolána demonstrace, které se zúčastnilo asi 200 lidí. Dav se srotl před židovskou školou a synagogou. Pod heslem *Pereat (ať zhynou, pryč s nimi)* došlo k útokům na obě budovy. Dav byl rozehnán zákrokem policie, která musela židovské objekty několik dní střežit.¹¹⁷

Štěpánek byl později odsouzen k čtyřměsíčnímu vězení. Po vzájemné dohodě došlo představenstvo společně s ředitelem k závěru, že bude nejlépe židovskou školu zrušit, což se stalo v roce 1898.

V souvislosti s krizí v českožidovském hnutí,¹¹⁸ umocněném narůstajícím antisemitismem vyvěrajícím z událostí kolem jazykových nařízení a probíhající hilsneriádou, byla

čena vládou. To vyvolalo bouřlivý odpor Němců. Situace přerostla ve vleklou vládní krizi, přičemž stále více zaznívaly hlasy předpovídající zánik monarchie. K německé opozici se přidala i rakouská a česká sociální demokracie (solidární v rámci internacionalismu), které se obávaly Badeniho autokratismu a návratu konzervativních sil. V listopadu 1897 Badeniho vláda padla a byla nahrazena úřednickou vládou Paula von Gautsche. Korekce jazykových nařízení nebyly úspěšné a ani další kabinet Františka Antonína Thuna-Hohenstein nedokázal krizi vyřešit. Následná úřednická vláda 14. 10. 1899 jazyková nařízení v plné míře zrušila. J. KŘEN, *Dvě století*, s. 286–293.

113 SOKA Pardubice, AM Pardubice, Pamětní kniha města Pardubic (1895–1933), s. 57.

114 AŽM Praha, ŽNO Pardubice, inv. č. 51, sign. 62297, Škola spisy: zlomky spisového materiálu, koncept odpovědi starosty ŽNO obecnímu úřadu ohledně zrušení soukromé židovské školy.

115 Tamtéž, inv. č. 55, sign. 62209, Koncepty k sepsání dějin Pardubic 1900–1936, nestr.

116 První číslo *Samostatných směřů* vyšlo v Pardubicích 22. 11. 1900 a následně tisk vycházel do roku 1919. Vydavatelkou byla Antonína Štěpánková. V tomto periodiku (nejdříve vycházelo každý čtvrtek, později v sobotu) byly časté velmi ostré výpady proti místním židovským obchodníkům, představitelům ŽNO, stejně tak jako proti židovským osobám známým z veřejného života v Pardubicích, např. JUDr. Bertholdu Theinovi, MUDr. Viktoru Vohryzkovi ad. Sběrka všech ročníků *Samostatných směřů* je uložena ve Východočeském muzeu v Pardubicích.

117 SOKA Pardubice, AM Pardubice, Pamětní kniha města Pardubic (1895–1933), s. 79, 87, 102.

118 Počátky českožidovského hnutí lze datovat do čtyřicátých let 19. století. V organizované formě se však objevuje až v letech sedmdesátých. V sociální rovině můžeme hovořit o českožidovské generaci středních a nižších vrstev. Hlavní snahou představitelů hnutí bylo praktické začlenění Židů do okolní české společnosti a prosazení češtiny do náboženského života židovských obcí. Hnutí se tak vymezovalo proti převládající tendenci Židů přiklánět se k austroněmeckému liberalismu či rakous-

v rámci místní židovské komunity vytvořena významná skupina soustředěná kolem předních pardubických osobností – spisovatele a lékaře dr. Viktora Vohryzka,¹¹⁹ básníka a propagátora esperanta dr. Stanislava Schulhofa¹²⁰ a dr. Lva Theina.¹²¹

Dr. Vohryzek vyrůstal v Přestavlkách, kde se mu dostalo výjimečného vzdělání v česko-židovské škole (*cheder*). Tvořil trojici společně s dr. Eduardem Ledererem a dr. Bohdanem Klinebergerem, která dala českožidovskému hnutí první myšlenkový rámec. Tento asimilantský proud v českožidovském hnutí žádal moderní nazírání na židovskou otázku. Jeho představitel z řad mladé generace se narodili v česky mluvících rodinách a českožidovská

kému patriotismu. Silnějšího vlivu mezi svými souvěrci dosáhli pokrokoví Židé v poslední čtvrtině 19. století v souvislosti s všeobecně narůstajícími projevy antisemitismu ze strany nacionálních Němců a klerikálně katolických kruhů. Velkou měrou přispěl k národnostnímu přechýlení Židů také společenský vzestup Čechů, liberální postoje mladočechů a české sociální demokracie stojící v kontrpozici k německým nacionálním a křesťansko-sociálním stranám. K výraznému rozkolu v českožidovském hnutí došlo za hilsneriády. Mladočeši, na které se orientovala starší generace příslušníků českožidovského hnutí, se neodvážili otevřenému antisemitismu čelit. Mladší židovská generace tento postoj kritizovala a ve větší míře se přimkla k sociální demokracii a Masarykově realistické straně, která se otevřeně postavila protižidovským náladám. Srov. J. KŘEN, *Dvě století*, s. 267-268; T. PĚKNÝ, *Historie Židů*, s. 510-511; Marie ZÁHRADNÍKOVÁ, *Nejstarší údobí českožidovského hnutí*, URL: <http://www.rozhlas.cz/nabozenstvi/salom/_zprava/nejstarsi-udobi-ceskozidovskeho-hnuti--553796> [cit. 2012-11-09].

- 119 Byl také znám pod jménem Vítězslav Vohryzek. Narodil se 1. 1. 1864 v Přestavlkách u Hrochova Týnce v rodině obchodníka se železem. Pocházel ze 13 sourozenců, z nichž se sedm dožilo dospělého věku. Vystudoval gymnázium v Chrudimi a poté navštěvoval lékařskou fakultu Karlo-Ferdinandovy univerzity, kde promoval 3. 12. 1887. Během pobytu v Praze na něho měl výrazný vliv jeho přítel, český spisovatel Julius Zeyer, se kterým sdílel pocitu osamělosti a vyděděnosti ze společnosti. Vohryzek byl autorem nesčetných novinářských článků, fejetonů, poznámek a zpráv, ve kterých komentoval denní události ze svého života očima lékaře – psychologa. Analyzoval značnou řadu soudních procesů, případů alkoholismu a prostituce, přičemž poukazoval na moderní nazírání těchto problémů. V této souvislosti byl hlavním předmětem jeho zájmu psychologie průměrného člověka. Dále byl agilním propagátorem filosofie, psychologie, sportu a hygienických návyků. V roce 1900 podpořil Vohryzek, svoji brožurou „*Odpověď polenským lékařům.*“, závěry T. G. Masaryka související s odmítnutím teze o údajné rituální vraždě spáchané L. Hilsnerem na Anežce Hružové. V politických statích zastával postoj, že nestačí sledovat pouze ideu, ale také člověka, jenž ji hlásá (tedy neoddělovat ideje od osob). Své články publikoval zejména v *Českožidovských listech*, *Rozvoji*, *Osvěť lidu*, *Východočeském obzoru*, *Času*, *Českožidovském kalendáři*, *Scéně*, *Rozhledu* apod. V Pardubicích působil jako praktický lékař až do své smrti 27. 11. 1918. Viz Viktor VOHRÝZEK, *K židovské otázce. Vybrané články a úvahy*, Praha 1923, s. 7-13, Jiří Kovtun, *Tajuplná vražda: Případ Leopolda Hilsnera*, Praha 1994, s. 352-353.
- 120 MUDr. Stanislav Schulhof se narodil 12. 11. 1864. Byl zubním lékařem a propagátorem mezinárodního jazyka esperanto, do něhož přeložil některé české básně. Byl umírněné povahy. Měl rád pořádek v životě a preciznost v práci. Schulhof založil v roce 1909 v Pardubicích Klub esperantistů. Zemřel 17. 8. 1919. Viz VČM Pardubice, Slavín pozůstalost – JUDr. Pavel Thein, sign. II/1026, kart. 3, *Die Pardubitzer Juden: Erzählung*, s. 71.
- 121 MUDr. Lev Thein se narodil 19. 12. 1871 nedaleko Vysokého Mýta. V Pardubicích, do kterých se přistěhoval v roce 1900, působil jako praktický lékař. Patřil mezi přední funkcionáře spolku pro postavení pardubického krematoria. On a mnozí další nesouhlasili se složitými náboženskými rituály své víry a propagovali pohřby žehem. Zemřel 2. 8. 1937. Srov. Karel VINAŘ, *Čeští Židé a Pardubicko*, in: *Zprávy klubu přátel Pardubicka* 1993, č. 3-4, s. 59; VČM Pardubice, Slavín pozůstalost – JUDr. Pavel Thein, sign. II/1026, kart. 3, *Die Pardubitzer Juden: Erzählung*, s. 70.

otázka pro ně již nebyla problémem jazykovým, nýbrž etickým a náboženským. Chtěli se více zabývat soudobými politickými problémy, pocítovali nedostatek hlubšího rozboru židovské sebereflexe a asimilace. Hlavním cílem mělo být přičlenění jejich stoupenců k českému národu a to jako jeho rovnoprávná a sjednocená součást. Překážkou Židů při tomto snažení byly dle Vohryzka dva úzce související problémy, a sice „[...] že náš český národ, vlastně jeho reprezentanti, ani nechťí a druhý, že souvěrci vlastně o přijetí do českého národa upřímně neusilovali“.¹²²

Vohryzek se od starší generace odlišoval i vztahem k náboženství. Pro pokrokové Židy byla typická snaha o znovuobjevení a reinterpretaci významu judaismu pro moderní dobu. Vohryzek shrnul situaci roku 1900 takto: „Nejosudnější při celé věci je, že Židé trpí za náboženství a vlastně již žádného náboženství nemají; opustili je ne snad proto, že by bylo inferiorním, neb zhoubným, ale z té příčiny, že nevěra, která podmanila celý svět, v době nedávné uchvátla je taktéž. Židé nepozbyli toliko svého náboženství, oni ztratili i hlavu. – Poslední události jasně ukázaly, že organizace a moc Židů patří do říše bájek, ba i ta chytrost židovská tam patří, není ji dnes viděti na poli obchodním ani kulturním. Na jedné straně tichošlápství, na druhé zbabělost! Každý jen když má o svou vlastní osobičku postaráno.“¹²³

Vohryzek se snažil postavit hnutí na širší myšlenkovou základnu. V roce 1902 se však s oficiálním vedením českožidovské organizace rozešel. Stalo se tak na základě vyhrčené situace v důsledku veřejného odsouzení výroku dr. Františka Ladislava Riegera, který v rozhovoru pro katolického novináře Dostála-Lutinova označil Židy za „rozkladný element“ české společnosti.¹²⁴

Vytvořila se českožidovská opozice, která se začala formovat právě v Pardubicích, kde vznikly instituce a média, pomocí nichž se prezentovala. V roce 1903 se pardubická českožidovská mládežnická organizace rozhodla změnit svůj název i zaměření. Jako své jméno zvolila *Rozvoj* a jako svůj program odsouhlasila „starost o naléhavé kulturní, náboženské a ekonomické záležitosti doby“. Vohryzek na své náklady založil nový českožidovský list, který nesl stejný název jako organizace.

První číslo tohoto týdeníku vyšlo 1. ledna 1904. V tomto periodiku se skupina kriticky ohrazovala proti starší generaci představitelů českožidovského hnutí, kteří chápali českožidovskou otázku prizmatem jazykovým a národnostním. „[...] Naše asimilace neznamená zánik, nýbrž nutné přizpůsobení se daným poměrům kulturním a jazykovým.“¹²⁵ Vohryzek si ve svých úvahách kladl otázku, zda a do jaké míry je asimilace Židů s Čechy

122 V. VOHRYZEK, *K židovské otázce*, s. 194.

123 Tamtéž, s. 21; srov. K. ČAPKOVÁ, *Češi, Němci, Židé?*, s. 104.

124 V. VOHRYZEK, *K židovské otázce*, s. 12–13; Hillel J. KIEVAL, *Formování českého židovstva*, Praha 2011, s. 129; K. ČAPKOVÁ, *Češi, Němci, Židé?*, s. 102.

125 V. VOHRYZEK, *K židovské otázce*, s. 161.

vůbec možná. Odpovědí mu bylo přijetí teze, že oba národy si mohou být morálně a hospodářsky prospěšné za předpokladu humánní obrody jejich jednotlivců v duchu principů judaismu – sociální spravedlnosti a lásky k bližnímu. Nad veškerou asimilaci bylo nutné povýšit úsilí stát se osobně dokonalejším:¹²⁶ „[...] *Jak může být naše rasa škodlivá, když z kmene našeho vzešel Kristus a apoštolové? Jak mohou naše zásady býti špatné, když na nich vypučelo křesťanství? Modlíte se naším otčenášem, zpíváte naše žalmy, od nás naučili jste se pro víru trpět a umírat, milovat vlast i řeč mateřskou. Máte naše nebe, naše anděly i toho našeho satana, jen muka pekelná se v našem náboženství nenalézají. Nevím, co na nás vůbec jest zásadně špatného a odporného, jsme lid a máme jako každý jiný lid své stránky dobré a třeba i špatné, nejsme o nic lepší, ale také o nic horší.*“¹²⁷

Členové *Rozvoje* vyvíjeli pro obhájení svých názorů usilovnou agitační a vzdělávací činnost, v jejímž rámci pořádali přednášky o vědě, ekonomii, podnikání i o současných židovských záležitostech. Dne 10. dubna 1904 se v pardubické Veselce konal početný sjezd českých pokrokových Židů. Účastnilo se ho mnoho souvěrců ze všech oblastí Čech a Moravy. V lednu a únoru 1906 uskutečnili Schulhof s Vohryzkem besedy na témata *O židovské otázce*, *Naše potřeby národohospodářské* společně s přednáškou benešovského rabína PhDr. Otokara Krause *O náboženském vývoji* se zřetelem k židovskému náboženství. V těchto přednáškách byla odsuzována také židovská nedůtklivost vůči jakékoli kritice okolí. Díky vlivu členů *Rozvoje* a svému vedení patřila pardubická ŽNO k nejpokrokovějším a výlučně česky vedeným obcím v Čechách.¹²⁸ Dne 8. června 1907 vyšlo poslední číslo pardubického *Rozvoje*, načež došlo k jeho spojení s *Českožidovskými listy*. Časopis dostal nový formát a redakce přesídlila do Prahy. V roce 1907 se spolek začlenil do *Svazu českých pokrokových Židů pro Čechy a Moravu*. Tato politická organizace se hlásila k myšlenkám Masarykovy realistické strany a později podpořila i snahy T. G. Masaryka o politickou emancipaci českých zemí v rámci samostatného státu.¹²⁹

Když časopis *Rozvoj* přestal v roce 1915 z finančních důvodů vycházet, začal Vohryzek v Pardubicích vydávat *České listy*. Časopis byl ale úředně zastaven pro článek B. Klinebergera, v němž napsal, že „*i jiné monarchie, které měly trvat věčně, byly svědkem svého pádu*“.¹³⁰ B. Klineberger i Vohryzek (coby vydavatel) byli obviněni z velezrady a na přelomu

126 M. ZAHRADNÍKOVÁ, *Nejstarší údobí*. Srov. TÁŽ, *Odras sblížení Čechů a Židů v dílech teoretiků českožidovského hnutí*, URL: <http://www.rozhlas.cz/nabozenstvi/salom/_zprava/odraz-sblizovani-ecu-a-zidu-v-dilech-teoretiku-ceskozidovskeho-hnuti--558042> [cit. 2012-11-09].

127 V. VOHRYZEK, *K židovské otázce*, s. 16–17.

128 SOKA Pardubice, AM Pardubice, Pamětní kniha města Pardubic (1895–1933), s. 158 a 185; dále J. KŘEN, *Dvě století*, s. 268; T. PĚKNÝ, *Historie Židů*, s. 510–511.

129 M. ZAHRADNÍKOVÁ, *Nejstarší údobí*.

130 K. ČAPKOVÁ, *Češi, Němci, Židé?*, s. 105.

září a října 1916 internováni na 16 dnů v Terezíně. Svaz českých pokrokových Židů si před I. světovou válkou nezískal masovější členskou základnu. Hlavním přínosem jeho vůdčích osobností byl vliv a působení na novou českožidovskou generaci.¹³¹

Kromě *Rozvoje* působily v rámci pardubické židovské komunity také další spolky. V roce 1874 byl založen *Spolek židovských paní a dívek*, jehož první předsedkyní byla manželka starosty obce Laura Oesterreicherová. Spolek vyvíjel zejména dobročinnou činnost na podporu chudých souvěrců.¹³²

Velmi důležitým spolkem bylo pohřební bratrstvo *Chevre kadiša*,¹³³ jehož prvním starostou byl v letech 1867–1897 M. Oesterreicher.¹³⁴ Představiteli bratrstva se mohli stát pouze bezúhonní Židé a členství v něm bylo ve většině organizovaných židovských komunit vyznamenáním. Mezi rituální povinnosti jeho členů patřilo omytí mrtvého a jeho příprava k pohřbení, doprovod nebožtíka k hrobu a účast na posledních obřadech nebo zádušní bohoslužbě. Pohřeb zemřelého se konal co možná nejdříve od úmrtí, většinou hned druhý den.¹³⁵

Židovské hřbitovy v Pardubicích

Kromě antisemitských nálad, které místním židovským obyvatelům ztěžovaly život, museli čelit také problémům týkajících se posledního odpočinku svých předků.

Pro uložení mrtvých sloužil pardubickým Židům a ostatním z blízkého okolí hřbitov založený roku 1624 v místech, kde se později ujalo označení *Židov* či *Na Židově*. Historie starého židovského hřbitova sahá do první poloviny 17. století. Dne 30. října 1624 koupili Židé Lev Faltýn, Izák Lev a Jakub Mandl od Jana Vorla Kolínského pozemek za 48 kop grošů míšeňských. Obci se zavázali, že na pozemku zřídí hřbitov pro své souvěrce z Par-

131 H. J. KIEVAL, *Formování českého židovstva*, s. 242; K. ČAPKOVÁ, *Češi, Němci, Židé?*, s. 104–105.

132 Dalšími předsedkyněmi byly Amálie Krausová (1894–1897), Julie Winternitzová (1897–1906) a Anna Eugenie Steinerová (1907 – 30. léta 20. století). AŽM Praha, ŽNO Pardubice, inv. č. 55, sign. 62209, Koncepty k sepsání dějin Pardubic 1900–1936, nestr.

133 *Chevre kadiša* – dosl. svaté bratrstvo, které zejména u Aškenázů označovalo dobrovolnou skupinu či spolek, který provádí poslední obřady a dohlíží na pořádání pohřbů podle židovských zvyků.

134 Dalšími předsedy spolku byli: Jakub Winternitz (1898–1902), Vilém Hoch (1902–1908), Bedřich Stein (1926–1927) a Bernard Schütz. AŽM Praha, ŽNO Pardubice, inv. č. 55, sign. 62209, Koncepty k sepsání dějin Pardubic 1900–1936, nestr.

135 Tento zvyk souvisí s klimatickými podmínkami, které panovaly v původní vlasti Židů. Při tradičním židovském pohřbu se ostatky zemřelého ukládají do země. Přísně zakázána je kremace či balzamování. Oproti sefardským Židům umisťovali aškenázští Židé své náhrobky vzprímeně. Přestože byly náhrobky zvyklostí, Židé neměli povinnost je stavět. Téměř každý židovský hřbitov tak obsahuje hroby, které náhrobek postrádají. V diaspoře se zakládání židovských hřbitovů neobešlo bez problémů. Mnoho obcí nemělo svůj vlastní hřbitov a mrtví byli pohřbíváni v obcích sousedních. Srov. Jewish Encyclopedia, *Tombstones*, URL: <<http://www.jewishencyclopedia.com/articles/14442-tombstones>> [cit. 2013-03-10]; Iva STEINOVÁ, *Bejt olam – pohřbívání v židovské tradici*, Zprávy památkové péče 64/6, 2004, s. 522.

dubic a okolí: „[...] že toho obého k pohřbů těch mrtvých jak svých, tak i budoucích svých dřímati budou; však co se přespolních Židů, kteří by se tu pohřbívati dáti chtěli dotýče, od starýho po půl kopě a od mladýho po 15 groších panu purkmistru platiti mají.“¹³⁶

Mezi roky 1762–1837 docházelo k rozšiřování hřbitova, nicméně stále výdaje spojené s jeho znesvěcováním, využíváním coby skládky a zdroje stavebního materiálu (kamení ze hřbitovních zdí), vedly ve druhé polovině 19. století představenstvo ŽNO k závěru přestěhovat ostatky na nové místo. Navzdory předpisům uvedených v Talmudu, kde je jedním z nejdůležitějších nařízení nedotknutelnost hrobů a zachování těla mrtvého na místě svého pohřbu,¹³⁷ došlo k přemístění ostatků na pozemek nového hřbitova, který byl jako samostatná součást městských hřbitovů zřízen v roce 1883. Za součinnosti spolku *Chevre kadiša* sem byla pietním způsobem přemístěna část ostatků do společného hrobu včetně přesunutí některých náhrobků. První pohřeb se zde konal dne 5. listopadu 1884. V tento den došlo k uložení těla Joachima Adlera a zároveň i k zasvěcení hřbitova.¹³⁸ Skutečnost, že představitelé ŽNO porušili předpisy Talmudu a exhumovali těla svých mrtvých, podtrhuje neutěšený stav, v jakém se starý hřbitov nacházel.

Ani v pozdějších letech se situace nezlepšila. Představitelé ŽNO hledali po 1. světové válce způsob, jak celou situaci vyřešit, avšak ve složitých poválečných poměrech nebylo možné nalézt přijatelné východisko.¹³⁹ Jako první se tedy chopil iniciativy městský úřad, který podal v červnu 1920 z podnětu zdravotní komise návrh na srovnání starého hřbitova se zemí. O měsíc později přišel Československý železniční pluk s projektem propojení svých kasáren s technickým cvičištěm. Zamýšlená dráha měla vést právě přes starý židovský hřbitov. Představitelé ŽNO tento projekt rezolutně odmítli, neboť odporoval všem rituálním nařízením týkajícím se odpočinku zesnulých.¹⁴⁰ Při jednání s městskými radními byli zástupci ŽNO smířlivější. Nepřijali stanovisko zdravotní komise o možném hygienickém ohrožení veřejnosti, byli si však vědomi toho, že starý hřbitov je v prostorách moderní pardubické zástavby anachronismem. Jedinou podmínkou ŽNO při hledání kompromisu bylo vybudovat na hřbitovním pozemku park, avšak městské zastupitelstvo mělo v této záležitosti zřejmě vlastní plány. Ve prospěch ŽNO hrál metodický pokyn ministerstva školství a národní osvěty ze dne 21. října 1931 (č. 150118/31/-VI/2), který příslušným úřadům doporučoval být nanejvýš opatrný při manipulaci s židovským

136 SOKA Pardubice, AM Pardubice, Purkmistrovský úřad – listy, inv. č. 1312, smlouva z 30. 10. 1624.

137 Exhumování mrtvých se smělo provádět jen ve výjimečných případech a především z důvodu převezení ostatků do Palestiny.

138 AŽM Praha, ŽNO Pardubice, inv. č. 45, sign. 62189, Seznam zemřelých – Neuen Friedhof.

139 Tamtéž, inv. č. 50, sign. 62203, Zlomky spisů hřbitovních 1920–1939, dopis představenstva ŽNO městskému úřadu z 1. 9. 1920.

140 Tamtéž.

majetkem.¹⁴¹ Další jednání nikam nevedla. ŽNO dále trvala na využití pozemku pro relaxaci. Okresní úřad odvolává se na § 30 zákona o izraelitských náboženských obcích ze dne 21. března 1890 striktně zakázal ŽNO jakékoliv rozhodovací pravomoci, které dle jeho výkladu zákona náležely politické správě.¹⁴² Bylo evidentní, že okresní zastupitelé měli s pozemkem starého hřbitova vlastní plány, které vylučovaly jakékoliv vměšování představenstva ŽNO.¹⁴³ Jednání se neustále protahovala. Žádná ze stran nehodlala ustoupit a starý hřbitov byl nadále znesvěcován: „[...] Již po dlouhou dobu stal se hřbitov rejdištěm přímo neuvěřitelných neplech a nešvarů. Zdi hřbitovní jsou každou chvílí pobourány, pomníky pokáceny, hroby ničeny a pokrývány lejnem a ještě jiné podobné hnusnosti jsou na denním pořádku.“¹⁴⁴

K definitivnímu zrušení starého hřbitova a přenesení všech ostatků došlo až ve změněných politických poměrech 2. republiky, resp. Protektorátu Čechy a Morava v roce 1939. Převezeno bylo šest rakví s vykopanými ostatky a 69 pomníků majících historickou hodnotu (nejstarší z roku 1705). Celá událost proběhla za přísného dozoru členů *Chevre kadiša*.¹⁴⁵

Pardubická Židovská náboženská obec v prvním desetiletí 20. století a za 1. světové války

Navzdory politicko-národnostním diskuzím a rozepřím žili pardubičtí Židé dále svým všedním životem. Dne 23. září 1900, v předvečer Rosh Hashana, došlo k významné události spojené s uctěním památky zakladatele obce M. Oesterreichera. Místní souvěrci se před zahájením bohoslužby sešli v synagoze za účelem uložení mramorové pamětní desky s jeho jménem. „*Kéž by pamětní deska tato, kterou jemu věnujeme co důkaz vděčnosti a úcty naší, kéž by provždy o tom svědčila.*“¹⁴⁶

141 Tamtéž, dopis vrchního komisaře politické správy okresnímu úřadu z 18. 2. 1932.

142 „*Státní úřad má bdíti, aby orgánové náboženských obcí nepřekračovali oboru své působnosti a plnili zákonné předpisy, jakož i nařízení státních úřadů na zákonném podkladě vydaná. Úřadové k tomu konci mohou zrušiti zákonům nebo stanovám příčíci se usnesení neb opatření orgánů obcí náboženských, rozpustiti příslušné zastupitelské sbory, dále ukládati peněžité pokuty majetkovým poměrům přiměřené, jako užívati jinak zákonně dovolených prostředků donucovacích.*“ Nařízení č. 57/1890 ř. z., z 21. 3. 1890 (částka XVIII., s. 109–113) o zevnitřních právních poměrech israelitské společnosti náboženské.

143 Např. v druhé polovině třicátých let byla plánována stavba kasáren u Hůrek. Doprava a související rozvoj města měla být vedena právě Husovou ulicí přes Židov.

144 AŽM Praha, ŽNO Pardubice, inv. č. 50, sign. 62203, Zlomky spisů hřbitovních 1920–1939, odvolání starosty Karla Winternitze k zemskému úřadu z 11. 4. 1932, nestr.

145 Tamtéž; srov. SOKA Pardubice, SCHÜTZ, Bernard, *Židé v Pardubicích v době I. republiky*. Židovská náboženská obec, pamětní spis, nestr.

146 AŽM Praha, ŽNO Pardubice, inv. č. 35, sign. 62307, Synagoga spisy: seznam synagogálního majetku 1897, nestr.; Tamtéž, inv. č. 55, sign. 62209, Různé: koncepty k sepsání dějin Pardubic 1900–1936, nestr.

V roce 1901 bylo po sčítání lidu napočteno v Pardubicích 487 osob židovského vyznání.¹⁴⁷ Dne 11. srpna 1902 zemřel ve věku 65 let dosavadní starosta obce Jakub Winternitz a jeho místo zaujal v listopadu téhož roku Mořic Pick (viz obr. 5), který v této funkci působil do 12. února 1906. Kvůli neustále narůstajícímu počtu souvěrců se po dohodě s představenstvem rozhodl dne 23. prosince 1902 schválit rozšíření synagogy, která kapacitou míst již nevyhovovala stávajícím poměrům. Přestavba probíhala do roku 1904 a týkala se rozšíření vstupní části, nad níž se nově nacházela galerie pro ženy. Také byl obnoven celý strop a synagoga byla též vymalována. Práce vedl stavitel Novotný z Pardubic. K vysvěcení přístavby došlo 4. září 1904. O rok později byla synagoga opravena zvenčí a uvnitř vymalována pod dohledem stavitele Veselého z Pardubic a akademického malíře Šíra. Synagoga byla vybavena varhanami s řadou Tór a chrámových opon.¹⁴⁸ Dalších oprav za 2939 korun se synagoga a obecní dům dočkaly v září 1907.¹⁴⁹

V roce 1906 se stal posledním předválečným předsedou Židovské náboženské obce JUDr. Bertold Thein, který tuto funkci zastával až do své smrti dne 8. dubna 1929.¹⁵⁰

147 Po celé období fungování pardubické ŽNO od druhé poloviny 19. století sledujeme neustále se navyšující počty židovských obyvatel ve městě. V osmdesátých a devadesátých letech byl celkový počet kolem 400 souvěrců. V roce 1910 žilo ve městě 545 obyvatel hlásících se k židovskému vyznání. Srov. VČM Pardubice, Slavín pozůstalost – JUDr. Pavel Thein, sign. II/1026, kart. 3, *Die Pardubitzer Juden: Erzählung*, s. 59, 63; SOKA Pardubice, AM Pardubice, Pamětní kniha města Pardubic (1895–1933), s. 107.

148 Chrámová opona neboli *parochet* je ornamentální závěs zdobící svatostánek a oddělující nejsvětější místo od zbyvajících prostorů. Aškenázové zavěšují *parochet* přes dveře svatostánku, Sefardové jej umísťují uvnitř za dveřmi.

149 AŽM Praha, ŽNO Pardubice, inv. č. 55, sign. 62209, Různé: koncepty k sepsání dějin Pardubic 1900–1936, nestr.

150 V souvislosti s opětovnou volbou JUDr. B. Theina o tři roky později, dne 10. 10. 1909, je nutné zmínit událost poskytující menší sondu do poměrů mezi jednotlivými členy pardubické ŽNO, které nebyly vždy harmonické. Svědčí o tom stížnost podaná Bernardem Schückem proti Theinovu znovuzvolení starostou. Ve své suplice podané na c. k. okresní hejtmanství stěžovatel poukazyval na hrubé nedodržení některých paragrafů židovských stanov (např. včasné neoznámení nové volby). JUDr. B. Thein se proti nařčení ze zmanipulování voleb vcelku ostře ohradil, přičemž předložil důkazy svědčící o své nevině. V závěru svého dopisu c. k. hejtmanství uvedl: „*Vedu starostenství zdejší náboženské obce teprve tři roky, a za tuto poměrně krátkou dobu, zavedl jsem ve správě obce pořádek, kterého tu nikdy nebývalo, což ostatně c. k. okresní hejtmanství posoudí samo porovnáním dnešního volebního aktu s tím, který předložen byl před třemi roky [...]* Stěžovatel je nejmladším poplatným členem obce naší a poněvadž ve stížnosti vůbec ani netvrdí, že byl on, nebo kdokoliv jiný ve svém volebním právu v tom nejmenším zkrácen, musím za to míti, že se jedná jenom čistě o to, mne pozlobit, a to tím spíše, ježto stěžovatel sám své volební právo vykonal, a ježto jest on jediný z celé obce, který podává proti volbě námitky, a ještě námitky, jež svědčí o tom, že věci nevěnuje ani tolik vážnosti, aby se dříve přesvědčil, jaký byl postup téže.“ B. Thein byl však v dopise také nucen přiznat formální chybu, které se dopustil. Při volbách nedopatřením přehodil čas volby zástupců prvního sboru a druhého. Na základě tohoto rozporu s § 55 židovských stanov bylo c. k. okresní hejtmanství nuceno prohlásit volby za neplatné a vyhlásit nové, které B. Thein opětovně vyhrál. SOKA Pardubice, Okresní úřad Pardubice 1850–1945, kart. 221, Židovské kultovní věci, stížnost B. Schücka c. k. okresnímu hejtmanství o volbě JUDr. B. Theina starostou obce z 15. 10. 1909. Srov. Tamtéž, odpověď JUDr. B. Theina c. k. okresnímu hejtmanství proti nařčení ze zmanipulování voleb z 20. 10. 1909.

Theinovi byli další rodinou, která se výrazným způsobem zapsala do historie Pardubic. Bertold Thein začínal jako koncipient u českého politika a známého pardubického advokáta JUDr. Jana Žáka, jehož praxi posléze převzal. Byl otcem tří dětí – Pavla, Karla¹⁵¹ a Marie. V rodinné právní praxi pokračoval nejstarší syn JUDr. Pavel Thein¹⁵² a dcera Marie provdaná Kejřová.¹⁵³ Jako advokát proslul P. Thein svou svědomitostí a seriózností. Vášní sourozenců Theinových se stalo divadlo. Tuto zálibu měli společnou s dalším významným členem rodiny, bratrancem Hanušem Theinem,¹⁵⁴ který se stal pěvcem a režisérem Národního divadla. Pavel Thein byl pardubickým patriotem se živým zájmem o historii a kulturu Pardubic. V roce 1969 se stal členem a přispěvovatelem místního *Klubu přátel Pardubicka*. Zemřel dne 5. července 1976.¹⁵⁵

151 Karel Thein se narodil v roce 1900. V roce 1918 absolvoval pardubické gymnázium. Byl člověkem mimořádných duševních kvalit, bystrým pozorovatelem a vnímavým čtenářem, což dokládá jeho důvěrné přátelství s českým literárním historikem Otokarem Fischerem (1883–1938). Karel bohužel zemřel velmi mlád v roce 1924 na plicní tuberkulózu, kterou se zřejmě nakazil od svého přítele Pravoslava – Slávka Hajna. Viz VČM Pardubice, Slávin pozůstalost – JUDr. Pavel Thein, sign. II/1026, kart. 1, Abecední heslář osob majících vztah k pardubickému divadlu – Karel Thein, s. 485–487.

152 JUDr. Pavel Thein se narodil 20. 11. 1898. Po absolvování pražského Akademického gymnázia a po návratu z vojenské služby v roce 1918 začal studovat vysokou školu. Již během studia na gymnáziu se u něho projevil nebývalý zájem o divadlo. V Pardubicích se stal členem Spolku divadelních ochotníků. Přímo na jevišti se P. Thein příliš neosvědčil a své působení v hereckých rolích označil za „*katastrofální*“. Svoje uplatnění však nalezl při psaní divadelních kritik, které publikoval v *Bratrství a Večerním Českém Slově*. V několika případech působil i v roli divadelního režiséra. Pod jeho vedením vznikly inscenace *Periferie* (autor Fr. Langer, premiéra 13. 6. 1925), *Diktátor* (aut. Jules Romains, premiéra 12. 5. 1928), *Farma pod jilmy* (aut. Eugen O’Neill, premiéra 14. 9. 1933). V roce 1930 se stal členem strany národněsocialistické, která ho delegovala do divadelní komise, jež sloužila jako poradní orgán městské správy. Krátce na to se stal intendantem pardubického Městského divadla. V této funkci působil do roku 1938. Během své činnosti byl zvolen do Ústřední divadelní komise Východočeského divadla. V roce 1938 se stal nakrátko členem městského zastupitelstva a městské rady. Kvůli politickým poměrům však musel na všechny veřejné funkce rezignovat. Po návratu z koncentračního tábora inicioval coby člen MNV za národní socialisty zřízení nové Ústřední divadelní komise. V letech 1945–1946 se stal jejím prvním předsedou. Po únoru 1948 byl kvůli třídnímu původu zbaven své advokátské praxe, načež se stal pomocným dělníkem a posléze úředníkem materiálové evidence u n. p. Pozemní stavby v Pardubicích. Tamtéž, s. 487–491.

153 JUDr. Marie Kejřová se narodila v roce 1904. V roce 1922 absolvovala pardubické gymnázium a posléze vystudovala práva. Provdala se za pražského dětského lékaře MUDr. Otokara Kejře. Stejně jako její bratři i ona projevovala živý zájem o divadlo. Coby herečka účinkovala např. ve hrách *Rabínská moudrost* (aut. Jaroslav Vrchlický) a *Ženitba* (aut. Nikolaj Vasiljevič Gogol). Zemřela v roce 1971. Tamtéž, JUDr. Marie Kejřová, s. 193–194.

154 Hanuš Thein se narodil 17. 1. 1904 v Pardubicích. Jeho otcem byl zmiňovaný MUDr. Lev Thein. V roce 1922 odmaturoval na pardubickém gymnáziu, načež se začal věnovat studiu zpěvu na pražské konzervatoři. V roce 1928 dostal angažmá jako basista v Národním divadle. V této instituci působil plných 46 let, během nichž se jeho činnost přesunula od zpěvu k režii operního herectví. Po roce 1945 se stal profesorem operního herectví na pražské konzervatoři. Od 1. 4. 1964 do roku 1968 byl šéfem opery Národního divadla. Zemřel 30. 12. 1974. Tamtéž, Hanuš Thein, s. 481–485.

155 Josef ROČEK, *In memoriam JUDra Pavla Theina*, in: Zprávy Klubu přátel Pardubicka 1976, č. 1, s. 5–8; dále R. RŮŽIČKOVÁ – A. LANGOVÁ, *Stopy Židů*, s. 24.

Poslední výraznou epizodou, která se zapsala do dějin pardubické židovské komunity v námi sledovaném období, byly události 1. světové války a s nimi související příliv imigrantů z Haliče a Bukoviny. Od prvních týdnů války byli Židé žijící v oblastech východní fronty mezi těmi civilisty, kteří museli v důsledku bojových operací opustit své domovy. Největší vlny uprchlíků proudily dvěma směry. Jihozápadní cestou přes Uhry do Vídně a severozápadní cestou přes Přemysl a Krakov na Moravu, do Čech a Rakouska. Pro pobyt uprchlíků byly vyčleněny jednotlivé uprchlické obce, ve kterých byla vyplácena státní vyživovací podpora. Nejvíce židovských uprchlíků zůstalo na Moravě, kde byli ubytováni ve třech velkých azylových táborech v Mikulově, Kojetíně a Pohořelicích.¹⁵⁶

Židovští uprchlíci směřující do východních Čech byli internováni ve všech politických okresech, velkých městech, ale i malých vesnicích.¹⁵⁷ V Pardubicích a blízkém okolí můžeme hovořit o 214 ubytovaných Židech, ačkoliv určit přesná čísla je kvůli neustálým imigračním a emigračním vlnám velmi obtížné.¹⁵⁸ Tato skupina přicházela z jazykově, nábožensky i kulturně odlišného prostředí – většinou šlo o ortodoxní talmudisty nebo chasidy.¹⁵⁹ Kromě Pardubic obývali i okolní vesnice jako Bukovinu, Bohdaneč, Dříteč, Hostovice, Hrobice, Jeseničanky, Lány u Dašic, Opatovice nad Labem, Podůlšany, Pohřebáč, Přelouč, Stéblovou, Trávník a Vosice.¹⁶⁰

V obvodu pardubické ŽNO se narodilo 17 uprchlických dětí, z toho dva mrtvě narození chlapci. První dítě byl chlapec, jenž spatřil světlo světa dne 6. prosince 1914, posledním pak byla holčička narozená dne 20. března 1918. Za celou dobu jejich pobytu byl oddán pouze jeden uprchlický pár, a to dne 16. května 1916 devětatdacetiletý Joffal Glock a sedmadvacetiletá Leyla Zineja Pokard.¹⁶¹ Smrt dostihla v obvodu pardubické ŽNO 37 uprchlíků. Většina umřela na nějaké onemocnění, především na střevní tyfus, tuberkulózu plic nebo jiné plicní onemocnění. Zemřelí uprchlíci byli pohřbeni na pardu-

156 Klára HABARTOVÁ, *Finanční zajištění židovských uprchlíků v době první světové války v Čechách*, in: *Theatrum historiae* 6, 2010, s. 341–342.

157 Např. v Broumově, Červeném Kostelci, České Skalici, Dobrušce, Holicích, Hradci Králové, Hronově, Cholticích, Chrasti, Opočnu, Pohřebačce, Poličce či Přelouči.

158 AŽM, ŽNO Pardubice, inv. č. 21, sign. 62305, ŽNO spisy: seznam válečných uprchlíků 1914–1918, nestr. Srov. Klára HABARTOVÁ, *Židovští uprchlíci z Haliče a Bukoviny ve východních Čechách během první světové války*, in: Petr Vorel (ed.), *Prameny k dějinám Pardubického kraje – Fontes historiae Pagi Pardubicensis*, svazek 1, Pardubice 2005, s. 140.

159 V městě byli imigranti ubytováni v Kostelní ulici čp. 106, Jindřišské ulici čp. 347, Štěpánské ulici čp. 257, Smilově ulici čp. 308, U Svaté Trojice čp. 727, Labské ulici čp. 18, Černého ulici čp. 807, Sadové ulici čp. 277 a 383, v Pernerově ulici čp. 274, v Běrného vile a v Jesničanech čp. 46, čp. 156, čp. 159, čp. 202 a čp. 240.

160 AŽM, ŽNO Pardubice, sign. 62305, Seznam válečných uprchlíků 1914–1918, nestr.; blíže Klára HABARTOVÁ, *Židovští uprchlíci z Haliče a Bukoviny ve východních Čechách během první světové války*, svazek I., diplomová práce FF UPa, Pardubice 2005, s. 62.

161 Tamtéž, s. 61–62; K. HABARTOVÁ, *Židovští uprchlíci z Haliče a Bukoviny ve východních Čechách během první světové války*, in: *Prameny k dějinám Pardubického kraje*, s. 272–273.

bickém židovském hřbitově.¹⁶² Dne 11. ledna 1915 zřídila místní školní rada v Dělnickém domě v Jindřišské ulici školu pro děti polských uprchlíků. Po válce měli být východní Židé do konce roku 1919 repatriováni zpět do své vlasti. Poslední z nich zůstali na našem území až do poloviny roku 1922.

1. světová válka si vyžádala také oběti z řad členů pardubické ŽNO.¹⁶³ *Chevre kadiša* se pro uchování vzpomínky padlých rozhodla zvěčnit jejich jména v obřadní síni nového hřbitova. Dne 28. září 1930 zde byla slavnostním způsobem odhalena pamětní deska nesoící jména těchto hrdinů.¹⁶⁴

Závěr

Studie o pardubických Židech a jejich náboženské obci je u konce. Jelikož se tímto regionálním tématem doposud zabýval, a to spíše okrajově, omezený počet autorů, nebylo prozatím možné relevantně odpovědět na otázky typu: Jakou tradici mělo židovské osídlení v Pardubicích? Byla zde silná židovská komunita? Jak byla organizována? Jak se její činnost projevila na utváření Pardubic? Mělo vůbec židovské osídlení nějaký zásadnější vliv na místní hospodářský, sociální a kulturní vývoj? Pokud ano, jaký? atp. Hlavním cílem studie bylo zvýšit povědomí o pardubických Židech za účelem zprostředkování odpovědí na všechny zmíněné dotazy.

Vývoj židovského osídlení města jsme popsali od prvotních pramenných zmínek na počátku 16. století přes události Třicetileté války, v jejichž důsledku došlo k vypovězení Židů z města, až po znovuobnovení jejich pobytu v padesátých letech 19. století. Po celé následující období evidujeme neustále se navyšující počty židovských obyvatel ve městě. Zatímco v roce 1858 to bylo 86 členů, ke konci století dosahoval jejich počet až 400 souvěrců. V roce 1910 žilo ve městě 545 obyvatel hlásících se k židovskému vyznání.

Z našeho textu dále vyplývá, že právě ve druhé polovině 19. století a na počátku 20. století podnikatelské aktivity pardubických Židů eskalovaly, což se ukázalo pro hospodářskou emancipaci města jako klíčové. Významným bylo zejména založení rafinérie lihu Ignáce Wertheimera, židovský podíl v pardubickém cukrovaru, rafinérie Davida Fanto (dnes *Paramo*) či stavba automatických mlýnů bratří Winternitzů. V rukou židovských

162 Táž. *Židovští uprchlíci z Haliče a Bukoviny ve východních Čechách během první světové války*, s. 49.

163 Mezi padlými byli Gustav Badler (nar. 11. 3. 1897), sloužící u 30. pěšího pluku, který zahynul 6. 9. 1914 u Krašniku, inženýr Karel Hochmann (nar. 15. 9. 1891), kadet 91. pěšího pluku, který padl u Dukelského průsmyku 31. 3. 1915, voják Arnošt Humburger (nar. 12. 7. 1877), sloužící u 84. pěšího pluku, který zahynul na východní frontě 8. 6. 1916, nadporučík Rudolf Wildevschwert (nar. 20. 4. 1881), příslušník 88. pěšího pluku, padl v boji u Kobulary v Srbsku 28. 11. 1914, a voják Josef Goldreich (nar. 20. 12. 1896), který zemřel 17. 7. 1916 v bitvě u Stanislavi.

164 AŽM Praha, ŽNO Pardubice, inv. č. 55, sign. 62209, Různé: koncepty k sepsání dějin Pardubic 1900–1936, nestr.

podnikatelů se také nacházelo množství podniků a živností věnujících se potravinářským, obuvnickým či oděvním odvětvím. V této souvislosti také nesmíme zapomenout na podniky *Mellekta* a *Melartos*, které zásadním způsobem přispěly k rozšíření dnes již tradičního pardubického fenoménu, jímž je výroba perníku. Všechny tyto aktivity by nebyly možné bez předchozího pozitivního vývoje života v jednotné židovské obci, která díky zajištění vyučování, stavbě synagogy, zřízení rabinátu a zaměstnávání vlastního rabína dopomohla vést svým členům, resp. souvěrcům, řádný společenský a náboženský život. Místní židovská komunita měla zásadní vliv na emancipaci Pardubic přelomu 19. a 20. století.

Na základě našich poznatků však musíme konstatovat, že zdejší Židé měli také své specifické problémy. Svědčí o tom např. události kolem antisemitských bouří, vedoucí k zavření židovské školy, stejně tak jako následné články psané redaktory *Samostatných směrů*, kteří nepochybně podporovali protizidovské nálady svých čtenářů. Problematika kolem pardubického antisemitského tisku by si však zasloužila hlubší rozbor (např. pokusit se zjistit více informací o redaktorech, sociální skladbě odběratelů, nákladu výtisků apod.).

Co se týče dalších problémů místní židovské komunity, je nutné zmínit neustálý nedostatek financí. Musíme si uvědomit, že prostředky vybrané na povinných či dobrovolných příspěvcích nemohly pokrýt výdaje spojené s vybudováním obecního domu a synagogy. V dalších letech podtrhuje neutěšenou finanční stránku neschopnost platit výdaje na provoz židovské školy, což vyústilo k jejímu předání E. Kohnovi do vlastní režie. Představenstvo pardubické ŽNO se muselo neustále zadlužovat a následně tyto půjčky i s nastavenými úroky splácet po mnoho let. I zde se otevírá prostor pro potencionální badatele, kteří by mohli zpracovat hlubší sondu do finančních poměrů místní ŽNO v daném období a následně ji porovnat s jinými židovskými obcemi.

Dalším možným směrem výzkumu je důsledné zpracování a popis židovského podnikání v daném období. Tato studie přiblížila pouze nejvýznamnější tovární a živnostenské podniky. Hlubší rozbor této problematiky by vydal na samostatnou práci, přičemž by zájemce musel důsledně zpracovat příslušné archiválie z fondů státních oblastních a okresních archivů, např. zápisy podniků ve fondu Krajského soudu v Chrudimi (SOA Zámorsk), živnostenské referáty a evidenční knihy okresního úřadu (SOKA Pardubice) apod. Následně by bylo dobré rozšířit časový záběr a sledovat kontinuitu těchto podniků do období 1. republiky. Stejně tak by bylo dobré srovnat vzájemnou konkurenci židovských a ostatních podnikatelů.

Tento článek je tedy odrazovým můstkem pro zájemce o místní židovskou problematiku v daném období, tj. od poloviny 19. století do konce 1. světové války, a dále může posloužit badatelům, kteří by chtěli rozšířit časový záběr i pro období následující.

Summary

The Pardubice Jews and Their Religious Community by 1918

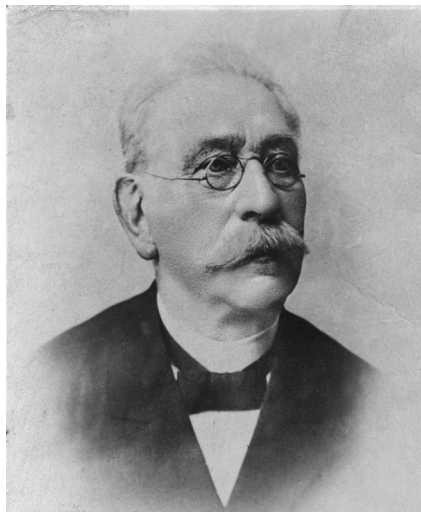
The present study summarizes the history of the Jews in Pardubice from the early 16th century to the end of the First World War. The aim is to provide a comprehensive and chronological description recording the most important moments from the Jewish settlement of Pardubice, describe its history and find out what economic and cultural impact on the town of Pardubice it had. In a broader perspective, the study should make a contribution to widening the knowledge of the Jewish ethnic group's activity at the local level, describing the local Jews' everyday life and making a comparison with the Jewish religious communities of other Bohemian and Moravian regions in the observed period for other researchers possible. The study is the work of a historian and a specialist in religious studies, which, in many cases, enabled to enliven the explication by means of an interdisciplinary approach. The source of the information was the amount of archival materials obtained from the Archive of the Jewish Museum in Prague and the State District Archive in Pardubice, complemented by the data from the regional expert literature.

The main part of the text represents the period from the 2nd half of the 19th century to 1918 which includes the founding of the Jewish community in 1853 and its institutional anchoring, i.e. providing schooling in a newly built municipal house (1868), issuing binding rules for functioning of the Jewish community (1874, 1877) and the construction of the synagogue as a religious and social life centre (1878). Next chapters concentrate on industrial, trade and cultural activities of the local Jews, including the work of significant Jewish personalities whose contribution to economic and cultural emancipation of the town of Pardubice at the turn of the 19th and the 20th century was one of the most crucial ones.

The study ends in the period of the First World War. However, the Pardubice Jews continued to be important cultural and economic factors in the following years, too. Only the German occupiers with their Aryanization decrees and gas chambers inflicted mortal wound to their activities. After the Second World War, out of the 1, 256 Jews of the Pardubice Region, merely 39 people, 24 of them from the town of Pardubice, returned.

Obrazová příloha:

Veškerý obrazový materiál byl autorům poskytnut Archivem Židovského muzea v Praze a pochází z fondu ŽNO Pardubice, inv. č. 56, sign. 62 313, Fotografie synagogy, představených obce a spolupracovníků a pamětní list se seznamem zobrazených osob.

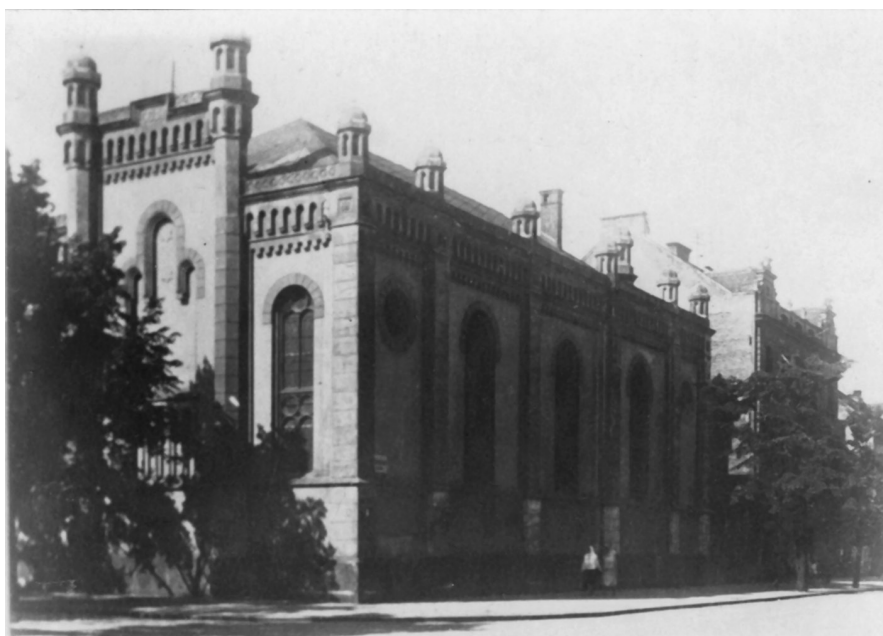

Obr. 1: Markus Oesterreicher (1814–1897) – zakladatel a první starosta pardubické ŽNO

Obr. 2: Adolf Nähnadl (1851–1930) – učitel náboženství na obecných, měšťanských a středních školách v Pardubicích. Od roku 1895 rabín pardubické a od roku 1914 také holické ŽNO

Obr. 3: Mořic Pick (1841–1936) – třetí starosta pardubické ŽNO v letech 1902–1906

Obr. 4 a 5: Pardubická synagoga

René NOVOTNÝ

Obraz Čechů v německé rasové nauce a nacistické rasové ideologii

Abstract: Reflections of Czechs in German Racial Science and Nazi Racial Ideology

The racial issues were a major part of the Nazi ideology and policy. It was not only the racial anti-Semitism, but also the theory of supremacy of the Nordic race. According some racial theorists, the major part of the Slavs was to be racially inferior due to the predominance of the East-Baltic, Alpine and even Mongoloid races. Their opinions on the Czechs changed during the time. The aim of the article is to show how the Nazi racial experts looked at the Czech nation and whether the results of their surveys confirmed or refuted their assumptions.

Key words: Nazi racism – anti-Slavism – racial surveys – Czechs – Germanization – racial policy – Protectorate of Bohemia and Moravia

Rasová ideologie tvořila základ nacistického světonázoru i reálné politiky. Často se tento problém zužuje na protizidovskou politiku, jež vyústila v tragédii v podobě holokaustu během druhé světové války. Rasová měřítka však nacházela uplatnění i při zacházení s neněmeckými a zároveň nežidovskými etniky v nacisty okupované Evropě. Nacistická rasová politika byla tedy zaměřena i vůči Čechům, jejichž sídelní teritorium mělo být nejen integrováno do Říše, ale i zcela poněmčeno. Změna etnické struktury v česko-moravském prostoru měla být prováděna v zásadě dvěma hlavními prostředky. Na jedné straně se počítalo s posilováním německého živlu v českých zemích (např. formou kolonizace), na straně druhé pak s tzv. řešením české otázky (*Lösung der Tschechenfrage*). To znamenalo, že poněmčitelná část obyvatelstva měla v české kotlině zůstat, zatímco zbytek nejspíš čekalo vysídlení. Pod Heydrichovým vlivem se schopnost k poněmčení určovala striktně podle rasových zásad. Zastupující říšský protektor se přitom domníval, že bude možné poněmčit něco mezi 40 až 60 % Čechů.¹

Němečtí odborníci na rasové otázky se během trvání Protektorátu Čechy a Morava věnovali důkladnému zkoumání rasové struktury českého obyvatelstva. V této studii se budu zabývat otázkou, jaké názory na rasový profil Čechů měli nacističtí činitelé a ideologové a zda ty byly ve shodě s tehdejší německou rasovou vědou (*Rassenkun-*

1 Projev R. Heydricha v Německém sále, 4. 2. 1942, in: Boris ČELOVSKÝ (ed.), *Germanisierung und Genozid: Hitlers Endlösung der tschechischen Frage, Deutsche Dokumente 1933–1945*, Brno – Dresden 2005, s. 300.

de). Dále zhodnotím závěry rasového bádání v českých zemích v letech 1940 až 1945, které porovnam s výsledky před- i poválečných antropologických šetření. Otázkou je, do jaké míry byli Češi jako etnikum považováni nacisty za rasově „kvalitní“, resp. méněcenné.

Nacistický rasismus vůči Čechům se stal předmětem kritického studia už po roce 1933. Věnovali se mu přední čeští antropologové jako Jindřich Matiegka, Lubor Niederle, Jiří Malý, Vojtěch Suk a další.² V období Protektorátu byla kritika německých rasových teorií nemyslitelná. Pokud se v té době někteří čeští autoři rasovým otázkám přeci jen věnovali, tak spíše poukazovali na údajnou rasovou příbuznost Čechů a Němců. Poválečná, a zejména marxistická historiografie se soustředila na projevy germanizační politiky a podle ní byli Češi (někdy i Slováci!) – zcela bez dalšího vysvětlení – deklasováni na rasově méněcenný národ určený k likvidaci.³ Tento zjednodušený a zavádějící obraz se bohužel promítl i do některých prací polistopadové literatury. Od devadesátých let, zvláště pak se začátkem nového milénia, vznikaly seriózní práce týkající se německého (potažmo nacistického) rasového či etnografického bádání v českých zemích (v Protektorátu i Sudetech) – např. Aleny Míškové,⁴ Eduarda Kubů,⁵ Petra Lozoviuka,⁶ Michala Šimůnka⁷ a některých dalších. Ti se však vlastními výsledky rasového bádání zabývali spíše jen okrajově, pokud vůbec. Ze zahraničních autorů se zamýšleli nad rasovou politikou vůči Slovanům (potažmo Čechům) např. John Connelly,⁸ Isabel Heinemannová,⁹ Andreas Wiedemann¹⁰

2 Viz Karel WEIGNER (ed.), *Rovnocennost evropských plemen a cesty k jejich ušlechťování*, Praha 1934.

3 Viz např. Václav KRÁL, *Zločiny proti Evropě*, Praha 1964.

4 Alena MÍŠKOVÁ, *Německá (Karlova) univerzita od Mnichova k 9. květnu 1945*, Praha 2002; TÁŽ, *Rassenforschung und Oststudien an der Deutschen (Karls-) Universität in Prag*, in: Detlef Brandes (Hg.), *Erzwungene Trennung: Vertreibungen und Aussiedlungen in und aus der Tschechoslowakei 1938–1947 im Vergleich mit Polen, Ungarn und Jugoslawien*, Essen 1999, s. 39–53.

5 Eduard KUBŮ, „Podíl německé krve v českém národě“ sociologa Karla Valentina Müllera: „vědeckopedagogický“ příspěvek k řešení problému poněmčení střední Evropy, in: František Stellner (ed.), *Staletí objevů, diplomacie a válek. Sborník k 60. narozeninám Aleše Skřivana*, Praha 2005, s. 289–304.

6 Petr LOZOVIUK, *Die sudetendeutsche Volkskunde in den 1930er und 1940er Jahren: Von der Herkunftsfrage der kulturellen Erscheinungen zur ‚Rassenkunde‘ in der ‚Volksforschung‘*, Volkskunde in Sachsen, Nr. 19., Dresden 2007, s. 199–214.

7 Michal ŠIMŮNEK, *Ein neues Fach: Die Erb- und Rassenhygiene an der Medizinischen Fakultät der Deutschen Karls-Universität Prag 1939–1945*, in: Antonín Kostlán (Hg.), *Wissenschaft in den böhmischen Ländern 1939–1945*, Praha 2004, s. 203–340.

8 John CONNELLY, *Nazis and Slavs: From Racial Theory to Racist Practice*, *Central European History*, vol. 32, no. 1, 1999, s. 1–33.

9 Isabel HEINEMANN, *„Rasse, Siedlung, deutsches Blut“: Das Rasse- & Siedlungshauptamt der SS und die rassenpolitische Neuordnung Europas*, Göttingen 2003.

10 Andreas WIEDEMANN, *Nadace Reinharda Heydricha v Praze 1942–1945*, Praha 2004.

či v poslední době Detlef Brandes.¹¹ Poválečné práce antropologického charakteru kriticky hodnotící nacistické období byly poměrně vzácné (Vojtěch Fetter).¹²

Podnětem k napsání této studie byla skutečnost, že historici se otázce rasového složení českého národa zjišťovaného nacistickými rasovými experty prakticky nevěnovali. Obecně chybí také povědomí o tom, jakých konkrétních „rasových kvalit“ musel dosáhnout Čech, aby mohl být germanizován. V této záležitosti tak dosud převládá známé a zavádějící klišé o „modrookých blondýnech“...

Slované a Češi očima antropologů a rasových teoretiků od 19. do začátku 20. století

Představa o rasové méněcennosti slovanských národů ve vztahu ke germánským je staršího data – objevila se zhruba již v polovině 19. století. Rasa se ukázala být „dobrým“ argumentem pro německý antislavismus, jenž představoval radikální vyústění romantického nacionalismu, jehož nástup podnítil (v duchu primordiálních teorií) zájem o národní kořeny, o původ vlastního národa. Rozvíjely se obory jako historie, archeologie, etnografie a – antropologie...

V souvislosti se zájmem o studium lebek (kranilogii) se ve středoevropském prostoru projevila snaha o nalezení „typické“ slovanské¹³ či germánské lebky. Němečtí i čeští badatelé se tak mimo jiné snažili prokázat autochtonnost „svého“ etnika v českých zemích. Existenci dvou antagonních ras („slovanské“ a „germánské“) měl dokázat i tzv. lebeční index, jenž uvedl ve čtyřicátých letech 19. století švédský anatom Anders Retzius (1796–1860), a dovolil tak třídit lebky na dlouhé (dolichokranní) a krátké (brachykranní).¹⁴ Ukazatel dovolil srovnávat i tvar hlavy žijících lidí – pak se hovořilo o dolichocefalech a brachycefalech. Zatímco „germánské“ lebky měly být dlouhé (tzv. *Reihengräbertypus*), „slovanské“ krátké. Pod vlivem Tacitovy *Germanie* se předpokládalo, že „germánský“ typ měl světlé oči a vlasy, Slované pak měl představovat fenotyp s krátkou lebkou a tmavými vlasy. Hypotéza o dvou protichůdných rasách měla svou tradici např. i ve Francii („Galové“ versus „Frankové“).¹⁵

11 Detlef BRANDES, „*Umvolkung, Umsiedlung, rassische Bestandsaufnahme*“: NS-„Volkstumspolitik“ in den böhmischen Ländern, München 2012.

12 Vojtěch FETTER, *Tělesný vzhled starých Slovanů na podkladě anthropologických výzkumů*, in: Jan Eisner, *Vznik a počátky Slovanů I*, Praha 1956, s. 197–211.

13 Srov. Milan STLOUKAL (ed.), *Antropologie: Příručka pro studium kostry*, Praha 1999, s. 374.

14 U nás index používal pod vlivem J. E. Purkyněho Eduard Grégr. Srov. V. FETTER, *Tělesný vzhled*, s. 197–211, zejm. s. 198.

15 Srov. Ivo T. BUDIL, *Jitro Árijců: Život a dílo Arthura Gobineaua, zakladatele árijské ideologie*, Praha 2009, s. 21–28.

Velká část antropologů a rasových teoretiků 19. století byla názoru, že „germánský“ typ odpovídá „původnímu“ árijskému (indoevropskému). Z toho vyplynula i snaha „vyřadit“ Slované z „árijské rodiny“ národů, přestože hovořili indoevropským jazykem. Někteří je považovali za Ugrofiny (Penka, Taylor), Turánce (Thurman) nebo za produkt míšení Kelťů s Finy (Lombard).¹⁶ Část francouzských badatelů se však domnívala, že „původní“ Árijci byli krátkolebí,¹⁷ což očividně souznělo s rozšířením tohoto typu v jejich vlasti. Rudolf Virchow (1821–1902) nebo Paul Broca (1824–1880) se pak zasazovali o dvojí původ Árijců.¹⁸ Právě Francouz Broca a jeho žáci prosazovali tzv. keltoslovanskou hypotézu,¹⁹ kterou vysvětlovali výskyt obdobného fenotypu u žijících Francouzů a Slovanů.

Problém byl ale v tom, že tito vědci směřovali výsledky výzkumů germánských kostrových nalezišť (dlouholebý typ) s pozorováním živých slovanských populací, kde převažovali brachykefalové.²⁰ Nebrali přitom v potaz antropologickou rozrůzněnost nejen recentních, nýbrž i samotných Němců. Navíc se u Slovanů tu a tam vyskytovala i dolichocefalie, a ještě více světlé oči a vlasy.²¹ Na staroslovanském materiálu se dokonce prokázala převaha dlouhých lebek!²² Kollmann (1834–1918) s Virchowem proto přišli s tezí o dvojím původu Slovanů, přičemž jejich plavovlasá část měla být příbuzná s Germány.²³

Málokterí badatelé v 19. století si všímali rasové diverzity uvnitř slovanských národů, a zařazovali je tak do jednoho společného „slovanského“ typu. Tyto diference odhalily až rozsáhlejší antropologické výzkumy na konci 19. století. James Cowles Prichard (1786–1848) a William F. Edwards (1777–1842) zdůrazňovali, že Slované jsou tmavší než Germáni.²⁴ Bory de Saint Vincent (1778–1846) pak v roce 1827 zařadil Slované jako zvláštní „kmen“ do rasy germánské.²⁵ Na krátkolebost Slovanů upozornili Retzius²⁶ a Geoffroy Saint Hillaire (1772–1844).²⁷ Podle Roberta Knoxe (1791–1862) sice Slované nepředstavují „ideál krásy“ (malá postava a tmavé vlasy), avšak přiznával jim v porovnání se

16 Lubor NIEDERLE, *Příspěvky k anthropologii zemí českých*, Praha 1891, s. 5.

17 TÝŽ, *O původu Slovanů*, Praha 1896, s. 48.

18 Tamtéž, s. 50.

19 Tamtéž, s. 47–49.

20 L. NIEDERLE, *Příspěvky*, s. 5.

21 Podle Kollmanna se u Slovanů vyskytovala častěji šedá barva očí. Tamtéž, s. 103–110.

22 L. NIEDERLE, *O původu*, s. 50; L. NIEDERLE, *Příspěvky*, s. 6.

23 L. NIEDERLE, *O původu*, s. 50.

24 James Cowles PRICHARD, *Researches into the Physical History of Mankind*, London 1826, s. 200–201. Edwards citován v: Pavel J. ŠAFAŘÍK, *Slovanské starožitnosti*, Díl 1, Praha 1837, s. 32.

25 Jindřich MATIEGKA, *Všeobecná nauka o plemenech*, Praha 1929, s. 153.

26 Měl k dispozici jednu českou, jednu polskou a dvě ruské lebky. Nedostatek malého vzorku kompenzoval představou o současných Slovanech. Gustav JAHODA, *Intra-European Racism in Nineth-Century Anthropology*, *History and Anthropology*, Vol. 20, No. 1, March 2009, s. 37–56, zde s. 42.

27 J. MATIEGKA, *Všeobecná nauka*, s. 154.

Sasy či Kelty cit pro hudbu a umění.²⁸ Americký polygenista Josiah C. Nott (1804–1873) zahrnul Čechy, Poláky, Rusy, ale i obyvatele východního Německa do specifického typu.²⁹

Jak už jsem naznačil, Broca a někteří jeho žáci (mj. Topinard) zahrnuli žijící Slovary do krátkolebého a tmavého keltoslovanského typu, který se lišil od světlého a dlouholebého germánského („kymrického“) typu.³⁰ Rasový teoretik Arthur de Gobineau (1816–1882) naznačoval silné promíšení Slovanů se žlutým plemenem.³¹ Mohelnický rodák Karl Penka (1847–1912) sice charakterizoval Slovary jako převážně krátkolebé, ale zároveň poukázal na jejich rasovou heterogenitu (*Mischvolk*): Za své vzezření prý vděčili nejen Árijcům, ale i altajským Turáncům, Mongolům nebo Turkům.³² Rasovou podstatu Čechů podle Penky vystihoval už samotný výraz „Čech“, který měl etymologicky odpovídat výrazům „tmavý“ nebo „černý“.³³ Theodor Poesche (1824–1899) považoval Slovary za jeden z árijských kmenů, který ztratil svůj původní ráz míšením s Mongoly a Finy.³⁴ Francouz George Vacher de Lapouge (1854–1936) přiřadil původní Slovary k světlému dlouholebému typu *Homo Europaeus*, avšak žijící slovanské národy odmítl považovat za Árijce v rasovém slova smyslu (ty zahrnul mezi krátkolebé *Homo Alpinus*).³⁵ Podobných názorů byl i Houston S. Chamberlain (1855–1927),³⁶ jenž byl ale nucen přiznat, že při svých cestách dosud nenarazil na domnělé „mongolské“ Slovary.³⁷

Pod tlakem vědecké kritiky se árijská ideologie i představa o rasové jednotě Slovanů staly neudržitelnými. Virchow upozornil, že není možné ani celou německou populaci definovat jedním „germánským“ typem, do něhož nespádala většina obyvatel jižního a západního Německa.³⁸ Svě tvrzení opřel o výsledky tzv. „školní statistiky“ sledující barvu vlasů, očí a kůže u německých školních dětí. To bylo inspirací pro G. A. Schimmera, jenž provedl obdobný výzkum také v Předlitavsku. V českých zemích (počítaje v to Čechy i Němce) nepřevažoval prý ani světlý, ani tmavý typ, nýbrž smíšený.³⁹ Augustin Weissbach

28 Robert KNOX, *Races of Man: A Fragment*, Philadelphia 1850, s. 239–240.

29 Josiah C. NOTT – George R. GLIDDON, *Types of Mankind*, Philadelphia 1855, s. 102, 106–107.

30 Paul TOPINARD, *Éléments d'Anthropologie générale*, Paris 1885, s. 502.

31 I. BUDIL, *Jitro*, s. 179.

32 Karl PENKA, *Origines Ariacae: Linguistisch-ethnologische Untersuchungen zur ältesten Geschichte der arischen Völker und Sprachen*, Wien – Teschen 1883, s. 126.

33 Tamtéž, s. 138–139.

34 Theodor POESCHE, *Der Arier: Ein Beitrag zur historischen Anthropologie*, Jena 1878, s. 126.

35 George V. de LAPOUGE, *L'Aryen et son rôle social*, Paris 1899, s. 331–336.

36 Houston S. CHAMBERLAIN, *Die Grundlagen des 19. Jahrhunderts*, München 1903, s. 471–472.

37 Tamtéž, s. 472.

38 Gretchen E. SCHAFFT, *From Racism to Genocide: Anthropology in the Third Reich*, Chicago 2004, s. 42.

39 L. NIEDERLE, *Příspěvky*, s. 101–102. Je v tomto ohledu zajímavé, že Thomas Huxley zařadil v roce 1870 Slovary mezi světlou rasu (typ xanthochroidní). Srov. J. MATIEGKA, *Všeobecná nauka*, s. 155.

(1837–1914) pak měřil lebky a hlavy recentního slovanského obyvatelstva habsburské monarchie a potvrdil vysoký výskyt krátkolebosti.⁴⁰ Pod tíhou zkoumaného materiálu bylo jasné, že se rasově liší nejen jednotlivé slovanské národy mezi sebou (např. světlejší byli Bělorusové než Češi), ale i v rámci jednotlivých národů (např. východní Ukrajinci se lišili od západních).⁴¹ Američan Ripley (1867–1941) tak mohl v roce 1899 Slované rozdělit do dvou ras: světlé teutonské a tmavé a krátkolebé alpské.⁴² Jeho současník Deniker (1852–1918) zařadil velkou část východních Slovanů k plavovlasé (zároveň však krátkolebé!) východní rase lišící se od nordické. U Čechů nalezl nejvíce příznaků alpské, východní a subdinárské rasy.⁴³ Počátkem 20. století nahradila arijskou ideologii „sofistikovanější“ teorie o nadřazenosti vysoké, štíhlé, dlouholebé a světlé nordické rasy. V USA prosazoval tento směr Madison Grant (1865–1937), podle něhož jsou Slované převážně „poddanského“ alpského typu – v Rusku však „objevil“ rozsáhlejší substrát nordické rasy u vyšších vrstev.⁴⁴

Antropologickým svérázem samotných Čechů se zabývali podrobněji čeští badatelé. Lubor Niederle (1865–1944), vycházející ze Schimmerova výzkumu, tvrdil, že jazyková hranice se v českých zemích kryla s hranicí dvou typů antropologických.⁴⁵ Na druhou stranu však odmítal, že by byl český národ složen jen z jednoho typu.⁴⁶ Na základě svých vlastních šetření nicméně potvrdil převažující krátkolebost. Češi mají podle něj spíše oválný obličej, hnědé vlasy, avšak převážně světlé oči, což mělo být důkazem rasové promíšenosti. Průměrnou výšku stanovil na 169 cm u mužů a 157 cm u žen.⁴⁷ Niederlův nástupce v čele české antropologie Jindřich Matiegka (1862–1941) se pak neúspěšně zabýval otázkou, zda není možné v severozápadních Čechách najít zbytky starého slovanského dlouholebého typu.⁴⁸ Svými výzkumy prokázal, že mezi českými muži převládá hnědá až tmavohnědá barva vlasů a střední výška.⁴⁹ Krátce po vzniku Československa uzavřel Matiegka jednu ze svých brožur těmito slovy: „*Vypsal jsem, jak český národ vznikl z různých*

40 L. NIEDERLE, *O původu*, s. 54–56.

41 Tamtéž, s. 55–56, 62, 93.

42 William Z. RIPLEY, *Races of Europe: A Sociological Study*, New York 1899, s. 346–350.

43 Joseph DENIKER, *Races of Man: An Outline of Anthropology and Ethnography*, 3rd Ed., New York 1913, s. 330–344.

44 Madison GRANT, *The Passing of the Great Race; or, The racial basis of European history*, New York 1916, s. 59.

45 L. NIEDERLE, *Příspěvky*, s. 109.

46 L. NIEDERLE, *O původu*, s. 38.

47 Lubor NIEDERLE, *La Race Slave*, Paris 1916, s. 133.

48 Jindřich MATIEGKA, *Příspěvky ku poznání tělesné povahy obyvatelstva v severozápadních Čechách*, Český lid 1, 1892, s. 429–437, 533–540, zde s. 429. TÝŽ, *Ethnogenie českého národa na základě archaeologickém a anthropologickém*, Památky archaeologické 29, 1917, s. 109–123, zde s. 120–121.

49 Jindřich MATIEGKA, *Anthropologie des čechoslavischen Volkes*, Centralblatt für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte 1, 1896, s. 249–250. Později Matiegka tvrdil, že ač převažuje u Čechů

plemenních a národních prvků a jak hluboko sahají jeho kořeny nejen do pravěku slovan-ského, ale zvláště též do galského a částečně i do germánského. [...] Než tento složitý původ, vyznačený opětovným míšením a křížením různých prvků, neměl škodlivých následků na jeho povahu, naopak upevnil jeho tělesnou zdatnost a životní sílu i jeho duševní schopnost.“⁵⁰ Podrobnější výzkumy s přesněji stanovenými rasovými typy však začaly v českých zemích až ve třicátých letech.

Německá rasová věda a česká otázka (1900–1939)

Německá (později nacionálně-socialistická) rasová nauka první poloviny 20. století byla značně ovlivněna konceptem tzv. politické antropologie,⁵¹ jejíž základy položil německý rasový teoretik Ludwig Woltmann (1871–1907). Možná to byl právě on, kdo v Německu uvedl namísto zavádějících kategorií („árijská“ či „germánská“ rasa) pojem nordická rasa, o jejíž nadřazenosti byl přesvědčen. Ve své knize *Politische Anthropologie* o ní napsal: „Nordická rasa je rozenou nositelkou světové civilizace. Jiné rasy povznášela míšením na vyšší úroveň, jak Středozemce, tak Mongoly a negry.“⁵² Podle něj představovala nordická rasa základní prvek u všech starých indoevropských kultur: u Indů, Řeků, Římanů, Germánů, Galů i Slovanů.⁵³ Sám však přiznával, že obyvatelstvo Německa je jen zčásti čistě nordické, potažmo germánské. Jih a východ byly obsazeny tmavými brachykefaly nebo míšenci. Čím výše na sever, tím měl být „germánský“ nordický element čistší. Nordický prvek se vyskytoval v jinak silně promíšeném Rusku, kde se ale prý na genезi ruského národa podíleli také Mongolové, Finové či Samojedové. Woltmann ve své práci v podstatě zkombinoval učení Gobineaua a Lapouge s konceptem nordické rasy.

Na základě woltmannovské „politické antropologie“ a rasové hygieny vycházející z eugenických principů⁵⁴ se začalo formovat tzv. nordické hnutí (*nordische Bewegung*) prosazující nejen nadřazenost nordické rasy, nýbrž i „rasovou obrodu“ Německa. Průkopníkem

krátkolebost, existují mezi nimi „krajové rozdíly“. Srov. TÝŽ, *Tělesné vlastnosti českého lidu*, Praha 1917, s. 4, 15.

50 Jindřich MATIEGKA, *Vznik a počátky národa československého*. Praha 1918 (?), s. 53. Na rozdíl od německých rasových hygieniků a amerických eugeniků zastával názor, že to je právě rasové míšení, které posiluje „zdraví“ národa.

51 Dodávám, že byla takto ovlivněna jen ta část německého bádání o rasách (resp. antropologie), která přijala za své eugenické (rasově hygienické) a rasistické principy.

52 Ludwig WOLTMANN, *Politische Anthropologie*, Jena 1903, s. 287.

53 Tamtéž, s. 233.

54 Eugenika a rasová hygiena měly společný cíl: potlačovat nežádoucí biologické i sociální jevy ve společnosti. Obě hnutí prosazovala vysokou porodnost zdravých jedinců a omezení porodnosti geneticky nemocných (např. na základě regulace sňatků či sterilizačních opatření), ale i alkoholiků a asociálů. Ovšem zatímco eugenika byla v podstatě pěstována jako rasově neutrální, rasová hygiena zahrnovala „péči o rasu“ (*Rassenpflege*).

rasové hygieny a nordického hnutí v Německu byl Alfred Ploetz (1860–1940), který ve své knize naznačil určitou spřízněnost žijících Germánů se Slovany.⁵⁵ Z hlediska průměrné kapacity mozkovny prý dokonce Slované Němce předstihovali v poměru 1479 ku 1478 cm³ a ve variačním rozpětí lebečního indexu se navíc nelišili vůbec!⁵⁶

Pozornost německých antropologů a rasových badatelů se soustředila zprvu na rasovou kompozici německého národa. V roce 1914 vyhlásila Německá antropologická společnost soutěž o nejlepší fotografie rasových elementů tvořících německý národ.⁵⁷ Tyto snímky měly být porovnány s fotografiemi jiných národů – Poláků, Čechů, Němců, Finů nebo Židů.⁵⁸ Během první světové války zkoumali němečtí a rakouští antropologové nepřátelské zajatce. Rudolf Pöch (1870–1921) se například zaměřil na studium ruských zajatců a vyslovil hypotézu o „asijskosti“ Rusů, přičemž zkoumal konkrétně stupně mongolské příměsi u jednotlivých národností Ruska.⁵⁹ V souvislosti s tím vyvstal ve dvacátých letech tzv. „problém východní rasy“ (*Problem der Ostrasse*),⁶⁰ který spočíval v existenci plavovlasého typu, jenž se od nordiků odlišoval malou podsaditou postavou, krátkou hlavou, převahou šedých očí a slámových vlasů. Otto Reche (1879–1968) pak pro Čechy, Slezsko a Polsko popsal tzv. „sudetskou rasu“, kterou považoval za předslovanskou.⁶¹

Po první světové válce pokračovalo utváření nordického hnutí v Německu.⁶² Vznikaly i organizace k propagaci této ideologie, a to např. *Nordischer Ring*, *Midgard-Bund* nebo Nordická společnost v Lübecku. Lehmannovo mnichovské nakladatelství zaplavovalo německý knižní trh spisy propagujícími nordickou myšlenku. V roce 1921 vyšla první velká syntéza nauky o dědičnosti a rasové hygieny s názvem *Grudriß der menschlichen Erblichkeitslehre und Rassenhygiene*, jejímiž autory byli Eugen Fischer (1874–1967), Fritz Lenz (1887–1976) a Erwin Baur (1887–1976). Dílo se těšilo velké oblibě nejen u odborné veřejnosti a dočkalo se řady reedic.⁶³ Lenz byl ostatně první, kdo použil výrazu „nordická myšlenka“ („*nordischer Rassengedanke*“), která byla často používána pro označení ideolo-

55 Alfred PLOETZ, *Die Tüchtigkeit unsrer Rasse und der Schutz der Schwachen*, Berlin 1895, s. 130–131. Slovanů řadil vedle Germánů, Románů a Keltů mezi tzv. západní Árijce. Samotný Ploetz však ve své knize pojem „nordická rasa“ ještě nepoužíval.

56 Tamtéž, s. 132.

57 Andrew D. EVANS, *Anthropology at War: World War I and the Science of Race in Germany*, Chicago 2010, s. 122.

58 Tamtéž.

59 Tamtéž, s. 223–224. Zajatecké tábory, v nichž Pöch a jeho lidé prováděli výzkumy, se nacházely v Čechách.

60 Tamtéž, s. 210.

61 Tamtéž.

62 Mnoho zastánců nordické myšlenky považovalo své hnutí za mezinárodní, etnicky neutrální. Srov. Geoffrey FIELD, *Nordic Racism*, *Journal of the History of Ideas* 1977, No. 38, s. 523–540, zde s. 525.

63 Kniha byla dvoudílná, první díl napsala celá autorská trojice (Fischer, Lenz, Baur), druhý sám Lenz.

gie nadřazenosti nordické rasy.⁶⁴ Fischer psal o Slovanech jako o směsi nordické a mongolské rasy, přičemž je obvinil z toho, že do „*srdce Evropy zanesli mongolskou krev*“.⁶⁵ Slované se dále navzájem lišili podle dalších rasových příměsí, které absorbovali: u jižních Slovanů to byla dinárská rasa, u středoevropských (a tedy i Čechů) pak alpská.⁶⁶ Rasově hygienické postoje zastával i Hermann W. Siemens (1891–1969), jenž ve své knize varoval před populačním růstem Slovanů s „*asijskou příměsí*“ („*mit asiatischem Einschlag*“) – Rusů, Poláků, Čechů a jižních Slovanů.⁶⁷ Co se týká českých zemí, naznačil, že se jednotlivé oblasti od sebe odlišují; ve středních Čechách se vyskytuje světlá pigmentace jen v jednotlivých případech, zatímco v severních Čechách je světlá s tmavou smíšená. Češi na tom byli podobně jako Bavoři.⁶⁸

Přední postavou německého nordicismu byl bezesporu Hans F. K. Günther (1891–1968), kterého Lenz tituloval jako „*vůdce nordického hnutí*“.⁶⁹ Günther ve svém bestselleru *Rassenkunde des deutschen Volkes* (prvně vyšlo v roce 1922) přejal běžně používané typologické schéma evropských typů – ovšem s vlastní nomenklaturou. V prvním vydání⁷⁰ vymezil čtyři evropské rasy: nordickou, mediteránní („*vestickou*“, *westisch*) s dlouhou lebkou, malou postavou s tmavší pigmentací, podsaditou alpskou („*ostickou*“, *ostisch*) s kulatou hlavou, širokým obličejem a hnědými vlasy a očima, a brunetní dinárskou (*dinarisch*) s vysokou postavou, krátkou lebkou a úzkým obličejem. V šestém vydání⁷¹ téže knihy zahrnul do svého schématu pátou rasu, a to východobaltickou, která se od alpské lišila především svou plavovlasostí a světlými očima. Ve vydání z roku 1927⁷² byl počet evropských ras uzavřen přidáním šesté – fálské (dálské), lišící se od nordiků větší robustností a širokým obličejem, a sedmé – sudetské rasy s malou postavou, prognácií a tmavou komplexí.⁷³ Podrobnější charakteristiky jednotlivých ras najdeme v přílohách, v tab. 1.

64 Fritz LENZ, *Menschliche Auslese und Rassenhygiene*, in: Erwin Baur – Eugen Fischer – Fritz Lenz, *Grundriß der menschlichen Erblichkeitslehre und Rassenhygiene*, Band II, München 1921, s. 183.

65 Eugen FISCHER, *Menschliche Erblichkeitslehre*, in: E. Baur – E. Fischer – F. Lenz, *Grundriß*, Band I, s. 131.

66 Tamtéž, s. 126, 131.

67 Hermann W. SIEMENS, *Grundzüge der Vererbungslehre, Rassenhygiene und Bevölkerungspolitik*, 8. Auflage, München 1937, s. 135, 136.

68 Tamtéž, s. 138.

69 F. LENZ, *Menschliche Auslese*, 3. Auflage, München 1932, s. 540.

70 Hans F. K. GÜNTHER, *Rassenkunde des deutschen Volkes*, München 1922, s. 18.

71 Hans F. K. GÜNTHER, *Rassenkunde des deutschen Volkes*, 14. Auflage, München 1930, s. V.

72 Tamtéž, s. III-IV.

73 Günther je autorem označení „*ostická*“, „*vestická*“ a „*fálská*“ rasa. Ostatní označení Günther převzal od jiných antropologů: nordickou a dinárskou od Denikera, východobaltickou od Nordenstrenga a sudetskou od Recheho. Srov. Hans F. K. GÜNTHER, *Rassenkunde des deutschen Volkes*, 16. Auflage, München 1939, s. III-VI, 22-25.

Za vůbec „nejlepší“ považoval Günther samozřejmě rasu nordickou. Její příslušníci mají prý nejlepší předpoklady k vůdcovství, jsou skvělými vojáky, a najdeme je tak ve vedoucích vrstvách společnosti, dalšími atributy jsou bojovnost, ctižádostivost a tvořivost. Tato rasa údajně stála za vyspělostí německého národa. To však Güntherovi nebránilo, aby odhadl zastoupení „čisté“ nordické rasy v Německu na maximálně 8 %.⁷⁴ Celkový vliv „nordické krve“ odhadl zhruba na 50 %, přičemž sever Německa měl být „nordičtější“ než jih.⁷⁵ Za „cenné“ považoval Günther ještě robustní rasu fálskou a tmavovlasou dinárskou (vyskytující se hlavně v Bavorsku). V Německu jen slabě zastoupená mediteránní rasa na tom byla o poznání hůře: její příslušníci údajně inklinují ke kriminalitě a sexuální naruživosti. Zajímavý byl profil alpské rasy, kterou považovala většina antropologů za hlavní rasu Čechů: Lidé tohoto typu jsou prý sice pracovití a trpěliví, zároveň ale silně rezervovaní, nedůvěřiví („maloměšťáctví“), neradi vystupují z davu, uctívají uniformitu a průměrnost, jsou „humpoláčtí“ a udržují nevalnou osobní hygienu. Tyto přisouzené vlastnosti se až nápadně podobají stereotypům vztahujícím se k Čechům. Ještě horšími atributy měli disponovat lidé plavovlasé východobaltické rasy (silně zastoupené mezi východními Slovany), kteří jsou dle Günthera těžkopádní, pomalí, depresivní, sebelitostiví a mají vysoký sklon ke kriminalitě.⁷⁶

Günther věnoval Čechům pozornost především v prvním vydání *Rassenkunde des deutschen Volkes*. Označil je za směs alpské a mongoloidní (!) rasy s možným silnějším výskytem dinárské a naopak slabým zastoupením nordického typu.⁷⁷ Velmi přeceňoval význam právě mongoloidní rasy: „*Nápadný je mezi Čechy každopádně silný mongoloidní ráz, který se, zdá se, projevuje především v Praze.*“⁷⁸

Je zajímavé, že v pozdějších knižních počinech byl Günther, co se týká Čechů, daleko zdrženlivější a zaměřil se spíše na české (sudetské) Němce.⁷⁹ Rasový profil český mluvícího obyvatelstva už jen pouze naznačoval a o „mongoloidním vlivu“ už se téměř nezmínil.⁸⁰ O Češích nicméně psal jako o „*národnostně cizím prvku*“ v německém prostoru, který se vyznačoval převahou alpské a východobaltické rasy.⁸¹ Sudetoněmecké pohra-

74 Tamtéž, s. 296. V 1. vydání z roku 1922 byl Günther trochu optimističtější a odhadoval podíl „čistých“ nordiků na 10 %. Srov. H. F. K. GÜNTHER, *Rassenkunde des deutschen Volkes*, s. 186.

75 H. F. K. GÜNTHER, *Rassenkunde des deutschen Volkes*, 16. Auflage, s. 295–296.

76 Souhrnně k vlastnostem ras viz Hans F. K. GÜNTHER, *Rassenkunde Europas*, 3. Auflage, München 1929, s. 74–85.

77 H. F. K. GÜNTHER, *Rassenkunde des deutschen Volkes*, 1. Auflage, s. 183.

78 Tamtéž.

79 H. F. K. GÜNTHER, *Rassenkunde des deutschen Volkes*, 16. Auflage, s. 291; TÝŽ, *Rassenkunde Europas*, 3. Auflage, s. 116–118. V obou knihách zahrnuje české země do „*oblasti německého jazyka*“.

80 Je docela možné, že Günther své názory ohledně Čechů přeci jen zmínil pod vlivem přesnějších údajů.

81 H. F. K. GÜNTHER, *Rassenkunde des deutschen Volkes*, 16. Auflage, s. 291.

niční oblasti však Günther nepovažoval za rasově homogenní. Zatímco na Šumavě převažovala především alpská rasa s příměsí dinárské, silnější přítomnost nordické rasy byla patrná na Chebsku a v horním Poohří, přičemž dolní tok Ohře procházel oblastí s alpskou rasou, což Günther přičetl Čechům. Na jazykové hranici v severních Čechách bylo prý možné sledovat kontrast mezi převážně nordickým německým obyvatelstvem a alpskými Čechy. V česky mluvícím vnitrozemí měla dominovat alpská a vedle ní i východobaltická rasa – s určitým vlivem sudetské rasy, a to mj. ve východních Čechách. Německý jazykový ostrov na Jihlavsku byl prý prokazatelně světlejší než jeho české okolí, což se týkalo i Svitavska a okolí Moravské Třebové. Naproti tomu České Budějovice se od svého okolí nelišily. Na Moravě převládala opět alpská rasa (kromě „světlejšího“ Brna). Oblast kolem Německého (Havlíčkov) Brodu bývala, jak upozorňuje Günther, sice původně německá, ale v 15. století byla „násilně počestěna“, přesto ale zůstala „nejsvětlejším“ česky mluvícím regionem. Zdejší blondismus měl vycházet z nordického a východobaltického vlivu.⁸²

Günther, v duchu svého pojetí rasových dějin německého národa, osočil (stejně jako Fischer) Sloany z toho, že zanesli do převážně nordických východoněmeckých oblastí nenordické prvky. Uznal ale, podobně jako Ilse Schwidetzská, že staří Slované (či Praslované) byli převážně nordický lid, který však svůj rasový charakter vlivem míšení pozbyl, a současné slovanské národy tak představují směsici východobaltické, alpské, nordické, sudetské a mongoloidní rasy.⁸³

Bruno Kurt Schultz (1901–1997), pozdější profesor rasové biologie na Německé Karlově univerzitě v Praze a zároveň šéf Rasového úřadu SS, se ve svých názorech na Sloany nijak neodchyloval od Günthera. U slovanské šlechty a vyšších vrstev se prý do moderní doby udržel silný podíl nordické rasy, zatímco zbytek obyvatelstva tvořila především alpská a východobaltická rasa. U jižních Slovanů si pak všiml silného podílu rasy dinárské.⁸⁴

Ernst Rittershaus (1881–?) tvrdil, že pro obyvatele Čech byla typická směs nordické, fálské a mongoloidní rasy, pro kterou je typické nadání k hudbě. Tuto směsici označil za „rasu proletářskou“.⁸⁵ Brněnský rodák Lothar Gottlieb Tirala (1886–1976) se zabýval vztahem rasy a sportovního nadání a vysvětloval dobré výsledky Čechoslováků tím, že mezi jejich úspěšnými sportovci byli lidé s nordickým vzezřením.⁸⁶

82 Tamtéž.

83 Tamtéž, s. 398; Ilse SCHWIDETZKY, *Rassenkunde der Altslawen*, Stuttgart 1938, s. 65–67.

84 Bruno K. SCHULTZ, *Erbkunde, Rassenkunde, Rassenpflege*, München 1933, s. 79.

85 Ernst RITTERSHAUS, *Konstitution oder Rasse?*, München 1936, s. 148, 197.

86 Lothar Gottlieb TIRALA, *Sport und Rasse*, Frankfurt a/M. 1936, s. 20.

Rasové problematice v česko-moravském prostoru se věnoval také sudetoněmecký geograf Gustav Fochler-Hauke (1906–1996), který však zároveň přiznal, že pro podrobnější analýzu chybí dostatek empirických dat.⁸⁷ Sudetští Němci podle něj představovali „*němcko-slovanskou směs*“ („*deutsch-slawisches Mischvolk*“).⁸⁸ Dokonce tvrdil, že zatímco větší část sudetských Němců má slovanskou krev, tak je naopak patrný významný podíl německé krve u Čechů, a to především ve městech.⁸⁹ Venkovské české obyvatelstvo prý tvořili většinou alpíni s příměsí mongoloidní rasy s typicky malou podsaditou postavou, širokými kulatými hlavami a vystupujícími lícními kostmi. U vedoucích vrstev českého národa se naopak měli vyskytovat stíhlejší a vyšší lidé s plavými vlasy a světlýma očima.⁹⁰

Úvahy německých rasových badatelů můžeme shrnout takto: Převážná část českého obyvatelstva byla alpského vzezření s určitou, blíže nedefinovanou, příměsí „mongolské krve“ a u vyšších sociálních vrstev byl patrný vliv nordické rasy, případně „*krve německé*“. Němečtí výzkumníci ovšem neprováděli až do konce třicátých let v českých zemích antropologické výzkumy a vycházeli ze starších údajů, vlastních dedukcí a pozorování.

Český antropolog Matiegka ve třicátých letech odhadl (na základě šetření posluchačů Karlovy univerzity a dalších výzkumů) rasové složení českého, resp. „čecoslovenského“, národa takto: až 50 % (v „čistě“ podobě 33 %) mělo připadat na alpský typ, 20 % na dinárský či subdinárský, dalších 20 % tvořil baltský typ, 5 až 10 % nordický a subnordický a méně než 1 % „zůstalo“ na mediteránní.⁹¹ Podíly mimoevropských ras (např. mongoloidní) spolu se sudetskou rasou představovaly maximálně 5 %. Na základě těchto údajů, jakožto i výsledků zkoumání jiných badatelů, mohl významný americký antropolog Carleton S. Coon (1904–1981) prohlásit, že se Češi svým rasovým vzezřením nijak neliší od jižních Němců. Nejvíce byli podle něj zastoupeni v Čechách alpíni a světlovlasí „*norici*“ (podle římské provincie Noricum, pozn. aut.) – určitý derivát nordické či východobaltské rasy, zatímco na Moravě měla být vysoká koncentrace dinárů.⁹²

Proti rasové vědě pěstované v Německu (zvláště po roce 1933) ostře vystupovali právě čeští antropologové spolu s dalšími vědci. Tak například Emanuel Rádl už začátkem 20. století upozorňoval na nebezpečí rasistických teorií a vznikající rasové hygieny.⁹³ Ma-

87 Gustav FOCHLER-HAUKE, *Deutsche Volksboden und deutsches Volkstum in der Tschechoslowakei: eine geographisch-geopolitische Zusammenschau*, Heidelberg 1937, s. 228.

88 Tamtéž.

89 Tamtéž, s. 229.

90 Tamtéž.

91 Jindřich MATIEGKA, *Dnešní stav znalosti evropských plemen*, in: K. Weigner, *Rovnocennost*, s. 40–41.

92 Carleton S. COON, *Races of Europe*, New York 1939, s. 562.

93 Emanuel RÁDL, *Dějiny biologických teorií novověku II: Dějiny evolučních teorií v biologii 19. století*, Praha 2006 (pův. 1909), s. 243–244; TÝŽ, *Rasové teorie a národ*, Praha 1919 (?), s. 12–20.

tiegka pak v roce 1927 napsal: „Nemohli jsme potvrditi domněnku t. zv. německé „politické antropologie“, totiž, že nordická rasa [...] by byla vyznamenána lepším nadáním. Spíše zdálo se, že v našich krajinách a v nynější době, pokud jde o nadání a mravy, zaujímají první místo typy smíšené, t. j. střední stupně barvy vlasů, ale světle tmavé oči.“⁹⁴ Rok poté, co se stal Hitler říšským kancléřem, vyšel sborník *Rovnocennost evropských plemen a cesty k jejich ušlechťování*, v němž se čeští vědci snažili vyvrátit rasistické teorie valné části svých německých kolegů. Podílel se na něm široký kolektiv autorů jako Karel Weigner, Jiří Horák, Karel Chotek, Jindřich Matiegka, Jiří Malý, Lubor Niederle, Vladislav Růžička nebo Artur Boček. Podle Matiegky byla nordická rasa jen o málo čteněji zastoupena u sudetských Němců než v čistě českých okresech.⁹⁵ Domníval se, že Günther přecenil „příměšek“ nordické rasy a zároveň podcenil vliv východobaltiků. Dále připomenul to, že mezi „výtečnými německými génii“ převažovala krátkolebost.⁹⁶ Matiegkův žák Jiří Malý (1899–1950) pak vyvrátil na základě svých výzkumů na IX. sokolském sletu v roce 1932 Tiralovy teorie o větším nadání „nordických“ sportovců.⁹⁷ Vladislav Růžička nakonec odsoudil německou rasovou hygienu ve smyslu „šlechtění rasy“ a naopak obhajoval rasově neutrální eugeniku jakožto péči o „zdraví národa“: „Čeho je zapotřebí, není tedy plemenná hygiena, péče o plemeno, nýbrž eugenika.“⁹⁸ Tento sborník, který vyšel také v němčině, nemohl uniknout pozornosti příslušných autorit v Říši. Představitel Říšské komise pro národní zdraví (*Reichsausschuss für Volksgesundheitsdienst, e. V.*) Hans J. Lemme podal v prosinci 1937 zprávu o aktivitách editora sborníku Karla Weignera, který zakládal jakousi „pražskou komisi pro rasové otázky“, o níž se objevila už v srpnu téhož roku zpráva v časopisu *Volk und Rasse* s názvem *Rasový výzkum v Československu*. Lemme podotkl, že už ze svého složení bylo patrné, že se jednalo o „Němcům nepřátelskou“ komisi. Povšiml si, že Weigner byl redaktorem sborníku, jehož autorům šlo o to dokázat, že „nadřazenost nordické rasy je pohádkou“. Lemme k tomu dodal: „Jedná se o práci, která má obzvláště účel napadnout a shodit [dopsáno rukou] Němckem uskutečňovanou politiku genetické a rasové péče.“⁹⁹

Německé rasistické teorie kriticky hodnotil i německy píšící brněnský rodák židovského původu Hugo Iltis (1882–1952). Ostře se ohradil proti Güntherově metodice: „Jako

94 Jindřich MATIEGKA, *Somatologie školní mládeže*, Praha 1927, s. 265. Německou „politickou antropologii“ kritizoval i ve své učebnici z roku 1929. Srov. J. MATIEGKA, *Všeobecná nauka*, s. 227, 232–239.

95 J. MATIEGKA, *Dnešní stav znalosti evropských plemen*, in: K. Weigner, *Rovnocennost*, s. 40.

96 J. MATIEGKA, *Rovnocennost lidských plemen po stránce duševní*, in: K. Weigner, *Rovnocennost*, s. 68.

97 Jiří MALÝ, *Rovnocennost lidských plemen po stránce tělesné*, in: K. Weigner, *Rovnocennost*, s. 57.

98 Vladislav RŮŽIČKA, *Zlepšení stavu národa plemennou hygienou či eugenikou?*, in: K. Weigner, *Rovnocennost*, s. 78–79.

99 Národní archiv (dále NA) Praha, Úřad říšského protektora (dále jen ÚŘP) – Dodatky II, kart. 60, Zpráva informační služby Říšské komise pro rasové otázky z 13. 12. 1937.

příklad pro rasy „sympatické“, zejména pro nordickou, vyhledává krásné, dobře přičesané hlavy z vyšších společenských tříd, u „nesympatických“ ras, jako u alpské nebo židovské, je výběr méně blahovlnný.“¹⁰⁰ V podobném duchu Günthera kritizoval, ač ho přímo nejmenoval, i brněnský antropolog Vojtěch Suk (1879–1967).¹⁰¹ V roce 1938 spatřil světlo světa Sukův kritický pamflet s názvem *Divoši ve střední Evropě: Mýthus rasistů o nás*, který napsal pod pseudonymem *Homo ferrus* („člověk divoký“). V tomto dílku poukazoval patetickou formou na nesmyslnost nacistických rasových teorií: „A jaké jsou poměry v Československu, Polsku a Německu, pokud se týče barvy očí, vlasů, barvy kůže a forem hlavy? Je třeba mnoho citátů? Nikoli, neboť každý, kdo se o to zajímá, může v předválečné literatuře německé i ostatní nalézt dostatek dat, která zcela jasně ukazují, že v otázce barvy očí a vlasů, pleti a formy hlavy jsou v celé střední Evropě poměry stejné a totéž ukazují také novější bádání...“¹⁰² Dodávám, že zmíněné práce Iltisovy a Sukovy byly za Protektorátu umístěny na seznam zakázané literatury.¹⁰³ Ještě v roce 1939 pak vyšla kniha Václava Černého s názvem *Rasismus, jeho základy a vývoj*, v němž kriticky rozebírá učení Gobineaua, Lapougeho, Hitlerův *Mein Kampf*, ale i Günthera.¹⁰⁴

Češi v nacistické ideologii a propagandě

Zatímco se němečtí rasoví badatelé působící v období Třetí říše snažili svá tvrzení opřít alespoň o nějaký empirický materiál, nacističtí ideologové si s nějakým dokazováním hlavu lámat nemuseli. Z výstupů německých antropologů si vybírali jen to, co se jim hodilo, to ostatní zamlčovali či překrucovali. Poměrně nízký podíl nordické rasy v německém národě byl zamlžován tvrzením, že „téměř každý Němec má v sobě nordickou krev“¹⁰⁵ bez ohledu na to, jak on sám vypadá. Nacisté si jednoduše nemohli dovolit příliš vyzdvihovat pouze jednu (a to nikoliv většinou) část německého národa, těžko by tak mohli získat podporu většiny Němců. Nakonec – celá řada nacistů rozhodně nespádala do nordické, ba ani fálské či dinárské rasy, a to včetně Himmlera a Goebbelse.

To však nebránilo nacistickým ideologům vést rasovou propagandu nejen vůči Židům, nýbrž i proti cizím národům, zejména Slovanům. Zvláště oblíbená byla přítom teze o jejich „mongolské“ podstatě. Ostatně i řada německých antropologů se domnívala, že mon-

100 Hugo ILTIS, *Rasa ve vědě a politice*, Praha 1935, s. 37–38.

101 V. FETTER, *Tělesný vzhled*, s. 209–210.

102 HOMO FERRUS, *Divoši ve střední Evropě*, Praha 1938, s. 11.

103 *Seznam škodlivého a nežádoucího písemnictví v Protektorátu Čechy a Morava*, Praha 1940, s. 40, 43.

104 Černý však bohužel nečerpá přímo z Günthera, ale z díla francouzského profesora Edmonda Vermeileho. Václav ČERNÝ, *Rasismus, jeho základy a vývoj*, Praha 1939, s. 38, 44.

105 Viz materiál o rasové politice SS: *Rassenpolitik*, SS-Hauptamt (nedatováno), s. 19. Dostupné z URL: <<http://archive.org>>.

golský vliv je u Slovanů, hlavně východních, naprosto zřetelný. Někteří tvrdili totéž i o Češích.

Samotný Hitler se „české otázky“ okrajově dotkl ve své knize *Mein Kampf*, a to především v souvislosti s „tragickou“ národnostní politikou habsburské monarchie. Arcivévod Františka Ferdinanda dokonce považoval za největšího nepřítele německví, protože prý umožnil seshora řízené „počešťování“ („*Tschechisierung*“) a zároveň měl usnadňovat „odněmčování“ („*Entdeuschung*“) Předlitavska. V Dolních Rakousích se údajně tento proces natolik urychlil, že mnoho Čechů mohlo považovat Vídeň za své největší město.¹⁰⁶ Hitler obvinil Habsburky z toho, že přispěli k úpadku německví v této části střední Evropy. Monarchii označil za „*rasový konglomerát*“ s „*odpornou směsicí*“ Čechů, Poláků, Maďarů, Rusínů, Srbů, Chorvatů a Židů.¹⁰⁷ Během války měl pak Hitler (pokud budeme věřit autenticitě záznamů jeho „hovorů u stolu“) několikrát upřesnit, proč jsou vlastně Češi rasově méněcenní. Tak například v roce 1941 měl prohlásit v rozhovoru s chorvatským ministrem zahraničí, že nezamyšlí udělat z Čechů Němce, protože „*představují úplně cizí rasu, je to směšenina Slovanů a Mongolů. Celá jejich historie byla dělána Židy a svobodnými zednáři, u nichž se Beneš ještě dnes snaží uplatňovat utopické ambice naneštěstí pro svůj národ.*“¹⁰⁸ V květnu následujícího roku se Hitler k tématu „mongolských Čechů“ znovu vrátil: „*Čechy nelze pokládat za Slovany. Když si Čech nechá růst svůj knír podél ústních koutků, ihned se pozná, že jde o potomka mongolských kmenů.*“¹⁰⁹

Nacistický ideolog Alfred Rosenberg, známý propagátor nordické myšlenky, se na Čechy ve svém díle *Mythus des 20. Jahrhunderts* z roku 1930 díval poněkud sofistikovaněji a obracel se přitom k českým dějinám a zejména husitskému hnutí (sám byl odpůrce katolictví). Uznal, že husitství, inspirované anglosaským vlivem (Wycliffe), umožnilo Čechům se vydat stejnou cestou jako později luteráni v Německu a hugenoti ve Francii. Problém však byl, že v českých zemích vedle sebe žili Češi složení z nordicko-slovanské šlechty a alpínsko-dinárských spodních vrstev.¹¹⁰ V boji za své požadavky se muselo husitské duchovenstvo opřít o nižší alpínsko-dinárské vrstvy, které přispěly k tomu, že celé hnutí je podle Rosenberga nutné považovat za zhoubné. Tuto zhoubnost mělo jasně vystihovat hnutí táboritů v čele s Janem Žižkou, jenž prý vykazoval alpínské a „*předoasijské*“ („*vorderasiatisch*“) rysy.¹¹¹ Táborité, hnaní „*předoasijským šílenstvím*“ („*vorderasiatischer*

106 Adolf HITLER, *Mein Kampf*, 172. – 173. Auflage, München 1936, s. 101.

107 Tamtéž, s. 135.

108 Zápis o rozhovoru Hitlera s chorvatským ministrem zahraničních věcí M. Lorkovičem, 27. XI. 1941, in: B. ČELOVSKÝ, *So oder so*, s. 318.

109 Hitler u večere dne 12. V. 1942, in: B. ČELOVSKÝ, *So oder so*, s. 339.

110 Alfred ROSENBERG, *Mythus des 20. Jahrhunderts*, München 1934, s. 108.

111 Tamtéž.

Wahnsinn“), ničili města, vesnice a plenili hrady.¹¹² Za onu „nebezpečnou“ složku českého národa tedy považoval zejména předoasijskou rasu, která se podle názoru Günthera významně podílela na formování židovského národa.¹¹³

Mýtus o „mongolských“ Čechách však měl v nacistické propagandě mnohem silnější ohlas, jak dokládají například stránky antisemitského plátku Julia Streichera *Der Stürmer* z období mnichovské krize a těsně po ní. V říjnu 1938 vyšlo zvláštní vydání, které se monotematicky zabývalo Židy a Čechy v Československu. Zatímco Němcům prý koluje v žilách nordická, „germánská“ krev, která jim dodává cenné vlastnosti, zcela jinou rasovou podstatu má rasově smíšený český národ („*Mischvolk*“). „Typický Čech“ tak údajně vykazuje silné rysy mongolské rasy: podsaditost postavy, kulatá lebka, tmavé vlasy, malé oči a nos ohnutý nahoru („*böhmische Nase*“). Tyto znaky mají dokládat spojitost Čechů s Kalmyky a Tatary. Těmto Čechům prý odedávna vládla horní vrstva se zachovalou „germánskou krví“. Dále se tu píše: „Češi se označují jako Slované, ale přitom jimi nejsou. Mezi nimi a jednotlivými slovanskými národy je zásadní rozdíl. Češi se už svým vzhledem odlišují od Slovanů. Slovanské národy jsou Srbové, Chorvati, Slovinci, Slováci, Ukrajinci. Tito patří skoro převážně k tzv. dinárské rase. Jsou vysocí, mají hrdý postoj, v jejich žilách koluje mnoho germánské, zvláště gótské krve. Jejich podstatou je vzpřímenost, upřímnost, mužnost, statečnost, odvážnost a loajalita. Tvoří pravý opak k mongolskému typu Čechů, který tyto vlastnosti nemá. Vlastnosti těchto českých míšenců jsou jiného druhu. Mají výrazný sklon k pokrytectví, špionáži, zradě, nedůvěryhodnosti. K tomu se přidává podlézavost k nadřízeným a otrocká mentalita.“¹¹⁴ Tato nehorázná slova redaktori *Stürmeru* dokládají fotografiemi „mongolských“ zjevů, které mají představovat právě Čechy a ostře kontrastují s obrázky usměvavých a hrdých sudetských Němců toužících po svobodě (viz obr. 1–4 v přílohách).

Rasa a program germanizace českých zemí

S okupací českomoravského vnitrozemí v březnu 1939 bylo nutné změnit dosavadní ostrou rétoriku vůči Čechům, a to nejen v propagandě, ale i v reálné politice. Čechy a Morava, které podle nacistů odnepaměti náležely k německému sídelnímu prostoru, měly být germanizovány. Jak jsem napsal už v úvodu, počítalo se s asimilací „rasově žádoucí“ části českého obyvatelstva. Již od počátku se vedly spory o to, jak tato část má být velká, a o metodách změny národnosti (*Umvolkung*) u germanizovatelné části obyvatel.

112 Tamtéž, s. 108–109.

113 Srov. Hans F. K. GÜNTHER, *Rassenkunde des jüdischen Volkes*, München 1930, 2. Auflage, s. 212, 215.

114 *Die rassische Herkunft der Tschechen*, *Stürmer*, Sondernummer 11, Oktober 1938, s. 2–3.

Jako jeden z prvních se systematicky zabýval otázkou asimilace Čechů někdejší okresní vedoucí Sudetoněmecké strany (Sudetendeutsche Partei, jen SdP) na jižní Moravě Alfred Kottek (1906–1943). Ten vypracoval na toto téma již v dubnu 1939 pamětní spis.¹¹⁵ Kottek se v něm zabýval otázkou, zda je možné Čechy přivést do německého „*pokrevního společenství*“ („*Bluts-gemeinschaft*“). Tvrdil, že je „*obecně známé*“, že český národ absorboval množství německé krve, což prý znamenalo posílení nordického prvku v tomto prostoru.¹¹⁶ Čechy za „*typické Slované*“ nepovažoval, v českém národě je podle něj přítomen silnější podíl nordické rasy, a to na Hané a v určitých oblastech středních a jižních Čech, kde se měly vyskytovat častěji světlé vlasy a vyšší postava. Druhým dechem však dodal, že jsou i oblasti se silnou přítomností alpských a východobaltických znaků. Nicméně musel přiznat, že dosud nebyl vypracován precizní rasový výzkum. K poněmčení Čechů se Kottek stavěl poměrně velkoryse – jejich rasové složení prý totiž odpovídalo rozvrstvení středního a jižního Německa. Pod „*německým průměrem*“ nebyl údajně ani podíl nordické krve v českých zemích, ačkoliv přítomnost nordických znaků podle něj automaticky neznamena germánský původ. Zdůraznil, že v českém národě neexistuje rasa, která by nebyla zastoupena také v Německu. „*Rasově hodnotné*“ Čechy je dle něj nutné přesvědčit o výhodách poněmčení. Z Kottkova elaborátu je dobře patrné, že byl seznámen se základy německé rasové nauky a pravděpodobně četl i práce pozdějšího profesora na Německé Karlově univerzitě Karla Valentina Müllera (1896–1963), o němž bude ještě řeč.

Zmocněnec branné moci v Protektorátu gen. Erich Friderici (1885–1964) byl ve svém germanizačním plánu z července 1939 poněkud skeptičtější než Kottek: „... *přijetí českých národnostních živlů do německého národa není už z důvodů rasových nikterak zvlášť žádoucí*“.¹¹⁷ Na druhou stranu však považoval asimilaci větší části Čechů za jednu z reálných možností, neboť představovali jen „*nepatrný počet*“ vůči 80 milionům Němců – beztak už rasově promíšených slovanským živlem. Přijetí Čechů do německého národa tak mělo být „*nutným zlem*“. O rok později, pod vlivem návrhů Neuratha a Franka, prohlásil, že je možné poněmčit zhruba polovinu Čechů, zatímco především „*mongoloidní*“ část je nutné vysídlit.¹¹⁸

115 NA Praha, Státní tajemník u říšského protektora (dále jen STRP), sign. 109-4/512. Připomínky a náměty týkající se poněmčení Protektorátu Čechy a Morava.

116 Například při studiu rodů s českými jmény lze údajně v ženské linii často vystopovat německý původ, a tudíž i nordickou příměs. Ovšem upozorňuje na skutečnost, že pětina německých jmen se vyvinula teprve v době, kdy bylo uzákoněno užívání příjmení – v takovém případě lze česko-německé míšení jen těžko postihnout.

117 Český problém, pamětní spis gen. Fridericiho, 12. 7. 1939, in: Václav KRÁL – Karel FREMUND (eds.), *Die Vergangenheit warnt: Dokumente über die Germanisierungs- und Austilgungspolitik der Naziokkupanten in der Tschechoslowakei*, Praha 1962, s. 43–47.

118 Fridericiho plán, 15. 9. 1940, in: V. KRÁL – K. FREMUND (eds.), *Die Vergangenheit*, s. 95–96.

Říšský protektor Neurath psal o Češích ve svém memorandu podobně příznivým tónem jako o rok dříve Kottek: „*Při podrobném prozkoumání obyvatelstva dnešního území protektorátu je člověk překvapen velkým počtem plavovlasých lidí s inteligentními tvářemi a dobrou stavbou těla, lidí, kteří by sotva byli v nepříznivém smyslu nápadní i ve středoněmeckém a jihoněmeckém prostoru, nemluvě ani o východolabském prostoru.*“¹¹⁹ Ve stejnou dobu připravil své vlastní řešení i státní tajemník Frank, které se ale od Neurathova příliš nelišilo.¹²⁰ Frank zdůraznil především „*promíšení německé a české krve*“ s tím, že pouhá menšina Čechů disponuje „*původními slovanskými*“ rasovými znaky. Větší část českého obyvatelstva je tak „*rasově rovnocenná*“ s Němci. K oddělení „*rasově vhodných*“ a rasově méněcenných Čechů měly být stanoveny zvláštní vyšetřovací komise. V listopadu 1940 vydal Úřad říšského protektora směrnicí doplňující jeho plán v oblasti změny národnosti.¹²¹ Asimilace se však měla týkat jen těch, kteří projdou přísným rasovým výběrem a budou uznáni za „*rasově hodnotné*“ („*rassisch wertvoll*“). Rasově méněcenná a zároveň Říši nepřátelská část obyvatel měla být vyloučena, eventuálně fyzicky zlikvidována. Počátkem roku 1941 se k asimilaci Čechů vyjádřili i vrchní zemští radové (oberlandráti),¹²² kteří na základě svých zkušeností z „*terénu*“ (tedy ze svých obvodů) mírnili počáteční optimismus: „*Mnohý Čech, který se nyní chce hlásit k německví, je odmítnut jako zmetek.*“ Oberlandráti žádali jednotnou metodiku rasové selekce a doporučovali se neomezovat pouze na nordické znaky, nýbrž i na charakter a „*rasový vzor*“, který měl představovat „*průměrný Němec*“ žijící na východ od Labe. Pro neponěmčitelné osoby navrhovali například sterilizaci.

Do otázky germanizace českých zemí se už v září 1940 vložil šéf Hlavního říšského bezpečnostního úřadu (Reichssicherheitsamt, dále jen RSHA) Reinhard Heydrich, který rámcově souhlasil s Frankovými vývody, jež doplnil o zcela konkrétní požadavky. Zásadním hlediskem při poněmčování měla být rasová příslušnost. Tím se ostře vymezil vůči linii, kterou prosazovaly některé sudetoněmecké kruhy, zejména pak Franz Künzel (1900–1986) z libereckého župního úřadu pro pohraničí. Heydrich požadoval co nejrychlejší zjištění rasových poměrů v Čechách a na Moravě, na základě čehož měl být stanoven procentuální podíl osob „*schopných poněmčení*“ („*wiedereindeutschungsfähig*“). Za tímto účelem se obrátil na berlínské ústředí Hlavního rasového a osídlovacího úřadu SS (Rasse- und

119 NA Praha, STŘP, sign. 109-4/85, Záznam k otázce budoucího uspořádání českomoravského prostoru.

120 NA Praha, STŘP, sign. 109-4/85, Pamětní spis o způsobu řešení českého problému a o budoucím uspořádání českomoravského prostoru, 28. 8. 1940.

121 NA Praha, STŘP, sign. 109-4/25, Návrhy na přípravu germanizace (přenárodnění) v Protektorátu Čechy a Morava. Zasláno 30. listopadu 1940.

122 Oberlandráti (vrchní zemští radové) stáli v čele regionálních úřadů německé civilní správy v Protektorátu. Jejich obvody (oberlandráty) velmi vzdáleně připomínaly dnešní kraje.

Siedlungshauptamt, dále jen RuSHA), aby vyhotovilo stanovisko k rasové situaci v českých zemích.¹²³

Úkolu se ujal dr. Walter König-Beyer (1878–1944), který svou expertízu dokončil ještě v říjnu 1940.¹²⁴ V první části zhruba čtyřicetistránkového textu se autor věnoval rasovým dějinám českých zemí a rasovému rozvrstvení moderní české populace. Podle König-Beyera byli původní Slované převážně nordického charakteru, o který přišli kontaktem s Ugrofiny, čímž naopak získali východobaltické a mongoloidně-alpínské příměsi. Autor se však domníval, že část nordických Slovanů opustila východní Evropu ještě před tímto promíšením. Tím vysvětlil relativní četnost „nordických lebek“ náležících starým Slovanům v české kotlině a poměrně slabší výskyt alpínských a východobaltických.¹²⁵ Nordický ráz „české“ populace vydržel až do 12. století. König-Beyer tím zpochybnil tezi, že nordický vliv Češi získali smíšením s relikty germánského osídlení. „Denordifikační“ proces přičítá christianizaci – ze západu (od Bavorů, Sasů) měli Češi absorbovat příměs dinárské, mediteránní a fálské rasy, zatímco díky kontaktům s Byzancí se dostal do české kotliny předoasijský ráz. Přesto si prý Češi uchovali dostatek nordického a dinárského prvku. Na druhé straně došlo k rasovému oslabení především sudetských Němců, kteří tak „doplatili“ mimo jiné na národnostní boj s Čechy během industrializace a začátkem 20. století.

Na základě rozboru starších antropologických výzkumů a vlastního pozorování především v Praze a okolí dospěl König-Beyer k následujícímu odhadu rasového složení českého národa: 45 % mělo připadat na osoby převážně nordické, dinárské nebo mediteránní rasy a „vyrovnané míšence“ těchto ras, 40 % na „nevyrovnané míšence“ s převahou alpínských a východobaltických znaků a 15 % měli tvořit „rasově cizí“ jedinci (např. s mongoloidními příznaky). Sudetoněmecké obyvatelstvo bylo na tom podle něj o poznání hůře: do první skupiny mělo patřit pouze 25 %, do druhé 55 % a mezi „rasově cizí osobou“ pak 20 %. Z toho plyne podle König-Beyera závěr, že sudetští Němci patří k rasově nejvíce oslabeným kmenům Říše. Na druhé straně Češi podle něj netvoří z hlediska rasové hodnoty žádné cizí těleso – zdůraznil, že beztak jsou Češi nordického původu stejně jako Němci a navíc jsou plně ovlivněni německou kulturou. Od Němců je tak podle něj odlišuje pouze řeč. Asimilace českého národa, jak píše König-Beyer, je otázkou znovuzís-

123 Nutno dodat, že RuSHA se už dříve o Protektorát zajímal. Krátce po okupaci se podílel na uchvácení Pozemkového úřadu (součást ministerstva zemědělství) a dosadil tam svého exponenta Curta von Gottberga.

124 NA Praha, ÚŘP – Dodatky II, kart. 56, Pamětní spis W. Königa-Beyera o rasově politických poměrech v česko-moravském prostoru. 23. 10. 1940.

125 Podle antropologických šetření, které v českých zemích prováděli například Niederle nebo Matiegka, usoudil, že zhruba 50 % lebek připadala na nordickou rasu, 35 % na nordicko-dinárské míšence a jen 15 % na východobaltiky a alpíny.

kání rasově cenné německé krve nordické a dinárské rasy. Z rasového hlediska tedy neviděl v germanizaci větší části Čechů žádný problém.

Poněkud jiného mínění byli pracovníci Rasové politického úřadu NSDAP. Podle jednoho z memorand z roku 1940 se Češi v zásadě odlišují od Němců, u nichž jsou silněji zastoupeny nordické a fálské prvky.¹²⁶ Nordická krev prý často u Čechů indikuje německý původ. Oblasti, které byly „rasově“ rovnocenné Němcům, tak měly být původními německými teritorii, jež byly v minulosti počestěny. Egon Leuschner (1901–?) upozornil, že Češi jsou Němcům „kmenově cizí“ („*stammesfremd*“) a vykazují „*ne zrovna malé*“ podíly alpské a východobaltické rasy s částečně „*asijskými*“ rysy. Rasově „cenné“ prvky byly podle něj dodány do českého národa především německou krví.¹²⁷

Mezitím se už na podzim 1940 rozbíhaly přípravy „rasového soupisu“ Čechů. V tom Heydrich a jeho kolegové z SS rozhodně neztráceli čas. Šéf RuSHA Hofmann (1896–1982) navrhol, že by mohli rasovou strukturu českého obyvatelstva zjišťovat odborníci jeho úřadu, kteří měli být přiděleni k obvodním služebnám Pozemkového úřadu.¹²⁸ Doporučil dokonce za tímto účelem povolát do Protektorátu svého experta Heinricha Tholeho, jenž měl zaujmout místo vedoucího v Pozemkovém úřadě. Touto nabídkou však Hofmann spíše sledoval cíl znovu ovládnout Pozemkový úřad.¹²⁹

Takový plán ale nevyšel, a tak začal Hofmann ve spolupráci s Himmlerem připravovat rozsáhlý rasový průzkum, jenž měl být maskován jako plošná zdravotně-preventivní akce. Prohlídky měli vykonávat čeští lékaři, aby nepadl ani stín možného podezření ze strany české veřejnosti. Himmler navrhl připravit zdravotní dotazníky, které měly sledovat mj. i barvu očí ve třech stupních (1. modrá, šedá, zelená; 2. hnědá; 3. černá) a barvu vlasů (blond, tmavě blond; hnědá až černá).¹³⁰ Hofmann však tato kritéria doplnil o další ukazatele (např. tvar týlu) a navrhl přiložení fotografií dítěte, aby bylo možné lépe diagnostikovat rasovou příslušnost. Jak správně namítl, jen podle barvy očí a vlasů nelze například rozeznat východobaltickou a nordickou rasu.¹³¹ Na celou akci měli dohlížet referenti RuSHA, kteří měli dotazníky vyhodnocovat dle rasových hledisek. Přípravy na

126 NA Praha, STŘP, sign. 109-4/206, *Rassenpolitische Leitsätze zur Fremdvolkpolitik des Deutschen Reiches*, Hsg. Prof. Dr. W. Gross, 1940.

127 Egon LEUSCHNER, *Nationalsozialistische Fremdvolkpolitik*, RPA Berlin 1942 (?), s. 28–29.

128 Zpráva Hofmanna o pracovní cestě do Protektorátu (11. – 13. 9. 1940), in: V. KRÁL – K. FREMUND (eds.), *Die Vergangenheit*, s. 82–84.

129 NA Praha, STŘP, sign. 109-7/117, Dopis O. Hofmanna K. H. Frankovi, 19. 10. 1940. Poprvé se podařilo RuSHA ovládnout původně český Pozemkový úřad na jaře 1939. Šéfem úřadu se v té době stal Curt von Gottberg, vedoucí Osídlovacího úřadu v RuSHA.

130 Himmler Hofmannovi, 9. 10. 1940, in: Václav KRÁL (ed.), *Die Deutschen in der Tschechoslowakei 1933–1947: Dokumentensammlung*, Praha 1964, s. 424.

131 Hofmann Himmlerovi, 24. 10. 1940, in: V. KRÁL (ed.), *Die Deutschen*, s. 424–425.

realizaci celé akce pak probíhaly v prvních měsících roku 1941. Himmler se cynicky vyjádřil, že náklady na tuto akci budou hradit především protektorátní (české) úřady.¹³²

Pro zajištění hladkého průběhu bylo rozhodnuto o vybudování česko-moravské pobočky RuSHA se sídlem v Praze, do jejíhož čela byl v únoru 1941 jmenován Erwin Künzel (1903–?), který si do Protektorátu záhy přivedl své spolupracovníky. Při oberlandrátech byly vybudovány první čtyři služebny, které měly zajišťovat prostřednictvím svých referentů vyhodnocování zdravotních dotazníků v jednotlivých regionech. Do konce roku bylo v provozu už 11 takových regionálních pracovišť.¹³³

Protektorátní ministerstvo sociální a zdravotní správy vydalo (na základě příkazu Úřadu říšského protektora) dne 30. dubna 1941 výnos, podle něhož měly být vyšetřeny všechny školní děti narozené v letech 1928 až 1931, což se týkalo až 470 000 žáků.¹³⁴ Po vyšetření, vyplnění zdravotních karet a vyhotovení fotografií měly být dotazníky zaslány příslušným okresním úřadům, které je měly přes oberlandrát postoupit referentům RuSHA pracujícím v utajení. Akci provázely na různých místech určité obtíže technického rázu, a tak byla dokončena o něco později, než se původně předpokládalo.¹³⁵ Na velké části škol však prohlídky proběhly ještě během června 1941, případně na začátku nového školního roku. Aby bylo maskování skutečného účelu této akce co nejdokonalejší, měly prohlídky reálný vliv na následná zdravotní opatření. Dokonce se uvažovalo, že akce bude v budoucnosti zopakována a rozšířena o další ročníky.¹³⁶

Není bohužel přesně známo, do jaké míry se podařilo rasový průzkum dotáhnout do konce, resp. kolik lékařských dotazníků bylo skutečně posouzeno. Jsou ale k dispozici prameny, které dokazují, že vyhodnocování zdravotních karet bylo alespoň zahájeno.¹³⁷

132 NA Praha, STŘP, sign. 109-7/117, Dopis H. Himmlera K. H. Frankovi o zavedení rasové inventury českého národa, 6. 1. 1941.

133 Srov. René NOVOTNÝ, *Služebna Hlavního rasového a osídlovacího úřadu SS v Pardubicích 1941–1945*, *Východočeský sborník historický* 22, 2012, s. 257–267.

134 NA Praha, Ministerstvo sociální a zdravotní správy (dále jen MSZS), kart. 1, Informace k návštěvě vrchního vládního rady dr. Platoa, nedat.

135 NA Praha, MSZS, kart. 1, Návrh zprávy k rukám dr. Platoa, 31. 5. 1942.

136 Tamtéž.

137 Šéf klatovské služebny RuSHA Fritz Castagne si stěžoval svému kolegovi z českobudějovické služebny na to, že je velmi zaneprázdněn vyšetřováním formulářů a že neví, jak to bude pokračovat, protože se nedostávalo pohonných hmot. Zemský archiv (dále jen ZA) Opava, Zmocněnec říšského komisaře pro upevnění německví (dále jen ŽŘKUN) Fulnek, kart. 18, inv. č. 124, Šéf klatovské služebny RuSHA vedoucímu služebny v Českých Budějovicích, 27. 9. 1941, podepsán Castagne. Než jsem měl příslušné materiály k dispozici, pochyboval jsem o tom, zda se vyšetřování vůbec podařilo realizovat. Srov. R. NOVOTNÝ, *Služebna*, s. 266. Nyní mohu své tvrzení poopravit, ovšem to nepopírá mou skepsi o dokončení celé akce. Castagne naznačil značné problémy technického charakteru, navíc získaly služebny RuSHA širokou škálu nových kompetencí, takže na vyhodnocování nezbyvalo moc času.

Kupříkladu v západních Čechách byly do konce února 1942 prohlédnuty formuláře celkem 5 061 žáků, z nichž ale byla pozitivně hodnocena pouhá třetina.¹³⁸ O dalším průběhu akce toho však zatím moc nevíme. Pro úplnost jen dodám, že se rasové šetření dotklo i dětí německé národnosti.¹³⁹

Po nástupu Heydricha do funkce zastupujícího říšského protektora nabylo rasové testování Čechů ještě větších rozměrů. Ve svých projevech z podzimu 1941 nastínil další metody rasového šetření: Mělo se tak stát pomocí pojízdných rentgenů pod záminkou prevence tuberkulózy a vyšetření širokých vrstev českého obyvatelstva prostřednictvím povinné výměny osobních průkazů (tzv. „*Kennkarten*“).¹⁴⁰

Tzv. rentgenová akce (*Röntgen-Aktion*) byla propagandou vydávána za prevenci proti tuberkulóze. Pojízdny rentgeny SS koordinované pobočkou RuSHA zahájily svou činnost krátce před smrtí Heydricha, naplno se však průzkum rozběhl až po atentátu, resp. na podzim 1942 a v první polovině roku 1943. Pod záštitou pobočky RuSHA byly zřizovány tzv. rentgenové komise, které působily nejen na území Protektorátu, nýbrž i v Sudetech.¹⁴¹ Počítalo se s nasazením celkem pěti pojízdných rentgenů, z nichž první byl v provozu již koncem května 1942.¹⁴² V září 1942 pracovaly už čtyři rentgenové komise v Mělníku, Litovli, Mladé Boleslavi a Židlochovicích nedaleko Brna.¹⁴³ Na Mělnicku se prý dokonce šířily zvěsti o tom, že rentgenová vyšetření jsou součástí příprav na vysídlení Čechů z Protektorátu.¹⁴⁴ O výsledcích této plošné akce toho moc nevíme, stejně jako v případě prohlídek českých školáků. Průběžné výsledky rentgenových vyšetření měly být prezen-

138 ZA Opava, ZŘKUN Fulnek, kart. 18, inv. č. 124, Statistický výkaz služebny RuSHA v Klatovech do února 1942. Podle tohoto výkazu bylo 1715 žáků (33,79 %) hodnoceno pozitivně a 3346 negativně (66,21 %).

139 Německé děti měly být vyšetřeny prostřednictvím lékařů z německých zdravotních úřadů. Srov. NA Praha, MSZS, kart. 1, Opis vyjádření ÚŘP ke školním prohlídkám určené ministerskému předsedovi v Protektorátu, 2. 4. 1941. I tyto zdravotní prohlídky byly zástěrkou k rasovému vyšetření, jak o tom vypovídá např. statistický výkaz služebny RuSHA v Plzni. ZA Opava, ZŘKUN Fulnek, kart. 18, inv. č. 128, Statistický výkaz služebny RuSHA v Plzni do 15. 6. 1942.

140 Z projevu R. Heydricha 4. února 1942 v Německém sále, in: V. KRÁL – K. FREMUND (eds.), *Die Vergangenheit*, s. 144–147.

141 NA Praha, Německý státní ministr pro Čechy a Moravu (dále jen NSM), sign. 110-7/77, Pracovní výkaz lékaře pobočky RuSHA pro Čechy a Moravu za měsíc červenec 1944.

142 Z měsíční zprávy R. Heydricha pro říšské kancléřství, 18. 5. 1942, in: V. KRÁL – K. FREMUND (eds.), *Die Vergangenheit*, s. 151.

143 NA Praha, NSM, sign. 110-4/334, Hlášení SD Praha K. H. Frankovi o pojízdných rentgenech, 10. 9. 1942. Je zajímavé, že první rentgenové komise působily v místech, které hrály velkou roli v germanizačních plánech.

144 Tamtéž.

tovatými na zasedání představitelů pobočky RuSHA na Slapech v listopadu 1942.¹⁴⁵ Rentgenové komise pak vyvíjely určitou činnost ještě v roce 1944.¹⁴⁶

O průběhu rasových šetření se zmínil lékař česko-moravské pobočky RuSHA a dosavadní šéf její jihlavské služebny dr. Erich Hußmann (1906–?) na zasedání odborníků na národnostní a rasovou politiku v župě Dolní Dunaj na konci června 1942. Průběžné výsledky rasového zkoumání českého obyvatelstva však nepodávaly nikterak příznivý obraz českého obyvatelstva: „*Dosavadní vyšetření ukázala, že rasová struktura českého národa vykazuje silnější alpské a východobaltické podíly, než je průměr německého národa, avšak kromě toho tu ještě existují znatelné mongoloidní příměsi* [innerasiatische Einschläge].“¹⁴⁷ „Nedobré“ výsledky poskytl také výzkum osob zajištěných v internačním táboře v jihomoravských Svatobořicích. Tehdejší šef brněnské služebny RuSHA dr. Egon Uhlyarik (1914–?), jenž šetření vedl, shrnul poznatky takto: „*Souhrnně musí být řečeno, že lidský materiál udělal obecně mimořádně špatný dojem.*“¹⁴⁸ Z celkového počtu 2 200 osob bylo plných 2 069 (94,0 %) označeno za neponěmčitelné. V tomto počtu bylo přitom „jen“ 73 Židů. Podobně „špatně“ dopadla i rasová selekce dětí z Lidic a Ležáků: Ze 108 dětí bylo za rasově „vhodné“ určeno pouze 11.¹⁴⁹ Byla však nejspíš uplatněna velmi přísná měřítka.

V letních a podzimních měsících roku 1943 došlo k vyhodnocování rasové kvality českého obyvatelstva na základě fotografií k žádostem o vydání již zmiňovaných osobních průkazů. Byly zatím vyhodnocovány pouze případy ze západních a jižních Čech.¹⁵⁰ Celkem bylo takto rasově ohodnoceno 24 604 osob. Z nich bylo za zcela poněmčitelné (lidé převážně nordické, fálské a dinárské rasy, s možnou menší příměsí dalších evropských ras) klasifikováno pouze 15,7 %, zatímco za zcela neponěmčitelné (převaha alpských, východobaltických, případně mimoevropských znaků) 40,75 % případů. Zbytek tvořila střední vrstva, sice už neponěmčitelná, avšak s jistou šancí v českých zemích zůstat.¹⁵¹

145 NA Praha, STŘP, sign. 109-12/74, Pozvánka na pracovní zasedání Pobočky RuSHA pro Čechy a Moravu na Slapech ve dnech 31. 10. – 1. 11. 1942.

146 NA Praha, NSM, sign. 110-7/77, Pracovní výkaz lékaře pobočky RuSHA pro Čechy a Moravu za měsíc červenec 1944.

147 Zpráva o zasedání krajského pověřence RPA Dolní Dunaj, 29. 6. 1942, in: V. KRÁL (ed.), *Die Deutschen*, s. 485.

148 NA Praha, STŘP, sign. 109-4/289, Zpráva dr. Uhlyarika o výzkumu internovaných osob ve Svatobořicích, 24. 10. 1942 (postoupeno Preußovi a Hußmannovi – ten je zde podepsán).

149 Jana HAVLÍKOVÁ – Martin HOŘÁK, *Pronásledování nezletilých dětí českých obětí a odpůrců nacismu v letech 1939–1945*, in: Kolektiv autorů, „Nepřichází-li práce k Tobě...“: Různé podoby nucené práce ve studiích a dokumentech, Praha 2003, s. 115–117.

150 NA Praha, NSM, sign. 110-7/77, Měsíční zprávy referátu „Rasa“ (velitele RuSHA v Čechách a na Moravě) za měsíce červenec, září, říjen a listopad 1943.

151 Tak to naznačil i König-Beyer ve svém memorandu z roku 1940 (viz výše). Napovídají tomu i některé další indicie, např. podmínky pro získání protektorátní příslušnosti.

Tyto rozsáhlé sondy do rasové struktury českého obyvatelstva naznačovaly, že pro poněmčení byla vhodná spíše menší část Čechů, než do té doby odhadovali například König-Beyer nebo Heydrich, kteří hovořili alespoň o polovině. S 50 % podílem germanizovatelných osob se nakonec počítalo i v tzv. generálním osídlovacím plánu (*Generalsiedlungsplan*, GSP) a generálním plánu pro východ (*Generalplan Ost*, GPO). Podle jedné z připravovaných verzí GPO z jara 1942 se měla „česká otázka“ vyřešit tím, že cca polovina Čechů se může poněmčit a zbývajících zhruba 3,5 mil. Čechů musí být vysídleno.¹⁵² Podle studie ke GSP z konce téhož roku bylo nutné ke germanizaci Protektorátu potřeba přes 1,4 milionů německých osadníků, přičemž se kalkulovalo s poněmčením 3,6 milionů Čechů, tedy onou polovinou. Pokud by byl podíl „vhodných“ Čechů nižší, byl by potřeba vyšší počet osadníků. Odhad byl s ohledem na výše uvedené výsledky rasových výzkumů značně optimistický; mnohem hůře byli ale hodnoceni Poláci (jen 5 % poněmčitelných), Lotyšů (30 %) a Litevci (15 %), naopak Francouzi v Alsasku a Lotrinsku, Slovinci nebo Estonci měli být poněmčitelní z poloviny (stejně jako Češi).¹⁵³

Čechy a Morava předmětem výzkumů „rasových badatelů“ na Německé Karlově univerzitě (1940–1945)

Vedle rasových šetření prováděných pod hlavičkou RuSHA se v Protektorátu uskutečňoval výzkum akademického charakteru. Akademické rasové bádání v českých zemích se soustředilo na teoretické otázky, zkoumaly se mj. metody přenárodnění Čechů apod. Výzkum prováděný RuSHA měl mít oproti tomu bezprostřední praktický dopad a lidé byli mechanicky zařazováni do jednotlivých rasových kategorií dle měřítek úřadu. Po roce 1939 měli němečtí rasoví badatelé vůbec poprvé možnost zkoumat český národ „přímo“, a ne pouze zprostředkovaně.

V roce 1939 se obory zaměřené na rasovou problematiku vyučovaly na 17 univerzitách po celém Německu (včetně Východní marky) s více než 20 ústavů či profesurami rasové vědy či nauky (*Rassenkunde*, *Rassenlehre*), genetiky (*Erblehre*), rasové hygieny či rasové biologie. Tato pracoviště se věnovala samozřejmě i vlastnímu výzkumu.¹⁵⁴ Kromě toho

152 Stellungnahme und Gedanken zum Generalplan Ost des Reichsführers SS, 27. 4. 1942. Czeslaw MADAJCZYK (Hg.), *Vom Generalplan Ost zum Generalsiedlungsplan. Dokumente*, München 1994, s. 75, dokument č. 16.

153 Begleitschreiben von Ulrich Greifelt an den Reichsführer SS zur Zusammenstellung von Material und Unterlagen für einen Generalsiedlungsplan, 23. 12. 1942, in: C. MADAJCZYK (Hg.), *Vom Generalplan Ost*, s. 236–239, dokument č. 71.

154 Údaje odvozeny z přehledů ve dvou publikacích: Uwe HOßFELD, *Geschichte der biologischen Anthropologie in Deutschland: Von den Anfängen bis in die Nachkriegszeit*, Stuttgart 2005, s. 213–214; Robert N. PROCTOR, *Rasová hygiena: Lékařství v době nacismu*, Praha 2009, s. 402–404. Číslo by bylo mnohem vyšší, pokud bychom počítali i víceméně pomocnou pedagogickou sílu např. na pedagogických fakultách a školách. Srov. Hans-Christian HARTEN – Uwe NEIRICH – Matthias

se rasové bádání pěstovalo i na několika neuniverzitních ústavech. Praha se stala během dalších tří let jistou anomálií, protože zde na Německé Karlově univerzitě (dále jen NKU) vyrostly celkem tři ústavy pěstující rasová studia. Oproti vídeňské univerzitě však neměla pražská německá univerzita na co navázat, neboť tu prakticky scházela antropologická tradice.¹⁵⁵ Rasové disciplíny musely být tedy vybudovány od základu.

Prvním takovým oborem, který se začal na NKU pěstovat, byla rasová hygiena, jež se začala v provizorních podmínkách vyučovat již od akademického roku 1938/1939. Trvalější řešení mělo přinést povolání Karla Ludwiga Pesche (1889–1941) začátkem roku 1940, který se ujal vedení Hygienického ústavu Lékařské fakulty (dále jen LF). Zhruba ve stejné době přišel do Prahy i mladý ambiciózní rasový hygienik Karl Thums (1904–1976), jehož úkolem bylo vybudovat samostatné pracoviště na LF. Již 1. ledna 1940 byla založena katedra pro biologii dědičnosti a rasovou hygienu, jež byla o tři měsíce později transformována na Ústav pro rodovou a rasovou hygienu (*Institut für Erb- und Rassenhygiene*) a Thums byl instalován do jeho čela jako řádný profesor.¹⁵⁶ Nový institut převzal budovu Purkyňova ústavu (pod stejným jménem funguje dodnes). Thumsovo působení na NKU se neomezovalo jen na vědecko-pedagogickou činnost, nýbrž i na provádění praktické rasové politiky. Dne 1. dubna 1941 založil Poradnu pro rodovou a rasovou péči (*Beratungsstelle für Erb- und Rassenpflege*) sídlící v budově institutu a formálně vystupující jako II. oddělení Německého zdravotního úřadu v Praze.¹⁵⁷ V souladu s novou legislativou stanovující pravidla pro povolování smíšených česko-německých sňatků prováděla Thumsova poradna vyšetření obou snoubenců z hlediska zdravotního, genetického, národnostního a rasového (poslední hledisko zůstávalo utajeno). Thumsovy posudky sloužily jako podklad k rozhodnutí služeben RuSHA o rasové způsobilosti uzavřít sňatek. Působnost tohoto pracoviště zahrnovala větší část Čech, než byly vybudovány další zdravotní úřady. Záhy se Thums pustil i do dalšího projektu – tzv. střediska pro genetickou kartotéku německého obyvatelstva v Čechách a na Moravě. Do této kartotéky získával genetické a biologické údaje o českých Němcích a zkoumal mj. i česko-německá smíšená manželství a jejich biologický vliv na německý národ.¹⁵⁸ V tomto ohledu navázal v druhé polovině

SCHWERENDT, *Rassenhygiene als Erziehungsideologie des Dritten Reichs: Bio-bibliographisches Handbuch*, Berlin 2006, s. 26–27.

155 Jednou z výjimek byl Fritz Paudler, který však byl donucen univerzitu opustit z důvodu židovské manželky. Srov. Stefanie HARRECKER, *Degradierete Doktoren: Die Aberkennung der Doktorwürde an der Ludwig-Maximilians-Universität München während der Zeit des Nationalsozialismus*, München 2007, s. 289. Míšková (A. MÍŠKOVÁ, *Německá (Karlova) univerzita*, s. 49) však uvádí, že důvod odchodu nebyl jasný.

156 Karl THUMS, *Das Institut für Erb- und Rassenhygiene der Deutschen Karls-Universität in Prag*, Der Erbarzt 10, 1942, Heft 4, s. 75–84, zde s. 75.

157 Tamtéž, s. 78–79. Vzorem byly zdravotní úřady a jejich poradny v Říši.

158 Tamtéž, s. 79.

roku 1943 úzkou spoluprací s již zmiňovaným vedoucím lékařské služby RuSHA v Protektorátu Erichem Hußmannem. Dokonce zvažovali zřízení genetické kartotéky pro české obyvatelstvo.¹⁵⁹

Aby nebylo odborných aktivit málo, působil Thums rovněž jako soudní znalec v oblastech prokazování otcovství a posuzování židovských míšenců v nejasných případech. Vyšetření v těchto věcech byla velmi detailní a zahrnovala desítky ukazatelů (včetně krevních skupin, otisků prstů a dlaně, rozbor antroposkopických znaků aj.).¹⁶⁰

Thums zastával celou řadu dalších funkcí: Stál v čele pražské pobočky Německé společnosti pro rasovou hygienu, byl pověřencem krajského NSDAP v Praze pro rasovou politiku a působil i jako odborník na rasové otázky v Sudetech. Pořádal také přednášky, na nichž hovořil například o rasových problémech v českých zemích nebo o rasové hygieně obecně.¹⁶¹ Mimo to ovšem také přednášel před různorodým publikem o otázkách „přenárodnění“ Čechů jako např. na Říšské škole Německé pracovní fronty (Deutsche Arbeitsfront, DAF) v Poděbradech. Frank se proti tomu důrazně ohradil a Thumsovi na podzim 1941 vzkázal, aby se podobným tématům před širokým publikem vyhýbal.¹⁶² Objevila se ale i kritika jeho odborné práce.¹⁶³ Tato nařčení však Thumsovu pozici nijak neohrozila, neboť nad ním držel ochrannou ruku mimo jiné i Frank, a ve svých funkcích vydržel až do konce války.

Pouhá existence rasové hygieny na NKU nemohla zajistit všestranný rasový průzkum českého obyvatelstva. Proto K. H. Frank prosazoval už v roce 1940 sociologa, rasového teoretika a bývalého sociálního demokrata (!) Karla Valentina Müllera, rodáka z Podmo-

159 NA Praha, NSM, sign. 110-7/77, Pracovní zpráva lékaře RuSHA Hußmanna za měsíc duben 1944.

160 Velmi pikantní bylo projednávání případu germanisty Hugo Siebenscheina, který byl podezříván z židovského původu. Soud požádal o posudek penzionované české antropology Vojtěcha Suka a Jiřího Malého. Suk napsal velmi odvážný posudek a prokázal absurditu posuzování „židovských“ znaků. Thums však vydal rozhodující posudek a Siebenscheinovi přisoudil znaky „předoasijsko-orientální rasové směsi židovského národa“. NA Praha, Německý zdravotní úřad (dále jen NZÚ), kart. 24, Posudky Suka a Thumse, 3. 5. 1943.

161 Dne 2. října 1941 se konala například přednáška pro oberlandráty na téma *Národnostní a rasové otázky v Čechách a na Moravě*. Státní oblastní archiv (dále jen SOA) Zámorsk, Oberlandrát (dále jen OLR) Pardubice, kart. 3, inv. č. 32, Pozvánka na zasedání oberlandrátů, 24. 9. 1941. V roce 1943 pořádal přednáškový večer pražské pobočky Německé společnosti pro rasovou hygienu, kde vystoupil i prof. Heberer z Jeny. NA Praha, STŘP, sign. 109-4/1509, Pozvánka K. H. Franka. Ve stejném roce přednášel i v posádkovém velitelství SS v Praze na téma *Od rasové hygieny k rasové politice*. NA Praha, STŘP, sign. 109-12/317, Pozvánka Giesovi, 22. 1. 1943.

162 NA Praha, STŘP, sign. 109-4/1428, K. H. Frank Giesovi, 30. 9. 1941.

163 Ferdinand Fischer, blízký Frankův spolupracovník, obvinil Thumse z nekompetentnosti při určování rasové příslušnosti osob, které si přejí uzavřít národnostně-smíšený sňatek. Jako příklad uvedl německou dívku, na které „musí“ i naprostý laik vidět mimoevropský rasový typ – podle Fischera šlo o nemanželské dítě černocho. Poukázal na to, že Thums mladou ženu charakterizoval jako „hezkou a geneticky zdravou německou dívku“ převážně alpské rasy s příměsí sudetského typu. NA Praha, STŘP, sign. 109-4/1428, Fischer Giesovi, 12. 11. 1941.

kel. Ten se českou problematikou zabýval už dříve a zdál se být dobrým adeptem na uplatnění na NKU. V té době však ještě pracoval na Technické univerzitě v Drážďanech a současně působil jako psycholog v armádě. První návrh na povolání Müllera do Prahy se objevil již na podzim 1940, ale nemohl být ještě uskutečněn.¹⁶⁴ Ve své roli armádního psychologa pobýval Müller občas i v Praze. Během října 1940 žádal o dočasné zproštění aktivní služby ve prospěch provedení sociálně antropologického výzkumu týkajícího se německo-českých rasových a národnostních otázek.¹⁶⁵ Bylo mu vyhověno a Frank mu umožnil přístup do archivů, církevních matrik a evidenčních karet.¹⁶⁶ V téže době Müller už aktivně přednášel na různých konferencích.¹⁶⁷

Müller se rovněž zabýval otázkou změny národnosti, a to především u Čechů. Jeho vývody komentovalo hlášení RSHA, které se však stavělo skepticky například k jeho tezi, že asimilace Čechů může být využita i k tomu, aby se německý národ zbavil rasově méněcenných součástí.¹⁶⁸ Jinými slovy – zatímco poněmčeni měli být rasově vynikající jedinci z řad Čechů, z „méně kvalitních“ Němců se mohli „stát“ naopak Češi.

V létě 1941 uskutečnil Müller se svým drážďanským sociologickým seminářem „*sociálně antropologickou exkursí*“ po středních Čechách. Skupina navštívila podniky a zemědělské usedlosti v Praze a okolí, v oblasti Berounky, Sázavy, Kolína a Kutné Hory.¹⁶⁹ Účelem bylo zkoumat „německou krev“ u českých dělníků, mistrů a sedláků. Z těchto poznatků podle Müllera vyplývala skutečnost, že vyšší vrstvy českého obyvatelstva odpovídají německému průměru.¹⁷⁰

Na podzim 1941 byl pak konečně Müller povolán na NKU jako mimořádný profesor a vedoucí Katedry pro sociální antropologii a národní biologii na Filosofické fakultě. Řádným profesorem se však stal až v roce 1943.¹⁷¹ Müller pak katedru přebudoval na Ústav pro sociální antropologii a národní biologii, který sídlil na Celetné v Praze. Hned po svém příjezdu zahájil pedagogickou činnost na NKU a spolupracoval přitom mj. i s Karlem Thumsem. Později byl velmi aktivní v Nadaci Reinharda Heydricha, kam ho prosadil její šéf

164 A. MÍŠKOVÁ, *Německá (Karlova) univerzita*, s. 103.

165 NA Praha, STŘP, sign. 109-4/41, Müller Frankovi, 4. 10. 1940.

166 Frank Burgsdorffovi předal tuto žádost již v prosinci 1940. Tamtéž, Burgsdorff oberlandrátům, 14. 1. 1941.

167 SOA Zámrsr, OLR Pardubice, kart. 3, inv. č. 32. Program přednášek v Poděbradech, 28. – 30. 9. 1940. Müller zde vystoupil s referátem *Německo-česká otázka jako rasový problém*.

168 NA Praha, STŘP, sign. 109-4/41, Hodnocení pamětního spisu K. V. Müllera o přenárodnění, RSHA, 1941.

169 NA Praha, STŘP, sign. 109-4/1422. SD v Praze Giesovi o plánované vědecké exkursi K. V. Müllera ve dnech 18. až 27. 7. 1941, 9. 7. 1941.

170 NA Praha, STŘP, sign. 109-4/41, Hodnocení pamětního spisu K. V. Müllera o přenárodnění, RSHA, 1941.

171 A. MÍŠKOVÁ, *Německá (Karlova) univerzita*, s. 249, Biografie.

a kolega z NKU Hans Joachim Beyer. Nadace se měla zprvu zabývat především všestranným zkoumáním českého národa a také východní Evropy (později přímo bolševismu).

Jak už bylo řečeno, Müllerův výzkumný záměr se soustředil především na otázku podílu německé krve v českém národě. Jeho bádání mělo velký význam pro germanizační snahy nacistů. Frank ho dokonce jmenoval svým zvláštním pověřencem pro rasové otázky.¹⁷² V roce 1943 provedl rozsáhlý výzkum protektorátní policie, který se měl dotknout 18 000 mužů. Müller zkoumal policisty z hlediska sociální antropologie, rasové příslušnosti, tělesné konstituce, národnostního složení a sociálního původu do tří generací. Účelem bylo zjistit antropologický vliv „německých pokrevních linií“ v českém národě.¹⁷³ Müller také prováděl výzkum jmen a zjišťoval výskyt německých příjmení u žijících osob i v rodokmenech lidí s českými jmény. Tak například v roce 1943 zjistil ze seznamu sokolských funkcionářů, že 17 % z nich mělo ve svých rodokmenech německá příjmení.¹⁷⁴

Na základě genealogických výzkumů a vlastních teorií tvrdil, že český národ je protknut německou krví a ani rasově se Češi od Němců příliš neliší. Dokonce Češi jsou prý i vyšších postav než sudetští Němci.¹⁷⁵ Dále poukázal na poznatek z berní ruly z roku 1654, z níž mělo vyplývat, že mezi 800 000 osob má 500 000 německá jména (a původ?).¹⁷⁶ Müller se domníval, že česká příjmení jako „Němec“ poukazují na možný německý původ prvotních nositelů (jednalo se tak o exonyma), možný německý původ dle něj mohou indikovat příjmení odkazující se na nově příchodzího osadníka („Novák“, „Novotný“ atd.), kterým mohl být Němec. Müller pak zjistil, že na okázalejších a kvalitnějších náhrobkách jsou častěji německá jména než česká. Toto zjištění mělo podpořit jeho starou teorii o přímé úměře mezi nadáním (a tedy i životní úspěšností) a podílem německé krve.¹⁷⁷

V jedné své práci se Müller věnoval i otázkám rasových dějin českých zemí.¹⁷⁸ Vyslovil zde hypotézu, že „nordické“ slovanské hroby mohou poukazovat na vedoucí vrstvy a dokonce i na „germánský“ původ.¹⁷⁹ Zpochybnil tak tvrzení Lubora Niederleho. Müller byl přesvědčen, že na rasovém obraze starých Čechů se museli podepsat Avari a přenést na Čechy mimoevropské příměsi. Dále spekuloval o německém původu Přemyslovců.

172 A. WIEDEMANN, *Nadace*, s. 63.

173 NA Praha, STŘP, sign. 109-8/40, K. V. Müller Frankovi, 15. 4. 1943.

174 NA Praha, NSM, sign. 110-4/196, Zkoumání příjmení sokolských předáků. Výsledky zaslal ŮŘP, SD, i Fischerovi.

175 Karl Valentin MÜLLER, *Deutsches Blut in Böhmen und Mähren*, in: *Böhmen und Mähren im Werden des Reiches*, Prag 1943, s. 18–30, zde s. 20.

176 NA Praha, STŘP, sign. 109-4/40, Karl Valentin MÜLLER, *Deutsche Lebensströme im Ausstieg des Tschechentums* (koncept).

177 Tamtéž.

178 Karl Valentin MÜLLER, *Zur Rassen- und Volksgeschichte des böhmisch-mährischen Raumes*, in: *Das Böhmen und Mähren-Buch*, Prag 1943, s. 127–134.

179 Tamtéž, s. 127.

Zatímco vyšší vrstvy Čechů absorbovaly díky možnému germánskému původu nordický charakter, pro nižší vrstvy byla, jak Müller naznačil, typičtější směs východobaltické, sudetské, alpské a mongoloidní rasy.¹⁸⁰ Na příkladu Prahy se snažil dokázat, že „cizí“ rysy se objevují především u níže postavených Čechů, zatímco u středního a vyššího stavu je vzezření totožné s Němci.¹⁸¹

Müllerovy sociálně antropologické výzkumy pak pokračovaly přinejmenším až do roku 1944.¹⁸² V srpnu 1944, bez ohledu na blížící se frontu, podnikl Müller riskantní služební cestu na Slovensko, kde tou dobou vypuklo povstání. Na Slovensku chtěl Müller potvrdit svou teorii o vlivu kvality krve na vyšší vrstvy.¹⁸³ V té době byl však podle svých slov zajat povstalci, ale podařilo se mu uprchnout, v prosinci 1944 pak obdržel od Franka záslužný kříž II. třídy s mečí.¹⁸⁴ Müller se pak angažoval i v poválečném Německu a stal se znovu profesorem sociální antropologie.

Během roku 1941 se uvažovalo o otevření třetího oboru orientovaného na rasovou problematiku, a to tentokrát na přírodovědecké fakultě. Rektor Saure navrhl v listopadu zřídit katedru pro rasovou nauku (*Lehrstuhl für Rassenkunde*).¹⁸⁵ Původně se uvažovalo o tom, že na katedru by mohl nastoupit kustod drážďanského muzea a spolupracovník RuSHA Michael Hesch (1893–1979).¹⁸⁶ To ale nevyšlo,¹⁸⁷ a volba padla na jeho nadřízeného z RuSHA Bruna Kurta Schultze – současně i profesora berlínské univerzity. Ten vedl v rámci RuSHA Rasový úřad, měl na starosti agendu germanizace a rasových kritérií (sám Schultz byl spoluautorem těchto kritérií). Vzhledem ke svému angažmá v RuSHA mohl v Praze zatím trávit jen omezený čas. Vedle svých povinností na NKU se však stihl věnovat i zdejšímu školení rasových examinátorů RuSHA. Na jaře 1942 následovalo budování Ústavu pro rasovou biologii (*Institut für Rassenbiologie*) na Přírodovědecké fakultě NKU a koncem května 1942 byl jmenován řádným profesorem.

Pouhý den po atentátu na Heydricha, 28. května 1942, vykonal svou inaugurační přednášku na téma *Rasově biologické otázky v německém prostoru*, v níž se věnoval mimo jiné

180 Tamtéž, s. 132.

181 Tamtéž.

182 V létě 1944 tak například nejspíš on nebo někdo z jeho týmu požádal některé české školy o to, aby poskytl informace o svých absolventech, kteří dokončili 5. postupový ročník v letech 1909 až 1914 a 1929 až 1934. Srov. SOKA Pardubice, Kronika obecné školy v Přelouči (744), s. 110.

183 Andreas WIEDEMANN, *Karl Valentin Müller – ein Rassenhygieniker im Dienste der Volkstumskampf*, in: Kolektiv autorů, *Die „sudetendeutsche Geschichtsschreibung“ 1918–1960. Zur Vorgeschichte und Gründung der Historischen Kommission der Sudetenländer*, München 2008, s. 179.

184 NA Praha, NSM, sign. 110-12/9, K. H. Frank Müllerovi o vyznamenání za nasazení během slovenského povstání, 2. 12. 1944.

185 NA Praha, STŘP, sign. 109-4/1432. Sicherheitsdienst (dále SD) Praha K. H. Frankovi, 3. 11. 1941.

186 Tamtéž, Dr. Burgsdorff K. H. Frankovi, 23. 10. 1941.

187 Hesch se však uplatnil jako vedoucí služeben RuSHA v Pardubicích, Hradci Králové a Jičíně. Poté vedl nově zřízenou zemskou služebnu RuSHA pro Sudety. R. NOVOTNÝ, *Služebna*, s. 275–279.

i rasovým problémům v českých zemích. Schultz se stavěl poměrně skepticky k přítomnosti tzv. sudetské rasy, kterou definoval Reche a Günther se o ní domníval, že její nositelé stále žijí, a to mj. i v Čechách.¹⁸⁸ Schultz prohlásil, že česká antropologie se tomuto problému nevěnovala a je to tedy „*neprobádané pole*“. Podle něj se v českém národě vyskytují především východobaltická a alpská rasa jako dominující elementy, potom dinárská s nordickou (mediteránní byla u Čechů velmi vzácná).¹⁸⁹ Kromě těchto evropských ras a jejich směsí, se však v českých zemích měl vyskytovat ještě další typ, který prý nelze považovat za výsledek míšení evropských ras, ale ani neodpovídá oné sudetské rase. Tento rasový prvek se podle Schultze vyznačuje zvláště velkým nosem s plochou špičkou, značně vystupujícími lícními kostmi a silně vyvinutou čelistí. Schultz ho však nedokázal přesněji pojmenovat, protože o něm nebyly zatím známy podrobnosti. Kromě toho se mezi Čechy měla objevovat „*paleoasijsko-mongoloidní*“ směs jakožto „*pravděpodobné dědictví*“ Avarů. Schultz závěrem konstatoval, že rasový obraz v česko-moravském prostoru je mimořádně pestrý. Stanovil také výzkumné úkoly na poli rasového bádání: měl být zkoumán rasově-biologický obraz, rasové dějiny a získáván a zpracováván skeletální materiál ze sbírek z celého Protektorátu.

Schultzův institut převzal budovu bývalého Antropologického ústavu (Albertov 6, Praha 2), který založil český antropolog Matiegka už v roce 1908 (tehdy ještě jako součást filosofické fakulty pod označením Ústav pro antropologii a demografii). Jak vyplývá z dostupných pramenů, výzkumné úsilí ústavu se zaměřovalo na rasově biologický výzkum českého obyvatelstva v Protektorátu s cílem zjistit jeho rasové složení.¹⁹⁰ Na rozdíl od Müllerova sociálně antropologického bádání se Ústav pro rasovou biologii soustředil zejména na ryze přírodovědnou stránku rasového zkoumání. Toto zaměření výzkumu bylo schváleno Heydrichem, po jehož smrti Schultze v této věci podporoval Frank.¹⁹¹

O tom, do jaké fáze se tento výzkum dostal, není příliš známo. Každopádně byl ale Schultz velmi zaneprázdněný službou pro RuSHA, a tak nepřekvapuje, že potřeboval odborně zdatného pomocníka nejen na vedení výuky, ale i pro rasový výzkum českého obyvatelstva. Angažmá bylo nabídnuto Schultzovu krajanovi z Dolních Rakous doc. Āmilianu Kloiberovi (1910–1989). Ten však v té době sloužil v armádě a Schultz musel požádat Franka, aby se přimluvil za jeho uvolnění. Frank mu vyhověl a podpořil jeho žádost.¹⁹²

188 Bruno K. SCHULTZ, *Rassenbiologische Fragen im deutschen Raum*, Volk und Rasse 17, September 1942, Heft 9, s. 153–156, zde s. 156. NA Praha, ÚŘP – Dodatky II, kart. 61.

189 Tamtéž.

190 NA Praha, NSM, sign. 110-4/239, Schultz Frankovi, 13. 11. 1942.

191 Tamtéž.

192 NA Praha, NSM, sign. 110-4/239, Frank služebně wehrmachtu v Praze, 31. 12. 1942.

Kloiber nakonec nastoupil na pražskou univerzitu jako docent rasové biologie ještě v roce 1943.¹⁹³

Schultz si přesto Frankovi v březnu 1944 stěžoval, že činnost ústavu je vzhledem k nedostatku kvalifikovaných pracovníků vážně narušena a rasový výzkum Čech a Moravy nebude možné v dohledné budoucnosti provést.¹⁹⁴ Navíc se Schultz dobrovolně přihlásil na frontu, a tak navrhl za svého zástupce právě Kloibera, který byl dobře seznámen s rasovými poměry v českých zemích a byl schopen číst i v českých publikacích. Frank proti tomu nejspíš nic nenamítal.¹⁹⁵ Ve srovnání s oběma předchozími ústavu na NKU byl Schultzův ústav patrně nejméně aktivní – alespoň dle výsledků své vědecké práce. Počítalo se s tím, že aktivita pracoviště se naplno rozběhne teprve po vítězné válce.

Vedle rasově orientovaných pracovišť na NKU se zabývaly výzkumem Čechů také Ústav pro etnologii a vědu o národnostech pod vedením H. J. Beyera a Ústav pro sociální a národní psychologii v čele s Rudolfem Hippem. Oba spolupracovali s triem Thums – Müller – Schultz. Beyer navíc vedl Heydrichovu nadaci, která v letech 1943 až 1945 koordinovala národnostní a rasová bádání v českých zemích. Rasový výzkum se však nepěstoval jen na pražské univerzitě, ale například i v brněnském muzeu Anthropos, kde se uvažovalo o přijetí vídeňského archeologa Eduarda Beningera (1897–1963) na pozici „rasového odborníka“.¹⁹⁶

V září 1943 se přestěhovalo z Berlína do Prahy ústředí Rasového úřadu coby jedné z nejdůležitějších součástí RuSHA.¹⁹⁷ V jeho čele stál dosud B. K. Schultz, což bylo díky jeho působení na NKU výhodné. Z Prahy měl Rasový úřad koordinovat rasové selekce a výzkumy obyvatel Evropy. O rok později, v září 1944, nastoupil do pozice lékaře RuSHA v Protektorátu svérázný rasový badatel doc. dr. Lothar Stengel-von Rutkowski (1908–1992),¹⁹⁸ jenž v této funkci nahradil Hušmanna.¹⁹⁹ Z titulu funkce měl v gesci nejen česko-moravskou pobočku, ale i Rasový úřad a některé další součásti RuSHA.

Rutkowski sepsal ještě před svým příchodem do Prahy tzv. „*Pražský plán*“,²⁰⁰ v němž navrhl propojit Rasový úřad s akademickým bádáním prostřednictvím tzv. „*vědecké spojovací ústředny*“. V rámci česko-moravské pobočky RuSHA zamýšlel vybudovat hlavní oddělení pro vědu a výzkum, jehož úkolem mělo být provádění rasového bádání, získávání rasově politických informací apod. Vědecký institut se měl zároveň stát univerzitním

193 Srov. A. MÍŠKOVÁ, *Německá (Karlova) univerzita*, s. 245.

194 NA Praha, NSM, sign. 110-4/239, Schultz Frankovi, 10. 3. 1944.

195 A. MÍŠKOVÁ, *Německá (Karlova) univerzita*, s. 245.

196 NA Praha, STŘP, sign. 109-4/968, Zemské muzeum v Brně K. H. Frankovi, 6. 6. 1941.

197 NA Praha, NSM, sign. 110-7/77, Pracovní zpráva lékaře RuSHA Hušmanna za měsíc říjen 1943.

198 Rutkowski patřil mezi žáky a následovníky Hanse F. K. Günthera. Zabýval se teoretickým pojetím národa z hlediska rasy a genetiky.

199 NA Praha, NSM, sign. 110-7/77, Pracovní zpráva lékaře RuSHA Hušmanna za měsíc srpen 1944.

200 NA Praha, ÚŘP – Dodatky II, kart. 57, *Pražský plán* (Lothar Stengel-von Rutkowski).

ústavem na NKU. Rutkowski se zmínil o možném odchodu svého přítele Thumse z Prahy²⁰¹ a převzetí jeho ústavu, jenž mohl být transformován na „*Ústav pro kulturní biologii*“. Rutkowski také navrhl přebudovat strukturu RuSHA a orientovat ho více na vědecké bádání. Přípravné kroky k vybudování „*vědecké spojovací ústředny*“ byly učiněny ještě do konce války.²⁰²

Rasový úřad v Praze pak uskutečnil začátkem roku 1945 výzkum pankráckých vězňů vedený biologem Gerhardem Kühnem, který připravoval studii na téma *Rasa a zločin*.²⁰³ Výzkum byl založen na rasové diagnostice vězňů (pověštinou české národnosti) dle měřítek RuSHA. Výsledky byly následující:²⁰⁴ ze 148 vězňů jich bylo 36,5 % označeno za osoby s převahou nordické, fálské či dinárské rasy, 32,0 % za „*méně vyrovnané míšence*“ převážně alpské a východobaltické rasy, 23,6 % připadalo na „*nevyrovnané míšence*“ a čisté alpíny a východobaltiky a 7,4 % tvořily „*rasově cizí*“ osoby (mezi nimi i několik Romů).

V březnu 1945 byla pak pod hlavičkou Rasového úřadu vydána publikace dr. Kurta Wehlaua o jihlavském jazykovém ostrově, v níž autor shrnul své poznatky při terénním výzkumu na Jihlavsku,²⁰⁵ který byl zahájen už na podzim 1943 a účastnili se ho i Hußmann se Schultzem.²⁰⁶ Autor zjistil, že mezi Němci a Čechy na Jihlavsku nejsou žádné signifikantní rasové rozdíly,²⁰⁷ přičemž se i u tamějších Němců vyskytují smíšené typy dinársko-východobaltické nebo alpské. Šmahem však dodal, že na venkově jsou na tom Němci lépe než Češi.²⁰⁸ Ovšem Němci žijící přímo v Jihlavě na tom byli prý hůře; vykazovali totiž silnější příznaky východobaltické a alpské rasy.²⁰⁹

Koncem března 1945 vypadala situace na frontách už vyloženě zoufale. Rutkowski se společně s Thumsem a Hippiem snažil učinit pokus o přeformulování rasové a národnostně politických zásad vůči cizím národům.²¹⁰ Základem se měla stát „*nová evropská koncepce*“ a přizpůsobení rasové ideologie novým podmínkám. Evropské národy měly být vyzdvíženy jako rovnocenné a nemělo by se mj. poukazovat na méněcennost českého ná-

201 Rutkowski dokonce bydlel v jeho pražském bytě.

202 NA Praha, NSM, sign. 110-7/77, Měsíční zpráva lékaře RuSHA v Čechách a na Moravě za měsíc květen 1944. Zmínka o nástupu C. Fischerové a o vědecké spojovací ústředně. NA Praha, ÚŘP, sign. 114-341-3, Zpráva o přípravách vědecké práce, označeno jako „*Zu punkt 4*“.

203 NA Praha, ÚŘP, sign. 114-340-1, Rasový úřad státnímu ministru, odd. „Justice“, 18. 12. 1944.

204 NA Praha, ÚŘP, sign. 114-340-1 až 6; 114-341-1, Rasové karty pankráckých vězňů. Vlastní výpočet autorův.

205 Kurt WEHLAU, *Iglau, ein deutscher Volkstumsraum inmitten des böhmisch-mährischen Höhezuges: Ein Bildbericht*, Prag: Rassenamt 1945. NA Praha, ÚŘP – Dodatky II, kart. 56.

206 NA Praha, NSM, sign. 110-7/77, Pracovní zpráva lékaře RuSHA Hußmanna za měsíc listopad 1943.

207 K. WEHLAU, *Iglau*, s. 38–39.

208 Tamtéž, s. 40.

209 Tamtéž, s. 41.

210 NA Praha, ÚŘP, sign. 114-341-3, Záznam z jednání mezi Rutkovským, Thumsem a Hippiem, 29. 3. 1945.

roda vůči německému. Jako velkou překážku však autoři spatřovali nedůvěru především slovanských národů vůči Němcům. Evropská nadnárodní politika měla vést k jednotné frontě proti bolševismu. Autoři memoranda navrhli připravit eseje k dotčeným problémům. Termín odevzdání byl určen na polovinu května 1945. To už však bylo nacistické Německo poraženo. Memorandum pražských rasových badatelů lze proto brát jako jeden z marných pokusů hrát na antibolševickou notu v situaci blížící se neodvratné porážky nacistického Německa. Velká část akademického výzkumu českého obyvatelstva tak zůstala nenaplněna.

Rasová selekce v praxi

Zatímco plošné rasové výzkumy v Protektorátu měly za cíl zjistit rasovou strukturu českého obyvatelstva, projevila se potřeba uplatňovat ještě během války praktickou rasovou politiku vůči Čechům. Ta spočívala především v rasové selekci. Pro její provádění byla využita již existující česko-moravská pobočka RuSHA v Praze, kterou vedl Erwin Künzel a po něm od poloviny roku 1942 Hans Preuß (1905–?). Tato filiálka byla dosud zaměstnána přípravou rasového průzkumu českých školáků. Během jara 1941 však byly stanoveny předpoklady k tomu, aby mohla pobočka se svými služebnými v regionech testovat poněmčitelnost v oblastech udělování německé státní příslušnosti a smíšených sňatků.

Nejprve je nutno definovat pojem „poněmčitelnost“, resp. „schopnost regermanizace“ (*Wiedereindeutschungsfähigkeit*). Termín „regermanizace“ vychází z teorií o „ztracené německé krvi“, kterou bylo nutné znovu získat pro německý národ. Zjednodušeně lze „schopnost poněmčení“ vysvětlit tak, že daný jedinec měl svým vzezřením odpovídat přinejmenším „rasovému průměru“ německého národa. Musel proto disponovat alespoň jistými podíly nordické, fálské či dinárské rasy. Pro stanovení „rasové hodnoty“ (*Rassewert*) používal RuSHA celkem šest kategorií, přičemž zařazení do prvních tří znamenalo schopnost uchazeče k poněmčení:²¹¹ I (čistá nordická či fálská rasa, nebo směs obou těchto ras), II (převažující podíly nordické/fálské rasy s příměsí dinárské či mediteránní, případně i čistá dinárská rasa) a III+ (mírně převažující podíl mediteránní, alpské nebo východobaltické rasy se stále výrazným podílem nordické/fálské a dinárské). Za „neschopné poněmčení“ byly označeny ty osoby, které byly zařazeny do skupin III (převaha dinárské či mediteránní rasy s výraznými alpskými/východobaltickými znaky), IV (alpská a východobaltická rasa) a IVf (příměs mimoevropských ras). Hodnoceni byli jednotlivci i jejich rodiny (*Sippenwert*).

211 Původně byly tyto kategorie používány pro hodnocení uchazečů o členství v SS. Uchazeč musel být zařazen alespoň do kategorie II.

Vzpomenutý König-Beyer navrhol, aby Češi zařazení do kategorií I a II zůstali v Sudech, zatímco pro Protektorát navrhl použít mírnější měřítko, podle nichž by tu mohli zůstat i jedinci přiřazení do skupiny III. Do jisté míry se tento princip ujal, neboť lidé v kategorii III byli sice neponěmčitelní, ale počítalo se s nimi pravděpodobně jako s pracovní silou.²¹²

Rasové prověřování v záležitostech státní příslušnosti a smíšených sňatků mělo bezprostřední vliv na osud žadatelů (podobně jako prověrky v jiných záležitostech). Legislativní podklady k takovému prověřování se začaly chystat už na podzim 1940, ale mohly být zahájeny v plošném měřítku až v druhé polovině roku 1941. Vzhledem k tomu, že konečné slovo měl v těchto věcech oberlandrát (od léta 1942 pak nejčastěji okresní hejtman, správa z příkazu Říše), hodnotil rasovou kvalitu uchazečů referent příslušné regionální služebny RuSHA. Z doby od září 1941 do března 1945 se nám dochovala celá řada rasových posudků. Materiál je však poměrně torzovitý a na ucelenou statistiku to nestačí. Souhrnné výkazy pro období až do ledna 1943 jsou spíše ojedinělé. Počet vyšetřovaných můžeme odvodit až z pracovních zpráv šéfa česko-moravské pobočky RuSHA z období od února 1943 do února 1945, které se vztahovaly nejen na území Protektorátu, ale i Sudet.²¹³

Žádosti o přiznání německé státní příslušnosti zahrnovaly žadatele čistě německého, německo-českého, čistě českého nebo jiného původu. Za uvedené období bylo vyšetřeno 14 842 uchazečů (i s rodinami), z nichž bylo pozitivně hodnoceno 69,3 %.²¹⁴

Posudky týkající se smíšených sňatků se dotýkaly ve většině případů osob českého původu, resp. protektorátní (či jiné státní) příslušnosti, které si chtěly vzít za muže či ženu Němce či Němku. V praxi mohla nastat situace, že se vyřizovaly i případy sňatků mezi dvěma etnickými Němci (jeden měl německou státní příslušnost, druhý nikoliv) nebo mezi Čechy (jeden byl ze Sudet, a měl tedy německé občanství, druhý byl protektorátním příslušníkem). V daném období bylo takto posouzeno 3 030 případů, z nichž bylo 56 % hodnoceno pozitivně.²¹⁵ V případě „negativního rasového obrazu“ etnického Čecha, jenž byl držitelem německého občanství, bylo doporučováno sňatek uzavřít za podmínky, že se tento „Čech s německými doklady“ vzdá své německé státní příslušnosti. Takové případy tvořily přes 15 % ze všech. Vedle toho pak služebny RuSHA rozhodovaly i o udělování protektorátní příslušnosti například Slovákům, Maďarům apod. Pro ty však platily méně přísné podmínky – stačilo, aby odpovídali kategorii III.²¹⁶ V letech 1943 až 1945 bylo zpracováno 413 takových případů, z nichž bylo rozhodnuto kladně v 86,9 %.²¹⁷

212 NA Praha, ÚŘP – Dodatky II, kart. 56, Pamětní spis W. Königa-Beyera o rasové politických poměrech v česko-moravském prostoru, 23. 10. 1940.

213 NA Praha, STŘP, sign. 109-7/87, Pracovní zprávy referátu „Rasa“ (velitel RuSHA v Čechách a na Moravě) za období od února do března 1943; NA Praha, NSM, sign. 110-7/77; 110-7/50, Pracovní zprávy referátu „Rasa“ (velitel RuSHA v Čechách a na Moravě) za období od dubna 1943 do února 1945.

214 Tamtéž.

215 Tamtéž.

216 Tamtéž.

217 NA Praha, NSM, sign. 110-7/77, Pracovní zpráva lékaře RuSHA Hußmanna za měsíc listopad 1943.

Služebny RuSHA dostaly v roce 1942 do kompetence i rasovou selekci vybraných odborných pracovníků za účelem jejich nasazení v Říši. Jednalo se především o lékaře, lékárníky, lesníky nebo techniky. Zde byly požadavky následující: za účelem trvalého usazení v Říši a germanizace musel žadatel odpovídat kategorii II, případně III+, pokud se jednalo o „dočasné“ nasazení, „stačila“ známka III. Ze 13 178 posuzovaných Čechů v letech 1943 až 1945 bylo vybráno k poněmčeni 54,4 %.²¹⁸ Na přelomu let 1942 a 1943 proběhl rasový výběr čekatelů protektorátní policie. Za poněmčitelné bylo označeno 40 % kandidátů (z 1883).²¹⁹

Rasová selekce se dotýkala rovněž uchazečů o přijetí na německé národní či střední školy. Jednalo se především o Čechy či děti ze smíšených rodin. V daném období bylo posouzeno 27 940 dětí i s jejich rodinnými příslušníky. Pozitivní rozhodnutí bylo vynešeno jen v 38,5 %. Podobné podmínky museli splňovat i ti čeští studenti, kteří se hlásili na německé vysoké školy. Z 1 099 mladých Čechů a Češek bylo vybráno 37,1 %. V létě 1943 probíhala i selekce českých dětí hlásících se na česká gymnázia či učitelské ústavy. Ve výběrových táborech bylo určeno za poněmčitelné celkem 34,9 % žáků.²²⁰

Protektorátní pobočka RuSHA se také zapojila do „řešení židovské otázky“, resp. židovských míšenců. Míšenci museli kromě rasově „únosného“ vzezření také prokázat svůj vztah k německému národu. „Rasově neúnosní“ jedinci byli *de facto* postaveni naroveň Židům se všemi tragickými důsledky. Za „únosné“ (*tragbar*) jich bylo označeno jen zhruba 40 %.²²¹

Vedle těchto „rutinních“ rasových selekcí prováděla pobočka RuSHA i mimořádná testování. Jednalo se například o výběr rekrutů do zvláštních jednotek Hitlerjugend v Sudelech, uchazečů o studium na elitních školách NPEA (*Nationalpolitische Erziehungsanstalt*²²²), uvažovalo se o rasové selekci kandidátů vládního vojska, českých uchazečů o členství v Říšské pracovní službě (*Reichsarbeitsdienst*) či dokonce SS...

Príznačné pro rasový výběr prováděný RuSHA bylo jeho maskování. Nikdo se neměl dozvědět, že neuspěl z rasových důvodů. Byl tedy kamuflován v rámci zdravotní prohlídky. Velmi snadné to bylo například u smíšených sňatků, protože snoubenci byli prohléd-

218 NA Praha, STŘP, sign. 109-7/87, Pracovní zpráva referátu „Rasa“ (velitel RuSHA v Čechách a na Moravě) za období od února do března 1943; NA Praha, NSM, sign. 110-7/77; 110-7/50, Pracovní zpráva referátu „Rasa“ (velitel RuSHA v Čechách a na Moravě) za období od dubna 1943 do února 1945.

219 NA Praha, STŘP, sign. 109-8/40, Zpráva o rasovém vyšetření čekatelů uniformované vládní policie v Praze, 23. 1. 1943.

220 NA Praha, NSM, sign. 110-7/77, Pracovní zpráva lékaře RuSHA Hußmanna za měsíc listopad 1943.

221 NA Praha, STŘP, sign. 109-7/87, Pracovní zpráva referátu „Rasa“ (velitel RuSHA v Čechách a na Moravě) za období od února do března 1943; NA Praha, NSM, sign. 110-7/77; 110-7/50, Pracovní zpráva referátu „Rasa“ (velitel RuSHA v Čechách a na Moravě) za období od dubna 1943 do února 1945.

222 Pro tyto ústavy je uváděna rovněž zkratka NAPOLA (*Nationalpolitische Lehranstalt*). V Protektorátu Čechy a Morava byly otevřeny v roce 1944 školy NPEA v Kutné Hoře a Roudnici nad Labem.

nuti na německém zdravotním úřadě (v Praze pod vedením Thumse), kde lékař vyplnil do zvláštního dotazníku rasové znaky dotčené osoby. Tento formulář pak spolu s fotografiemi sloužil rasovému referentovi k posouzení „rasové kvality“.

Bilance a závěr

Na začátku jsme si položili otázku, jaký byl vztah německé rasové vědy k Čechům jako etniku a jak se tento vztah promítal do národnostní a rasové politiky vůči nim za nacistické okupace. Další úkol této práce představovala rasová charakteristika Čechů ve vztahu k ostatním Slovanům dle nacistických měřítek.

Pro pochopení souvislostí jsme se museli seznámit s antropologickými diskusemi druhé poloviny 19. století, kdy se řešila otázka „árijskosti“ slovanských národů. Slované byli charakterizováni jako tmavší a krátkolebé populace, čímž se odlišovali od domnělých dlouholebých a světlolasých Germánů. Pod tíhou novějších antropologických údajů však vyvstaly problémy: jednak se ukázalo, že například u východních Slovanů nejsou světlé vlasy ničím zvláštním a za druhé se našly slovanské kostrové hroby s převahou „nordických“ jedinců. Objevily se tedy hypotézy o dvojím původu Slovanů nebo o smíšení árijských Slovanů s neindoevropskými etniky (Mongoly, Finy, Turánci apod.). Zvláště němečtí badatelé byli vůči rasovému původu Slovanů velmi skeptičtí a neustále poukazovali na jejich údajný „mongolský“ ráz (např. Woltmann). Rakouští antropologové Pösch a Reche pak přišli s tezí, že světlý typ u Slovanů není nordický, nýbrž „východní“, dle Günthera východobaltický. Tato rasa ostatně platila v nordické teorii jako méněcenná. Němečtí (ale vůbec nečeští) autoři dlouho mezi Slovany nerozlišovali, zda se jedná o Čecha nebo o Rusa. To změnilo až porovnání antropologických dat z českých zemí, Polska a Ruska.

Už ve třicátých letech se pak objevily i u německých autorů závěry, že v českých zemích se od sebe nijak zvláště neliší sudetští Němci od Čechů, byť druhým jmenovaným přeci jen přisuzovali výraznější alpínsko-východobaltický ráz s určitým výskytem mongoloidních rysů. Proti vzrůstajícímu nacismu a rasistickým teoriím vystoupili čeští antropologové Matiegka, Malý, Niederle, Suk a mnozí další. Nacistická propaganda se snažila Čechy co nejvíce deklasovat – byla znovu zdůrazněna jejich „mongolská“ podstata a spřízněnost se židovstvím. Po vzniku Protektorátu se se však tyto postoje v mnohém zmírnily. Nacističtí plánovači včetně Neuratha, Franka či Heydricha počítali s tím, že zhruba polovinu či větší část českého národa bude možné poněmčít na základě jejich rasové kvality. Poukazovalo se na to, že rasově Češi v podstatě odpovídají jižním Němcům (v Rakousku a Bavorsku). Některé názory a odhady byly pak vyloženy optimistické – zejména šlo o memoranda Kottka a König-Beyera. Druhý z nich došel dokonce k závěru, že jsou na tom Češi rasově lépe než sudetští Němci. Plošné rasové průzkumy, které prováděl v českých zemích RuSHA, však nepřinesly příliš optimistické údaje. Podle prvních vý-

sledků převažovaly především „nežádoucí“ alpínsko-východobaltické rysy s určitou malou příměsí mimoevropských ras.

Nacisté si mnoho slibovali od možnosti zkoumat Čechy důkladněji prostřednictvím odborníků z NKU, kde vznikly hned tři ústavy zaměřené na rasová studia. Nejaktivnější ve výzkumu „české otázky“ byl nepochybně Karl Valentin Müller, který svůj výzkum nepojal jen čistě biologicky, nýbrž i z pozice sociálního vědce, který zkoumal možnosti „přenárodnění“ Čechů. Müller tvrdil a snažil se dokázat, že v českém národě je množství německé krve, což způsobilo „povznesení“ Čechů, zatímco u sudetských Němců se díky různým vlivům začala rasová kvalita snižovat. Müllerův kolega Bruno K. Schultz pak připravoval důkladné studium Čechů z rasově biologických pozic, leč čas a podmínky mu to neumožnily. Schultz zamýšlel zkoumat především atypické rasové prvky v českém národě. Ironií je, že pražští rasovní odborníci přišli na samotném konci války, doslova „pět minut po dvanácté“, s myšlenkou jednoty evropských národů.

Kromě akademického výzkumu a plošných šetření probíhala od poloviny roku 1941 také rasové selekce, z níž se stala doslova úřední záležitost, ať už se jednalo o smíšené sňatky, německé občanství, přijímání na německé školy všeho druhu nebo o poněmčování pracovních sil. Aby mohl být člověk poněmčen, musel být alespoň „*ještě únosným přírůstkem pro německý národ*“, což v praxi znamenalo mít „alespoň“ převážně dinárské vzezření. Nešlo tedy o „pověstné“ modré oči a světlé vlasy, neboť dinárská rasa byla tmavá, zatímco „nežádoucí“ východobaltická rasa světlovlasá!

V souvislosti s rasovou selekcí vyvstává otázka, kolik Čechů dokázali nacističtí exáminátoři vyšetřit a s jakým výsledkem. Touto otázkou se zabývali v posledních dvou letech němečtí historici Küpper²²³ a Brandes. Oba postupovali podobně. Vycházeli především z měsíčních výkazů šéfa pobočky RuSHA pro Čechy a Moravu za období od února 1943 do února 1945. Oba se však dopustili jedné zásadní chyby: ze souhrnných tabulek RuSHA zcela neopodstatněně usoudili, že se jedná o osoby české národnosti, a tak mohl Brandes tvrdit, že bylo rasově vyšetřeno „*minimálně 370 000*“ Čechů (*sic!*).²²⁴ Problematické totiž je, že ve výkazech se s výjimkou prosince 1944²²⁵ nerozlišovala národnost. Právě v této zprávě je přitom uvedeno více vyšetřených Němců než Čechů.²²⁶ Navíc si lze všimnout

223 René KÜPPER, *Karl Hermann Frank (1898–1946): Politische Biographie eines sudeten-deutschen Nationalsozialisten*, München 2010, s. 245–248.

224 D. BRANDES, „*Umvolkung, Umsiedlung, rassische Bestandsaufnahme*“, s. 207–209. Přitom se Brandes zřejmě nedopatřením dopustil početní chyby či překlepu, neboť podle jeho vlastního výpočtu musel dojít k číslu 270 000.

225 NA Praha, NSM, sign. 110-7/77, Pracovní zpráva referátu pro rasové záležitosti pobočky RuSHA pro Čechy a Moravu za měsíc prosinec 1944.

226 Brandes si toho všiml, ale šmahem poukázal (opět neprůkazně), že se jedná výhradně o žadatele o členství v SS, přitom etničtí Němci byli posuzováni i v jiných záležitostech. Brandes se také zamyslel nad tím, zda vysoký počet Němců ve výkazu nebyl zapříčiněn uprchlíky před frontou. D. BRANDES,

zcela nejasného vztahu mezi výkazy „rasových hodnot“ a výkazy o provedených vyšetřeních dle jednotlivých druhů (vzájemně spolu hodnotově vůbec nesouhlasí). Brandes se ani nepokusil o odhad počtu vyšetřených za období před únorem 1943. Můj vlastní odhad je, že v Brandesem zkoumaném období od února 1943 do února 1945 bylo pobočkou RuSHA v Praze vyšetřeno nejméně 224 531 osob bez ohledu na národnost.²²⁷ Pokud vezmeme v potaz dílčí výkazy z předchozích období a použijeme statistickou projekci pomocí časových řad, můžeme odhadnout, že za celé období od září 1941 do března 1945 mohlo být vyšetřeno více než 300 000 lidí v Protektorátu i Sudetech (Čechů, Němců i dalších národností) bez započtení rasové selekce kandidátů SS a plošných akcí (školní prohlídky mládeže, rentgenová vyšetření).²²⁸ Počet etnických Čechů přitom pravděpodobně přesáhl 250 000.

Na základě zmíněných souhrnných tabulek rasových hodnot za období 1943 až 1945 Brandes usoudil, že 47,4 % Čechů (*sic*) bylo vybráno k poněmčení.²²⁹ Tato hodnota je však pochybná, neboť dle tohoto materiálu není možné určit etnicitu. Je tedy potřeba zvolit opatrnější postup. Abychom mohli určit alespoň přibližné procento Čechů označených za poněmčitelné, musíme vycházet pouze z těch údajů, kde je národnost snadno určitelná. Pro svůj odhad jsem vybral některé typy rutinních i plošných vyšetření z let 1942 až 1944 (viz tab. 4 v přílohách).²³⁰ Tímto způsobem jsem získal vzorek celkem 73 068 pří-

„*Umvolkung, Umsiedlung, rassische Bestandsaufnahme*“, s. 207. Je třeba však připomenout, že byly posuzovány i osoby jiných národností než německé nebo české! I bez Němců by tedy Češi tvořili jen maximálně 83 %, a to jen za předpokladu započítání osob smíšeného česko-německého původu. Je poněkud zářející, že Brandes i tak vůbec nepochyboval o tom, že se statistiky týkají lidí české národnosti.

227 Sečetl jsem za dané období veškeré případy bez souhrnného rozdělení rasových hodnot. Kde byl uveden výsledek za celou rodinu, vynásobil jsem koeficientem 3,06 osob/rodina, abych získal přibližný počet jednotlivců.

228 Plošné akce nemělo smysl započítávat, neboť v rámci nich mohli být vyšetřováni i lidé, kteří byli zkoumáni v souvislosti s jinými záležitostmi (přijímání do škol, smíšené sňatky apod.). Počet všech vyšetřených osob by se tak zřejmě přiblížil (či snad přesáhl) hodnotě 1 milionu.

229 D. BRANDES, „*Umvolkung, Umsiedlung, rassische Bestandsaufnahme*“, s. 209–210. Brandes navíc spekoval o tom, že by k poněmčení mohli být nakonec vybráni i lidé s hodnocením RuS III, a to na základě nepřilíš pochopeného návrhu König-Beyera z roku 1940 (viz tamtéž, s. 261). Podle Brandese tak mohlo jít dokonce o 86 % všech Čechů! Taková úvaha však stojí „na vodě“. V tomto ohledu je mi bližší názor Küppera, že by možná lidé zařazení do kategorie III mohli v Protektorátu zůstat, ovšem představovali by pouze pracovní sílu, ale bez zajištěné budoucnosti v českých zemích. Küpper však ne zcela pochopil význam rasových kategorií, neboť se domníval, že i osoba zařazená do skupiny III+ neměla být germanizována. Srov. R. KÜPPER, *Karl Hermann Frank*, s. 248–249. Nutno dodat, že ani Brandes se dostatečně neorientoval v rasových kategoriích RuSHA. „Poněmčitelnost“ kategorie III odvozoval mimo jiné z kritérií uplatňovaných při rasovém prověřování etnických Němců z východu, pro něž neplatily tak přísné podmínky. Pro srovnání viz Carsten KLINGEMANN, *Soziologie und Politik: Sozialwissenschaftliches Expertenwissen im Dritten Reich und in der frühen westdeutschen Nachkriegszeit*, Wiesbaden 2009, s. 213–216.

230 Z rutinních vyšetření se jednalo hlavně o vyšetření za účelem nasazení do Říše a přijetí českých žáků/studentů na německé školy. Z plošných akcí např. vyšetření protektorátní policie, formulářů a fotografií k novým osobním průkazům, školních prohlídek aj.

padů českých lidí. Dopustil bych se však chyby, pokud bych považoval za směrodatné zjištění podílu poněmčitelných ze všech těchto případů dohromady, protože se jednalo většinou o uzavřené akce prováděné v určitém období. Roli mohly navíc hrát i regionální rozdíly a nestejná struktura vyšetřovaných. Vysoká variabilita výsledků jednotlivých akcí (od 6 do 62 procent!) nutí k využití středních hodnot (vážených průměrů, mediánu). Podle toho můžeme usoudit, že pro poněmčení mohlo připadat v úvahu 35 až 45 % Čechů. Z toho vyplývá, že původní nacistické odhady byly spíše lehce nadhodnocené, což dokládají i zmiňované reakce rasových expertů při vyhodnocování některých vyšetřovacích akcí (pro srovnání viz tab. 3 a 4 v přílohách).

Mnohem obtížnější je stanovit poměr jednotlivých rasových kategorií u Čechů, neboť ne u všech statistických výkazů RuSHA byly tyto hodnoty uváděny. Hrubým odhadem na základě studia materiálů, v nichž se přesnější rasové hodnocení uvádí, lze stanovit toto přibližné rozložení: 0,3 % čistě nordického či fálského typu, 28 – 30 % míšenců s převahou nordických, fálských či dinárských znaků, 50 % míšenců dinárské, mediteránní, alpské a východobaltické rasy (kategorie III+ a III dohromady), 20 % osob s jasnou převahou alpských či východobaltických rysů a kolem 1 % osob se znaky mimoevropských ras.

„Výtečně“ hodnocených Čechů se zdálo být nakonec méně, než se předpokládalo, na druhou stranu se však nepotvrdila ani varování před „mongoloidní“ složkou českého národa (max. pouhé 1 %). Rasová kritéria byla navíc různě ohýbána a změkčována některými rasovými referenty z regionálních služeben, metodika rasové selekce tak nebyla zcela objektivní.²³¹ Někdy byla měřítko nastavená velmi přísně, jindy zase benevolentně. Je však pravdou, že rasové výzkumy prokázaly, že Češi na tom byli z rasového hlediska podobně jako čeští Němci (viz tab. 4 v přílohách). Oproti Polákům nebo Bělorusům disponovali Češi dle zkoumání nacistických rasových expertů „kvalitnějším“ rasovým obrazem.²³² Naopak nejvíce se jim ze slovanských národů²³³ blížili Slovinci,²³⁴ výše se

231 Srov. R. NOVOTNÝ, *Služebna*, s. 292–293.

232 Například Bělorusové byli převážně východobaltičtí s určitou příměsí „primitivního“ nordického typu. Srov. NA Praha, ÚŘP – Dodatky II, kart. 57, Stanovisko k národnostním poměrům Běloruska. Poláci byli převážně východobaltičtí, alpských, na východě a jihu Generálního gouvěrnementu se vyskytovala určitá příměs dinárské rasy a dále pak mongoloidní a předoasijský vliv. NA Praha, ÚŘP – Dodatky II, kart. 59; Fritz ARLT, *Übersicht über die Bevölkerungsverhältnisse im Generalgouvernement*, s. 34–42.

233 Na odlišnou politiku vůči jednotlivým slovanským národům upozorňoval zejména Connelly (J. CONNELLY, *Nazis and Slavs*, s. 1–33). Ten však nebral v potaz konkrétní výsledky rasových průzkumů Čechů i dalších národů a omezil se pouze na odhady rasových expertů nebo názory nacistických představitelů. Zcela lze odmítnout jeho tvrzení, že „nacističtí rasoví experti odhadli, že až polovina Čechů byla nordického původu“ (tamtéž, s. 14), neboť to neodpovídalo skutečnosti. Nešlo o „nordický původ“, nýbrž o rasovou spřízněnost s Němci (za účasti nejen poměrně zastoupených nordických, ale i fálských a dinárských znaků).

234 Z výzkumu 15411 Slovinců v Horním Kraňsku vyplynulo, že do kategorie I spadá 0,44 %, do kategorie II pak 35 %, kategorie III zahrnuje 58 % a kategorie IV pak 6,5 %. Srov. NA Praha, ÚŘP – Dodatky II, kart. 56, *Übersicht über die rassischen Verhältnisse in Oberkrain*.

stavěli svou svéráznou rasovou ideologií Chorvati v Nezávislém státě Chorvatsko (*Nezavisna država Hrvatska*, NDH) na základě teorie o nordicko-dinárském charakteru svého národa.²³⁵ Celkově vzato byli Češi považováni (snad s výjimkou Chorvatů) za „nejhodnotnější“ ze Slovanů. To ale neznamenalo, že mohli být jako celek asimilováni. Měl být z nich pouze vybrán rasově „cenný“ substrát, zatímco „nehodnotné“ části měly být vyloučeny. Rasový průzkum Čechů i ostatních Evropanů nebyl nicméně ani zdaleka dokončen, jeho dovršení totiž zabránila definitivní porážka nacistického Německa. Rasový fanatismus nicméně vedl k tomu, že byly takové prověrky uskutečňovány ještě v prvních měsících roku 1945.

Poválečná antropologická šetření prováděná v českých zemích více či méně potvrzovala rasové rozvrstvení českého obyvatelstva, k jakému došli němečtí „rasologové“ a před nimi Češi Niederle, Matiegka nebo Malý.²³⁶ Na rozdíl od nacistických „rasových inženýrů“ se však čeští antropologové nikdy nesnížili k tomu, aby rasám dávali větší význam, než jim náleží.

Tab. 1: Fyzické a duševní znaky evropských ras podle Günthera

Rasa	Dle Günthera	Stručný popis fyzických a duševních znaků
nordická	<i>nordisch</i>	světlé vlasy (zlatavé); modré, modrošedé nebo šedé oči, světlá narůžovělá pleť; postava vysoká (u mužů nad 175 cm), štíhlá, končetiny dlouhé; lebka dlouhá a úzká, obličej úzký; ustupující čelo, výrazná brada; nos úzký, rovný či mírně ohnutý, rty spíše úzké, ochlupení hojné, vlasy rovné či zvlněné
		rozvážná, svobodomyšlná, energická, tvořivá, odvážná, spravedlivá, realistická, soutěživá, rezervovaná, čestná

235 Srov. Nevenko BARTULIN, *The Ideal Nordic-Dinaric Racial Type: Racial Anthropology in the Independent State of Croatia*, *Review of Croatian History* 1/2004. s. 189–219, zde s. 215–217.

236 Antropologové Fetter a Suchý prováděli v letech 1957 až 1958 rozsáhlejší antropologický výzkum. Podle Wankeho typologie pak zařadili 29,5 % k převážně nordickému typu (odp. kategoriím RuSHA I až II), 13 % k mediteránnímu (což je nejspíš způsobeno metodikou Wankeho), 40 % lapanoidnímu (resp. alpinskému) a 17,5 % k armenoidnímu (spíše k dinárskému). Vojtěch FETTER et al., *Antropologie*, Praha 1964, s. 530.

fálská	<i>fälisch</i>	světlé vlasy (častěji červený odstín), modré nebo častěji šedé oči, světlá pokožka; postava vysoká, výrazně robustní, širší končetiny; lebka dlouhá či střední, obličej široký; čelo nižší a strmější, brada výrazná, nos rovný širší; ochlupení hojné, vlasy častěji zvlněné
		směřuje k síle, silně odolná a odhodlaná, poctivá, introvertní, vytrvalá, pečlivá, s láskou k domovu
dináarská	<i>dinarisch</i>	tmavé vlasy a oči, snědší pokožka; postava vysoká a štíhlá; lebka krátká, týl příkrý, obličej úzký a protáhlý, čelo mírně ustupuje, vysoká brada, nos úzký a konvexní, širší spodní ret; ochlupení silné, husté obočí, vlasy hl. zvlněné
		silná, poctivá, spolehlivá, smysl pro čest, statečná, vtipná, s hudebním nadáním a jazykovým talentem, vypravěčská
mediteránní	<i>westisch</i>	tmavé hnědé až černé vlasy a oči, snědá pokožka; postava malá a štíhlá; lebka dlouhá, obličej úzký; čelo strmé a nižší, brada gracilnější, nos úzký a rovný, rty plnější, silné ochlupení, úzké obočí, vlasy rovné či kudrnaté
		vášnivá, dráždivá, sexuálně naruživá, náladová, líná, tíhne ke katolictví, se smyslem pro rodinu, má sklon ke kriminalitě
alpínská	<i>ostisch</i>	vlasy hnědé až černé, oči hnědé, žlutohnědá až nažloutlá kůže; postava malá a podsaditá; hlava kulatá, obličej široký, čelo klenuté, brada tupá, nos konkávní, silné kratší ochlupení, slabší vousy
		pracovitá, trpělivá, uniformní, se sklonem k průměrnosti, neambiciózní, pohodlná, nedůvěřivá, nespolehlivá
východo- baltická	<i>ostbaltisch</i>	světlé (popelavé) vlasy, oči častěji šedé či šedomodré, pokožka světlá a našedlá; postava malá, podsaditá; hlava kulatá, obličej široký, čelo široké, brada ustupující, nos široký konkávní, slabé vousy
		náladová, těžkopádná, pomalá, nedůvěřivá, depresivní, nestabilní, nerozhodná, mstivá, brutální (kriminalita)
sudetská	<i>sudetisch</i>	tmavé vlasy a oči, snědší pokožka; postava velmi malá, spíš podsaditá; hlava krátká či střední (vejcovitá) s výraznými hrboly na temeni, středně široký obličej, vystupující lícní kosti, nízká ustupující brada, široký plochý a ohnutý nos, prognácie (vystupující čelist)
		charakterové vlastnosti neznámé

Tab. 2: Některé příznaky smíšení s mimoevropskými rasami podle Günthera

Rasa	Německý název podle Günthera	Stručný popis
předoasijská	<i>vorderasiatisch</i>	podobná dinárské; liší se střední výškou a podsaditou postavou, o něco širším obličejem, oči více vpředu, masitější rty, ustupující brada, nos silnější a více konvexní, časté spojené obočí nad nosem
orientální	<i>orientalisch</i>	podobná mediteránní; středně vysoká až vysoká štíhlá postava, kůže světle hnědá, vlasy tmavě hnědé až černé, oči tmavě hnědé, tvar vlasů kučeravý, hlava dlouhá, obličej úzký, rty jsou plné, malá ústava, ustupující brada
mongoloidní	<i>innerasiatisch</i>	štíhlá a lehčí postava, úzká ramena, gracilita, vystupující lící kosti, ohnutá lebeční klendba, plochý obličej, širší nos, slabý růst vousů, přítomnost „mongolské skvrny“, <i>epicanthus</i> (kožní záhyb u vnitřního očního koutku)
hamitská	<i>hamitisch</i>	velmi vysoká a štíhlá postava (až kolem 200 cm), dlouhá a úzká hlava, úzký obličej, výrazně klenutá lebka, výrazný a úzký nos, slabé tělesné ochlupení, barva kůže mezi načervenalé žlutohnědou až tmavě hnědou, vlasy tmavě hnědé až černé a kudrnaté, oči tmavě hnědé
negroidní	<i>negerisch</i>	jako příznak smíšení snědá nebo žlutohnědá kůže s pigmentovými skvrnami, velmi vysoké nohy u žen, hubené paže, malá hlava, velmi úzký hrudník, velmi dlouhé prsty s robustními klouby, kudrnaté černé vlasy

Tab. 3: Rasové kategorie podle RuSHA pro poněmčování¹²³⁷

Rasová kategorie	Hodnocení
RuS I	osoby čistě nordické nebo fálské rasy, případně míšenci obou těchto ras <i>žádoucí (erwünscht) přírůstek pro německé obyvatelstvo</i>
RuS II	jedinci s převažujícími podíly nordické a/nebo fálské rasy s harmonickými příměsemi dinárské a mediteránní rasy; případně vyrovnaný míšenec ¹ nordické (fálské) rasy s ostatními evropskými rasami; rovněž čistí dináři, pokud se jejich celkové vzezření nevymyká „německému“ <i>únosný (tragbar) přírůstek pro německé obyvatelstvo</i>
RuS III+	osoby s mírně převažujícím podílem mediteránní, alpské nebo východobaltické rasy, avšak se stále ještě výraznými podíly nordické, fálské nebo dinárské rasy, blíží se vyrovnaným míšencům <i>ještě únosný (noch tragbar) přírůstek pro německé obyvatelstvo</i>
RuS III	méně vyrovnaní (resp. už nevyrovnaní) míšenci s převažujícími dinárskými nebo mediteránními podíly a s výraznými znaky alpské nebo východobaltické rasy nebo převažující alpská či východobaltická rasa s malým nordickým/fálským podílem <i>nežádoucí (unerwünscht) přírůstek pro německé obyvatelstvo</i>
RuS IV	nevyrovnaní míšenci, dále příslušníci alpské nebo východobaltické rasy <i>neúnosný (untragbar) přírůstek pro německé obyvatelstvo</i>
RuS IV-F	osoby s podíly mimoevropských ras (předoasijské, orientální, negroidní, mongoloidní atd.) <i>naprosto neúnosný přírůstek pro německé obyvatelstvo</i>

¹ Frekventovaný pojem „vyrovnaný míšenec“ je zde definován jako míšenec se stejnými podíly nordické (fálské) rasy a ostatních evropských ras: např. nordicko-alpský, nordicko-východobaltický, nordicko-mediteránní. „Nevyrovnaný míšenec“ naproti tomu znamenal, že se jednalo o osobu s převažujícím alpským, východobaltickým či mediteránním charakterem s malou či nepatrnou příměsí nordické či fálské rasy (méně než 50 %). Srov. NA Praha, ÚŘP – Dodatky II, kart. 57, inv. č. 9, „Rassenzusammensetzung der deutschen Bevölkerung des Kreises Neusatz“.

237 Sestaveno a upraveno podle Carsten KLINGEMANN, *Soziologie und Politik: Sozialwissenschaftliches Expertenwissen im Dritten Reich und in der frühen westdeutschen Nachkriegszeit*, Wiesbaden 2009, s. 214 a podle zprávy Přesídlovacího štábu Dolní Štýrsko o národnostních a rasových poměrech v Dolním Štýrsku. Viz dokument č. 127 v práci Anton FERENC (Hg.), *Quellen zur national-sozialistischen Entnationalisierungspolitik in Slowenien 1941-1945*, Maribor 1980. Dostupné rovněž z URL: <<http://www.karawankengrenze.at/ferenc/index.php?r=documentshow&id=127>> [cit. 2013-11-30].

Tab. 4: Porovnání odhadů zastoupení jednotlivých rasových skupin mezi Němci (provedeno přibližné převedení na rasové kategorie RuSHA)

Poněmčitelnost	Kategorie RuSHA	Němci			Češi		
		Günther 1939 (Němci celk.)	Günther 1939 (Němci jižní)	König-Beyer 1940 (Němci sudetští)	König-Beyer 1940	Matiegka 1934	Fetter et Suchý 1957-1958
Ano	I	10,0 %	43,0 %	25,0 %	45,0 %	26,0 %	29,5 %
	II	48,0 %					
	III+	14,0 %	25 % (?)			20,0 %	17,5 %
Ne	III	21,0 %	31,0 %	55,0 %	40,0 %	53,5 %	53,0 %
	IV	5,0 %					
	IV-F	2,0 %	1,0 %	20,0 %	15,0 %	0,5 %	
CELKEM		100,0 %	100,0 %	100,0 %	100,0 %	100,0 %	100,0 %
Poněmčitelní		72,0 %	68,0 %	25,0 %	45,0 %	46,0 %	47,0 %
Neponěmčitelní		28,0 %	32,0 %	75,0 %	55,0 %	54,0 %	53,0 %

Tab. 5: Srovnání výsledků dostupných rasových zkoumání RuSHA (vztáženo na etnické Čechy, pokud není uvedeno jinak) a jeho rozbor¹

Poněmčitelnost	Kategorie RuSHA	1	2	3	4	5	6
		Západní Čechy 06-11/1942	Protectorátní policie 1942	Protectorátní průkazy 1943	Uchazeči o přijetí na gymnázia 1943	Nasazení do Říše 1943	Češi (prosinec 1944)
Ano	I	0,0 %	1,4 %	0,1 %	0,5 %	0,0 %	0,2 %
	II	37,5 %	30,0 %	15,6 %	34,4 %	40,1 %	30,0 %
	III+	1,0 %	8,8 %	0,1 %	-	-	22,2 %
Ne	III	24,0 %	37,3 %	43,5 %	51,8 %	45,1 %	38,4 %
	IV	36,5 %	20,7 %	39,5 %	12,5 %	14,5 %	9,2 %
	IV-F	1,0 %	1,8 %	1,2 %	0,8 %	0,3 %	0,0 %
CELKEM		100,0 %	100,0 %	100,0 %	100,0 %	100,0 %	100,0 %
Vzorek		312	1 883	24 601	5 521	379	464
<i>Poněmčitelní</i>		38,5 %	40,2 %	15,8 %	34,9 %	40,1 %	52,4 %
<i>Neponěmčitelní</i>		61,5 %	59,8 %	84,2 %	65,1 %	59,9 %	47,6 %

1 Zdroje: NA Praha, STRP, sign. 109-7/87. Pracovní zprávy referátu „Rasa“ (velitel RuSHA v Č. a na M.) za období od února do března 1943. NA Praha, NSM, sign. 110-7/77; 110-7/50. Pracovní zprávy referátu „Rasa“ (velitel RuSHA v Č. a na M.) za období od dubna 1943 do února 1945. NA Praha, STRP, sign. 109-8/40. Zpráva o rasovém vyšetření čekatelů uniformované vládní policie v Praze, 23. 1. 1943. NA, STRP, sign. 109-4/289. Zpráva dr. Uhlířníka o výzkumu internovaných osob ve Svatoborčicích, 24. 10. 1942 (postoupeno Preußovi a Hußmannovi-ten je zde podepsán). ZA Opava, ZŘKUN Fulnek, karton 18, inv. č. 128. Statistické výkazy služebny RuSHA v Plzni (červen-listopad 1942). ZA Opava, ZŘKUN Fulnek, karton 18, inv. č. 124. Statistický výkaz služebny RuSHA v Klatovech do února 1942. K výsledkům z let 1941 až 1942 viz Detlef BRANDES, *Češi pod německým protectorátem: Okupační politika, kolaborace a odboj 1939-1945*, Praha 2000, s. 579, pozn. 1849.

Pokračování tab. 5:

Poněmčitelnost	Kategorie RuSHA	Vážený aritmetický průměr (1-6)	Harmonický průměr (1-6)	České země bez rozlišení národnosti 1943-1945	Němci (české země)	7		8		9	
						Svatobořice 1942	Školáci (záp. Čechy) 1942	Plošné výsledky 1943-1945			
Ano	I	0,24 %	0,22 %	0,3 %	1,01 %						
	II	20,24 %	28,38 %	28,7 %	53,04 %			33,8 %			43,2 %
	III+	(0,89 %)	(16,21 %)	19,2 %	7,43 %						
Ne	III	44,29 %	37,74 %	38,0 %	31,42 %						
	IV	33,20 %	9,2 %	12,1 %	6,93 %			66,2 %			56,8 %
	IV-F	1,14 %	0,72 %	1,6 %	0,17 %						
CELKEM		100,0 %	100,0 %	100,0 %	100,0 %			5 061			100,0 %
Vzorek		33 160	33 160	44 370	592			5 061			24 055
Poněmčitelni		21,37 %	44,81 %	48,3 %	61,48 %			33,8 %			43,2 %
Neponěmčitelni		78,63 %	55,19 %	51,7 %	38,52 %			66,2 %			56,8 %

Pokračování tab. 5:

Poněmčitelnost	10	Vážený aritmetický průměr (1-10)	Median (1-10)	Průměrná odchylka (1-10) ke kritériu poněmčitelnosti
	České rodiny (1941-1942)			
Ano	61,8 %	33,77 %	34,33 %	+/- 11,21 %
Ne	38,2 %	66,23 %	65,67 %	
CELKEM	100,0 %	100,0 %	100,0 %	
Vzorek	8 665	73 068	73 068	
<i>Poněmčitelní</i>	61,8 %	33,77 %	34,33 %	
<i>Neponemčitelní</i>	38,2 %	66,23 %	65,67 %	

Summary

Reflections of Czechs in German Racial Science and Nazi Racial Ideology

The paper is focused on Nazi racial policy towards the Czechs and the development of the views on the racial composition of the Czech nation. Some of the German racial theorists thought that the Czechs were racially inferior due to their racial character that may have included the Alpine, East Baltic and even the Mongoloid races. Their opinions changed a little bit. The establishment of the Protectorate Bohemia and Moravia enabled the racial research on the Czechs. The German scholars found the Czechs very similar to Germans. The Nazis were even thinking about the Germanization of the majority of Czechs. The racial research in Bohemia and Moravia had two branches: academical performed by Institutes of the German Charles University in Prague (more theoretical) and the

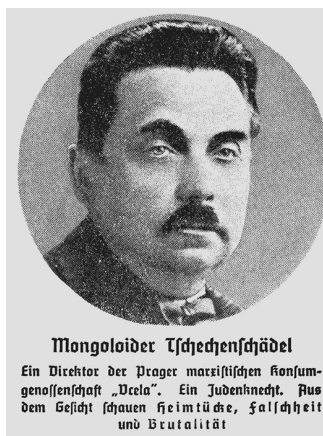
other (more practical) was performed by the Race and Settlement Main Office of the SS (*Rasse- und Siedlungshauptamt*, RuSHA). An academic research in the direction of Karl Valentin Müller focused on the exploration of „German blood“ in the Czech nation. RuSHA performed both broadly conceived surveys and racial selection in matters of citizenship, mixed marriages, Germanization of children and professionals, etc. It turned out, however, that the results of some surveys were not satisfactory and showed occurrence of the Alpine and East Baltic strains. But the Sudeten Germans were not better. However, most other researches showed that at least 40 % of the Czech population is capable of Germanization.

Zvláštní vydání antisemitského plátku *Der Stürmer* z doby mnichovské krize.

Obr. 1: Mongoloidní typ je prý mezi
Čechy značně rozšířen...

Obr. 2: „Typická Češka“

Obr. 3: Další příklad „mongoloidní české
lebky“ dle *Stürmeru*. Ředitel spotřebního
družstva Včela Antonín Zmrhal.

Obr. 4: Šťastný sudetoněmecký pár
z hřebečovského jazykového ostrova
jako protiklad „mongoloidních“ Čechů.

Abb. 18. Norwegen.
K: 77,40, G: 96,6; A: blau

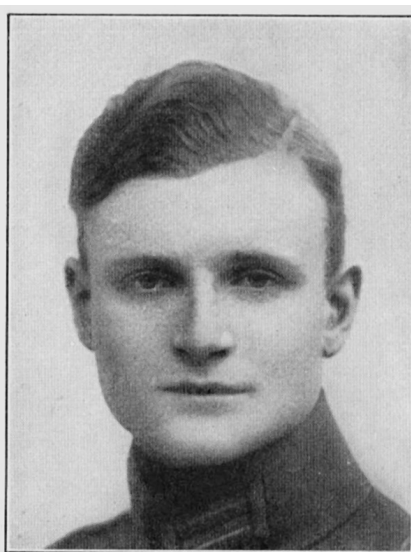

Abb. 306. Briefen (Rulmerland),
Sälisch-nordisch

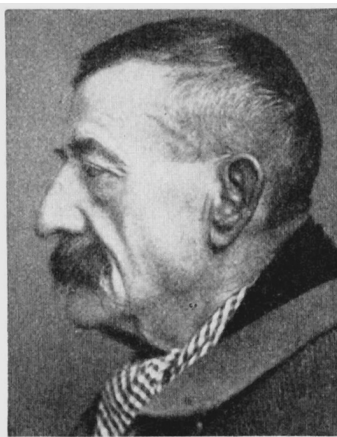
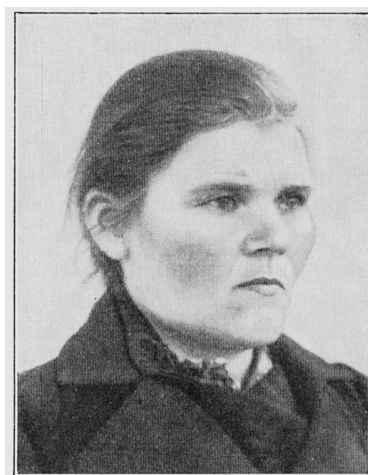

Abb. 112 a, b. Österreich (Wien). K: 85,50, G: 90,4 (bei Zahnverlust), 75jährig.

Obr. 5 až 7: Vysoce ceněné rasové typy: nordický (obr. 5),
fálský (fálsko-nordický) (obr. 6) a dinárský (obr. 7).
Podle Günthera (*Rassenkunde Europas*, 1929).

Obr. 8 až 10: Nacistickými rasovými „experty“ málo ceněné rasové typy: alpský (obr. 8), východobaltický (obr. 9) a tzv. sudetský (obr. 10). Podle Günthera (*Rassenkunde Europas*, 1929) a Schultze (*Erbkunde, Rassenkunde, Rassenpflege*, 1933)

Abb. 421. Wenzel IV. von Böhmen, als deutscher König Wenzel I., 1361–1419. Ostbaltisch-nordisch

Abb. 422. Anna von Schweidnitz-Jauer, Gemahlin Kaiser Karls IV., Mutter Wenzels IV. Nordisch-ostbaltisch

Bildwerke vom Veitsdom, Prag

Obr. 11: Český a římský král Václav IV. (I.) klasifikovaný jako východobalticko-nordický míšenec. Jeho matka Anna Svídnická jako nordicko-východobaltická míšenka. Podle Günthera (*Rassenkunde des deutschen Volkes*, 1939).

Eintrag: 4. II. 1911
 21:2036/Sohn 201

Eintrag: [redacted]
 Anlagen: [redacted]

Kindertafel zur Gesundheitsamt
 für Erb- u. Rassenpflege
 Prag II., Albrethof 4.
 Fernruf 344-61.

Kindertafel zum Rassenbefund von: [redacted]

Bemerkungen über Besonderheiten oder Auffälligkeiten:

Lebhaftigkeit ist zu unterstreichen

Größe: hoch - mittel - klein. Grösse in cm.

Statur: hager - schlank - wulstschlank - kräftig - untersetzt - dick
 (eigentlich falls Angabe des Konstitutionstyps nach Hirschmer)

Hautfarbe: gross - mittel - fein =
 klarweiss - rosige Weiss - gelblichweiss -
 gelblich - bräunlich - braun - oliv -
 (an unbelichteten Stellen, Innenseite der Oberarmel)

Haarfarbe: aschblond - goldblond - dunkelblond - ;
 rötlich - rot - ; braun - dunkelbraun -
 schwarzbraun - blauschwarz -

Haarform: straff - schlicht - flachwellig - engwellig -
 gekräuselt - kraus -

Stärke: dick - mittel - fein -

Augenfarbe: dunkelblau - blau - grau - grünlich - gemischt -
 hellbraun - dunkelbraun - schwarzbraun -

Augenweite: tief - mittel - oberflächlich - vorquellend -
 weit - mitteleng - ; gerade - schräg aufwärts - abwärts -
 hoch - mittel - tief - fett -

Augenform: Kugel Spindel Halbspindel Mandel indid Wangeinfalte Epicanthus

Augenform (Diagramm): 1 2 3 4 5

Augenform (Diagramm): 1 2 3 4 5 6

Augenform: vorstehend flach - vorstehend rund - zurücktretend

Nasenform (Diagramm): 1 2 3 4 5 6

Nasenform: anliegend - gewölbt - geböhrt - ; dünn - dick -

Mund: (Hautüberlage, Lippenform, Zahnfarbe)

Der Bezirksheuptmann in Prag I. u. II. No.
 Reichsauftragsverwaltung
 Deutsches Gesundheitsamt
 Beratungsstelle für Erb- u. Rassenpflege
 Prag II., Albrethof 4. Fernruf 344-6
 I. V.
 [Signature]
 (Prof. Dr. Thoma)

Auffälligkeiten der Gesichtsbildung:

Photographien: M1210

Obr. 12: Světlé vlasy a oči nemusely nutně odpovídat vysoké „rasové hodnotě“. Mladá Češka označená za neponěmčitelnou. (NA Praha, fond ÚŘP)

Untersuchungsbogen¹⁾
für Untersuchungen gemäß dem gemeinsamen Runderlaß des RMDS.
und des Reichsprotektors in Böhmen und Mähren zur Dritten VO. zur Durchführung
und Ergänzung des Ehegesetzes v. 22. 10. 40 (RGBl. I S. 1488)

Name: [redacted] Vorname: [redacted]

früherer Name: ./. (Geburtsname ufm.) ledig ~~verheiratet~~
verheiratet ~~mannschaftlich~~
ehelich ~~mannschaftlich~~
mehrfach ~~Zwilling~~ nein

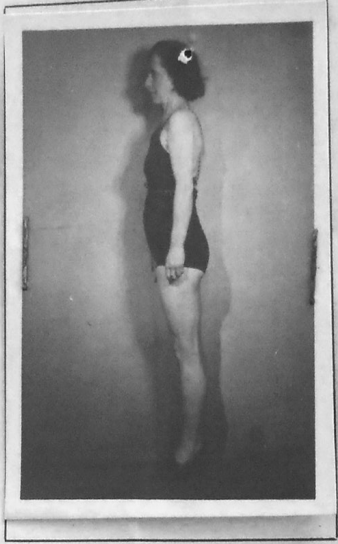
geboren am [redacted] in Iglau

erlernter Beruf: keinen Setzt tätig als: Vorarbeiterin

St. wohnhaft in: Iglau Straße: [redacted] (Haus-Nr.)

(von vorn)

(von der Seite)

[unbekleidet oder mit Badeanzug] ja

Obr. 13: Naopak hnědé vlasy a oči mnohdy „nevadily“. Češka z Jihlavy označená za poněmčitelnou. (NA Praha, fond ÚŘP)

Ladislav KUDRNA

Českoslovenští letci v sovětské internaci za 2. světové války¹

Abstract: The Czechoslovak airman in the Soviet internation during the World War II

This article described the story of the Czechoslovak airmen who fell into the Soviet captivity of autumn 1939. After the occupation of the Czech lands almost 700 members of flying personnel escaped to Poland. Most of them were transported to France but 190 airmen remained in Poland. After outbreak the War 115 airmen were captured by the Red Army. These men went through several internment camps. The life conditions inside these lagers were horrors. The leadership of Czechoslovak foreign action deals with the Soviet authorities about releasing airmen. During the years of 1940 and 1941 were airmen transported to France and England. The last group came to England in the spring of 1942.

Key words: Czechoslovak airmen – foreign resistance – World War II – Poland – Germany – Soviet Union – internation – Red Army – repatriation

Začneme citátem:

„[...] zajali nás přes dva tisíce. Byli mezi námi i civilisté, ženy a několik dětí. Dvoudenní pochod o hladu a žízni, děsně nás vysílil. Ženy a děti byly vezeny na povozech. Později naložili na povozy též několik starých mužů, jež padli únavou. Ostatní šli jsme celou cestu pěšky. Tak jsme zároveň s Poláky okusili trochu dědičné nenávisti, kterou si ti Poláci s Rusy již po dlouhé doby spláceli. [...] Mladí [Rusové] již v Boha nevěřili. Když jsme jim řekli, že my věříme, dívali se na nás jako na zaostalé a naše odůvodnění snažili se porazit výroky z učení Marxova, Engelsova a Leninova, jež většina z nich bezvadně ovládala. V internaci žili jsme velmi skrovně, poněvadž též celý národ žije velmi skrovně. Na prvý pohled je vidět dlouholeté strádání. [...] Velmi by se však možná zmýlil ten, kdo by si myslel, že takový [sovětský] režim musí se rozpadnout. Vůdcové tohoto režimu dovedli podchytit již velkou většinu generace mladé a ta na starou nikdy nic nedá. Jejich armáda je též přesvědčena, že bojuje pro věčné blaho aspoň budoucích pokolení a zdá se, že je to pro ně zadostiučiněním.“²

1 Na dané téma jsem napsal článek *Českoslovenští letci v sovětském zajetí 1939–1941*, Fakta & svědectví, 2/2010, s. 28–31. Následující (nepublikovaný) text vznikl na základě studia ve Vojenském ústředním archivu, v Archivu bezpečnostních složek a citovaných materiálech.

2 Vojenský ústřední archiv Praha (dále jen VÚA), Československé letectvo ve Velké Británii (dále jen ČSL-VB I.), signatura (dále jen sign.) Inspektorát čs. letectva 177/CII/1/103; Osobní zprávy čs. letců o cestě a pobytu v Polsku a SSSR, zde zpráva rotmistra letectva Jaroslava Taudyho ze dne 16. 7. 1941.

Stručně k metodě a pramenné základně

Název studie předjímá její obsah. Je zřejmé, že upadnutí několika desítek Čechoslováků do sovětské internace není a nikdy nebude *Historikerstreit*, jako je tomu v případě nacistických zločinů. Díky základnímu výzkumu jsem předložil svědectví o doposud málo známé stránce našich novodobých dějin. Tak, jako při každém bádání, jsem byl konfrontován s fragmentací archivních pramenů, úskalím osobních deníků a později zveřejněných pamětí. Nicméně se domnívám, že i přes tato omezení, je možné předložit „příběh“ mužů, jejichž cílem se stal ozbrojený odpor proti nacistickému Německu. K operační činnosti na Západě se ale dostali po mnoha strastích, často riskující vlastní život.

Na rozdíl od některých kolegů se ale nedomnívám, že „vyprávění“³ je překonaný *modus operandi*, náležející do hájemství krásné literatury. Slovy Roberta Darntona: chtěl jsem ukázat konkrétnost jedné epizody dlouhé války, nikoliv sepsat teoretické pojednání o tom, jak by se měla psát.⁴ Postupoval jsem chronologicky, po časové ose. Předmětem výzkumu se stalo následující: cesta do zajetí, počty internovaných, průběh zajetí, kroky politických a vojenských elit, směřující k propuštění letců, soužití jednotlivých stavovských skupin v konfrontačním lágrovém prostředí, vliv a rezonance komunistické ideologie na internované, pokusy o útěk a repatriace.

Hlavní pramennou základnou se staly zprávy sepsané samotnými protagonisty po jejich návratu ze zajetí. Hlášení byla sepsána vzápětí po příjezdu do Francie, respektive Velké Británie. Nebyla tedy *ex post* ovlivněna průběhem válečných (poválečných) událostí, kdy vzrostla prestiž a obdiv k výkonům (nejen) Rudé armády. Informace jsou strážlivé a mnohdy kritické vůči sovětské realitě, již tito Čechoslováci poznali z první ruky. Totéž platí o denících, které jsem měl k dispozici. Nevýhodou je neúplnost dané matérie (zprávy nebyly sepsány všemi navrátilci), sociální „nereprezentativnost“ deníků, ale především absence archiválií z druhé strany.

Zajatci Rudé armády

Po okupaci českých zemí směřovala vojenská i civilní emigrace do sousedního Polska. Před vypuknutím války se zde nacházelo takřka 700 československých letců, což nebyla zanedbatelná vojenská síla. Nicméně většina z nich byla lodními transporty přepravena

3 Mezi má oblíbená „vyprávění“ náleží monumentální díla švédského historika Englunda, zejména jeho *Nepokojná léta* (Peter ENGLUND, *Nepokojná léta. Historie třicetileté války*, Praha 2000).

4 Robert DARNTON, *Velký masakr koček a další epizody z francouzské kulturní historie*, Praha 2013, s. 13.

do Francie, jelikož polské orgány zpočátku o naše vojáky nestály.⁵ Na polském území nakonec zůstalo 190 příslušníků leteckého personálu.⁶

K jejich rozhodnutí přispěly informace o povinném vstupu do francouzské cizinecké legie,⁷ stejně jako osobní sympatie či antipatie vůči vlastním spolubojovníkům či polským kolegům. Na další letce zapůsobil apel vojenského a politického vedení zahraniční akce, žádající, aby vstoupili do řad polského letectva.⁸

Po napadení Polska ze západu a východu upadlo (dle mého výzkumu) do zajetí 115 členů leteckého personálu. Štábní kapitán letectva Bohumil Liška velel skupině 72 letců, dorazivších 30. srpna 1939 na letecké učiliště Dęblin (asi 80 km jihovýchodně od Varšavy), kde se již nacházelo 24 letců: „*Samotným Dęblinem jsme zklamáni. Naproti tomu budovy a zařízení letiště jsou vzorné. Pro Polsko jest snad příznačné, že mezi největší bídou působí přímo kontrastně nejmodernější vymoženosti posledních desetiletích.*“⁹

Po vypuknutí války postihl základnu mohutný nálet *Luftwaffe*,¹⁰ který otrásl morálkou oddílu.¹¹ Po dalším bombardování nařídil Liška přesun do Rudy Pulawské. Devadesát tři letců vyrazilo na namáhavý pochod 6. září,¹² během něhož se k jednotce připojili důstojníci,¹³ opustivší Dęblin po leteckém útoku. V polovině měsíce vyčerpaní muži dosáhli Novošulky, kde je zastihla zpráva o sovětském útoku. Zpočátku naivně předpokládali, že Rudá armáda přispěchala na pomoc zoufale se bránící polské armádě. Realita je záhy přiměla pokusit se probít do sousedního Rumunska, čemuž ale zabránilo ozbrojené povstání tamní ukrajinské menšiny.

-
- 5 Polská vláda na jaře a v létě roku 1939 stále vyjednávala s Německem o vyřešení sporných otázek. Výstavba československých jednotek na jejím území by diplomatické iniciativě nepřidala.
 - 6 Ani to nebyl bezvýznamný počet. Po vypuknutí války sloužilo v polském letectvu 93 československých letců, později, v bitvě o Francii a Británii, 110 (na hlavní evropské frontě), respektive 89.
 - 7 Podrobněji k polskému pobytu a vojenské/civilní emigraci z jara a léta 1939 Ladislav KUDRNA, *Odhodláni bojovat. Vlastenectví československých letců v průběhu druhé světové války na pozadí válečných a politických událostí*, Praha 2010, s. 24–57.
 - 8 Ladislav KUDRNA, *Českoslovenští letci v polské kampani 1939. Ti, kteří zůstali v Polsku*, Fakta & svědectví, 1/2010, s. 26–27.
 - 9 Benignus STEFAN, *Osobní deník*. Kopie v držení autora.
 - 10 Německé bombardování začalo dopoledne (v 10:45 hod) a pokračovalo (v menších časových intervalech) až do 18:30 hod. Josef KOUKAL, *Polská cesta*, in: Jan Rail – Josef Vaňa (eds.), *Českoslovenští letci v polské obranné válce 1939*. Ministerstvo obrany České republiky, Praha 2003, s. 41.
 - 11 Při bombardování Dębline zahynuli nadporučík Štěpán Kurka, poručík Zdeněk Rous a poručík Ondrej Šándor. Posledním padlým letcem v Polsku se stal četař aspirant Václav Pěšička, jehož 8. 9. 1939 omylem zastřelili polští četníci.
 - 12 Během přesunu bylo několik pilotů skupiny využito pro přelétávání strojů do zázemí.
 - 13 Jeden z letců hovořil o 13 mužích. VÚA, ČSL-VB I., sign. Inspektorát čs. letectva 177/CII/1/103; Osobní zprávy čs. letců o cestě a pobytu v Polsku a SSSR, zde nedatovaná zpráva Bohuslava Héží.

Takřka 100 československých letců upadlo 23. září 1939 do zajetí.¹⁴ Stalo se tak v prostoru mezi městy Toporov a Zločov. Zbývající počet zajatců doplnili jednotlivci sloužící přímo v polském letectvu a dále ti, kteří se nacházeli v *Legiónu Čechů a Slováků*,¹⁵ jemuž při ústupu velel podplukovník Ludvík Svoboda.¹⁶

Vybraná svědectví o cestě do sovětského zajetí¹⁷

Celkem 73 letců sepsalo zprávu o svém pobytu v Polsku, potažmo Sovětském svazu.¹⁸ Zatímco některé jsou velmi stručné až bodové, jiné naopak podrobné a značně emotivní. Ústup československých vojáků před německou a následně Rudou armádou přinášel takřka permanentní strádání.

Německé a sovětské letecké údery na polské jednotky a kolony civilistů se nevyhnuly ani Čechoslovákům. Hruzy a následky bombardování zažili většinou poprvé v životě. Děs nahánějící zvuk střemhlavých Stuk si přeživší nesli po celý život. Nedostatek potravin, vody (bylo parné léto), spánku a informací o skutečné situaci na frontě se musel odrazit na jejich duševním i fyzickém rozpoložení.

Poddůstojník Leo Hřebačka se nedopatřením ocitl ve vojenském vězení nedaleko základny Dęblin, jelikož byl považován za německého špiona: „*Druhý den [jsem byl] zanechán v prudkém bombardování ve vězení (vězení hrozná).*¹⁹ *Ve vězení utrpěl jsem jak tělesně, tak duševně. Následky toho cítím na sobě do dnešní doby (nastydnu na levou stranu těla).* *Ve vězení [jsem byl] nalezen v hrozném duševním stavu československými letci.*“²⁰

Četař Jaroslav Dobrovolný byl jedním z pilotů, majících za úkol přelétávání strojů před postupující frontou. Přežil jak německý tankový, tak posléze sovětský letecký útok, aby 17. září 1939 upadl do zajetí Rudé armády. Vzápětí si do deníku poznamenal: „*Den začí-*

14 Několika jednotlivcům se podařilo utéct. Například desátník letectva Jaroslav Barnet byl zajat Rudou armádou za Tarnopolem, ale již 25. 9. 1939 uprchl a dostal se do Rumunska. Tamtéž, zde nedatovaná zpráva desátníka Jaroslava Barneta.

15 Polský prezident Mościcki vydal 3. 9. 1939 dekret o vytvoření *Legiónu Čechů a Slováků* na polském území, který měl 960 příslušníků. Edvard Beneš pověřil velením československých jednotek v Polsku armádního generála Lva Prchalu.

16 L. KUDRNA, *Českoslovenští letci v polské kampani 1939*, s. 28–29; TÝŽ, *Českoslovenští letci v sovětském zajetí 1939–1941*, s. 29.

17 Některá svědectví jsem publikoval ve výše uvedených článcích a monografii, další prameny byly otištěny v publikaci J. RAIL – J. VÁŇA (eds.), *Českoslovenští letci*. V této studii předkládám zejména nepublikované vzpomínky. Pokud se některé části přesto opakují, důvod je ten, že je považuji za klíčové k danému tématu.

18 VÚA, ČSL-VB I., sign. Inspektorát čs. letectva 177/CII/1/103; Osobní zprávy čs. letců o cestě a pobytu v Polsku a SSSR.

19 Četař Jelen podotkl, že Hřebačka se nacházel na místě, jež bylo bombardováním nejvíce postiženo. Tamtéž, zde nedatovaná zpráva četaře Rudolfa Jelena.

20 Tamtéž, zde zpráva desátníka Leo Hřebačka z 29. 3. 1941.

ná strašně. Praží slunce, starší nemohou vydržet hlad, žízeň a námahu celonočního pochodu, padají únavou. Děti křičí a volají o pomoc. Kdo padne, toho strílejí, některé probodávají bodáky, jiní prostě zůstávají ležet. [...] Je to pochod hrůzy a utrpení. [...]

Mám hlad a strašnou žízeň. Nemohu se dívat na tu strašnou podívanou. Rty mi praskají a krvácejí. Snažím se jít dopředu, musím to vydržet, vždyť jsem neopustil svou zem jen proto, abych tady padl bez boje! [...] Za námi jsou mrtvolky těch, kteří nevydrželi. Poznáváme zkrátka druhou válečnou hrůzu: první od Němců, tuhle od Rusů. Přichází Rudla Jelen a prosí o pomoc. ‚Kluci, prosím vás, zabte mne, já už nemůžu vydržet tu bolest a tu hrůzu!‘ [...] Žízeň je tak strašná, že pijeme močůvku.²¹

Po odchodu skupiny štábního kapitána Lišky do Dęblinu zůstalo ve vojenském táboře v Malých Bronowicích 72 členů leteckého personálu. Jejich (dočasným) velitelem²² byl určen poručík letectva, inženýr Antonín Brejcha, zanechavší pohnuté svědectví na polskou anabázi: „*Budiček 3. září byl již o půl páté ráno a připravujeme se k odchodu, ale stále čekáme na zprávu z konsulátu. Nové nálety, rozbitá krakovská radiostanice, most Pilsudského; je již nařízena evakuace z Krakova a my stále marně čekáme.*“²³

Během dopoledne byl dovozen do tábora písemný materiál z krakovského konsulátu, zatímco na příjezd samotného konzula čekalo osazenstvo marně. Následovalo několik vypjatých scén a poté padlo rozhodnutí vyrazit za skupinou podplukovníka Svobody.²⁴ Seřazení po četách se vydali letci na strastiplný pochod: „*vpředu vlajka, lidé tleskají našemu zpěvu a děti přinášejí květiny. Konec průvodu tvoří několik furmanek, na nichž byli jedním nemocní (měli jsme několik případů krvavé úplavice) a těžká zavazadla.*“²⁵

Za tmy dorazil oddíl k naprosto zdemolovanému krakovskému nádraží, kde s krajními obtížemi vyjednal přistavení vagónů, což se neobešlo bez podplacení železničářů. Všichni trpěli hladem a byli vystaveni přímému bombardování trati. Panika, neustálé revolty a nesouhlas mužstva s postupem znamenaly nápor na nervy pro všechny zúčastněné. Dne 5. září, na trati před Tarnowem, ve stanici Bogumilowice, postihl skupinu další letecký útok.

Jedna nevinná příhoda mohla stát československé životy: „*Po jednom z náletů bylo přivedeno k našim vagónům sedm hochů z našeho transportu, vedeni polskými vojáky, s bo-*

21 Jaroslav DOBROVOLNÝ, *Ukázka z válečného deníku*, in: J. Rail – J. Váňa (eds.), *Českoslovenští letci*, s. 67.

22 Kromě aviatiků se v bronowickém táboře nacházelo 110 pěšáků a šest vojenských specialistů. Posléze celému oddílu (18 důstojníků, 28 poddůstojníků a 142 členů mužstva) velel kapitán četnictva František Divoký. L. KUDRNA, *Českoslovenští letci v polské kampani 1939*, s. 28

23 VÚA, ČSL-VB I., sign. Inspektorát čs. letectva 177/CII/1/103; Osobní zprávy čs. letců o cestě a pobytu v Polsku a SSSR, zde zpráva poručíka letectva Ing. Antonína Brejchy ze dne 20. 3. 1941.

24 Jednotka v počtu 623 československých dobrovolníků odjela 30. 8. 1939 z Bronowic (pod Svobodovým vedením) na severovýchod Polska do výcvikového tábora Leśna u Baranowicz.

25 VÚA, ČSL-VB I., sign. Inspektorát čs. letectva 177/CII/1/103; Osobní zprávy čs. letců o cestě a pobytu v Polsku a SSSR, zde zpráva poručíka letectva Ing. Antonína Brejchy ze dne 20. 3. 1941.

dáky za zády. Z těchto sedmi byli dva poručíci. Byla velmi přísně prověřována jejich totožnost a Poláci byli velmi rozezleni. Tito hoši stáli již u zdi, a jelikož byli považováni za špehy, měli být odstřeleni. Pobíhali po bombardovaných polích, a ježto byli oblečeni v bílé košile a trenýrky, Polákům se zdálo, že dávají Němcům znamení, kam mají bombardovat.“²⁶

Téhož večera přečkali utečenci dva přímé útoky na vlak. Za úplné tmy byl vydán rozkaz k pochodu. V Tarnově zůstali pouze vážně nemocní. Až ve Francii vešlo v známost, že všichni byli Poláci odvezeni do bezpečí. Celý transport se začal dělit na menší skupinky, což bylo zapříčiněno hledáním stravy, často i pouhé vody: „Program se mění každou chvíli a žijeme z hodiny na hodinu. [...] Během této noci se přiblížily německé jednotky pouze na několik kilometrů od nás. [...] Vidíme vystěhované lidi v polích, pozabíjený dobytek, rozbité povozy na křižovatkách a tentokráte Němci shazují místo bomb letáky a vyzývají veškeré obyvatelstvo, aby zůstalo na svých místech, a starostové obcí že ručí za každý můstek, silnice, apod.“²⁷

Za úmorného vedra, bez vody a jídla, pokračovali letci písčnou krajinou. Každému se navíc trhaly boty a většina byla již bosa. V Rozvadově se jim podařilo dostat se do rychlíku, směřujícího do Lublinu. Dne 9. září byl vlak ostřelován německými stíhači: „... převržená lokomotiva, shořelá skladiště, celý tankový vlak s benzinem v plamenech, byly výjevy, které jsme zde viděli. Jsme u Lublinu, který je pekelně rozbitý. Za svítání přicházíme do města, kde dostáváme nové bombardování. Zde byl zabit též strážmistr Leskota“²⁸ „²⁹

Oddíl se nakonec podařilo dosáhnout tábora Lešna, kde se jeho zklamaní muži dozvěděli, že jednotka podplukovníka Svobody odjela pozdě večer 11. září 1939. Při pochodu na východ zažili další letecké útoky, mnohdy jakoby zázrakem přečkané bez újmy na životech. Procházeli hořícími vesnicemi, lemujícími jejich putování, projeli i památným Zborovem.³⁰ Toho dne, kdy Rudá armáda vpadla do zad bojujícím Polákům, se přiblíži-

26 Tamtéž.

27 Tamtéž.

28 Četnický závodčí František Leskota byl zabit 9. 9. 1939 při druhém náletu na Lublin. VÚA, ČSL-VB I., sign. Inspektorát čs. letectva 177/CII/1/103; Osobní zprávy čs. letců o cestě a pobytu v Polsku a SSSR, zde zpráva štábního kapitána četnictva Františka Divokého ze dne 3. 5. 1941. Při obraně nádraží Hluboczek Wielki byl 15. 9. 1939 smrtelně raněn člen Svobodovy skupiny, četař aspirant JUDr. Vítězslav (Siegfried) Grünbaum. Po zranění a převozu do tarnopolské nemocnice zemřel svobodník Josef Peipler. Něco mezi 25 až 27 československými vojáky bylo od skupiny převeleno k protiletecké obraně Tarnopolu, kde měli sestřelit dva německé letouny. L. KUDRNA, *Českoslovenští letci v polské kampani 1939*, s. 28. Václav Ondráček uvedl, že Josef Neuman a N. Farkaš, sloužící jako dobrovolníci u 6. roty, 49. pěšího pluku, byli při ústupu pravděpodobně zabiti při přestřelkách s Ukrajinci. VÚA, ČSL-VB I., sign. Inspektorát čs. letectva 177/CII/1/103; Osobní zprávy čs. letců o cestě a pobytu v Polsku a SSSR, zde zpráva vojína Václava Ondráčka ze dne 29. 3. 1941.

29 Tamtéž, zde zpráva poručíka letectva Ing. Antonína Břejchy ze dne 20. 3. 1941.

30 Poté, co 13. 9. 1939 projížděla skupina podplukovníka Svobody Zborovem, mnoho vojáků vyskákalo z vlaku a nasbíralo si hrst hlíny z pole podél trati. Zdeněk DAVID, *Vzpomínky na Legion – ruská anabáze*, in: J. Rail – J. Váňa (eds.), *Českoslovenští letci*, s. 63.

li k rumunským hranicím: „*Jaké byly naše pocity, když jsme viděli vysoko nad námi přesně od východu 21 ruských bombardovacích letadel. Za nimi ‚mušky‘³¹ ukázaly, co dovedou při náletech na blízké letiště. Rusové válčí, s kým, proti komu?*“³²

Vysílení Čechoslováci se snažili stůj co stůj dostat do sousedního Rumunska. Naneštěstí v daném prostoru vypuklo ukrajinské povstání proti polské civilní i vojenské správě. Policie a vojenské útvary přestaly zajišťovat bezpečnost svých obyvatel. Všichni s obavami vyhlíželi příchod Sovětů. Rabování, střílení na ulicích a přepadávání bylo na denním pořádku: „*Chtěl jsem využít ustupujícího polského vojska do Rumunska a náhodou zachytil jeden autobus obsazený polskými vojáky jedoucí do Kút. Na blatníku tohoto vozu jsem dojel ještě s poručíkem Štastným do vesnice Oslavy Bialé, kde jsme byli přepadeni a málem zabiti. Byli jsme o všechno oloupeni a jen zázrakem, snad díky našemu civilnímu oděvu, jsme utekli ze shluku lynčovaných polských vojáků. Skrývajíce se po lesích, dostali jsme se zpět do Delatyna. Hlavní skupina prošla šťastně do Rumunska [...] Sám jsem byl v Delatyně zajat Rusy.*“³³

Českoslovenští vojáci se ocitli v trojím ohni. Za zády měli postupující německou armádu, před sebou sovětskou a ve „středu“ ozbrojené ukrajinské nacionalisty „*vyhledávající srážku s každým, kdo byl v polské uniformě*“.³⁴ Zatímco několik důstojníků chtělo táhnout na pomoc Varšavě, odhodláni bojovat „*s každým i s Ukrajinci a Rusy*“,³⁵ jiní hledali v bezvýhodné situaci ochranu u Rudé armády.

Poručík letectva Benignus Stefan si vedl v rozmezí let 1939–1940 podrobný deník. Přechkal strašlivé bombardování základny Dęblin i martýrium nekonečných přesunů před blížící se frontou. Uvedl, jak se 16. září, po čtrnácti dnech, poprvé, k smrti vyčerpán, vyspal v posteli. Vzpomínal na to, jak se sedmi kamarády unikal Němcům, vzbouřeným Ukrajincům, aby se nakonec 24. září nechali dobrovolně internovat Sověty ve Zloczowě: „*Byl by to trpký život mezi čtyřmi zdmi s jedním zamřížovaným oknem a s jedněmi okovanými dveřmi, které se otevírají jen několikrát za den. Doufáme, že v nejbližších dnech opustíme tento náš provizorní útulek a konečně se dostaneme k slovu. Dnes odjel transport asi 200 osob do Ruska a 200 nás tu ještě čeká. Celou tu dobu jsme odříznuti od světa [...]*“³⁶

Uvěznění, stejně jako přesun, k němuž došlo v polovině října 1939 do Zborova, se podepsaly na vzájemných vztazích: „*Ovzduší, jaké panuje mezi námi, je velmi nezdravé a při*

31 Jednalo se o stíhačku Polikarpov I-16, která si ve španělské občanské válce vysloužila přezdívku „Mosca“ (muška).

32 VÚA, ČSL-VB I., sign. Inspektorát čs. letectva 177/CII/1/103; Osobní zprávy čs. letců o cestě a pobytu v Polsku a SSSR, zde zpráva poručíka letectva Ing. Antonína Břejchy ze dne 20. 3. 1941.

33 Tamtéž.

34 Tamtéž, zde zpráva kapitána letectva Vladimíra Fišera ze dne 29. 3. 1941.

35 Tamtéž.

36 Benignus STEFAN, *Osobní deník*. Kopie v držení autora.

nejbližší příležitosti bych se pustil vstříc příští budoucnosti sám. [...] Ve vězení jsme se domnívali, že nás nic horšího nemohlo potkat, a nyní teprve vidíme, jak se nám tam vedlo dobře. Všichni jsme ubytováni (pokud se to tak dá vůbec nazvat) v malém domku o čtyřech místnostech. Je to úplně nechutný obrázek.³⁷ Ale to nejhorší na poručíka Stefana a ostatní letce stále čekalo.

Internace

Po upadnutí do zajetí se českoslovenští letci ocitli na různých místech. Skupina štábního kapitána Lišky byla rozmístěna v Šepetovce, malém městě na západní Ukrajině, po ukrajinských vesnicích a obcích (např. Českém Kvasilově, Kupičově) a ve Lvově. Mnozí z leteckého personálu našli útočiště u Volyňských Čechů. Jednotka podplukovníka Svobody byla internována v Kamenci Podolském, v jihozápadní Ukrajině, kam dorazila 22. září 1939 po celodenních únavných pochodech, takřka bez možnosti stravování.³⁸ Následně vystřídal několik internačních lágrů.³⁹

Bohumil Liška se v průběhu podzimu a zimy 1939 marně pokoušel připojit k Svobodovým oddílům. Tento záměr se podařilo uskutečnit teprve 23. března 1940. Na konci téhož měsíce byli Čechoslováci transportováni do lágru Oranki poblíž Nižního Novgorodu a následně do nového sběrného tábora, nacházejícího se v suzdalském klášteře,⁴⁰ kam dorazili 1. dubna 1940.⁴¹ Jednotlivci, kteří upadli do zajetí s polskými kolegy či po malých skupinkách, skončili v neblaze proslulých táborech, ležících často až za polárním kruhem. Další otročili v uhelných dolech.

Několik desítek letců našlo dočasný azyl v obcích Kupičov⁴² a Kowel. Jedním z obyvatel vesnice byl tehdy jedenáctiletý Václav Kytl, který mi laskavě předal svědectví letců i místních.

Svobodník letectva Lubomír Volka se do první z obcí dostal v okamžiku polské kapitulace. Zatímco se svými druhy probíral kudy dál, šel okolo nich poručík Miloš Štěpánek,

37 Tamtéž.

38 VÚA, ČSL-VBI., sign. Inspektorát čs. letectva 177/CII/1/103; Osobní zprávy čs. letců o cestě a pobytu v Polsku a SSSR, zde zpráva nadporučíka letectva Antonína Lišky ze dne 22. 3. 1941.

39 Do Kamence Podolského se jednotka dostala 22. 9. 1939, v polovině října se přemístila ke kolchozu u Verchovic (6 km severně od Husiatynu) a 5. listopadu do internačního tábora v Jarmolincích.

40 Suzdal je vyhledávaným turistickým cílem (od roku 1992 je na listině Světového dědictví UNESCO), ale pro naše letce to bylo nevládné, deprese vyvolávající místo.

41 Dle následujícího zdroje měl být časový pobyt v internačních táborech následující: Jarmolinky (6. 11. 1939 – 23. 3. 1940), Oranki (3. 4. 1940 – 18. 6. 1940), Suzdal (20. 6. 1940 – říjen 1941), Oranki (21. 10. 1941 – leden 1942). Michal GELBIČ, *Český a slovenský legion (1939–1942)*, in: <<http://www.czechpatriots.com/legioncz.php>> [cit. 2013-05-16].

42 Kupičov (Kupiczów) a Kowel (Kovel) od sebe leží přibližně 40 km.

zraněný při útoku na děblinské letiště. Proděravěný ušní bubínek ukončil jeho kariéru operačního pilota. Zanedlouho si skupinky utečenců všiml český sedlák, který je na povozu odvezl do Kupičova. Příchod Čechoslováků⁴³ se záhy roznesl po celé vsi. Sověti právě začali s okupací východní části Polska, když si jednotlivé rodiny vzaly letce pod svá „křídla“, a jak Volek uvedl, „chovaly [se k nám] jako k členům rodiny. Já jsem byl přijat do rodiny Chvalovských, jejichž syn byl dirigentem pěveckého sboru, a já, jsa též muzikant, s ním jsem si dobře rozuměl. Krajané si tam postavili Národní dům, kde pořádali zábavy a tance za vyhrávání jejich vlastní dechovky, a já jsem se stal jejich kapelníkem. Několikrát jsem hrál na piáno a doprovázel houslistu, kterým byl místní lékárník Mojše Kahan.“⁴⁴

Pro obyvatele Kupičova se život ve stalinském Rusku nevyvíjel příliš radostně. Příchod rodáků vnesl do každodenní rutiny vítané pozdvižení. Záhy vytvořili kabaretní skupinu, s níž se dostali do křížku se sovětskými orgány, když nadšeně zpívali *Hej Slované*. Místní dále vzpomínali na to, jak „na přelomu let 1939–40, když byli letci v Kupičově, pracovala tam také německá přesídlovací komise. Letci a všichni čechoslovenští občané měli nařídzeno neukazovat se jim a vůbec se s nimi nepouštět do řeči. Oni naši hoši, jakmile je zahlédli, tak již „pěnil““. To nařídzené chování bylo v zájmu sovětsko-německého paktu o neútočení a věčném přátelství, jak to tehdy Sověti tvrdili.“⁴⁵

Zatímco pobyt na Volyni se stal přijatelným „zajetím“, zcela jinak tomu bylo v případě internace v Kamenci Podolském, Jarmolinkách, Orankách a Suzdale. Neutěšené poměry byly velkým náparem na psychiku i morálku čechoslovenských vojáků: „*Jsmo ubytováni na různých místech, plní vši a svrabu. Skleslí na duchu, zničení fyzicky, sedíme na hadrech u roztlučených oken, kudy fíčí studený podzimní vzduch promísený deštěm a mlhou, bosí a nahatí. [...] Ráno se probouzelo a vyšel-li člověk na dvůr, viděl kolem sebe zoufale vysokou zeď, ostnaté dráty a nad nimi v budce armijec s bodákem na pušce.*“⁴⁶

Kasárna v Kamenci působila šokujícím dojmem: nehygienické záchody, mizerná a nedostatečná strava, pasivita, nedostatek zpráv, nejistý výhled do budoucna. Čechoslováci (na rozdíl od Poláků) se sice mohli volně pohybovat v nejbližším okolí, ale kvůli nedostatku rublů si stejně nemohli zakoupit nic k přilepšení. Přesun do Jarmolinek se stal pro

43 Skupinu, kterou do vesnice dovedl Josef Ledvina, tvořili následující: poručík Miloš Štěpánek (velitel) svobodník Lubomír Volka, četař aspirant Václav Jelínek, desátník Jaroslav Vyhnis, Alois Stoček, Robert Procházka, Václav Nykl, slovenský voják Rudolf Valientka a Karel Hrkál, dělník, dobrovolně se přihlásivší na práci do Německa, který následně přeběhl do Polska. Mezi civilní emigrací byl i pražský žid Artur Steinhauser, pražský Žid, znající mnoho písní Jaroslava Ježka a skečů Voskovce a Wericha. Realita Sovětského svazu pro ně znamenala rychlé vystřízlivění. Materiál poskytnutý autorovi panem Kytlem ze dne 24. 3. 2010.

44 Tamtéž.

45 Tamtéž.

46 VÚA, ČSL-VB I., sign. Inspektorát čs. letectva 177/CII/1/103; Osobní zprávy čs. letců o cestě a pobytu v Polsku a SSSR, zde nedatovaná zpráva neznámého letce.

mnohé z nich očistcem: „Drobně přšelo a měli jsme před sebou cestu 3 km dlouhou. Nešťastné Rusko! Tolik bláta jsem ještě nikdy pohromadě neviděl. První krok z nádraží znamenal zapadnout do půl lýtka do bláta. A taková byla celá cesta. Však v noci ze 7. na 8. listopad padlo nejvíce nadávek na tento pozemní ráj. Když jsme se konečně dostali do vlastních Jaromolinců, byli jsme zklamáni. Asi 30 % lidí přišlo na boso, protože střevíce zůstaly v blátě.“⁴⁷

Nedobrovolná přítomnost v tamním polorozbořeném klášteře znamenala zhoršení životních podmínek, jelikož studená klášterní místnost s pryčnami na spaní neskýtala žádný komfort. Tuhá zima posléze eskalovala strádání. Oblečení a boty mnohých vojáků byly v zoufalém stavu. Stejně jako na předchozím místě, i zde scházela voda, která se musela pracně dopravovat z města. Morální stav jednotky se přiblížil ke kritické hranici. Hádky, politické rozpory a ponorková nemoc patřily ke všednímu koloritu nuceného pobytu v Sovětském svazu. Pro důstojníky bylo mimořádně obtížné zvládnout na 600 zanedbaných mužů.

Dominantou obce Oranky byl někdejší klášter, sloužící za internační tábor NKVD⁴⁸: „Nebyli jsme vězni, ale nebyli jsme ani svobodní. Tábor, strážovaný ozbrojenými vojáky, zákaz pohybu mimo klášterní objekt bez propustky a ještě některá další opatření, to vše nás v takovém názoru utvrzovalo.“⁴⁹

Na povrch se draly frustrace z pokračující internace: „Dny se táhly den za dnem a my byli čím dále tím zoufalejší. Vítězství Německa, smlouva Rusko – Německá, nám nedodaly nálady. Vznikaly nechutné aféry, důstojník se mstil důstojníkovi. Utěšující slova odnikud, české knihy nebylo, mužstvo propadalo místy zoufalství, místy k tiché rezignaci. Ruským náznakům o situaci jsme nechtěli rozumět. Hleděli jsme z oken do nekonečných ruských plání pokrytých sněhem, po kterých vítr žalostně hvízdal, jakoby se vysmíval našemu zoufalství.“⁵⁰

Benignus Stefan se svými druhy ocitl na konci října 1941 v sovětském pohraničním městečku Voločisk. Na cestu do nového místa určení, stejně jako na pobyt, zanechal suggestivní svědectví: „V úterý večer [...] ve 20 hodin jsme vyšli s vojenskou eskortou na zborovské nádraží, kde jsme byli asi o půlnoci navagonováni a zavřeni. Bylo nás 48 lidí v jednom vagonu a tak jsme v polosedě – polostoje čekali na odjezd. Teprve ve středu, po 14. hodině, odjíždíme.“⁵¹

47 Benignus STEFAN, *Osobní deník*. Kopie v držení autora.

48 Narodnyj komissariat vnutrennich děl (Lidový komisariát vnitřních záležitostí, 1934–1946) měl ve své gesci vnitřní bezpečnost, strážení hranic, evidenci obyvatel, věznic, pracovní tábory a v neposlední řadě rozvědku a kontrarozvědku.

49 Jaroslav VYHNIS, *Zahájil jsem leteckou válku*, Praha 2002, s. 179.

50 VÚA, ČSL-VB I., sign. Inspektorát čs. letectva 177/CII/1/103; Osobní zprávy čs. letců o cestě a pobytu v Polsku a SSSR, zde nedatovaná zpráva neznámého letce.

51 Benignus STEFAN, *Osobní deník*. Kopie v držení autora.

Cíle dosáhli o půlnoci a následně putovali 5 km po „nemožně rozblácené cestě“ do místního statku, kde byli ubytováni ve stájích. Následně byli zapsáni do seznamu vojenských zajatců, ale u velitele tábora se jim podařilo dosáhnout toho, že byli vedeni jako zvláštní skupina českých emigrantů, což ale mělo pramalý vliv na každodenní zajatecký život: „*Poměry v táboře se nedají vůbec popisovat a takové prostředí jsem ještě doposud neviděl.*“⁵²

Ke konci října 1939 byla skupinka československých letců transportována do Kamence Podolského: „*Jednotka je však úplně demoralizována a vedení se vymklo velitelům z rukou. Opravdu jsme se těšili na návrat k naší skupině, ale nyní jsme strašlivě zklamáni. V skupině je řada rozvratníků, která se na sovětském území chtěla odtrhnout a zůstat zde. [...] Dokonce i mezi důstojníky se našli šířitelé krásných hesel, kteří však je nemohou a nesmí realizovat.*“⁵³

Desátník letectva Imrich Gablech patřil mezi nešťastníky, ocitnuvší se v neblahých gulazích. Tábor číslo 19, ležící v Autonomní sovětské socialistické republice Komi, se mu měl stát „domovem“ na dobu pěti let.⁵⁴ Je vysoce pravděpodobné, že četař aspirant letectva Karel Kubánek zemřel v roce 1941 v jednom z nejsevernějších lágrů, rozmístěných až za řekou Pečorou.⁵⁵

Nadporučík letectva Antonín Liška rozhořčeně dodal: „*Byli jsme po stovkách směsnáni v nevelkých místnostech, jejichž mokré stěny byly pokryty plísní, ležíce na holých prknech, polonazí vystaveni třesutým ruským mrazům, neustále zavšivení, mnohdy hladoví, trpíce nemocemi a různými infekcemi, plní vředů následkem nedostatečné a jednostranné stravy. A přitom v neutěšeném psychickém ovzduší, v neustálém boji proti vnitřnímu rozkladu ze strany podvratných živlů, sdruživších se v komunistické skupině.*“⁵⁶

Politické rozbroje mezi tzv. „hvězdáři“ (příznivci či členy komunistické strany) a (nejen) důstojnickým sborem kulminovaly tím více, čím déle se internace protahovala. Poručík letectva Arnošt Valenta zaznamenal, že přibližně 200 „hvězdářů“ chtělo v Sovětském svazu zůstat. Rovněž popsal dehonestující plakát vylepený v Jarmolinkách: „*Neposlouchejte buržoazní důstojníky, chceme pracovat a oni – kariéristé a dobrodruzi – nás drží proti naší vůli. Jsou to nepřátelé Sovětského svazu a dělnictva.*“⁵⁷

Podobné výjevy nechyběly ani v českých vesnicích na Volyni: „*Kromě letců byl v Kupičově také interbrigadista kapitán Miloš Brožík, který hodnost získal ve Španělsku. Nechtěl mít nic společného s Československým odbojem navazujícím na předválečnou ČSR. Plně*

52 Tamtéž.

53 Tamtéž.

54 Imrich GABLECH, *Hallo, airfield-control, go ahead! Spomienky vojnového pilota*, Bratislava 2005.

55 J. RAIL – J. VÁŇA (eds.), *Českoslovenští letci*, s. 111–117.

56 VÚA, ČSL-VB I., sign. Inspektorát čs. letectva 177/CII/1/103; Osobní zprávy čs. letců o cestě a pobytu v Polsku a SSSR, zde zpráva nadporučíka letectva Antonína Lišky ze dne 22. 3. 1941.

57 Z. DAVID, *Vzpomínky na Legion*, s. 65.

spolupracoval s orgány sovětské moci. Jako celkem šikovný malíř psal a maloval různé plakáty. Tehdy jeho plakát na téma: ‚Nedopustíme, aby cizí prase rylo v naší zahradě‘ byl sověty velice obdivován.⁵⁸

Je nabíledni, že pobyt na východě Českoslováky ovlivnil. Po repatriaci do Anglie přednesl rotmistr letectva Jaroslav Taudy návrh konkrétního sociálního programu (po válce byl částečně uveden v život, a to s dopady, o nichž nemohl mít ani tušení): ‚Pro dobu přítomnou myslím, že nejlepším zřízením je demokracie, jež byla u nás, a s ještě většími sociálními opatřeními. Studie a udržování na školách bezplatné. Do vyšších škol a různých oborů vybírat podle potřeby skutečně jen ty nejlepší z nejlepších, neboť jen tak dostaneme na vedoucí místa lidi opravdu nejvyšších kvalit, lidi žádoucí. [...] Banky, doly a těžký průmysl zestátnit. Nejvyšší možnou výši nemovitého majetku určit a tím vyrovnat zbylé ještě třídní rozdíly. Nedopustit, aby hýbaly světem necitelné kartely, ale rozumní politikové z lidu.⁵⁹ Mladý pilot se nenechal svázat malým československým prostorem, když doporučil: ‚Zřídít spojené státy [evropské], ve kterých by nebylo žebráků a nezaměstnaných, jež by měly společnou armádu a pracovaly ve společné dohodě. Odstranit historii, jež zbytečně štvě jeden národ proti druhému, a ve školách vychovávat lidi k lásce a sblížení všech národů. Boha nezavrhovat, rozhodně však nepřipustit, aby církve zasahovaly do věcí státních. Snažit se však zavést do všech států zákony tak dobré a spravedlivé, jako bible sama.⁶⁰

Nevím sice, jaké se Taudy dočkal odezvy od svých nadřízených, nicméně předpokládám, že žádné (pokud se nemýlím, nebyl Inspektorátem československého letectva v Londýně požádán o doplňující informace ke svému pobytu na území Polska a Sovětského svazu).

Důstojníci i poddůstojníci se vzácně shodli na zásluhách podplukovníka Svobody, díky jehož aktivnímu přístupu nedošlo k naprostému morálnímu rozkladu zajatého vojska. Štábní kapitán Liška doslova uvedl: ‚Je to muž čistého, obětavého srdce a ryzího charakteru. Byl to náš ‚bílý generál‘.⁶¹ Poručík Stefan si do deníku poznamenal: ‚Obdivuji se veliteli skupiny, že se propůjčil k tomu, aby vedl s sebou takovou teroristickou bandu, jejíž příslušníci zapomněli, co v Krakově slibovali.⁶²

Útěky

Drtivá většina úspěšně realizovaných útěků se odehrála ještě na polském území, tedy v průběhu září a října 1939. Totalitární prostředí Sovětského svazu, stejně jako vzdále-

58 Materiál poskytnutý autorovi panem Kytlem ze dne 24. 3. 2010.

59 VÚA, ČSL-VB I., sign. Inspektorát čs. letectva 177/CII/1/103; Osobní zprávy čs. letců o cestě a pobytu v Polsku a SSSR, zde zpráva rotmistra letectva Jaroslava Taudyho ze dne 16. 7. 1941.

60 Tamtéž.

61 Tamtéž, zde hlášení štábního kapitána letectva Bohumila Lišky ze dne 7. 8. 1941.

62 Benignus STEFAN, *Osobní deník*. Kopie v držení autora.

nosti do nejbližší neutrální země, činily úniky z internace krajně obtížnými a navíc vyvolávaly represe ze strany strážných.

Četař Josef Koukal upadl do zajetí v Sarně, společně s poručíkem Václavem Kiliánem. Poté, co měli s polskými zajatci (vojáky i civilisty) nastoupit do připravených vagonů, jeden z Poláků vydešeně řekl Koukalovi: „*Proše pana Siberia*“.⁶³ Český pilot si ihned vymohl slyšení u poručíka Rudé armády, dohlízejícího na transport. Legitimoval se diplomem československého dopravního pilota a proslovem o bratřech Slovanech, toužících po službě v sovětské armádě. Vzápětí obdrželi kartičku potvrzující, že prošli zajetím a jsou na cestě do místa svého bydliště. Opustili Sarny a po 50 kilometrech došli do Kvasilova, kde již bylo ubytováno více jak padesát československých letců. O další hladové krky nebyl zájem. Padlo rozhodnutí probít se na Západ. Nejprve ale bylo nutné dostat se do Rumunska.

Večer 9. října 1939 podnikli odvážný přechod (v doprovodu malíře Fraňka) přes řeku Dněstr, silně bráněnou sovětskými vojáky: „*Čekali jsme, až strážný přejde, a vkročili do vody. Ve vzdálenosti 10 metrů od břehu vypálili Rusové rakety a začali po nás střílet z kulometů a pušek. Franěk byl zasažen a padl do vody. Jak jsme se později dozvěděli, byl Rusy vytážen a odvezen, co se s ním pak stalo, nevíme.*“⁶⁴

Následně byli rumunskými četníky odesláni do věznice v Černovicích, kde strávili jeden měsíc za ilegální překročení hranic. V káznici se setkali s četaři Jozefem Káňou a Oldřichem Kestlerem. Statečný a ochotný polský konzul jim opatřil advokáta a vystavení pasu. Po odpykání trestu a trpkém třídním pobytu na policejní stanici (bez jídla) byli eskortováni do civilního tábora v Buzau, odkud podnikli riskantní útěk do Bukurešti, kde jim vstřícný konzul opatřil veškerá potřebná víza a poslal je do Balčíku. Po absolvování nervy drásajících pasových kontrol odpluli do Bejrútu, kde se přihlásili u českého konzula. Dne 13. ledna 1940 přistáli u vytoužených břehů Francie.⁶⁵

Rovněž skupince poručíka Brejchy se zdařil únik ze zajetí. S poručíkem Šťastným se nejprve dostali Šniatyna, kde se náhodou setkali s dalšími dvěma uprchlíky z děblinské skupiny. Jednalo se o nadporučíka Procházku a poručíka Janotu. Celý týden se skrývali po lesích před sovětskými vojáky. Počasí již nebylo zdaleka letní a obstarávání potravy jednoduchou záležitostí. Na konci září přeplavali řeku Prut do sousedního Rumunska, čímž jejich anabáze neskončila. Po zadržení putovali do koncentračního tábora u Jassy, odkud se jim podařilo uprchnout a dostat se do Bukurešti. Díky velkorysému polskému pomo-

63 J. KOUKAL, *Polská cesta*, s. 43. Četař Vyhnis vzpomínal na to, jak se svými druhy stanul tvář v tvář popravčímu komandu Rudé armády. J. VYHNIS, *Zahájil jsem leteckou válku*, s. 133–139.

64 VŮA, ČSL-VB I., sign. Inspektorát čs. letectva 177/CII/1/103; Osobní zprávy čs. letců o cestě a pobytu v Polsku a SSSR, zde zpráva poručíka letectva Václava Kiliána ze dne 3. 2. 1940.

65 J. KOUKAL, *Polská cesta*, s. 45–46.

ci získali pasy a vycestovali do Jugoslávie, odkud směřovali přes Sýrii do Francie (Janota zůstal v Záhřebu u své sestry).⁶⁶

Dalším, komu se podařilo utéci ze sovětského zajetí, byla zmíněná dvojice četařů Kestler a Káňa. Prvně jmenovaný jej sice popsal strohými slovy, jež ale nezmírnila tragické drama: „*Dne 16. října 1939 přeplavali jsme řeku Prut na polsko – rumunské hranici v Kutách, přičemž byli zabiti střelbou z kulometů dva polští důstojníci, kteří s námi přecházeli.*“⁶⁷ Následná cesta do Francie měla společné rysy jako u předchozích letců. Po zadržení rumunskou stráží zamířili do Černovic, na konci října do Buzau, odkud 4. listopadu uprchli. V hlavním rumunském městě obdrželi od polské ambasády pasy, na něž vzápětí vycestovali do Francie.⁶⁸

Poslední útěk se předešlým vymyká, jelikož byl uskutečněn z Jarmolinek. Letec Josef Hořejší uprchl v noci z 22. na 23. února 1940 společně s pěšáky Bartošem a Pechou. O útěk z téhož tábora se před nimi pokusili dva letci a čtyři pěšáci,⁶⁹ ale jejich úmysl byl prozrazen. Následně museli podplukovníkovi Svobodovi slíbit, že se o podobný čin již nepokusí, což ale následující noci dva z nich porušili.⁷⁰ Trojice úspěšných útékářů strávila tři a půl měsíce v rumunském vězení. Zásluhou polského konzula vycestovali do Istanbulu a poté na Střední východ.⁷¹

Cesta na Západ

Jak štábní kapitán Liška, tak podplukovník Svoboda vzápětí po internaci usilovali o propuštění svých mužů. Třebaže sovětské činitelé oba důstojníky ujistili, že Čechoslováky nepovažují za zajatce, jejich nucený pobyt se protáhl na nečekaně dlouhou dobu. Štěstím v neštěstí bylo, že Sověti měli pramalý zájem na našich vojácích. V porovnání se zajatými Poláky jich byla hrstka a Sovětský svaz neokupoval ani píd' české či slovenské země. Oproti tomu se Stalin nikdy nemínil vzdát dobytého polského území. Moskva neměla prozatím vůči okupovaným českým zemím, potažmo Slovenské republice žádné územní požadavky. Svolením k vycestování necelé tisícovky zajatých Čechoslováků tak mohla do budoucna získat politické body.

66 VÚA, ČSL-VB I., sign. Inspektorát čs. letectva 177/CII/1/103; Osobní zprávy čs. letců o cestě a pobytu v Polsku a SSSR, zde zpráva poručíka letectva Ing. Antonína Břejchy ze dne 20. 3. 1941.

67 Tamtéž, zde zpráva četaře letectva Oldřicha Kestlera ze dne 16. 3. 1941.

68 Tamtéž.

69 Ondřej Kacíř (letec), Jaroš Daněk (letec), Robert Pavlík, Konrád Šmahel, Gustav Duda a Stanislav Kraus. *J. RAIL – J. VÁŇA* (eds.), *Českoslovenští letci*, s. 135.

70 Šmahel a Svoboda. *Tamtéž.*

71 *Tamtéž*, s. 134–135.

Liškovi se podařilo navázat spojení s Benešem, bývalým vyslancem v Moskvě Fierlingerem a v neposlední řadě podplukovníkem Svobodou. Rovněž rozeslal se svými důstojníky žádosti na všechny možné úřady s prosbou, aby mohli opustit Sovětský svaz. Ludvík Svoboda odeslal již v září telegram Fierlingerovi a bývalému vyslanci v Polsku Slávikovi do Černovic, v němž je informoval, že se *Légion Čechů a Slováků* nachází u Kamence Podolského. Důstojníci žádali instrukce, jak dostat vojáky na Západ.

Ke konci listopadu 1939 obdržel Svoboda dopis od Lišky. Obsah byl stručný, ale jasný. Kvasilovská skupina poslala telegraf Benešovi a Osuskému. Dále navázala spojení s Fierlingerem, což se Svobodově skupině, navzdory odeslanému telegrafu, doposud nepodařilo.

Beneš zajatcům vzápětí sdělil, že nejsou zapomenuti a o jejich propuštění se jednalo, díky čemuž mnozí upustili od myšlenky riskantního útěku do Rumunska. Štábní kapitán Liška a jeho důstojníci podali žádosti na rozličné úřady s jedinou prosbou: získat povolení k opuštění Sovětského svazu. Jejich snahy byly korunovány neúspěchem. Samotný Liška vedl ve volných chvílích kroniku a štípal dříví. S vědomím bývalého velvyslance Fierlingera si vypůjčil 10 000 zlotých na ošacení členů skupiny.

Koncem listopadu 1939 byl podplukovníkem Svobodou ustanoven velitelem všech Čechoslováků žijících na západní Ukrajině. Začátkem ledna 1940 odjel do Lvova, kde chtěl pro své muže zajistit nelegální přechod hranic. Již 6. ledna byl ale na nejmenované Lvovské ulici zatčen. Následovalo hotové martyrium, zachycené ve stručných zápisech: „*Dne 22. března v noci byl jsem převezen do Rovného. Dne 9. srpna byl jsem převezen do Kyjeva. Dne 22. září odvezli mě přes Moskvu do Ivanova. V Kyjevě jsem poznal způsoby NKVD. Dne 6. prosince 1940 převezli mě do Suzdalů. V domněnce, že mně obstará NKVD nové působiště, řekl jsem čtyřem lidem vše, co se se mnou dělo. [...] Dne 15. února 1941 byl jsem ustanoven velitelem transportu, kterým jsem byl až do příjezdu do Glasgowa.*“⁷²

Zvěsti z bojišť, proniknuvší skrz zdi lágrů (šeptandou, povoleným tiskem, dopisy, apod.), nadále prohlubovaly duševní krizi internovaných. Čechoslováci věděli o sovětsko-finské válce, mobilizačním rozkazu ve Francii, vytvoření Československého národního výboru, odchodu prvních letců na frontu, německém útoku na Dánsko, Norsko a posléze samotnou Francii. Válečné události a byrokraticko/špionážní přístup sovětských činitelů ale celý proces repatriace bolestivě protahovaly.

První transport 17 letců odplul 17. března 1940 z Oděsy přes Istanbul a Bejrút do Marseille, kam dorazil o měsíc později. Druhý, s 33 letci, vyrazil na cestu 26. června a 27. října 1940 přistál v Liverpoolu. Nejpočetněji zastoupený byl třetí s 59 letci, který odplul

72 VÚA, ČSL-VB I., sign. Inspektorát čs. letectva 177/CII/1/103; Osobní zprávy čs. letců o cestě a pobytu v Polsku a SSSR, zde hlášení štábního kapitána letectva Bohumila Lišky ze dne 7. 8. 1941.

z Oděsy až 22. února 1941 a 12. července téhož roku přistál v Glasgow. Některé z lodních transportů se staly předmětem útoku italského letectva.⁷³

Je pochopitelné, že pobyt v internačním táboře se zdál býti nekonečným, zvláště pokud mezi prvním a posledním transportem byla takřka roční mezera, znamenající, že dotyční přečkali v zajetí předlouhých 18 měsíců. Frustrace zesílily po německé ofenzivě na západ (10. května 1940). O pět dní později vypukla mezi internovanými hladovka, s jediným cílem: urychlit odjezd do Francie. Není třeba dodávat, že porážka země, k níž se upínaly veškeré naděje svobodného světa, měla na zadržované Čechoslováky skličující dopad.

V Sovětském svazu zůstalo dočasně šest letců.⁷⁴ Jeden z nich se v roce 1942 dostal z Murmanska do Anglie.⁷⁵ Zbýlých pět bylo získáno pro zpravodajskou činnost v protektorátu. V březnu 1941 byli zatčeni a odsouzeni k trestu smrti.⁷⁶ Nadále pak na východě působili letci, kteří uletěli z protektorátu, nebo tam dorazili po prohrané španělské občanské válce.

Plukovník letectva Josef Berounský vyplul v září 1941 z Anglie do Sovětského svazu. Jednalo se o velmi dobrodružnou plavbu. Měl pověření vyjednat podmínky pro vznik tamních československých leteckých jednotek. Sovětská paranoia ale podobným snahám vůbec nepřála. Berounský se měl po neúspěchu mise vrátit i se zbývajícími letci.⁷⁷

Skupinu tvořili kapitán Jaroslav Hlaďo, nadporučík Jan Šťastný, podporučík Jiří Mikulecký, rotný Jan Ferák, rotný Bohuslav Zikmund, rotný Josef Návěšník a četař Vratislav Laštovička. Z murmanského přístavu vypluli 28. dubna 1942, ale již o dva dny později byl jejich křižník *HMS Edinburgh* dvakrát atakován německými ponorkami, přičemž ten dru-

73 Poručík František Dittrich odplul ve druhém transportu, který byl po dva dny bombardován italskými letouny. Četař Jelen upřesnil, že k náletu došlo ve Středozemním moři a měl (s přestávkami) trvat celých šest hodin. Tamtéž, zde nedatovaná zpráva četaře Rudolfa Jelena.

74 Benignus Stefan ve svém deníku píše o smrti desátníka Langerera z tzv. kvasilovské skupiny, který zahynul při železničním neštěstí 27. března 1940. Benignus STEFAN, *Osobní deník*. Kopie v držení autora

75 Jednalo se o poručíka letectva Jana Šťastného, který 17. října 1939 opustil v Kvasilově ostatní letce. Bohumil Liška uvedl, že „odešel k Rusům jako přesvědčený komunista, nesouhlasící s odbojem vedeným prezidentem Dr. Edvardem Benešem“. VÚA, ČSL-VB I., sign. Inspektorát čs. letectva 177/CII/1/103; Osobní zprávy čs. letců o cestě a pobytu v Polsku a SSSR, zde hlášení štábního kapitána letectva Bohumila Lišky ze dne 7. 8. 1941.

76 Byli to letci Vladislav Bobák, Miloslav Hůla, Jaroslav Lonek, Radoslav Selucký a Jan Vycpálek. František KAVAN, *Komando statečných*, Praha 1970. Podle nadporučíka Antonína Lišky měli tyto muži zběhnout od východní skupiny. VÚA, ČSL-VB I., sign. Inspektorát čs. letectva 177/CII/1/103; Osobní zprávy čs. letců o cestě a pobytu v Polsku a SSSR, zde zpráva nadporučíka Antonína Lišky ze dne 22. 3. 1941.

77 Na území sovětského svazu zůstal poručík Imrich Lenc, který se boju v Polsku zúčastnil jako letecký pozorovatel. Lenc nevyužil možnosti repatriace na Západ. Později se zúčastnil tvrdých bojů u Sokolova, Kyjeva, Bílé Cerkve, na Dukle a Slovensku. Do vlasti se vrátil v hodnosti podplukovníka generálního štábu. Z neznámého poručíka Lence se po později stal ministr národní obrany, již pod jménem Bohumír Lomský. J. RAIL – J. VÁŇA (eds.), *Českoslovenští letci*, s. 98.

hý se stal pro plukovníka Berounského osudným. Navzdory nemalému poškození se posádce podařilo plavidlo stabilizovat a zamířit zpět do přístavu. Loď byla znovu napadena a tentokrát potopena 2. května 1942. O přeživší se podělily minolovky, které je dopravily opět do Murmanska.

Za deset dnů se letci nalodili na palubu lehkého křižníku *HMS Trinidad*, který se 15. května 1942 ocitl v zorném poli německého bombardéru. Ferák, Návěsník, Zikmund a Laštovička zahynuli. Pouze Hlaďo, Šťastný a Mikulecký přistáli 19. května ve skotském přístavu Greenock.⁷⁸

Po návratu ze sovětské internace převlád u některých pocit, že nejsou vítanou posilou zahraničního odboje: „*Kladu si otázku, proč nebyli jsme zasazeni někam jinam, když teď naše účast v Polsku je považována za zbytečnou. Přišli jsme přece všichni za společným cílem pomáhat vlasti a byli jsme k dispozici po celou dobu pro účast kdekoliv. Proč dívají se na nás nyní skrz prsty? Mohli jsme přece zůstat doma, tam jsme mohli být též vlastní prospěšní. Proč jsme se tak dlouho potloukali světem a strádali za zděnou ohradou? Takové a podobné myšlenky honí se mi hlavou a uklidňuje mě jen pohled na armádu anglickou.*“⁷⁹

Četař Rudolf Jelen stroze ohlásil: „*Co se vše odehrálo v Rusku, nemohu se zmiňovat, což mě prominete, sdělím po návratu do vlasti. Děkuji jen našemu panu prezidentovi dr. Benešovi, který nás neopustil ani v zajetí, a zásluhou jeho, což mně bylo sděleno úředníkem ruského zahraničního úřadu panem Orlovem, jsme byli propuštěni ze zajetí.*“⁸⁰ Poručík Arnošt Valenta si poznamenal do deníku: „*Rusko zůstalo za námi. Máme šest měsíců zkušeností z pobytu v komunistickém státě a vycházíme odtud s trapnými pocity, snad všichni, bez rozdílu – zklamáni.*“⁸¹

Nemálo mužů si následky sovětského zajetí neslo po celý život. Zničené zdraví jim v několika případech znemožnilo návrat k aktivní letecké službě.⁸² Smutnou tečkou za internací bylo rozhodnutí ministerstva národní obrany, že jim nebude vyplacena finanční náhrada za dobu jejich věznění.⁸³

Ke konci srpna 1940 se v internaci nacházelo přes 600 (zejména) vojenských osob,⁸⁴ nepočítaje v to desítky nešťastníků z řad civilních osob, které byly po ilegálním překro-

78 Jiří RAJLICH, *Na nebi hrdého Albionu. Válečný deník československých letců ve službách královského letectva. 3. část (1942)*, Cheb 2001, s. 241–242, 281–282.

79 VÚA, ČSL-VB I., sign. Inspektorát čs. letectva 177/CII/1/103; Osobní zprávy čs. letců o cestě a pobytu v Polsku a SSSR, zde zpráva rotmistra letectva Jaroslava Taudyho ze dne 16. 7. 1941.

80 Tamtéž, zde nedatovaná zpráva četaře Rudolfa Jelena.

81 Z. DAVID, *Vzpomínky na Legion*, s. 63.

82 Například Gablechovi, Sehnalovi, Štěpánkovi a jiným.

83 L. KUDRNA, *Odhodláni bojovat*, s. 183–187.

84 VÚA, ČSL-VB I., sign. Inspektorát čs. letectva 177/CII/1/103; Osobní zprávy čs. letců o cestě a pobytu v Polsku a SSSR, zde zpráva četaře letectva Václava Smrčky ze dne 28. 9. 1941.

čení hranic odeslány do věznic a gulagů. Po vstupu Sovětského svazu do války se právě tyto muži a ženy stali základem československé pozemní jednotky na východní frontě, jejíž praporek vstoupil do historie 8. března 1943 v krvavé řeži u Sokolova.

Post scriptum

Je obdivuhodné, jaké bylo odhodlání letců pokračovat v boji za svoji vlast. Po útrapách, jimiž prošli, vstoupila většina z nich do operační služby ve Francii či na britských ostrovech. Namátkou uvedu osud alespoň některých z nich.

Arnošt Valenta upadl v únoru 1941, jako příslušník proslulé 311. československé bombardovací perutě, do německého zajetí. Stal se jedním z hlavních organizátorů legendárního Velkého útěku.⁸⁵ Patřil mezi 50 spojeneckých letců zavražděných gestapem, k čemuž došlo na základě Hitlerova přímého rozkazu. Valenta byl popraven 31. března 1944. Václav Kilián, příslušník téže perutě, upadl do zajetí již v září 1940. Navzdory odsouzení k trestu smrti za pozvednutí zbraně proti Říši se dožil osvobození.⁸⁶ Josef Koukal, příslušník 310. československé stíhací perutě, byl v bitvě o Británii sestřelen s vážnými popáleninami. Oldřich Kestler zahynul 7. dubna 1941 jako příslušník 605. britské stíhací perutě. Benignus Stefan padl 8. března 1943 nad Francií, jako příslušník 313. československé stíhací perutě. Rudolf Jelen zahynul 10. ledna 1945 v řadách 311. perutě. Antonín Liška, příslušník 312. československé stíhací perutě, utrpěl při bojovém letu 29. června 1942 těžká zranění. Po válce napsal famózní román z prostředí válečných letců *Jak se plaší smrt*.⁸⁷ Osobnosti Ludvíka Svobody sice bylo věnováno nemálo studií, přesto bych rád odkázal alespoň na některé z jeho prací.⁸⁸

Mottem 312. peruti se stala slova *Non multi sed multa* (Ne mnozí, ale mnoho). Domnívám se, že vzletné latinské rčení se dá vztáhnout i na protagonisty našeho příběhu.

85 Ladislav KUDRNA, *Českoslovenští letci v německém zajetí 1940–1945*, Praha 2005, s. 269–285.

86 L. KUDRNA, *Českoslovenští letci v německém zajetí 1940–1945*, s. 34–47.

87 Antonín LIŠKA, *Jak se plaší smrt*, Praha 1983.

88 Ludvík SVOBODA, *Cestami života I*, Praha 1971; TÝŽ, *Cestami života II*, Praha 1992; TÝŽ, *Deník z doby válečné*, Praha 2008.

Zusammenfassung

Tschechoslowakische Flieger in der sowjetischen Internierung während des Zweiten Weltkriegs

Nach der Okkupation der böhmischen Länder flüchteten 700 tschechoslowakischer Flieger ins benachbarte Polen. Es handelte sich um keine geringfügigen Elitekämpfer. Im Bezug darauf, dass die zuständigen polnischen Behörden zuerst an unseren Soldaten kein Interesse hatten (man führte immer noch diplomatische Verhandlungen mit dem nationalsozialistischen Deutschland), wurden die meisten von ihnen nach Frankreich verlegt. Hundert neunzig Mitglieder vom Flugpersonal blieben jedoch in Polen. Während der Kriegsoperationen wurden 115 davon von der Roten Armee gefangen genommen. In der Sowjetunion durchliefen sie einige Internierungslager, in denen miserable Lebensbedingungen herrschten. Das Offizierskorps kämpfte um die Entlassung der Männer und die Genehmigung in den Westen zu gehen. Lange Internierungszeit, Untätigkeit sowie schlechte Nachrichten von den europäischen Schlachtfeldern bedeuteten eine große Strapaze für den moralischen Zustand der Gefangenen. Sechs Fliegern ist es noch auf dem polnischen Gebiet gelungen, aus der Gefangenschaft zu flüchten und nach Frankreich zu

gelangen. Aus der östlichen Gefangenschaft gelang die Flucht wahrscheinlich nur einem einzigen Flieger und zwei Infanteristen. Zum Glück schaffte es die Leitung der ausländischen Aktion, die sukzessive Repatriierung der Flieger nach Frankreich und später nach England zu erreichen. Der erste Transport fuhr am 17. März 1940 ab, der zweite am 26. Juni 1940 und der dritte, am meisten belegte, erst am 22. Februar 1941. Die letzte Gruppe Flieger kam auf den britischen Inseln am 19. Mai 1942 an. Gegenüber den zehntausenden polnischen Gefangenen waren die tschechoslowakischen Häftlinge knapp ein tausend. Stalin erhob zu dieser Zeit keine Gebietsansprüche gegen die damalige Tschechoslowakei und mit einer entgegenkommenden Geste konnte er sich für die Zukunft politische Punkte bei der von Beneš organisierten ausländischen Aktion sichern. Obwohl die Sowjetunion mit dem nationalsozialistischen Deutschland vertraglich verbunden war, spielte er seine eigene diplomatische Initiative, die auch Geheimkontakte mit dem tschechoslowakischen Widerstand einschloss.

Jan DVORÁČEK

Čechoslováci pod ochranou císaře: Strastiplná cesta Bedřicha Hildprandt a Ferdinanda Veverky do etiopského exilu

Abstract: The Czechoslovaks under the protection of an Emperor: The Journey of Bedřich Hildprandt and Ferdinand Veverka to the Ethiopian exile

The article is focused on two main representatives of the Czechoslovak political exile in Ethiopia after 1948. Bedřich Hildprandt, belonging to aristocratic family Hildprandt of Ottenhausen, served as an administrator of the imperial stud farm in Addis Ababa, while Ferdinand Veverka became a diplomatic counselor at the imperial court in Addis Ababa, where he was largely using his previous vast experience from the Czechoslovak diplomatic services. Description of Hildprandt's and Veverka's lives is very close to the contributions that analyse a declining position of social elites in Czechoslovakia after 1918, as well as to those inquiries focused on Czechoslovak emigration in Sub-Saharan Africa. The basic aim of this article is to introduce the above-mentioned personalities and to describe difficulties that preceded their decisions to leave definitely Czechoslovakia.

Key words: Bedřich Hildprandt – Ferdinand Veverka – Czechoslovakia – 20th century – emigration – Ethiopia

Bedřich Hildprandt (1902–1981) a Ferdinand Veverka (1887–1981) patří dnes mezi nejvýznamnějších představitele československého poválečného exilu do vzdáleného afrického císařství – Etiopie. Jejich dlouholetá práce pro císařský dvůr a osobní přátelství s posledním etiopským císařem Haile Selassiem¹ je toho neklamným důkazem. Tyto skutečnosti jsou samy o sobě zajímavým námětem, nicméně hned na počátku je třeba podotknout, že rekonstrukci životních osudů obou hlavních aktérů v etiopském exilu komplikuje prozatím citelný nedostatek primárních i sekundárních pramenů. Prakticky veškeré informace, které souvisí s jejich etiopským obdobím, tak musely být převzaty z rozhovorů, které poskytli členové obou rodin v nedávné době pro některá tuzemská média.² Zájem sdělovacích prostředků byl však výrazně omezen právě na po-

1 Haile Selassie (1892–1975) byl v zahraničí velmi uznávaným politikem již od meziválečných let. Po druhé světové válce jeho renomé stouplu ruku v ruce s postupnou emancipací afrických zemí, za kterou se na mezinárodním fóru velmi aktivně zasazoval. Do povědomí československé čtenářské veřejnosti se dostal především zásluhou Bohumila Hrabala a jeho mistrné novely *Obsluhoval jsem anglického krále* (1971).

2 Srov. rozhlasový pořad s názvem *La saga Veverka, de la Bohême au Lot via Addis-Abeba* odvysílaný stanicí Radio Prague dne 16. října 2007 (režie Alexis Rosenzweig). Viz URL: <<http://www>

byť v exotické zemi bez větší snahy o hlubší analýzu příčin jejich odchodu z Československa. Právě tato okolnost byla rozhodující při určování základního motivu této stati, a to navzdory tomu, že se to neshodovalo s původním záměrem, jímž bylo podat detailní popis života dvou československých emigrantů v prostředí stále neznámé a často velmi marginalizované subsaharské Afriky. Doposud známá a dostupná pramenná základna tak poněkud pozměnila původně plánovaný obsah předkládaného textu.

Je třeba také zdůraznit, že oba dva hlavní aktéři měli kromě výše zmíněného etiopského exilu několik dalších společných rysů. Na prvním místě musíme zmínit, že se jednalo o blízké příbuzné, neboť Hildprandt se ve dvacátých letech oženil s Veverkovou dcerou Kornélií. Později sehrál tento faktor rozhodující roli při odchodu do exilu, protože nebyť Veverkových přímluv u císařského dvora, Hildprandt by se pravděpodobně do Etiopie nikdy nedostal. Vzhledem ke zmiňovanému příbuzenství je tedy tato studie prvním krůčkem k širšímu zmapování osudů obou rodin ve 20. století, přičemž samotné etiopské období tvoří v tomto kontextu pouhou epizodu.

Velmi významné společenské postavení bylo dalším společným atributem životů Hildprandta a Veverky. V Hildprandtově případě bylo dáno šlechtickým původem, zatímco u Veverky bohatými profesními zkušenostmi prvorepublikového kariéřního diplomata. Třetím společným rysem byla poválečná perzekuce, kterou po roce 1948 vystřídalo pronásledování ze strany komunistického režimu. Přestože protektorátní éru přečkali Hildprandt i Veverka v bezpečí svých zámků bez prokazatelných sympatií k německé okupační správě, byli po druhé světové válce odsouzeni lidovými soudy ke ztrátě veškerého majetku. Po únoru 1948 uprchl Veverka i s rodinou za hranice, zatímco baron Hildprandt musel tvrdost komunistického režimu snášet až do roku 1959, kdy mu etiopský císař prostřednictvím diplomatického vyjednávání pomohl odejít z Československa.³

Hildprandtův život se jeví zajímavý rovněž z hlediska dnes velmi populárního bádání o šlechtě v Československu po roce 1918.⁴ Nezpochybitelnou výhodou pro snazší zmapování osudů jednotlivých šlechtických rodin je jistě skutečnost, že se řada z nich vrátila

radio.cz/fr/rubrique/panorama/la-saga-veverka-de-la-boheme--au-lot-via-addis-abebe> [cit. 2013-08-03]. Dále se jedná o rozhovor Jany Germenisové (roz. Hildprandtové) pro pořad České televize s názvem *Prsten Hildprandtů* z dokumentárního cyklu *Příběhy předmětů* (režie Vlastimil Šimůnek), jenž byl odvysílán dne 14. listopadu 2011. Pořad je možné zhlédnout v archivu Čt na adrese URL: <<http://www.ceskatelevize.cz/porady/10319920855-pribehy-predmetu/211563230140011-prsten-hildprandtu/>> [cit. 2012-10-02].

3 Viz níže.

4 Studiu šlechty ve 20. století s akcentem na konfrontaci s totalitními režimy se u nás intenzivně zabývají Dita Jelínková a Zdeněk Hazdra. Velmi blízko má k tématu rovněž Radmila Švaříčková-Slabáková (paměťová studia). Celou problematiku velmi oživil editorský počín trojice Zdeněk HAZDRA – Václav HORČIČKA – Jan ŽUPANIČ (edd.), *Šlechta střední Evropy v konfrontaci s totalitními režimy 20. století*, Praha 2011. O osudech některých představitelů šlechty ve 20. století viz (mimo jiné) tematické číslo časopisu *Dějiny a současnost* 2012, č. 12 s názvem *Občané s erbem*.

po roce 1989 zpět do Československa. Nabízí se tak možnost vyžít řadu užitečných informací na základě rozhovorů s příslušníky jednotlivých šlechtických rodin, pokud ovšem dají souhlas k průzkumu leckdy velmi soukromých a citlivých záležitostí.⁵

Poukazovat na vlnu bezpráví, která v poválečném Československu sílila vlivem komunistů a během pouhých několika let připravila stát o elitní vrstvu společnosti, není samo o sobě nic nového. Pokud do rámce těchto událostí spadají osudy dvou blízkých příbuzných, kteří si prošli podobnými poválečnými peripetemi a po odchodu z Československa zakotvili v exotické zemi, stává se historická rekonstrukce o poznání zajímavější. Etiopie přirozeně nikdy nepatřila mezi vyhledávaná místa československé pounorové emigrace, ačkoliv zde již od dvacátých let existovala na poměry subsaharské Afriky početná krajan-ská menšina. Na tomto místě je nutné vyzdvihnout pozici Etiopie jakožto jediné africké země, která nepodlehla dlouhodobé koloniální správě. Když došlo v napjatých třicátých letech 20. století k invazi italských fašistických vojsk do Etiopie, psalo se o této zemi tak-řka ve všech světových novinách, včetně těch československých. Na oficiální vládní úrovni byla italská agrese ostře odsuzována a československá diplomacie se snažila prostřednictvím Edvarda Beneše přimět Společnost národů, jíž byla Etiopie zakládajícím členem, k odpovědnosti. Tato skutečnost hrála později významnou úlohu při etablování oficiálních diplomatických styků, k nimž došlo již v době meziválečné, přestože stálý zastupitel-ský úřad v Addis Abebě zahájil svoji činnost až v roce 1955. Ačkoliv Haile Selassie nikdy nevyjádřil osobní sympatie komunismu, patřila císařská Etiopie k zemím, s nimiž poválečné Československo udržovalo intenzivní obchodní styky, které byly výrazně narušeny snad jen v období korejské války, kdy etiopské jednotky působily na straně sil OSN. Po svržení císařství v polovině sedmdesátých let se vzájemné styky posunuly do roviny vztahů dvou ideologicky sprátených zemí, protože nový režim přivedl Etiopii na cestu marxismu. Země se tak během několika měsíců proměnila doslova ve výkladní skříň afrického komunismu.⁶

Sílící politické napětí, které předcházelo pádu císařství, bylo jednoznačným signálem pro odchod obou rodin do dalšího exilu. Tím se vyhnutí konfrontaci s třetím totalitním

5 Formou rozhovorů a udržované korespondence s mnoha představiteli šlechty získal řadu vynikajících poznatků Vladimír Votýpka při sestavování svého populárního triptychu *Příběhy české šlechty, Návraty české šlechty a Paradoxy české šlechty*. Tyto práce vyšly mezi lety 1995–2005 vždy v jiném nakladatelství (Mladá fronta – Paseka – Máj/Dokořán).

6 Komplexní práce k dějinám Etiopie v tuzemsku chybí. Dříve se touto problematikou zabývali okrajově dva autoři. Srov. Karel PETRÁČEK, *Etiopie*, Praha 1964; Zdeněk POLÁČEK, *Socialistická Etiopie*, Praha 1981. Existuje několik odborných studií, které se vztahují k meziválečnému období. Žádná z nich však nereflektuje dějiny Etiopie v širší historické perspektivě. V současnosti se dějinami Etiopie s akcentem na vztahy s Československem zabývá především Jan ZÁHOŘÍK, *Imagining Ethiopia in the Era of the League of Nations, 1923–1935. A view from former Czechoslovakia*, Saarbrücken 2012.

režimem během pouhých čtyř dekad. Členové obou rodin se usadili v různých evropských zemích a po pádu železné opony se přihlásili o majetky, které jim byly zabaveny na základě poválečných konfiskací. Hildprandt ani Veverka se tohoto okamžiku nedočkali, neboť oba zemřeli v exilu v roce 1981.⁷

V kontextu současné tuzemské historiografie nemá tato studie úplně jednoznačné tematické zařazení, poněvadž zde dochází ke křížení několika základních témat. Myslím, že v užší historické perspektivě by mohla být zjevná jistá příbuznost s badatelským trendem, jehož ústředním motivem je konfrontace společenských elit s totalitními režimy. Tato studie je zároveň nedílnou součástí výzkumu československo-etopijských vztahů pro období let 1945–1974, jehož výstupem bude disertační práce na stejné téma.

Studie je založena na konfrontaci různých archivních zdrojů, nicméně jejich výběr není (a v tuto chvíli ani nemůže být) vyčerpávající. Základní informační bázi tvoří prameny úřední povahy z Archivu bezpečnostních složek,⁸ což může do značné míry devalvovat jejich vypovídací hodnotu, není-li k nim přistoupeno s patričnou opatrností. Některé informace v těchto fondech jsou zmatečné, nepravdivé nebo dokonce účelově zkreslené. Nicméně při konfrontaci těchto materiálů se zdroji jiné proveniencie je lze bez váhání použít. Další archivní zdroje pro studium šlechtického rodu Hildprandtů se nachází ve Státním oblastním archivu v Třeboni. Zájemci o poválečné osudy rodu zde však nenajdou prakticky nic. Pestřejší informace nabízí některé fondy Národního archivu, přičemž v popředí stojí fond Státní památková péče, který umožňuje zajímavý vhled do proměny majetkoprávních vztahů v Blatné v průběhu 20. století.⁹ Mnohem více archivního mate-

7 Osobní vzpomínky Jany Germenisové (roz. Hildprandtové) pro Českou televizi (viz pozn. 2).

8 V Archivu bezpečnostních složek (dále ABS) se jedná především o následující materiály: Vyšetřovací spisy – České Budějovice, archivní číslo (a. č.) 113 České Budějovice (dále CB-V 113) a materiály Krajského velitelství Státní bezpečnosti Plzeň, Různé spisy S Plzeň, a. č. 5927 (dále S-5927 Plzeň). Dále pak materiály bývalého Studijního ústavu MV, konkrétně Ústředna Státní bezpečnosti (1945–1948) arch. č. 305 (dále 305), sign. 305-309-6/11-12; 44-97/1) a dokumenty 1. správy SNB (Hlavní správa rozvědky), registrační číslo 11439. Další informace lze nalézt ve svazkové agendě krajské správy MV České Budějovice, Objektové svazky – České Budějovice, svazek a. č. 416 (dále CB-OB 416).

9 Fondy Státního oblastního archivu v Třeboni (dále SOA Třeboň), Rodinný archiv Hildprandtů z Ottenhausenu 1579–1945; Tamtéž, Hildprandtova ústřední správa Praha 1804–1853. Fond s názvem Hildprandtova hlavní pokladna Blatná 1850–1929 není stále inventarizován. V Národním archivu (dále NA) jsou to fondy Státní památková správa 1946–1964 (dále jen SPS), Státní památková správa – Dodatky 1953–1958 a fond Policejní ředitelství Praha II – všeobecná spisovna 1941–1951. Rod Hildprandtů přišel do českých zemí z Tyrolska v době rozkvětu rudolfínské Prahy. Rudolf II. přijal v prosinci 1579 bratry Jáchyma a Šimona Hildprandy mezi představitele říšské šlechty a polepšil jim znak. Jan Reinhart byl za jeho vlády dozorcem královského lvího domu na pražském hradě. Přídomek z Ottenhausen získal rod v roce 1620 od Ferdinanda II. Přijetí mezi českou šlechtu dosáhli Hildprandtové v průběhu třicetileté války (1629). Karel Josef Hildprandt byl v roce 1749 za věrné služby ve funkci krajského hejtmana Rakovnického kraje jmenován Marií Terezií císařským královským radou. Marie Terezie povýšila v roce 1756 Hildprandy za věrné služby do stavu svobodných pánů s přídomek „von und zu Ottenhausen“. V roce 1798 zakoupil

riálu pro účely této studie se dochovalo k osobě Ferdinanda Veverky. Je to dáno především tím, že uznávaný prvorepublikový diplomat vzbudil svým útekem pozornost zpravodajských služeb, které po jistou dobu bedlivě monitorovaly jeho pohyb za hranicemi. Zajímavý písemný materiál se vztahuje k období třetí republiky. Veverka byl bezprostředně po skončení války zatčen a následně až do rozsudku (listopad 1946) vězněn kvůli tomu, že po 15. březnu 1939 předal zastupitelský úřad v Bukurešti do rukou Němců bez předchozího schválení ministerstva zahraničních věcí. Celou tuto záležitost doprovázela řada nevyjasněných skutečností, které nebyly doposud důkladně prozkoumány. V tomto ohledu je třeba velmi opatrně vnímat některé výroky poválečných soudů, často zohledňujících svědectví a udání, v nichž vylhané vlastenectví překrývalo snahy o objektivní šetření.¹⁰

Popis poválečných peripetií obou dvou mužů vyžaduje na některých místech retrospektivní pohled do období První československé republiky a také do období protektorátního, které mělo na poválečné životy sledovaných aktérů naprosto zásadní vliv. Legislativní kroky první republiky měly na šlechtu žijící v Československu doslova revoluční dopad a rodina barona Bedřicha Hildprandta nebyla v tomto ohledu žádnou výjimkou.¹¹

rod blatenské panství se zámek Blatnou. František Josef I. jmenoval v roce 1887 Ferdinanda Hildprandta svým komořím. Originální listiny potvrzující všechny tyto významné události jsou součástí rodinného archivu. V úvodu inventáře jsou rovněž zrekapitulovány stručné dějiny rodu. SOA Třeboň, RA Hildprandt z Ottenhausen 1579–1945, zn. fondu II/T 78. Sídlo Hildprandtů vstoupilo do povědomí širší veřejnosti mimo jiné tím, že se stalo kulisou pro slavnou filmovou pohádku Bořivoje Zemana Šíleně smutná princezna (1968). Současná novogotická podoba zámku a anglický park jsou odrazem stavebních zásahů z první čtvrtiny 19. století. K panství náležely kromě pivovaru a cihelny rovněž rozsáhlé hektary půdy, lesů a rybníků, ovšem po provedení první pozemkové reformy se výměra blatenského panství výrazně zmenšila. Srov. NA, SPS, Státní pozemkový úřad v Praze, věc: Velkostatek Blatná: rozhodnutí o ponechání dle § 20 př. z., č. j. 27417/26-II/I, kart. 78, 7. září 1926, Blatná. Dnes patří Blatná společně se Švihovem a Červenou Lhotou k nejzachovalejším vodním zámkům v Čechách.

- 10 Z hlediska možností archivního výzkumu musíme opět zmínit především materiály Studijního ústavu MV, kde se jedná především o fond Vyšetřovací komise pro národní a lidový soud při MV (1945–1946), arch. č. 301 (dále jen 301) a zmiňovaný fond 305. V ABS se jedná o svazek s označením S-7486 PL. Užitečné informace o pohybu Veverky v zahraničí přináší rovněž záznam 1. správy MV (rozvědka) s registračním číslem 10583 ve stejném archivu. Další zajímavé informace jsou k dispozici v Národním archivu: zde se jedná především o fond Československá strana národně socialistická – ústřední sekretariát, Praha a. č. 35 (dále ÚS NSS–AMV 35), kart. 47 a 48 sign. (35-109; 35-111-19) a fond PŘ II 1941–1951. Vzhledem k Veverkovu dlouholetému působení v diplomatických službách se zachovalo několik vzácných informací v Archivu Ústavu T. G. Masaryka AV ČR: fond Edvard Beneš I (dále MÚA AV ČR – EB I), inv. č. 417, kart. 78 a EB III, inv. č. 802, kart. 163. Jakožto prvorepublikový diplomat má Veverka v Archivu ministerstva zahraničních věcí (dále AMZV) veden personální spis – AMZV, Personální spisy 1918–1945, Ferdinand Veverka, kart. 54.
- 11 Blatenské panství se dle útržkovitých zpráv ve zmiňovaných archivech potýkalo v dané době s velkými finančními problémy. V roce 1926 dosahovala výměra tohoto panství pouhých 92 ha a náhrady, které zajišťovala první pozemková reforma, nestačily na pokrytí výloh na nutnou rekonstrukci zámku. Ferdinand Hildprandt (1863–1936) žádal v druhé polovině dvacátých let o finanční výpomoc na nejnnutnější opravy zámku. Požadovaná státní subvence však byla zamítnuta na základě rozhodnutí Ministerstva školství a národní osvěty z června 1931. Jeho syn Bedřich, který se

První republika zasáhla do života šlechty zásadním způsobem zejména v souvislosti se zrušením šlechtických titulů a s prováděním pozemkové reformy, která velmi výrazně pozměnila dřívější hranice jednotlivých panství. V neposlední řadě je třeba dodat, že šlechta byla prakticky vyloučena z politického života nového státu. K definitivní přeměně sociální struktury někdejší privilegované vrstvy společnosti došlo však až po roce 1945.¹²

Odysea Bedřicha Hildprandta po roce 1945

Stejně jako mnoho dalších šlechticů, žijících na území Protektorátu Čechy a Morava, nezůstal Bedřich Hildprandt v době druhé světové války stranou pozornosti německých okupačních úřadů. Na jaře roku 1944 přijal německou státní příslušnost, což se stalo hlavní záminkou poválečného soudního stíhání. Je zcela nepochybné, že baron se (stejně jako mnoho jiných šlechticů) obával o osud svého panství, o které se začala postupem času intenzivně zajímat berní správa. To samo o sobě neznamenal, že by měl o celý zámek přijít, ale v danou dobu pro něj bylo zřejmě životně důležité, jaká bude výše požadované daně z majetku.¹³ Nacisté tak barona vmanévrovali do situace, která mu začala velmi vážně komplikovat život ještě před skončením války.¹⁴ Trestní řízení před mimořádným li-

stal dědicem blatenského panství, přestože byl nejmladším ze čtyř synů, adresoval podobnou žádost kanceláři státního prezidenta v protektorátní éře včetně navrhovaného rozpočtu na nejnужnější stavební práce (tesařské a zednické). Rozpočet dosahoval výše dvou milionů Kčs. NA, SPS, Dopis B. Hildprandta státnímu prezidentovi, sign. H 409/40, kart. 77, Blatná, 24. února 1941.

- 12 Dita Jelínková evokuje tento fenomén na příkladu konkrétních šlechtických rodin prakticky ve všech svých studiích. Ačkoliv její výzkum akcentuje různorodost existujících jednotlivých šlechticů k dramatickým politickým změnám na území Československa po roce 1918, společným jmenovatelem je postupný zánik šlechty jako sociální elity. Srov. Dita JELÍNKOVÁ, *Zdeněk Sternberg. Šlechtic v hledáčku Státní bezpečnosti*, in: Solitér. Pocta historikovi Václavu Veberovi, Praha 2012, s. 253–273. Srov. TÁŽ, *Příběh rodiny Huga Salm-Reifferscheidta. Příspěvek ke konfrontaci šlechty s totalitními režimy*, Securitas imperii 18, 2011, č. 1, s. 42–70.
- 13 Ze srpna 1944 se dochoval dopis adresovaný zámeckou kanceláří na Památkový úřad v Praze, v němž Hildprandt od zmiňovaného úřadu žádá potvrzení ochrany zámku s poukazem na čl. 45 vládního nařízení č. 145/43 Sb. o nutnosti zachování zámecké budovy ve veřejném zájmu. Viz NA, SPS, Blatná, inv. č. 229, sign. 30 (místa), kart. 77, Bedřicha svobod. pána z Hildprandtů Administrace velkostatku Blatná, věc: Potvrzení o nutnosti zachování, Blatná, 4. srpen 1944. Administrace velkostatku Blatná se zmlátala ve vleklé finanční krizi již ve dvacátých letech, kdy rodinný majetek spravoval Bedřichův otec Ferdinand. Svědčí o tom některé dobové záznamy jeho kanceláře. Z doby protektorátu se zachoval dopis, v němž Hildprandt žádal (stejně jako jeho otec v době první republiky) o finanční příspěvek na nejnужnější stavební opravy zámku. Srov. tamtéž, Dopis adresovaný Kanceláři státního prezidenta, č. j. H 409/40, Blatná, 24. února 1941.
- 14 ABS, CB-OB 416, Četnická stanice Blatná, věc: zajištění osob, Blatná, 14. května 1945. Srov. tamtéž, Seznam občanů německé národnosti z obvodu četnické stanice Blatná, č. j. 42 dův./45, Blatná, 2. července 1945. Hildprandt byl jakožto německý státní příslušník zatčen na příkaz Národního výboru v Blatné dne 5. května 1945. Jeho manželka Kornélie byla zatčena na příkaz Okresního četnického velitelství ve Strakoněch o týden později (12. května 1945). Ani u jednoho z nich se prozatím nepodařilo prokázat, jak dlouhou dobu ve vazbě strávili. Oba manželé figurovali na seznamech zadržených německých příslušníků jako „renegátů“. Na těchto seznamech se objevuje pět

dovým soudem v Písku s ním bylo zahájeno již v květnu 1945. Hildprandt se dle pozdějších zpráv hájil tím, že k přijetí německé státní příslušnosti byl donucen po čtrnáctidenním věznění Gestapem v Klatovech a čtyřiašedeseti dnech žaláře v Praze. Pražské Gestapo mu nakonec dalo třídní lhůtu, během níž musel zažádat o německé občanství pro sebe, svoji ženu a starší dceru Josefínu.¹⁵ Podrobnosti Hildprandtovy obhajoby před lidovým soudem obsahují pouze prameny, které s případem vlastně vůbec nesouvisí. Detailní průběh řízení pak není znám, jen se ví, že v něm docházelo k průtahům.¹⁶ K obnovení případu došlo v roce 1948, kdy byl Hildprandt v rámci revize retribučních dekretů postaven znovu před lidový soud v Písku, který jej nakonec zprostil obvinění, nicméně dřívější rozhodnutí o konfiskaci majetku zůstalo neměnné, poněvadž ten patřil úředně německému státnímu příslušníkovi.¹⁷ V průběhu tohoto řízení mělo vystoupit několik svědků na jeho obhajobu.¹⁸ Přestože bylo o konfiskaci zámku oficiálně rozhodnuto na základě § 6 prezidentského dekretu č. 12/45 Sb., v praxi k ní začalo docházet až v roce 1947, kdy správu veškerého zámeckého majetku převzala Národní kulturní komise pro správu státního kulturního majetku (dále NKK). Do té doby byl zámek spravován Národním pozemkovým fondem.¹⁹

Navzdory tomu, že zámek Blatná přešel v roce 1947 pod správu NKK, bylo rodině barona Hildprandta umožněno ponechat si původní bytové prostory.²⁰ Po roce 1948 začalo být stále více patrné, že původní majitelé nebyli na svém rodovém sídle doma. Již v roce 1949 bydlelo na zámku čtrnáct nájemníků, kteří platili činži ve výši 1 400 – 2 000 Kčs ročně včetně obecních poplatků. Rodina Hildprandtova byla k danému období evidována

kategorií obviněných (zrádci a udavači/renezáti/kolaboranti/vlajkaři/germanofilové a různí). S tímto označením museli potom všichni obvinění čelit lidovým soudům.

- 15 Mladší dcera Jana (nar. 16. května 1947) ještě nebyla tou dobou na světě (pozn. aut.).
- 16 Případ byl v roce 1947 dokonce pozastaven.
- 17 ABS, CB-V 113, Státní prokuratura v Praze – Žaloba, č. j. SPt I/II 178/50-7, Praha, 3. května 1951.
- 18 ABS, S-5927 Plzeň, Velitelství oddílu Státní bezpečnosti Prachatice – zápis o výpovědi Bedřicha Hildprandta v případě Kolafa a spol., Prachatice, 7. srpna 1950, s. 2. Výpověď barona Hildprandta v rámci pozdějšího vyšetřování případu Kolafa a spol. se i s ohledem na torzovitost zpráv z daného období a jejich pochybnou vypovídací hodnotu jeví jako nevěrohodnější. Tuto domněnku podporuje pozdější vyjádření jeho mladší dcery Jany, která připomněla petici blatenských občanů proti obvinění ze spolupráce s nacisty. Tuto petici se však nepodařilo dohledat.
- 19 NA, SPS – Dodatky, č. f. 864/0/1, (dále SPS-D) 1946–1964, inv. č. 78, kart. 54, Zápis ze dne 18. května 1948 o odevzdání zámku a příslušných nemovitostí v Blatné NKK pro správu státního kulturního majetku, č. 171G/48, s. 1–2. Dohoda o vzájemné spolupráci mezi oběma právními subjekty (NKK a NPF) byla uzavřena 22. dubna 1947. NKK převzala dnem 1. května 1947 do své správy čtyřicet sedm zámeckých objektů. Část zámeckého mobiliáře podlehl svozům, zbytek byl později předán na základě § 4, odst. 2 zákona č. 137/46 Sb. Okresnímu muzeu v Blatné. Viz tamtéž, Věc: Blatná, státní zámek – svěření mobiliáře do správy Okresního muzea v Blatné, č. 9064/57. – B I. Praha, 6. června 1957.
- 20 Z rozhovoru Jany Germenisové pro pořad České televize, viz pozn. 2. Podle tohoto svědectví se mělo jednat o dva menší pokoje, které původně sloužily jako privátní obydlí zámecké kuchařky.

na č. p. 320, kde měla pronajaty tři pokoje. Jistou výhodou bylo, že nemuseli platit činži, nicméně měli povinnost platit obecní poplatky ve výši 300 Kčs měsíčně jako všichni ostatní nájemníci.²¹

Z pramenů vyplývá, že manželé Hildprandtovi žádali po skončení války neúspěšně o navrácení československého státního občanství.²² Hildprandt se po zamítnutí žádosti o občanství odvolal k Nejvyššímu soudu, ale ještě v průběhu soudního procesu s Kolafou a spol. (viz níže) byl stále bez státní příslušnosti,²³ což potvrdil seznam žadatelů o československé státní občanství, který obdržel Krajský národní výbor (dále KNV) v Plzni v lednu 1951. KNV na tento seznam odpověděl jiným seznamem, na němž byla uvedena jména lidí, proti kterým mělo lidově-demokratické zřízení námitky. V tomto seznamu figurovala jména obou manželů s připsaným odůvodněním, v němž se uvádí zejména obvinění z poskytování úkrytu německým šlechticům před Rudou armádou v závěrečných dnech války, dále styky s baronem Nádherným²⁴ za okupace, žádost o vycestování do Etiopie a v neposlední řadě trestní oznámení v případě Kolafa a spol.²⁵ Všechna tato obvinění byla znovu připomenuta v rámci vyšetřování případu Kolafa a spol.,²⁶ ačkoliv celý proces se týkal úplně jiné záležitosti a samotný Bedřich Hildprandt v něm figuroval tak trochu náhodou.

Hildprandtovi se vlivem poválečných změn, kdy byla zásadním způsobem omezena jejich majetková práva, dostali do velmi neuspokojivé finanční situace. Na základě toho, že starší dcera Josefina získala jako nezletilá československé státní občanství, mohla rodina vybírat měsíčně z jejího vázaného vkladu. Jednalo se však o skutečnou almužnu,

21 NA, SPS, č. f. 864 (dále SPS), NKK, Věc: Blatná státní zámek–přehled nájemních poměrů za rok 1949, inv. č. 229, kart. 77, č. 522-1950, Praha, 20. ledna 1950.

22 ABS, 305, sign. 305-309-6/11-12, Věc: Seznam osob – vrácení československého státního občanství, KNV Plzeň, č. j. 216-28.11.1950-III/2, 26. ledna 1951. Toto řízení bylo zastaveno 31. října 1946. Manželka B. Hildprandta Kornélie Hildprandtová (roz. Veverková; nar. 24. června 1916) měla dokonce v roce 1946 čelit trestnímu řízení, neboť ve snaze o navrácení československého státního občanství měla spáchat blíže nespecifikovaný přestupek. Informace je převzata z písemností Státní bezpečnosti z počátku padesátých let. Kornélie byla dcerou Ferdinanda a Kornélie Veverkových (roz. Grégrové; nar. 15. prosince 1891). Její matka Kornélie byla dcerou Julia a Růženy Grégrových. Srov. NA, Policejní ředitelství Praha II – všeobecná spisovna 1941–1950, kart. 12362, sign. V 2843/22veverkaferdinand.

23 ABS, CB-V 113, Státní prokuratura v Praze – Žaloba, č. j. SPT I/II 178/50-7, Praha, 3. května 1951.

24 Nádherní byli původně mlynářskou rodinou z Narysova na Příbramsku. V průběhu první poloviny 19. století byli povýšeni do šlechtického stavu. Z tohoto pramene nelze zjistit, zda se jednalo o barona Ernsta Nádherného (1885–1966) či jeho syna Günthera (nar. 1916). O šlechtickém rodu Nádherných viz Jan ŽUPANIČ, *Nádherní. Příspěvek k dějinám nové šlechty*, Heraldická ročenka 27, 2003/2004, s. 84–133.

25 ABS, 305, sign. 305-309-6/11-12, KNV Plzeň, Věc: Seznam osob – vrácení československého státního občanství, č. j. 216-28.11.1950-III/2, 26. ledna 1951.

26 Spis k tomuto případu byl archivován na KS-MV Plzeň (3. odbor) pod označením S-5927 – Státní bezpečnost evidovala skupinu těchto lidí pod označením „Bývalí agrárníci“. Viz ABS, S-5927 Plzeň, KS-MV Plzeň (3. odbor) – závěrečná zpráva, Plzeň, 16. října 1956, podepsáni operativní pracovník strž. Bořík a náčelník 3. odboru npor. Suchý.

kteřá byla navýšena poté, co byl Hildprandt v roce 1947 stížen mozkovou příhodou a ochrnl na pravou část těla.²⁷ Vážné zdravotní komplikace pominuly po několikátýdení léčbě, která zbavila Hildprandta ochrnutí (pouze pravá ruka zůstala částečně nehybná). Lékaři mu doporučili, aby po mozkové mrtvici pobýval co nejdéle na horském vzduchu. Poté co byl úřadem práce uznán práce neschopným, odešel na podzim 1947 na Slovensko, kde mu byl svěřen dohled nad revírem honební společnosti města Ružomberoku. Zbytek rodiny zůstal v Blatné.²⁸

Případ Kolafa a spol.

Do baronova života na Slovensku vstoupil v polovině května 1950 jistý František Kolafa, jenž se toho času skrýval před bezpečnostními orgány po útěku z tábora nucených prací Příbram–Třebesko (dále TNP).²⁹ Kolafa se dle své pozdější výpovědi potuloval po Slovensku a hledal si příležitostná zaměstnání u lidí, kteří po něm nevyžadovali pracovní průkazy. Dokonce byl prý několikrát zastaven silniční kontrolou SNB, ale vzhledem k tomu, že měl osobní doklady i doklady k motocyklu v pořádku, nebyl zadržen. Zhruba v polovině května 1950 se objevil v Podsuché u Ružomberoku, kde navštívil Bedřicha Hildprandta.³⁰ O baronově pobytu v Podsuché se údajně dozvěděl od slovenských dělníků v TNP. Kolafa i Hildprandt se osobně znali již z dřívějšíka, neboť pocházeli ze stejného kraje a v meziválečném období sloužili v selských jízdách.³¹

27 ABS, S-5927 Plzeň, Velitelství oddílu StB Prachatice, Zápis o výpovědi Bedřicha Hildprandta, Prachatice, 7. srpna 1950, s. 2. V příložené zprávě se uvádí, že původní měsíční limit pro vybíranou částku z vázaného vkladu činil 400 Kčs, po Hildprandtově onemocnění se zvýšil na 3 200 Kčs.

28 Tamtéž. Hildprandt prohlásil, že pro pobyt na Slovensku se rozhodl, aby ulehčil své rodině. Společně se vídali jen o svátcích. Podle archivních zpráv pracoval Hildprandt na Slovensku pouze za byt a stravu. Bydlel na lesní samotě Podsuchá zhruba 12 km od Ružomberoku. Viz ABS, CB-V 113, Státní prokuratura v Praze – Žaloba, č. j. SPT I/II 178/50-7, Praha, 3. května 1951, s. 3.

29 ABS, S-5927 Plzeň, Velitelství oddílu StB Prachatice, Zápis o výpovědi Antonie Kolafové, Prachatice, 15. srpna 1950, s. 2. František Kolafa (nar. 1910) byl soukromým hospodářem (výměra cca 30 ha) původem z Protivína, jenž byl koncem listopadu 1949 poslán do tábora nucených prací (dále TNP) v Českých Budějovicích z důvodu neplnění dávek. Později byl přeložen do TNP Příbram–Třebesko, odkud v březnu 1950 uprchl. Velitelství oddílu StB v Prachaticích při šetření případu uvedlo, že „*Kolafův útěk z TNP Příbram–Třebesko nebyl ničím, co by připomínalo dobrodružný příběh hraběte Monte Crista*“. Kolafa využil dovolené mezi dny 24. – 27. března 1950 k návštěvě matky v Protivíně, odkud se již nevrátil zpět, protože odjel na svém motocyklu na Slovensko, kde se sešel v obci Držkovce se svým bývalým zaměstnancem Pavlem Benem, s nímž dříve udržoval písemný styk. Kolafa Benovi sdělil, že byl propuštěn z TNP, ale vzhledem k tomu, že přišel o hospodářství, musí si v současnosti hledat nové zaměstnání. Dlouho se však v místě nezdržel, neboť zde žilo údajně několik lidí, kteří v minulosti pracovali ve vodňanském okrese, což v Kolafovi vyvolávalo obavu z případného udání.

30 Tamtéž, Velitelství oddílu StB Prachatice, Trestní oznámení/III – zpráva o vyšetření, č. j. 1444/05-50, Prachatice, 16. srpna 1950, s. 6.

31 Hildprandt zde působil ve funkci župního místonáčelníka a okresního místostarosty. Kolafa zastával některou z nižších pozic v selských jízdách. Kolafa později vypověděl, že Hildprandtovi zpo-

Na samém konci května 1950 odjel Kolařa do Prahy ke své sestře Antonii Kolařové, aby se jejím prostřednictvím pokusil získat pracovní průkazy, které by mu umožnily získat na Slovensku zaměstnání. Doktorka sociologie Kolařová, která byla zaměstnána u Státního plánovacího úřadu, však nebyla schopna takové kroky podniknout. Vše nasvědčuje tomu, že v celém případě sehrála roli jakési spojky mezi Kolařou a lidmi, kteří měli na jihu Čech kontakty na převeděče.³² Kolařova návštěva v Praze trvala pět dní. Poté odcestoval zpět do Podsuché, kde se však dlouho nezdržel, protože Hildprandtovi sdělil, že před nedávnem uprchl z TNP.

Baron ho v zájmu své bezpečnosti požádal o to, aby opustil jeho chatu, jak jen to bude možné. Po několika dnech se rozloučili a Kolařa se vydal na cestu do Čech s plánem pokusit se o přechod státních hranic.³³ Ze Slovenska se vypravil nejprve domů do Protivína, kde vyhledal Josefa Šálka, jemuž sdělil svůj úmysl. Šálek dle své pozdější výpovědi reagoval podrážděně a Kolařův plán ignoroval. Je však velmi pravděpodobné, že jeho žádost přesméroval na Františka Milisterfera, o němž bylo známo, že má kontakty na převeděče. Ostatně i jeho bratr Václav uprchl po únoru 1948 do Německa.³⁴

Pokus o útěk se měl podle vyšetřovacího spisu uskutečnit dne 11. července 1950 za pomoci bratrů Josefa a Bohumila Hasilových,³⁵ kteří figurovali v evidenci StB jako agenti

čátku neřekl o svém útěku z TNP. Pokud se toto tvrzení zakládalo na pravdě, zdá se nepravděpodobné, že by spolu hovořili o Kolařově eventuálním útěku z republiky, což se později ukázalo jako rozhodující skutečnost při obhajobě Hildprandta v rámci soudního procesu. Kdyby však jejich vzájemný vztah nebyl naplněn důvěrou, zřejmě by Hildprandt Kolařovi dočasné zázemí své chaty nenabídl. Tamtéž, Zápis o výpovědi Františka Kolařy, Prachatice, 19. července 1950.

32 Tamtéž, Zápis o výpovědi Antonie Kolařové, Prachatice, 15. srpna 1950, s. 2. Kolařová věděla o tom, že se její bratr skrývá na neznámém místě od matky, kterou navštívila o Velikonocích 1950 doma v Protivíně. Kromě toho jí Kolařa ze Slovenska adresoval psaní, v němž ji seznámil s úmyslem přejít ilegálně hranice. V rámci toho ji požádal o pomoc při kontaktování jistého Josefa Šálka ze Žďáru u Protivína, jenž měl Kolařovi zprostředkovat kontakt na převeděče. Šálek byl tak do celé záležitosti zapleten nepřímým tím, že mu byl adresován dopis od Kolařové, v němž jej žádala o pomoc pro svého bratra. Není prokázáno, že by Šálek na tento dopis odpovídal.

33 Baron Hildprandt toto tvrzení v rámci soudního přelíčení vyvracel s tím, že o Kolařově útěku z TNP ani o úmyslu ilegálně překročit hranice po celou dobu nevěděl. Neměl přý důvod mít podezření, protože Kolařa jezdil na svém motocyklu a byl několikrát kontrolován. Dokonce měl jednou vézt samotného Hildprandta na stanici NB Osada, kde byl požádán o to, aby dovezl barvu k odebíráání otisků ze stanice Nižná Revuca. Vyzval jej ale k tomu, aby opustil chatu v Podsuché, „*neboť sám musí na několik dní odjet a chata bude zamčena*“. ABS, S-5927 Plzeň, Velitelství oddílu StB Prachatice, Trestní oznámení/III – zpráva o vyšetření, č. j. 1444/05–50, Prachatice, 16. srpna 1950.

34 Tamtéž, s. 3 a 8.

35 Josef Hasil (nar. 1924) je dnes považován za skutečného „Krále Šumavy“. Pod tímto jménem jej evidovala i Státní bezpečnost. Jako převeděč působil do roku 1953, poté se usadil v americkém Chicagu. Jeho bratr Bohumil byl smrtelně zasažen v září 1950 při společném pokusu o přechod státních hranic. Byl pochován na hřbitově v Českých Žlebích. K osobě Josefa Hasila existuje několik zajímavých fondů v ABS. Jedná se především o vyšetřovací spis V-566 ČB, personální spisy PS 2956/24 a 1092/24 a svazky tzv. historického fondu MV: H 301 a H 365. V nedávné době vzbudila velkou pozornost kniha David Jan ŽÁK, *Návrat Krále Šumavy*, Praha 2012. Další informace k bratrům Hasilovým přináší dokumentární pořad Čt s názvem *Král Šumavy* z cyklu *Po stopách*

cizí zpravodajské služby CIC. Kolafa získal od Milisterfera informaci o tom, že oba dva zkušeni převaděči byli tou dobou na cestě z Německa do Československa a že k plánovanému přechodu státních hranic by mělo dojít v nejbližších dnech. Za tím účelem se dne 10. července 1950 uskutečnila tajná schůzka Milisterferova bratra Josefa s Josefem Hasilem, během níž byly probírány podrobnosti Kolafova útěku.³⁶ Bylo domluveno, že Hasil převede Kolafu na své zpáteční cestě do Německa. Následující den (11. července) se již sešli všichni, aby uskutečnili plánovaný přechod státních hranic. Bratři Hasilovi zde však Kolafovi sdělili, že musí útěk odložit, protože očekávali verdikt Státního soudu v Českých Budějovicích s několika jejich blízkými přáteli a spolupracovníky. František Milisterfer byl nucen odvézt Kolafu do obce Dvory, kde jej ukryl ve stodole svého stavení. O tři dny později sem vtrhla hlídka SNB ze Záblatí na Šumavě a Kolafu zatkla. Kolafa se při výslechu vyjádřil v tom smyslu, že příslušníci SNB šli najisto, což znamená, že byl patrně vyzrazen někým ze svých společníků, ačkoliv ve své výpovědi žádné přímé podezření neuvedl. Pouze se zmínil o tom, že Josefu Milisterferovi zaplatil předem dva tisíce korun za zprostředkování převaděče.³⁷ Státní bezpečnost Kolafu při výslechu rychle zpracovala a během jednoho měsíce zadržela Františka Milisterfera, Josefa Šálka, Antonii Kolafovou i Bedřicha Hildprandta.³⁸

Bedřich Hildprandt jako jediný ušel trestu odnětí svobody. Žaloba nebyla Státním soudem uznána jako důvodná.³⁹ Státní prokuratura však nadále trvala na přísném potrestání obviněného Hildprandta a v září 1951 podala odvolání k Nejvyššímu soudu s odůvodněním, že Hildprandt o Kolafově útěku z TNP věděl a neoznámil to. Závěrečný verdikt

třetího odboje. Viz URL: <<http://www.ceskatelevize.cz/ivysilani/10314845897-po-stopach-tretho-odboje/411235100221015-kral-sumavy/>> [cit. 2013–20–10].

36 ABS, S-5927 Plzeň, Velitelství oddílu StB Prachatice, Trestní oznámení/III – zpráva o vyšetření, č. j. 1444/05–50, Prachatice, 16. srpna 1950, s. 4. Josef Milisterfer (nar 5. září 1921 ve Dvorech) působil v celém případě jako spojka mezi Františkem Milisterferem a bratry Hasilovými. Pracoval jako kontrolní asistent chovu dobytka. Je velmi pravděpodobné, že ho Kolafa znal již z dřívější doby. K jejich prvnímu vzájemnému setkání mělo dojít v noci z 5. na 6. července.

37 Tamtéž, Zápis o výpovědi Františka Kolafy, Prachatice, 19. července 1950.

38 Tamtéž, s. 1–3. Hildprandt byl po svém zatčení dne 14. srpna 1950 vsazen do státně bezpečnostní vazby a po třech dnech putoval do soudní vazby v Českých Budějovicích. V květnu 1951 obdržel dopis obsahující žalobu Státní prokuratury v Praze, která ho vinila z neoznámení trestného činu dle § 35 odst. 2 zák. č. 231/48 Sb. Kolafa pobyl ve státně bezpečnostní vazbě měsíc, tedy přesně do doby Hildprandtova zatčení. Poté byl přemístěn do vazby soudní. Všechny obviněné zatkli měsíc před vydáním trestního oznámení. Josefu Milisterferovi se podařilo uprchnout do Německa. Později byl obviněn ze sdrůžování proti státu, neoprávněného opuštění území republiky, poškozování zájmu republiky v cizině a napomáhání k neoprávněnému opuštění republiky. Srov. ABS, CB-V 113, Státní prokuratura v Praze – Žaloba, č. j. SPt I/II 178/50-7, Praha, 3. května 1951.

39 ABS, CB-V 113, Rozsudek Státního soudu v Praze ze dne 1. června 1951, č. j. 7 Ts I 22/51, s. 2: „Bylo proto obviněného, který působil dobrým dojemem a hodnověrně a jeho obhajoba nebyla ničím vyvrácena, zprostiti žaloby v plném rozsahu.“ (s. 5), podepsán JUDr. Zdeněk Kaláb.

se však opíral o tvrzení, že Hildprandt o Kolafově úmyslu utéct za hranice nevěděl.⁴⁰ Kolafa i Milisterfer byli odsouzeni za velezradu podle § 1 odst. 1 zák. č. 231/48 Sb. Oba dva měli podle rozsudku „*vejít ve styk s cizími činiteli, čímž se měli pokusit o zničení a rozvrácení lidově-demokratického zřízení, společenské a hospodářské soustavy republiky, zaručené ústavou*“. František Kolafa byl odsouzen na třináct let a František Milisterfer na deset. Josef Šálek a Antonie Kolafová byli odsouzeni za zločin účastenství na pokusu neoprávněného opuštění území republiky podle § 5 a 8 trestního zákona z roku 1852 a § 40 zákona 231/48 Sb., za poskytování pomoci k neoprávněnému opuštění území republiky. Antonie Kolafová byla odsouzena na čtyři a Josef Šálek na dva a půl roku.⁴¹

První snahy o exil, vystěhování ze zámku

Na začátku června 1950 odjel Hildprandt do Prahy, aby zde na ministerstvu vnitra a na francouzském velvyslanectví vyřídil záležitosti týkající se plánovaného odjezdu do Etiopie. Při té příležitosti se zastavil za rodinou v Blatné, kde dostal obsílku, aby se dostavil na Krajské velitelství StB v Plzni, kde s ním byl sepsán zápis ohledně styků se slečnou Hanzlíkovou a jejím bratrem, a bylo mu doporučeno, „*aby se v zájmu kladného vyřízení žádosti o vystěhování vystříhal jakýchkoliv pochybných aktivit*“.⁴²

Písemné dokumenty vztahující se k případu Kolafa a spol. rozkryly Hildprandtův úmysl odejít do zahraničí.⁴³ Píše se v nich, že Hildprandt měl možnost získat zaměstnání u dvo-

40 Tamtéž, Odůvodnění k zamítnutí odvolání Státní prokuratury v případě Kolafa, č. j. TO X 108/51, Praha, 27. září 1951 (podepsán předseda senátu Jan Křepela), s. 4. Obhájcem B. Hildprandta byl dr. Jan Pacák. Srov. ABS, CB-V 113, Protokol o odvolacím líčení konaném u nejvyššího soudu v Praze dne 27. září 1951, č. j. TO X 108/51, s. 2.

41 Tamtéž, Rozsudek státního soudu v Praze ze dne 4. ledna 1951, č. j. Ts I/II 142/50-20, s. 1–2, (podepsána Dr. Běla Kolárová). Dle §52 cit. zákona ztratili všichni odsouzení čestná práva občanská a způsobilost k znovunabytí těchto práv na dobu sedmi let (Kolafa, Milisterfer) a tři roků (Kolafová, Šálek). Všem čtyřem byl zároveň uložen peněžitý trest podle § 47 zák. č. 231/48 Sb., a to ve výši 20000 Kčs pro Kolafu a Milisterferu a 10000 Kčs pro Šálka a Kolafovou. Podle § 48 zák. 231/48 Sb. byl Kolafovi, jeho sestře a Milisterferovi zkonfiskován veškerý majetek.

42 ABS, S-5927 Plzeň, Velitelství oddílu StB Prachatice, Trestní oznámení/III – zpráva o vyšetření, č. j. 1444/05-50, Prachatice, 16. srpna 1950, s. 4. O zmiňované slečně Hanzlíkové ani jejím bratru nejsou v prostudovaných pramenech bližší informace. V opakovaně citované zprávě o vyšetření se objevuje první zmínka o plánovaném odjezdu Bedřicha Hildprandta do Etiopie. Je velmi pravděpodobné, že Hildprandt uvažoval o exilu již v době třetí republiky, ale žádné dosavadní prameny tuto domněnku nepotvrdily.

43 ABS, CB-OB 416, Dotazník osoby podléhající evidování I/6, r. č. 3291. Jméno Hildprandt prochází objektovým svazkem Krajského velitelství StB v Českých Budějovicích v kategorii tzv. „*bývalých lidí*“. V tomto případě se však s určitostí jedná o Bedřichova nejstaršího bratra Karla Hildprandta (1894–1975), jenž byl majitelem zámku ve Škvořeticích v blatenském okrese. V kolonce politická příslušnost je uvedeno národní socialisté a státní příslušnost ČSR. „*Udrzuje styky s USA, kam se chystá vystěhovat. Schází se s dalšími bývalými lidmi a také s JUDr. Brabcem a Marií Arnoldovou*.“ Tamtéž, OO-MV Strakonice, Věc: Hildebrand velkostatek Osek, operativní pracovník por. Josef Babor, jméno náčelníka oddělení nečitelné a spis není datován.

ra habešského císaře, jemuž měl jako odborník založit chov plemenných koní. Tuto nabídku mu zprostředkoval jeho tchán, dr. Ferdinand Veverka, jenž v Habeši zastával funkci diplomatického poradce (viz níže). Z dochovaných zpráv vyplývá, že Hildprandt již měl odchod do Habeše prakticky jistý: „... podle dokladů, které byly soudu předloženy, neměly naše úřady ani orgány lidové správy žádných námitek proti vystěhování obviněného i jeho rodiny do Habeše ...“⁴⁴

Informace o plánovaném odjezdu potvrdila rovněž Kornélie Hildprandtová, která v průběhu soudního procesu oddalovala vystěhování zbytku rodiny ze zámku Blatná s tím, že po skončení procesu se všichni společně vystěhují do Etiopie a „bylo by tedy dvojí stěhování zbytečným výdajem pro stát“.⁴⁵ Během hlavního líčení v procesu s Kolafou a spol. Hildprandt uvedl, že letecká společnost Air France již přijala částku 2537 dolarů na letenky pro celou rodinu a že již očekává přijetí cestovních pasů. V červnu 1950 dokonce obdržel potvrzení vysokého spojeneckého komisaře pro Německo s příslibem vstupního povolení a další doklady týkající se povolení pobytu v Etiopském císařství. K tomu všemu byl zároveň připraven předložit potvrzení ONV v Blatné z 26. dubna 1950 o tom, že proti němu nejsou žádné okolnosti, které by zabraňovaly vydání vystěhovaleckého pasu.⁴⁶

Nakonec se však ukázalo, že soudní proces s Františkem Kolafou a spol. byl pro plánovaný Hildprandtův odjezd osudný. Baron sice nebyl jako jediný ze zatčených odsouzen k trestu odnětí svobody, nicméně celý případ měl zásadní dopad na negativní postoj československých úřadů ve věci vystěhování rodiny do Etiopie. Otázkou zůstává, do jaké míry se do této záležitosti promítla mezinárodní situace a účast etiopských jednotek v korejské válce na straně USA, což způsobilo dočasné ochlazení vzájemných styků s Československem. Hildprandt se po propuštění z vazby musel vrátit zpět na Slovensko, zatímco Kornélie zůstala v Blatné, kde nadále čelila soustavnému nátlaku ze strany ONV, které trvalo na definitivním vystěhování zbytku rodiny z rodového sídla.⁴⁷ K tomu nakonec

44 ABS, S-5927 Plzeň, Velitelství oddílu StB Prachatice, Trestní oznámení/III – zpráva o vyšetření, č. j. 1444/05-50, Prachatice, 16. srpna 1950, s. 4. Citovaná zpráva dokonce uvádí informaci o platbě vystěhovalecké taxy poukázané z Habeše v devisách v hodnotě 960000 Kčs (tato informace však nebyla do dne hlavního líčení potvrzena).

45 NA, SPS, Věc: Blatná – st. zámek – vyklizení bytů Hildprandtových, inv. č. 229, ka 77, č. j. 5879/1951, Praha, 7. května 1951. Bytová komise se snažila odvážnou matku s dvěma dcerami ze zámku vystěhovat již na jaře 1951, o čemž podává svědectví dopis ONV v Blatné z dubna 1951 adresovaný NKK. Uvádí se v něm, že Městský národní výbor Blatná má pro Hildprandtovou a její děti připraven náhradní byt v Uzeničkách. Srov. Tamtéž, Věc: Blatná – uvolnění místností, Blatná, 27. dubna 1951.

46 ABS, CB-V 113, Písemný záznam odvolacího líčení ze dne 27. září 1951 (nesignován), s. 3. Zmiňované potvrzení není součástí prostudovaných fondů.

47 NA, SPS, inv. č. 229, kart. 78, Věc: Blatná – přesídlení rodiny Hildprandtů, č. 79339, Blatná, 13. září 1952. „Při příležitosti jednání na ONV v Blatné ve věci využití zámeckého objektu byla projednána se zástupci lidosprávy i otázka pobytu bývalého majitele Hildprandta na zámku. Stížnosti MNV a ONV vyznívají v tom smyslu, že jmenovaný je velkou překážkou v uvědomovací a politické práci

došlo v prosinci 1952, kdy byla Kornélie s dcerami donucena vyklidit provizorní pokoje, které rodina obývala od doby převzetí správy zámku NKK. Ve vypjaté chvíli se musely rychle sbalit a okamžitě opustit zámek. Dostaly příkazem, že se musí usadit minimálně deset kilometrů od Blatné. Po únavném pochodu pěšky (mladší Janě bylo tehdy pět let) se nakonec dostaly do obce Rojice, kde našly úkryt ve statku č. p. 2 u důchodce Františka Hlaváčka. Rojice se tak staly jejich domovem až do roku 1959, kdy rodina získala definitivní svolení k odchodu do Etiopie.⁴⁸

Zlomkovité archivní zprávy neposkytují přesné informace ohledně doby návratu Bedřicha Hildprandta do Čech, nicméně bylo to nejpozději v roce 1953, kdy nastoupil jako dělník v písecké elektrárně.⁴⁹ Kornélie si do té doby přivydělávala výukou jazyků v rodinách lékařů ve Strakonících.⁵⁰ Práce v písecké elektrárně byla pro částečně ochrnutého Hildprandta jistě velmi namáhavá a skličující, nebylo tedy divu, že se baron po celou dobu nevzdal naděje na emigraci. Dle vyjádření jeho mladší dcery selhal další plán odchodu za hranice v roce 1956 v důsledku velmi napjaté politické situace v Maďarsku, po níž následovala zpřísněná bezpečnostní situace na západních hranicích zemí východního bloku.⁵¹

1959: rok naplněných nadějí

Zájem StB o osobu Bedřicha Hildprandta znovu výrazně narostl na samém konci padesátých let zejména v souvislosti s návštěvou etiopského císaře Haile Selassie v Praze v červenci 1959. Hned z prvních agenturních zpráv z roku 1959 bylo patrné, že se na pozadí oficiálních diplomatických jednání projednávala rovněž záležitost rodiny Hild-

v místě. MŠVU jsou tyto skutečnosti známy a poukazuje na protokol sepsaný na MNV Blatná před rokem a půl, v němž podepsaná referentka žádá, aby rodina Hildprandtů byla vystěhována. To se pro různé překážky místní nestalo. [...] Pobyt Hildprandtovy rodiny v zámku je překážkou instalace a provádění kulturně politických a osvětových úkolů MŠVU. Z těchto důvodů žádají zástupci MŠVU, aby MNV urychleně vystěhoval rodinu jmenovaného z objektu.“

48 Tuto informaci potvrdila Jana Germenisová v citovaném pořadu České televize. Viz pozn. 2.

49 ABS, CB-OB 416, OO-MV Strakonice, č. j. A/2 – 0319/59, Hildprandt Bedřich a jeho manželka „Germeli“ (zkomoleniny jmen jsou naprosto běžné, pozn. aut.) – prošetření, 12. srpna 1959 (podepsán náčelník OO–MV Strakonice npor. Petráš).

50 Pro období 1953–1959 existuje jen minimum archivních zpráv. StB se v tomto období spokojila jen s občasným sledováním Hildprandta. Zájem StB se opět zintenzivnil až v roce 1959. Hildprandt a jeho nejbližší okolí byli v hledáčku StB od prvních poválečných měsíců až do odchodu do zahraničí. Tamtéž, Zpráva: Venkov – pozorování, č. j. 40. /47, sign. A-V. - E/5 (D. /10.), Strakonice, 19. února 1947: „Hildebrand má mít nějaké řízení u lidového soudu v Písku, neustále ho jezdí navštěvovat major Vaníček (bezpečnostní referent u ONV ve Strakonících), jenž se účastní hostin a honů. Hildprandt usiluje o to, aby byl jeho případ předán k projednání k trestní nalézací komisi ve Strakonících.“

51 Informace převzata z rozhovoru Jany Germenisové v pořadu *Host do domu*, který byl odvysílán Českým rozhlasem 2 Praha dne 5. srpna 2010. URL: <http://www.rozhlas.cz/praha/radiozpravy/_zprava/767491> [cit. 2012–10–02]. Rozhovor připravila Žita Zenková. Srov. ABS, CB-OB 416, OO-MV Strakonice, dálnopis adresovaný 8. správě MV ze dne 16. července 1959, č. j. A 290/59, podepsán kapitán Václav Jonáš.

prandtů.⁵² Návštěva Haile Selassie v Praze vzbudila v Československu velkou pozornost, o čemž svědčí především zprávy dobového tisku.⁵³ Hildprandtovi byli během této státní návštěvy pozváni na Pražský hrad, kde se konala audience u císařovy nejstarší vnučky, princezny Aidy Desty (1927–2013), která císaře v tomto neoficiálním vyjednávání zastupovala.⁵⁴ Princezna Aida sdělila Kornélii Hildprandtové, že etiopský ministr zahraničí projednal tuto záležitost s ministrem Davidem, který přislíbil urychlené vyřízení žádosti k odjezdu. Do Prahy se nakonec podle dosavadních informací vypravila pouze Kornélie s dcerou Janou, protože Bedřich Hildprandt se tou dobou zotavoval po vážném pracovním úrazu, který si způsobil pádem do betonové jámy v písecké elektrárně.⁵⁵ Pouhých šest týdnů po setkání v Praze obdrželi Bedřich, Kornélie a Jana vystěhovalecké pasy. Starší dcera Josefína byla již tou dobou vdaná a měla dítě. Rozhodla se tedy zůstat v Československu.⁵⁶

Od té chvíle, kdy Hildprandt obdržel souhlas československých úřadů s vystěhováním, začal usilovně žádat o vydání kulturního mobiliáře, o který byl připraven konfiskací. Je velmi pravděpodobné, že v danou dobu usiloval o hledání finančních prostředků k pokrytí nejnutnějších nákladů pro vycestování do Etiopie.⁵⁷ V říjnu 1959 požadoval vydání

52 ABS, CB-OB 416, HILDPRANDT Bedřich – poznatky, Zpráva z vyřízení k rodině Hildprandtů a jejich činnosti ze dne 17. dubna 1959, podepsán por. Josef Babor, krycí jméno agenta „KVIDO“ 1/59. Podle této zprávy pracoval Hildprandt v elektrárně v Písku, kam denně dojížděl z Rojic, ačkoliv měl v Písku koupený dům (viz níže).

53 Rudé právo referovalo v červenci 1959 pravidelně o přípravách, průběhu a výsledcích této státní návštěvy. Viz NA, Ministerstvo zahraničních věcí – výstřížkový archiv III, č. f. 506/0/45, Rudé Právo, K výsledkům návštěvy císaře Etiopie, 19. července 1959, sign. 1-87 (21), kart. 1754. Srov. AMZV, Teritoriální odbor – tajné 1945-1959 (TOT), Mimořádná zpráva č. 5, Výsledky cesty etiopského císaře do některých evropských států a SAR, č. j. 0118/59-MA, kart. 1, Addis Abeba, 5. září 1959. Přehledný několikastránkový popis celého průběhu návštěvy rovněž v *Dokumenty k československé zahraniční politice* 6, 1959, Návštěva císaře Haile Selassie I. v Československu, s. 324-330.

54 Průběh jednání o jejich případném exilu probíhal za zavřenými dveřmi. Jediným zdrojem informací o uskutečnění této schůzky je tak zmiňované ústní svědectví Jany Germentisové (roz. Hildprandtové) pro Českou televizi (viz pozn. 2).

55 ABS, CB-OB 416, Agenturní zpráva č. 44, III. správa MV, Věc: FIDO Hildprandt, bývalý baron – poznatky, č. j. A/3 – 0314/59, odbor 6, odd. 2, krycí jméno agenta „BOHOUŠ“, č. agenturního svazku 8344, 22. července 1959, podepsán referent Josef Svoboda, s. 1. Zpráva neuvádí přesné datum úrazu, ale v době císařovy státní návštěvy byl Hildprandt hospitalizován ve strakonické nemocnici, kam ho chodil pravidelně navštěvovat agent s krycím jménem „Bohouš“. Poté byl předán do domácího léčení a v pracovní neschopnosti čekal na přiznání důchodu. V tuto dobu žili Hildprandtovi nadále na statku v Rojicích, ačkoliv měli koupený dům v Písku, kam se však nemohli nastěhovat, protože se jim stále nedařilo vypovědět dřívějšího nájemníka. Hildprandt si na koupi domu vypůjčil 30000 Kčs a od agenta se snažil zjistit, zda v případě svolení k vystěhování musí majetek odevzdat státu. Informátor v rámci této schůzky zjišťoval, z jakého důvodu do ČSR nepřišel dr. Veverka. Hildprandt mu na rovinu odpověděl, že kdyby se Veverka v ČSR jen ukázal, byl by zcela jistě zatčen. Viz tamtéž, s. 2.

56 Viz citovaný pořad České televize v pozn. 2.

57 NA, SPS – Dodatky, inv. č. 78, kart. 54, Dopis Ministerstva školství a kultury adresovaný Státní památkové správě v likvidaci, Věc: Vydání kulturního mobiliáře ze zámku v Blatné manželům

části bývalého inventáře zámku Blatná, který byl vytříděn NKK v roce 1952. Nikdy nedošlo k jeho předání do rukou původních majitelů, ačkoliv jim byl zákonně určen radou ONV a NKK v dubnu 1952.⁵⁸ Tato záležitost se dostala i na stůl ministerstva školství, které se k dané věci vyjádřilo zamítavě s odůvodněním, že se „jedná o jasný případ uplatňování nároku na restituci“.⁵⁹ Hildprandt se ocitl skutečně ve velmi složité situaci. Přestože obdržel svolení příslušných úřadů k odjezdu ze země, musel složitě obstarávat finance na pokrytí všech cestovních nákladů. O finanční poměry Bedřicha Hildprandta se před odjezdem do Etiopie začala zajímat rovněž Krajská správa ministerstva vnitra v Českých Budějovicích, která tímto úkolem pověřila agenta s krycím jménem Kvído, jenž měl zjistit, zda Hildprandt nedostává peníze od bratra Roberta,⁶⁰ uprchnuvšího před druhou světovou válkou do Velké Británie, kde zůstal i po válce. Hildprandt agentovi svěřil informaci, že s Robertem udržoval písemný styk, ale že dotyčný se přestěhoval do Jihozápadní Afriky (od roku 1990 Namibie), kde se věnoval chovu karakulských ovcí.⁶¹

Detaily doprovázející odjezd do Etiopie zůstávají nadále neznámé. Vzhledem k tomu, že agenturní zprávy byly psány v průběhu celého podzimu 1959, lze se domnívat, že k odjezdu došlo nejdříve na přelomu let 1959 a 1960. Poslední pramennou stopou v archivech tuzemské provenience je objektový svazek s názvem *Etiopie*, který byl založen na návrh hlavní správy rozvědky v lednu 1961. Tento svazek měl za cíl shromažďovat informace o aktivitách československé emigrace v Etiopii. Manželé Hildprandtovi tímto svazkem na několika místech prochází, nicméně zprávy o jejich životě zde mají jen velmi povrchní charakter.⁶²

Hildprandtovým, č. 52.982/59–V/2, Praha, 3. prosince 1959. Bedřich Hildprandt se v danou dobu pokoušel prodat některé ze vzácných kobereců a obrazů, ale nikdo z potenciálních kupců nebyl ochoten za zboží zaplatit odpovídající částku.

58 NA, SPS – Dodatky, Zámek Blatná, Odbor pro vnitřní věci rady ONV v Blatné, Věc: Seznam předmětů vytříděných Národní kulturní komisí z inventáře zámku Blatná – vyžádání, inv. č. 78, ka 54, č. j. Vnitř. 5952/59, Blatná, 19. října 1959.

59 Tamtéž, Ministerstvo školství a kultury, Věc: Vydání kulturního mobiliáře ze zámku v Blatné manželům Hildprandtovým, č. 52.982/59–V/2, Praha, 3. prosince 1959.

60 Robert Hildprandt (1893–1974) byl nejstarším ze čtyř synů Ferdinanda Hildprandta. Před rokem 1918 byl zemským poslancem a členem Panské sněmovny. V době první republiky působil v hodnosti npor. ve zpravodajské službě. V roce 1939 uprchl do Velké Británie, kde se usadil a zůstal zde i po skončení války. Mladší bratr Karel se stal v roce 1942 opatrovníkem jeho majetku, protože Robert byl prohlášen za nezvěstného. Byl autorem několika knih o chovu karakulských ovcí.

61 ABS, CB-OB 416, OO-MV Strakonice, Hildprandt Bedřich – styky s bratrem, krycí jméno agenta KVÍDO, č. ag. sv. 3664, č. ag. zprávy 11/59, referent poručík Babor, 6. prosince 1959. Dotazy na finanční situaci jsou společným rysem mnoha agenturních zpráv z konce roku 1959. V říjnu 1959 agent v této souvislosti zmínil jistého „Bondyho“, který měl mít finanční zdroje v zahraničí. Srov. Tamtéž, Agenturní zpráva č. 8/59 ze 17. října 1959.

62 ABS, Hlavní správa rozvědky (1. správa), Objektový svazek: Etiopie, r. č. 11439 (dále OS/Etiopie 11439). V roce 1965 došlo k jeho uložení do archivu 1. správy MV na dobu pěti let, protože IV. odbor MV přerušil rozvědnou práci s Etiopií.

Role Ferdinanda Veverky⁶³

Jak již bylo výše uvedeno, císař byl o rodině Hildprandtů dobře informován prostřednictvím Ferdinanda Veverky, který působil v éře první republiky jako vyslanec v mnoha zemích a po roce 1948 se dobře seznámil i s prostředím Etiopie, která se mu stala po útěku z Československa na dlouhých šestadvacet let domovem.⁶⁴ Veverka navázal osobní styky s císařem již v roce 1936, kdy se oba setkali na ženevském zasedání Společnosti národů, která se po vypuknutí italsko-habešské války celým problémem intenzivně zabývala. V rodině se poté tradovalo, že císař Veverkovi při tomto setkání nabídl pozici diplomatického poradce u svého dvora.⁶⁵ V danou dobu však ještě schopní českoslovenští diplomaté neměli důvod odcházet z vlasti do služeb jiných států. Situace na konci třicátých let se však začala povážlivě obracet v neprospěch Československa, což mělo velmi citelný dopad na podobu zahraniční politiky včetně těch, kteří ji na mnoha místech ve světě reprezentovali. Veverkovy potíže začaly po 15. březnu 1939, kdy z pozice tehdejšího československého vyslance v Rumunsku předal zastupitelský úřad (ZÚ) v Bukurešti do rukou Němců způsobem, jenž v řadách tehdejších zaměstnanců ZÚ vyvolal velkou vlnu nevole. Tato záležitost se stala důvodem Veverkova poválečného stíhání. Stejně jako manželé Hildprandtovi byl i on v roce 1945 zatčen pro podezření z kolaborace.⁶⁶ Podle míně-

-
- 63 Dr. Ferdinandu Veverkovi věnovala pozornost Milada Polišínská ve své knize o vývoji československo-amerických diplomatických styků. Milada POLIŠENSKÁ, *Diplomatické vztahy Československa a USA 1918–1968*, Praha 2012, s. 321–342. Velmi zajímavé informace přinesl rozhlasový pořad s názvem *La saga Veverka, de la Bohême au Lot via Addis-Abeba* odvysílaný stanicí Radio Prague dne 16. října 2007 (viz pozn. 2).
- 64 Ferdinand Veverka byl absolventem prestižní École des Sciences Politiques v Paříži (1911). V lednu 1920 nastoupil na MZV. V prosinci stejného roku byl jmenován vyslancem v Rumunsku (1920–1924). Poté zastával post vyslance v několika dalších zemích, kterými byly Švýcarsko (1924–1928), USA (1928–1936), Rakousko (1936–1937) a opět Rumunsko (1937–15. 9. 1939). Viz M. POLIŠENSKÁ, *Diplomatické vztahy*, s. 321–322.
- 65 Cizinci ve službách etiopského císaře nebyli žádnou zvláštností. Již v průběhu 19. století se v blízkosti dvora pohybovalo několik vážených cizinců. V době panování císaře Menelika II. (1889–1913) a jeho nástupce Iyasu V. (1913–1916) se u císařského dvora těšili velké vážnosti němečtí odborníci a diplomaté. Srov. Bairu TAFLA, *Ethiopia and Germany: Cultural, political and economic relations 1871–1936*, Wiesbaden 1981. Největší slávy dosáhl na konci 19. století švýcarský inženýr Alfred Ilg (1854–1916), který se nejprve podílel na výstavbě nového hlavního města Addis Abeby (1886) a poté spoluvytvářel projekt železnice z Džibuti do Addis Abeby. V letech 1897–1907 působil dokonce ve funkci ministra zahraničních věcí. Srov. Heribert KÜNG, *Staatsminister Alfred Ilg (1854–1916), ein Thurgauer am Hof Kaiser menelik II. von Äthiopien*, Zürich 1999. Rolí cizinců na etiopském dvoře se okrajově zabývá rovněž Jan ZÁHORÍK, *Etiopie v letech 1923–1935. Cesta k italské invazi*, Praha 2009, s. 104–105.
- 66 ABS, Studijní ústav ministerstva vnitra, Odbor politického zpravodajství MV (dále jen 2M), Šetření k osobám pro protistátní činnost v l. 1946–1947, č. sv. 11104 (dále 2M 11104), kr. 239. ONV v Přešticích, č. j. 669 pres-IV-1, Přeštice, 23. srpna 1945. Veverka a jeho syn byli zadrženi 17. června 1945 a poté byli dne 2. července 1945 předáni Policejnímu ředitelství v Plzni. Kornélie Veverková byla zadržena den poté. Srov. ABS, 2M, č. sv. 11514, Věc: Evidence zajištěných osob, č. j. 2–3627/1945, Plzeň, 14. července 1945.

ní většiny svých podřízených se nezachoval jako „správný vlastenec“, když umožnil Němcům uspořádat ceremonii, při níž byla na budově československého vyslanectví vztyčena vlajka s hákovým křížem.⁶⁷ Z profesního hlediska však bylo Veverkovi vytýkáno mnohem vážnější pochybení. A sice, že předal úřad tamějšímu německému vyslanci bez předchozího schválení ministerstva zahraničních věcí. Jan Němeček uvádí, že telegram tehdejšího ministra zahraničí Chvalkovského, obsahující nařízení k předání ZÚ německé diplomacii, dorazil do Bukurešti až poté, co vyslanec úřad na vlastní pěst předal.⁶⁸ Tato skutečnost byla hlavním důvodem Veverkova poválečného stíhání a vedla nejenom k pošpinění pověsti jednoho z nejkvalifikovanějších a nejzkušenějších československých diplomatů z éry první republiky, ale znamenala rovněž šestnáct měsíců ve vazbě, ztrátu veškerého majetku a občanských práv. Historie předání jednoho vyslanectví v době, kdy byl celý stát *de facto* „předán“ do rukou nacistických okupantů, změnil od základu život celé rodiny. Veverka sám po svém zatčení vypověděl u Úřadu národní bezpečnosti v roce 1945 následující: „Dne 15. března 1939 byl jsem vyslancem v Bukurešti. Asi 16. nebo 17. března přišel cirkulář od tehdejšího ministra zahraničí Dr. Chvalkovského, kterým jsem byl vyzván, abych vyslanectví předal německému vyslanci. Příkazu ministra zahraničí jsem ihned nevyhověl, protože jsem chtěl získati čas, abych mohl dáti spáliti důležitý písemný materiál vyslanectví. Aktuárskému zaměstnanci vyslanectví Ničovi udělil jsem příkaz, aby veškerý písemný materiál ihned spálil. Pokud se pamatuji, aktuár Nič z velké části příkaz vyplnil. Zůstal v Bukurešti jako správce budovy a likvidátor a nevím, kde se nyní nalézá.“⁶⁹

67 Archiv bezpečnostních složek eviduje více než desítku výsledkových protokolů s bývalými zaměstnanci ZÚ Bukurešť i s dalšími lidmi, kteří přišli s Veverkou v době jeho působení na tamějším ZÚ do styku. Naprostá většina z nich se k Veverkovi stavěla velmi kriticky. Nutno dodat, že výslechy byly prováděny bezprostředně po válce, kdy snahu po objektivitě silně tlumila obecná zášť a emoce. Ministerstvo vnitra předvolalo v dubnu 1946 k výslechu i gen. Heliadora Píku, který se s Veverkou několikrát sešel mezi lety 1937–1939. Píka vyzdvihl Veverkovy profesní kvality a zároveň poukázal na jeho protiněmecké smýšlení, nicméně záležitost předání vyslanectví prohlásil za „akt nedůstojný představitele svobodného národa“. ABS, 301, sign. 301-89-1/1-77. Protokol s gen. Heli odorem Píkou sepsaný u MV v Praze dne 4. dubna 1946. Píka si na Veverku v této souvislosti stěžoval již v červenci 1939. Srov. Jan KUKLÍK – Jan NĚMEČEK – Helena NOVÁČKOVÁ – Ivan ŠTOVÍČEK (edd.), *Dokumenty československé zahraniční politiky: Od rozpadu Česko–Slovenska do uznání československé prozatímní vlády 1939–1940*, Praha 1999, s. 154–155, dokument č. 56.

68 Jan NĚMEČEK, *Soumrak a úsvit československé diplomacie: 15. březen 1939 a československé zastupitelské úřady*, Praha 2008, s. 314. Autor zde uvádí, že předávací akt v Bukurešti se realizoval zapečetěním důvěrného archivu a předáním osobních spisů zaměstnanců.

69 ABS, S-7486, Výsledkový protokol sepsaný s F. Veverkou dne 26. července 1945 u Úřadu národní bezpečnosti (zpravodajské oddělení) v Plzni. Plk. Rudolf Bulandr, který byl koncem roku 1938 přeřazen do Bukurešti ze Sofie ve funkci vojenského attaché, vypověděl, že příkaz k pálení spisů na ZÚ Bukurešť dne 15. března 1939 dal on sám, protože do té doby podobný příkaz na vyslanectví nikdo nevydal. Plk. Bulandr intervenoval kolem 20. března 1939 společně s Veverkou u rumunského ministra zahraničních věcí ve věci navrácení vyslanectví do československých rukou na základě rozkazu z Varšavy, kde se začala formovat budoucí československá zahraniční akce. Rumunské ministerstvo zahraničních věcí vyjádřilo po konzultaci s vládou jednoznačně zamítavé stanovisko. Veverka musel postoj rumunské vlády bezpečně znát, pročež ani nežádal její názor na

Ve výpovědích, které byly s vyslychanými učiněny s odstupem několika let, se velmi často setkáváme s nepřesnostmi v uvádění dat, což může být na jednu stranu vnímáno jako pochopitelné, na druhou stranu však nelze vyloučit účelovost takového jednání. Proto je skutečně velmi důležité, kdy přesně Veverka obdržel Chvalkovského telegram a kdy vlastně došlo k oficiálnímu předání vyslanectví s příslušnou ceremonií. Doposud prozkoumaný archivní materiál je však v tomto ohledu k badateli nemilosrdný, a i přes snahu o důslednou konfrontaci materiálů různé provenience není dle mého názoru v tuto chvíli možné zaujmout k věci jednoznačné stanovisko. Časově nejbližší informaci o výše uvedené záležitosti poskytuje Veverkův dopis z Bukurešti adresovaný pražskému ústředí dne 27. března 1939. Píše se v něm: „*V důsledku tamní telegrafické instrukce ze dne 16. t. m. [rozuměj 16. března 1939, pozn. aut.] dovoluji si oznámiti, že vyslanectví bylo předáno do rukou německého vyslance. Běžné věci byly likvidovány v dohodě s německým vyslanectvím a dohled nad konsulární agendou převzal konzul Dr. Fritz Shellhorn. Po dohodě s německým vyslancem, který mi ponechal obytnou budovu legace k obývání až do odjezdu, dovoluji si oznámiti, že po sbalení svých svršků a po návštěvách na rozloučenou se členy vlády, s nimiž jsme byli ve spojení, opouštím dne 27. března 1939 své působiště a vracím se zpět do Prahy.*“⁷⁰

V poválečné atmosféře se bukureštská událost stala záležitostí k pronásledování Ferdinanda Veverky, jak již bylo výše zmíněno. Na jeho osobu došlo i několik udání, z nichž to první ze strany Josefa Parlesáka z Dolní Lukavice vedlo k Veverkovu zatčení.⁷¹ Bývalému vyslanci byl na základě dekretu č. 12/1945 Sb. zkonfiskován zámek Dolní Lukavice i s příslušnými pozemky. Dne 7. listopadu 1946 byl po šestnácti měsících ve vazební věznici postaven před Národní soud v Praze, který ho uznal vinným, „že v měsíci březnu 1939 v Bukurešti, tedy v době zvýšeného ohrožení republiky, jako vyslanec Československé repub-

celou situaci v době předání úřadu do rukou Němců. Srov. ABS, 301, sign. 301-89-1. Výslechový protokol MV, vyslychaný - plk. Rudolf Buland, Praha, 16. dubna 1946. Je více než pravděpodobné, že na vyslanectví skutečně došlo k pálení důležitých dokumentů, což ve své výpovědi potvrdil konsulární úředník pro pasové oddělení Julius Bouška. Likvidaci šifer měl provést zmiňovaný aktuár Nič bezprostředně po obdržení zprávy o okupaci ČSR. Tamtéž, Výslechový protokol sepsaný na MV v Praze s Juliem Bouškou 29. března 1946. Srov. J. NĚMEČEK, *Soumrak a úsvit*, s. 313–325.

70 AMZV, Personální spis Ferdinanda Veverky, Věc: vyslanec Dr. F. Veverka - odjezd, č. 2370/39, Bukurešť, 27. března 1939. Zajímavostí je, že v dopise psaném na stroji se v místě, kde Veverka uvádí datum, objevuje černým perem vepsána šestka, čímž má být zdůrazněna cifra 16! Vlastnoruční podpis Veverky je proveden rovněž černým perem, což ovšem neznamená, že byl právě on tím korektorem (jednalo-li se o záměrnou korekturu). Dopis prošel rukou mnoha archivářů i badatelů. Sebedetailnější studium dopisu neumožňuje odhalit původní číslovku, kterou vpis cifry šest zamaskoval.

71 Parlesák byl o několik týdnů později zatčen pro důvodné podezření ze spolupráce s gestapem. U samotného Veverky nebyla žádná spolupráce s gestapem prokázána. Někteří jeho blízcí a příbuzní (Schneeberger, Syrovátka) byli za protektorátu popraveni. Srov. ABS, S-7468, Protokol sepsaný s Ferdinandem Veverkou u Úřadu národní bezpečnosti v Plzni (zpravodajské oddělení) dne 26. července 1945.

liky, tudíž jako osoba, která byla vázána vysokým úřadem být svým spoluobčanům vlasteneckým vzorem v době, kdy odevzdával Němcům československé vyslanectví v Bukurešti, nechoval se, jak se slušelo na věrné a statečné občany československé. Tím se dopustil provinění podle § 4 dekretu presidenta republiky ze dne 19. června 1945 o Národním soudu, čís. 17 Sb. a zbavuje se podle § 5 téhož dekretu aktivního a pasivního volebního práva do veřejných zastupitelstev, dále práva svolávat veřejná shromáždění a zúčastnit se jich, organisovat se v politických spolcích a organisacích, vydávat politické časopisy nebo jiné politické publikace, je redigovat nebo do nich psát. Zároveň se odsuzuje podle § 389 tr. ř. k náhradě nákladů trestního řízení.⁷²

V květnu 1945 stanul před disciplinární komisí MZV, která jej uznala vinným z porušení úředních povinností, čímž ztratil nároky na výhody vyplývající ze služebního poměru.⁷³ Je jen otázkou, proč Veverka setrval po tom všem nadále v Československu, kde navíc povážlivě sílil vliv komunistů.⁷⁴ Člověk s jeho schopnostmi, zkušenostmi a jazykovou výbavou měl ty nejlepší předpoklady pro to, aby se uplatnil kdekoliv ve světě.

Přechod státních hranic

Okolnosti Veverkova útěku jsou důkazem toho, že nový režim nebyl schopen rychle a efektivně zpřísnit ochranu státních hranic. V prvních březnových dnech roku 1948 bylo tak možné přejít státní hranice relativně bezpečným způsobem.⁷⁵ Veverka se vydal dne 5. března 1948 se svojí ženou Kornélií, synem Ferdinandem a jeho snoubenkou Jitkou Růžičkovou do Železné Rudy, kde se v odpoledních hodinách ubytovali v rekreačním hotelu Řáda navzdory tomu, že v daný den byl již vydán zákaz provozování zimních sportů a pobytů v rekreačních střediscích v pohraničí. To se však noví hoteloví hosté dověděli až

72 AMZV, Personální spis F. Veverky, Opis rozsudku Národního soudu v Praze (TNa, 14/46), kart. 54, Praha, 7. listopadu 1946.

73 Tamtéž, Disciplinární nález MZV v případě Ferdinanda Veverky, č. j. 32/46 disc, Praha, 20. května 1947.

74 Finanční situaci si velmi zkomplikoval již před válkou, poté co v roce 1937 zakoupil od K. J. Schönborna zámek Dolní Lukavice s rozsáhlými pozemky za dva a půl milionu korun. ABS, S-7486, Protokol sepsaný s Ferdinandem Veverkou u Úřadu národní bezpečnosti v Plzni (zpravodajské oddělení) dne 26. července 1945.

75 NA, ÚS NSS-AMV 35, kart. 48, sign. 35-111-19. MV-III. odbor, Zpráva o činnosti čs. emigrace po 20. II. 1948 - část II. Seznam uprchlých Čechů a Slováků významně činných v zahraničí (tajně), č. j. 0310101/1948, Praha, 1. srpna 1948. Podle této zprávy se mělo na konci dubna 1948 v americkém okupačním pásmu pohybovat až 7000 uprchlíků, zatímco v britské zóně jich bylo pouhých 250, což bylo bezpochyby dáno velkou vzdáleností britského pásma od hranic. Československá hranice byla překračována téměř po celé délce, nejvíce však na čáře Aš - Cheb - Mariánské Lázně. V okrese Klatovy se jednalo především o prostor Sruby, Sv. Kateřina, Hamry a Železná Ruda, kde přešel rovněž Ferdinand Peroutka. Srov. Tamtéž, Nejdůležitější ilegální přechody do Německa a Rakouska po 20. únoru 1948, folio č. 99.

od hoteliéra Řády, který jim výše zmíněnou skutečnost přišel dodatečně sdělit do hotelového pokoje. Při té příležitosti od nich vyžadoval povolení k pobytu v Železné Rudě.⁷⁶ Veverka se rozhodl vyslat na místní stanici SNB v Železné Rudě Jitku Růžičkovou, která měla zjistit bližší informace ohledně tohoto opatření. Růžičková nahlásila na stanici pobyt čtyř osob a vzápětí dostala od štábního strážmistra Jiráska pokyn, aby všechny hlášené osoby opustily Železnou Rudu. Vzhledem k tomu, že v daný den již nejel do vnitrozemí žádný vlak, požádala Růžičková o povolení strávit v hotelu jednu noc do odjezdu nejbližšího vlaku, který jel následující den v 10 hod dopoledne. Jirásek s tímto návrhem souhlasil, nicméně ještě téhož dne všechny dotyčné osoby legitimoval a provedl prohlídku osobních zavazadel. Dříve než odešel, zopakoval všem přítomným výzvu k opuštění Železné Rudy nejbližším dopoledním vlakem. Ještě téhož večera zatelefonoval Jirásek na stanici SNB Dolní Lukavice, kde byli dotyční přihlášení k trvalému pobytu. Zpráva o pobytu Veverkových v pohraničí se rychle donesla na ONV v Přesticích a na oblastní velitelství SNB v Klatovech, které vydalo okamžitý příkaz k zatčení.⁷⁷ Štábní strážmistr Jirásek však tento příkaz obdržel až následující den, kdy již byli Veverkovi na cestě za hranice.⁷⁸

Veverkovi před odjezdem sdělili hoteliéru Řádovi, že se nechávají odvézt na nejbližší vlakovou stanici. Ve skutečnosti však přesvědčili dopravce Jiřího Štěpána,⁷⁹ aby je zavezl do stanice Železná Ruda – Alžbětín, která se nacházela na hraniční čáře s Německem. V nestřežené chvíli se jim odtud podařilo prolézt dírou v plotě, který odděloval československou státní hranici s Bavorskem. Na poslední chvíli byli spatřeni příslušníkem finanční stráže Kristkou, který jednou vystřelil ze služební zbraně. Po tomto výstřelu upadla jedna z prchajících žen, ale vzápětí přiběhl německý celník v doprovodu vojína americké armády a odtáhli ženu do železniční stanice na druhé straně hranice.⁸⁰

76 ABS, S-7486, Protokol o výsledku hoteliéra Václava Řády ze dne 6. března 1948, Železná Ruda (pplk. Havlíček). Veverkovi oficiálně uvedli, že se chtějí zdržet po dobu čtrnácti dnů z důvodu nespokojivého zdravotního stavu Kornélie Veverkové. Podle výpovědi několika svědků chodila Veverková o berlích a patrně se nejednalo pouze o kamufláž, neboť s berlími v rukou nakonec překročila i státní hranice. Srov. Tamtéž, Oblastní úřadovna StB v Klatovech, protokol o výsledku s respicientem finanční stráže Janem Kristkem, Klatovy, 6. března 1948.

77 ABS, 305, sign. 305-175-6, OV-SNB Klatovy, Ferdinand Veverka a spol. – útek do zahraničí, č. j. 78 dův./48., Klatovy, 7. března 1948.

78 V tuto chvíli měli Veverkovi asi největší štěstí, protože Jirásek navštívil hotel kolem deváté hodiny ranní, aby se ujistil, že hosté jej již opustili. Příkaz k zatčení přišel o něco později, zhruba ve stejnou chvíli, kdy Veverkovi překračovali státní hranici.

79 Autodoprovce Jiří Štěpán byl příbuzným hoteliéra Řády, kterému pomáhal v případě potřeby rozvážet hotelové hosty. Byl zatčen 6. března 1948 za napomáhání k ilegálnímu přechodu hranic. Dle své výpovědi nebyl útekem přes hranice účasten, neboť ihned po vyložení hostů a zavazadel na stanici Železná Ruda – Alžbětín odjel s autem zpět k hotelu. Viz ABS, 305, sign. 305-175-6, VS SNB Železná Ruda, Zpráva o zatčení Jiřího Štěpána, Klatovy, 6. března 1948.

80 Tamtéž. Tou upadnuvší ženou byla Kornélie Veverková, nicméně není prokázáno, že by byla při útěku postřelena. V jednom z hlášení se však uvádí, že mohla být zasažena do nohy. Srov. ABS,

Ferdinand Veverka a jeho blízcí započali tímto útekem úplně novou životní etapu, o níž však máme doposud jen kusé zprávy. Většina z nich pochází z činnosti zpravodajských služeb, které velmi detailně monitorovaly pohyb důležitých československých uprchlíků, mezi nimiž hráli diplomaté naprosto klíčovou úlohu, protože existovala reálná obava z toho, že budou přemlouváni ke vstupu do služeb zahraničních zpravodajců. O Veverkovi se tak můžeme dočíst ze zprávy, která byla v dubnu 1948 adresována pátému oddělení hlavního štábu ministerstva národní obrany. Z této zprávy vyplývá, že Veverka se jakožto bývalý diplomat ocitl pod ochranou CIC ve zvláštním táboře Oberursel u Frankfurtu nad Mohanem, kde prošel výslechem u majora Allana. Pohyboval se tu ve společnosti některých jiných významných představitelů československého exilu, kteří měli být ubytováni ve společném domě ve Villa Alaska nedaleko za městem.⁸¹ V průběhu dubna 1948 Veverka odešel do Paříže, kde požádal o pomoc bývalého československého velvyslance ve Francii Jindřicha Noska, který se vzdal úřadu na konci března 1948.⁸² Zřejmě jeho prostřednictvím došlo v Paříži k setkání s etiopským korunním princem Asfaw Wosenem (1916–1997), kterému Veverka připomněl předválečné setkání s jeho otcem etiopským císařem, jenž na konferenci v Ženevě (1936) nabídl tehdejšímu československému diplomatovi vstup do služeb habešského dvora. Kladná odpověď na sebe nedala dlouho čekat a Veverka záhy nastoupil u císaře jako jeho osobní diplomatický a právní poradce. Vzhledem k brilantní znalosti několika světových jazyků se stal zároveň redaktorem císařových zahraničních projevů.⁸³ Blížší informace k Veverkovu působení v císařových službách doposud schází, protože se zatím nepodařilo dohledat žádnou písemnou pozůstalost z tohoto období ani kontaktovat nikoho ze žijících potomků. Stejně jako v případě Hildprandtů jsou tedy prakticky jediným zdrojem informací tehdejší českoslovenští zpra-

S-7486, Oblastní úřadovna StB Klatovy, Ferd. Veverka a spol. – útěk za hranice, č. j. 1686/48., Klatovy, 6. března 1948.

81 NA, ÚS NSS–AMV 35, kart. 47, sign. 35-109, Věc: Českoslovenští uprchlíci – diplomaté a důstojníci v Německu, č. j. 9228 Taj. – hl. št./2. odděl. 48, Praha, 10. dubna 1948. Mezi dalšími známými jmény figurují ve spise J. Černý, O. Hora, I. Herben, V. Krajina a P. Tigríd, jenž však k ostatním neměl být vůbec připuštěn. V průběhu měsíce března počet uprchlíků do americké okupační zóny markantně narůstal. Ve městě Dieburg východně od Darmstadtu vyrostl nový stálý uprchlický tábor. Kromě toho existovala podél hranic i celá síť sběrných táborů. V polovici března se ve Wiesbadenu vytvořil Československý národní výbor pro západní Německo, jehož předsedou se stal dr. Jar. Živanský.

82 NA, ÚS NSS–AMV 35, kart. 48, sign. 35-111-19. MV-III. odbor, Zpráva o činnosti čs. emigrace po 20. II. 1948 – část II. Seznam uprchlých Čechů a Slováků významně činných v zahraničí (tajné), č. j. 0310101/1948, Praha, 1. srpna 1948, s. 26. O politické činnosti československých uprchlíků vypracoval III. odbor MV dvě souhrnné zprávy. První pod č. j. 032011/1948 ze dne 1. června 1948, a druhou s č. j. 031089/1948 dne 1. července 1948. Uvedený seznam je pokračováním souhrnné zprávy o činnosti československé emigrace po 20. únoru 1948 ze dne 1. července 1948 a jsou v něm uvedeni uprchlí političtí představitelé, odstoupivší českoslovenští vyslanci a konsulové a důstojníci československé armády.

83 Jana Germenisová v citovaném dokumentu České televize. Viz pozn. 2.

vodajci, jejichž pozorování je obsahem objektového svazku 1. správy MV s názvem *Etiopie*. Tímto svazkem prochází všichni sledovaní emigranti v Etiopii včetně Ferdinanda Veverky a jeho příbuzných.⁸⁴ Jak již bylo výše naznačeno, je třeba k těmto materiálům přistupovat s určitým nadhledem, protože ne všechny informace se zakládají na pravdě. Pro rekonstrukci Veverkova života v Etiopii mají tyto materiály mizivou hodnotu.

Pro detailní průřez Veverkovým působením v Etiopii nejsou v tuto chvíli k dispozici žádné prameny osobní povahy, ačkoliv jisté stopy směřují do některých specializovaných amerických vědeckých institutů, kde je možnost studovat pozůstalostní materiál jiných významných diplomatů, s nimiž Veverka udržoval písemný styk po odchodu do exilu. Jan Němeček cituje ve své práci dopis z prosince 1949, který Veverka adresoval tehdejšímu náměstkovi generálního tajemníka OSN Krnovi. Veverka zde uvedl, že ačkoliv celá rodina získala vlivem jeho kontaktů nezávislé vízum do USA, rozhodla se využít dřívějšího zdvořilostního pozvání do Etiopie. Velice si tohoto rozhodnutí cenil, protože mu dle jeho vlastních slov umožnilo konečně vstoupit do „světové“ politiky. Zároveň velmi chválil císaře, jeho politický a humanistický rozhled a v neposlední řadě materiální i duchovní nádheru celého prostředí, které mu plně nahradilo poválečné strádání v Československu, zmítaném „žabomyší“ politikou.⁸⁵

Závěr

Hildprandtovo rozhodnutí pro Etiopii ovlivnila v první řadě působnost Veverky u císařského dvora. Hildprandtův tchán zde získal velmi dobré zaměstnání, které mu zaručilo společenské postavení a odpovídající stabilní zázemí. Nicméně za výběrem posledního skutečného císařství⁸⁶ v Africe se skrývá ještě jeden velmi důležitý aspekt, jenž byl velmi charakteristický pro baronův život. Hildprandt byl velkým milovníkem a znalcem koní,

84 ABS, OS/Etiopie 11439, rukopisná zpráva 5. odboru bez bližšího určení (patrně 5. odbor 1. správy MV), 4. srpna 1956 (podpis je nečitelný). Jak již bylo výše naznačeno, je třeba k těmto materiálům přistupovat s určitým nadhledem, protože ne všechny informace se zakládají na pravdě. Ve svazku se píše, že Veverka působí jako poradce při etiopském ministerstvu zahraničních věcí a těší se vysokému společenskému postavení. Zaměstnancem stejného ministerstva byl i jeho syn Ferdinand, který zde pracoval jako řidič. Zároveň se zde uvádí, že Veverkových služeb hodlají využít Britové: „Anglická zpravodajská služba rozpracovává našeho emigranta Veverku, který se t. č. nachází v Addis Abebě jako poradce habešského MZV. Veverka za první republiky byl naším vyslancem v Rumunsku a v ČSR vlastnil nějaké menší pozemky. Po příchodu Němců do Rumunska předal těmto kartotéku spolupracovníků čsl. zprav. služby. Po celou dobu okupace s Němci spolupracoval. Zpráva byla získána ze spolehlivého pramene.“

85 J. NĚMEČEK, *Soumrak a úsvit*, s. 325. Všechny informace ze zmiňovaného dopisu jsou převzaty z práce J. Němečka. Dopis je uložen v Hoover Institution Archives (HIA) ve Stanfordu, Kerno (Křno) Collection, kart. 3.

86 Narážka na samozvaného středoafriického císaře Jeana-Bédela Bokassu (od r. 1966 prezidentem Středoafriické republiky), který se nechal v roce 1977 korunovat jako Bokassa I. Tento panovník nedosáhl nikdy širokého mezinárodního uznání, přestože po určitou dobu udržoval velmi vřelé

což císaře velmi oslovilo. Celoživotní zájem o chov koní mu nakonec otevřel cestu do Etiopie, kde byl jmenován správcem císařského hřebčince. Zde měl mimo jiné na starosti i stádo lipicánů, které císaři věnoval jeho velký sympatizant, jugoslávský prezident Tito. Kornélie Hildprandtová pracovala v Etiopii jako tlumočnice u tamějšího sídla OSN. Jana Hildprandtová se po absolvování několika škol, specializovaných na výuku jazyků, uplatnila na rakouském velvyslanectví, kde se seznámila se svým budoucím manželem, řeckým architektem Spiridonem Germenisem. V roce 1964 dostala povolení k návštěvě sestry, která zůstala v Československu.⁸⁷ Těsně před svržením císaře se celá rodina v roce 1974 rozptýlila do různých evropských zemí. Veverkovi plánovali zakotvit ve Velké Británii, ale osud je zavál do Francie, kde se na několik let usadili.⁸⁸ Kornélie a Bedřich Hildprandtovi se na nějaký čas přesunuli do Španělska, zatímco Jana s manželem utekli do Itálie, odkud se pak pravidelně vydávali do Řecka.⁸⁹ Bedřich Hildprandt zemřel stejně jako jeho tchán Veverka v Německu v roce 1981. Podle vyprávění jeho dcery Jany jezdil na sklonku života často na Šumavu na německé straně hranic, odkud pozoroval Středočeskou pahorkatinu, jejíž pomyslnou branou od jihozápadu je právě Blatná. Hildprandt se zhroucení komunistického režimu již nedožil, nicméně svoje blízké pečlivě připravil na opětovné převzetí rodového sídla.

Hlubší zamyšlení nad osudy dvou nejvýznamnějších představitelů československého exilu v Etiopii vzbuzuje v badateli smíšené pocity. Oba muži se v prvorepublikovém Československu těšili velké vážnosti. Veverka byl zasloužilým diplomatem, který začal pracovat pro budoucí stát po boku Beneše ještě v dobách existence Rakouska-Uherska. Hildprandt se stal pokračovatel bohaté rodinné tradice, jež ho zavazovala k tomu být dobrým hospodářem blatenského panství. Oba dva muži vstoupili do poválečného období s nálepkou „zrádců“, kterou jim vtisklo emoční soudnictví třetí republiky. Veverka pykal za předání velvyslanectví v Bukurešti do rukou Němců několikaměsíčním vězněním a ztrátou veškerého majetku. Hildprandt ztratil majetková práva kvůli přijetí říšskoněmeckého občanství v době protektorátu. Vlna poválečného pronásledování nabrala na intenzitě po únoru 1948. Veverka před komunistickou hrozbou uprchl i s rodinou již v březnu 1948, aby se po několika týdnech strávených v německých utečeneckých táborech dostal přes Paříž do Etiopie, kde se uplatnil jako diplomatický poradce císaře Haile Selassie. Hildprandt strávil více než deset let v komunistickém Československu, byl postaven před soud

vztahy s tehdejšími francouzskými prezidenty Valéry Giscard-D'Estaingem (1974–1981). Jeho diktatura byla ukončena zásahem elitních francouzských výsadekářů v září 1979.

87 V osmdesátých letech se potom do Československa odhodlala vícekrát. Viz citovaný pořad Českého rozhlasu 2 v pozn. 2.

88 Viz svědectví Veverkovy vnučky Victorie Veverkové-Duphénieux pro výše citovaný pořad na Radio Praha.

89 Viz citovaný televizní pořad v pozn. 2.

v procesu s tzv. bývalými agrárníky, jeho žena a děti byly vyhoštěny ze zámku Blatná a musely se usadit na statku v nedalekých Rojicích. Sám Hildprandt, ač částečně ochrnutý, musel přijmout dělnickou profesi v písecké elektrárně. Ferdinand Veverka nakonec přesvědčil etiopského císaře, aby se za rodinu Hildprandtovu přimluvil při své oficiální návštěvě Československa v červenci 1959. Císař tak umožnil rodině Hildprandtů legální vystěhování z Československa a z Bedřicha Hildprandta učinil správce císařského hřebčince. Oba Čechoslováci tedy skončili pod ochrannými křídly etiopského císaře a jeho důvěru pak mnohonásobně spláceli neocenitelnými službami. Teprve ve vzdálené Etiopii našli zázemí po mnoha letech strádání v Československu, kde se oba vážení muži během třech dekad existence státu propadli ze společenského piedestalu až kamsi do suterénu zdánlivě rovnostářské společnosti, v níž se dobrý rodový původ se všemi svými atributy, jako je úcta, respekt a společenské postavení, stával důvodem všeobecného pohrdání. Skutečnost, že museli z etiopského exilu v roce 1974 znovu utéct, tentokrát před revolucí, která v Etiopii předcházela nastolení marxistického režimu, je jen tragikomickým podtržením absurdity „šíleného“ 20. století.

Summary

The Czechoslovaks under the protection of an Emperor: The Journey of Bedřich Hildprandt and Ferdinand Veverka to the Ethiopian exile

The paper deals with two significant representatives of Czechoslovak political exile in Ethiopia, which has not been a frequently visited country among Czechoslovak emigrants after the communist coup d'état in February 1948. Both of them were personalities that belonged to higher social class due to their professional skills, considerable tenures and aristocratic origin (Hildprandt). Bedřich Hildprandt, member of an old aristocratic family of Hildprandt of Ottenhausen, owners of a beautiful water castle Blatná in the South Bohemia, married a daughter of Ferdinand Veverka, one of the most experienced diplomats in the era of the First Czechoslovak Republic (1918–1938). The aristocratic titles in Czechoslovakia had been abolished in 1918 but the nobility kept their socio-economic distinction until the post-war period, when some of aristocrats were persecuted for their attachment to the German officials. B. Hildprandt was forced by Nazis to adopt German citizenship in 1944, which was later considered as an act of collaboration with the Nazi regime by the so called *special people's jurisdiction* an institution where emotions were often

preferred to objectivity. Hildprandt lost all his possessions and became a target of a wide public derogation which culminated during the process against so called „former agrarians“ in 1950. After more than ten years of humiliation in communist Czechoslovakia he finally received permission to leave the country. Hildprandt and his family settled in Ethiopia where they lived until the Marxist coup d'état in 1974. He was responsible for administration of the imperial stud farm in Addis Ababa.

Ferdinand Veverka was imprisoned in 1945 for sixteenth months for handing down the Czechoslovak Embassy in Bucharest to the Germans after 15th October 1939. He was also sentenced to loss of civil rights and his chateau Dolní Lukavice was confiscated. The situation became more serious for him after the communist coup d'état 1948. That's why Veverka escaped with his family to Ethiopia, whose Emperor Haile Selassie appreciated Veverka's education and professional behavior during the League of Nations meeting in Geneva 1936. Veverka was personally invited by the Emperor to serve as a diplomatic counselor at the imperial court.

Vít MACHÁLEK

Církev a poválečný český nacionalismus

Abstract: The churches and the post-war Czech nationalism

The article deals with the attitude of the three most important Czech Churches towards Czech nationalism in the years of the Third Czechoslovak Republic (1945–1948). The Roman Catholic Church repeatedly stood against ill-treatment of Germans or Hungarians. Nevertheless, its criticism of the governmental policy was restrained. The Evangelical Church of Czech Brethren was critically loyal to the state. The Czechoslovak Church supported the governmental policy uncritically. The supranational Roman Catholic Church had to care also for its non-Czech believers. The Evangelical Church of Czech Brethren received into its body also the members of the former German Evangelical Church in Bohemia, Moravia and Silesia. The Czechoslovak Church was a Czech national Church dominated with its pro-communist wing.

Key words: Catholicism – Evangelical Church of Czech Brethren – Czechoslovak Church – nationalism – Third Czechoslovak Republic

Nacionalismus se projevuje „marginalizací a znevýhodněním menších skupin na úkor většinové národní skupiny“.¹ Tato ideologie se uplatňovala již v první Československé republice, spojené s konstruktem státního národa československého, a po drastických zkušenostech z doby rozbití ČSR a německé okupace českých zemí byla dovedena do extrému v Československu poválečném, kde již nešlo jen o marginalizaci menšin, ale přímo o pokus vytvořit stát etnický jednotný. Po květnu 1945 byla do značné míry „národní myšlenka povýšena na vůdčí motiv, na nejvyšší morální a politické kritérium všeho jednání a národ na nejvyšší dobro“.² S tím souvisela nenávisť, která se „neobracela jenom proti Němcům – bez výjimky – a Maďarům – rovněž bez výjimky –, ale také proti Polákům“.³

Poválečný nacionalismus zachvátil takřka celou českou společnost, která však tehdy ještě nominálně byla z velké většiny společností křesťanskou, respektive hlásící se ke křesťanským církvím. Z hlediska základního pramene křesťanství – Nového zákona – by se nabízela možnost křesťanství jako pojítka mezi Čechy a Němci či Čechy a Poláky. Podle

1 Michaela PEROUTKOVÁ, *Vyhnaní. Jeho obraz v české a německé literatuře a ve vzpomínkách*, Praha 2008, s. 55.

2 Emilia HRABOVEC, *Vertreibung und Abschub. Deutsche in Mähren 1945–1947*, Frankfurt/Main 1995, s. 191 (překlad vlastní).

3 Vilém HEJL, *Rozvrat. Mnichov a náš osud*, Praha 1990, s. 134.

známých slov apoštola Pavla víra v Krista překonává všechny rozdíly mezi lidmi včetně národnostních.⁴

Sekulárnější verzi této myšlenky představují slova T. G. Masaryka, který roku 1895 ve své *České otázce* konstatoval, že „pro toho, kdo stojí na stanovisku náboženském, otázka národnosti je podřízená“.⁵ Protestantský filosof Emanuel Rádl pak v době své polemiky s prvorepublikovým nacionalismem napsal: „Náboženství a dnešní vlastenectví se vylučují. [...] Komu není Němec a Maďar bratrem, kdo nevěří ve svatou povinnost povznést se nad nacionální přehradu, ten jest pro Boha ztracen.“⁶

Novozákonní zvěst je nesporně s nacionalismem neslučitelná, podobně jako by se poválečná pudová nenávisť a touha po pomstě dala označit za protiklad novozákonních imperativů milovat své bližní včetně nepřátel a odpouštět.

Protiklady tohoto druhu se ovšem mohou projevit jen v rámci zralé či zniterněné religiozity, která podle amerického psychologa náboženství Gordona Allporta působí jako svůj vlastní motivační faktor, zatímco pro religiozitu nezralou či vnějškovou je náboženství spíše jen prostředkem k dosahování nenáboženských (například nacionálních) cílů. „Jasná analýza požaduje rozlišovat ostře mezi funkční rolí náboženství u myšlenkově omezené, nezralé osobnosti na straně jedné a ve zralém, tvůrčím životě na straně druhé. Někteří lidé se halí do kmenového hávu tradičního náboženství, aby získali klid a jistotu; jiní sahají po univerzalistickém učení jako po spolehlivém vodítku pro své chování.“⁷ Skutečnost, že náboženství nebývá jen pouhou vírou, ale i jádrem určité kulturní tradice, umožňuje jeho časté používání k „odůvodnění a ospravedlnění etnocentrických zájmů“.⁸

V duchu těchto psychologických a společenských mechanismů docházelo v českých zemích od zrodu moderního nacionalismu v 19. století k procesům, které německý historik Eduard Winter popsal těmito slovy: „Češi a sudetští Němci jsou hraničáři, kteří musí bojovat o svou existenci. V tomto existenčním boji se také náboženství stává prostředkem k cíli. Tím však náboženství ztrácí ihned na hloubce a tím i na síle. To je zlý koloběh u Němců i u Čechů.“⁹

Tímto zlým koloběhem nezůstala nedotčena ani kontroverzní osobnost samotného Eduarda Wintera,¹⁰ který v první Československé republice představoval zakladatelskou

4 „Není už rozdíl mezi Židem a Řekem, otrokem a svobodným, mužem a ženou. Vy všichni jste jedno v Kristu Ježíši.“ (List Galatským 3:28)

5 T. G. MASARYK, *Česká otázka – Naše nynější krize – Jan Hus*, Praha 2000, s. 137.

6 Emanuel RÁDL, *Náboženství a politika*, Praha 1921, s. 85n.

7 Gordon W. ALLPORT, *O povaze předsudků*, Praha 2004, s. 470.

8 Tamtéž, s. 463.

9 Eduard WINTER, *Tisíc let duchovního zápasu*, Praha 1940, s. 280.

10 Její hodnocení kolísají od oceňování Winterova přínosu k dorozumění mezi Němci a Čechy až k jeho označování za exponenta německého nacionalismu i nacismu. Nespornou skutečnost

postavu spolku *Staffelstein*. Ten významně přispíval k rozvíjení katolické religiozity mezi sudetoněmeckou mládeží, ale také „k podpoře symbiózy národní a konfesní identity“.¹¹

Po roce 1933 se zmíněná symbióza projevila tím, že se sudetoněmecké katolické kruhy do velké míry zapojily „do spolupráce s nově formovaným Henleinovým hnutím, jež nebylo vnímáno jako politická strana, nýbrž jako ideový hybatel spirituální obnovy mezi sudetskými Němci“.¹²

Podobná situace panovala i v Německé evangelické církvi v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. I když sudetoněmečtí protestanti udržovali za první republiky kontakty se svými českými souvěrci, ve třicátých letech se více než tyto kontakty rozvíjely jejich vazby na hnutí Konrada Henleina. Tomu církevní prezident Erich Wehrenfennig po Mnichově poslal telegram, označující odtržení Sudet od Československa za vyslyšení modliteb sudetských Němců.¹³ Ve stejné době přineslo výmluvné výsledky zjišťování „politické spolehlivosti“ křesťanských duchovních obojího vyznání, prováděné funkcionáři Henleinovy Sudetoněmecké strany (Sudetendeutsche Partei, SdP): „Bylo posouzeno 1 137 duchovních (včetně menšího počtu českých), tj. pouze 50,46 % všech duchovních v ‚Sudetech‘ [...] Ze všech prověřovaných katolických kněží bylo členy SdP 49,3 % a z celkového počtu evangelických kněží¹⁴ 91,9 %. Kněží, kteří nebyli členy SdP, se podle názorů funkcionářů angažovalo pro národnostní boj 19 % katolických a 6,5 % evangelických kněží. Pouze 37 katolických duchovních (3,9 %) bylo nacistickými funkcionáři označeno za politicky nespolehlivé.“¹⁵

Postoje sudetoněmeckých křesťanů k SdP ovšem ovlivňovala také skutečnost, že tato strana původně zdůrazňovala i svou odlišnost od nacismu v neposlední řadě právě ve vztahu ke křesťanským hodnotám. Když se po Mnichově ukázal protikřesťanský ráz nového režimu, nastala mezi evangelíky v Sudetech duchovní diferenciaci na Německé křesťany, fakticky podřizující svou víru nacismu, Vyznavačskou církev, pokládající jakoukoliv kolaboraci s nacistickou ideologií za zradu na evangelium, a nejpočetnější „střední linii“.¹⁶ Podobná diferenciaci existovala i v sudetoněmeckém katolicismu,

představuje Winterova vědecká erudice na poli církevních dějin, ale také jeho zadání si s nacistickou ideologií za války i s komunistickou ideologií při jeho poválečném působení v NDR.

- 11 Jaroslav ŠEBEK, *Od konfliktu ke smíření. Česko-německé vztahy ve 20. století očima katolické církve*, Kostelní Vydří 2013, s. 35.
- 12 Jaroslav ŠEBEK, *Mezi křížem a národem. Politické prostředí sudetoněmeckého katolicismu v meziválečném Československu*, Brno 2006, s. 306.
- 13 Viz František BEDNÁŘ, *The Transfer of Germans from Czechoslovakia from the Ideological and Ecclesiastical Standpoint*, Prague 1948, s. 52.
- 14 Přesněji evangelických duchovních či pastorů.
- 15 Jaroslav MACEK, *Pronásledování a odpor katolické církve v letech 1938–1945*, in: Václav Kural – Zdeněk Radvanovský a kol., „Sudety“ pod hákovým křížem, Ústí nad Labem 2002, s. 428n.
- 16 Viz Ernst LEHMANN – Hugo PIESCH – Paul ZAHRADNIK, *Um Glaube und Heimat. Evangelische Bausteine zum Sudetendeutschen Geschichtsbild*, Melsungen 1957, s. 129.

ve kterém však nemohlo vzniknout hnutí typu Německých křesťanů a naopak počet kněží vystavených perzekuci (mnohdy pro pomoc Čechům či jiným obětem útlaku) byl značně vysoký.¹⁷

Zatímco u německých duchovních z českých zemí jejich postoj k nacistickému šovinismu a k českým věřícím prošel zkouškou v letech 1938–1945, postoj českých duchovních k nacionalismu a k německým věřícím vyzkoušela až doba poválečná.

Tato studie zkoumá poměr mezi křesťanstvím a nacionalismem v době třetí republiky (1945–1948), a to na rozdíl od některých dříve publikovaných prací¹⁸ bez jednostranného zaměření na odsun Němců a katolicismus. Představeny v ní budou postoje objevující se ve třech největších českých církvích (římskokatolické, československé a českobratrské evangelické), které vzhledem ke své početnosti měly největší možnost vstupovat do veřejného diskurzu k tématu nacionalismu.

Při posledním předválečném sčítání lidu z roku 1930 se v Čechách k římskému katolicismu hlásilo 5 316 448 osob (z toho 3 196 300 Čechů a Slováků a 2 107 781 Němců), k protestantismu celkem 325 235 věřících (z toho 223 267 Čechů a Slováků a 99 209 Němců) a k Církvi československé 618 305 lidí (z toho plných 617 420 „Čechoslováků“ a 459 Němců). V zemi Moravskoslezské se k římskému katolicismu přihlásilo 3 061 631 lidí (z toho 2 228 115 Čechů a Slováků, 774 326 Němců a 54 228 Poláků), k evangelickým církvím 174 450 věřících (z toho 114 944 Čechů a Slováků, 33 484 Poláků a 24 641 Němců) a k Církvi československé 161 367 osob (z toho 160 968 národnosti „československé“ a 189 německé).¹⁹

Druhou nejpočetnější církví po římskokatolické byla Církev československá (dále CČS), která roku 1946 podle svých údajů měla „celkem 254 státem schválených náboženských obcí asi se 860 000 příslušníků“.²⁰ (Tato církev se od roku 1971 nazývá Církev československá husitská a má blízko k reformační teologii; v období, které je předmětem tohoto článku, se však označovala za představitelku nedogmatického „svobodného křesťanství“.) Největší protestantská církev, Českobratrská církev evangelická (dále ČCE), měla podle církevní statistiky k 31. prosinci 1946 313 961 věřících, 195 farních sborů, 32 filiálních sborů a 303 kazatelských stanic.²¹

17 Viz dokumentace případů 647 v období nacismu perzekvovaných sudetoněmeckých kněží in Emil VALASEK, *Der Kampf gegen die Priester im Sudetenland 1938 bis 1945. Eine Dokumentation*, Königstein 2003.

18 Např. Tomáš STANĚK, *Odsun Němců a křesťané (1945–1948)*, Střední Evropa 7, 1992, č. 22, s. 121–131 a č. 23, s. 37–46.

19 Viz Heinrich DONAT (Hg.), *Die deutsche Katholiken in der Tschechoslowakischen Republik. Eine Sammlung von Beiträgen zur geistigen und religiösen Lage des Katholizismus und des Deutschtums*, Warnsdorf 1934, s. 44 a 53.

20 Miloslav KAŇÁK, *Církev československá v historickém vývoji a přehledu*, Praha 1946, s. 14.

21 Viz *Přehled o stavu církve k 31. XII. 1946*, Český bratr 23, 1947, č. 2, červen, s. 55.

V následujícím textu budou na základě pramenů představeny především „úřední“ postoje tří uvedených církví. Za oficiální dokumenty lze ve vztahu ke katolické církvi v českých zemích pokládat hlavně pastýřské listy či jinak společně nebo individuálně vyjádřená stanoviska biskupů, ve vztahu k ČČS a ČCE pak texty přijaté církevními sněmy a dále vyjádření volených církevních představitelů. Nakolik to rozsah článku dovolí, bude řeč i o postojích typických pro významné křesťanské časopisy, duchovní, teology a publicisty. Spektrum těchto postojů může odkrývat napětí, skryté za uhlazenou řečí úředních dokumentů.

Římskokatolická církev měla na konci druhé světové války v Čechách a na Moravě obsazeny jen tři (arci)biskupské stolce – olomoucký Leopoldem Prečanem, královéhradecký Mořicem Píchou a litoměřický Antonem Weberem. Biskupské svěcení měli dále ještě Stanislav Zela, Antonín Eltschkner a Jan Remiger. Nadnárodnímu rázu katolicismu odpovídala skutečnost, že dva z těchto biskupů (Remiger a Weber) byli německé národnosti. Přestože si v době nacistické okupace oba uchovali čistý štít a jejich poměru k Čechům nebylo možné nic vytknout, čekal je neradostný osud.

Světití biskup pražský Jan Nepomuk Remiger byl od května 1945 do září 1946 internován ve františkánském klášteře v Hájku u Prahy a pak odsunut do Bavorska.²² Litoměřický biskup Anton(in) Alois Weber zemřel již roku 1948 poté, co jeho zdraví podlomily útrapy doby nacismu i doby poválečné. Nacisté mu nikdy neodpustili jeho loajalitu k československému státu ve třicátých letech a jeho varování německým kněží litoměřické diecéze, „že když se budou nadále angažovat v Henleinově SdP, odvolá je z funkce“.²³ Za války Weber marně čelil mnoha omezením včetně zákazu navštěvovat věřící v českých farnostech své diecéze. Po válce byl v červnu 1945 poslán do sběrného tábora pro Němce určené k odsunu a až na poslední chvíli z transportu vyňat.²⁴ Současně mu bylo nařízeno, aby se zdržel výkonu svého úřadu a pro celou diecézi jmenoval generálního vikáře české národnosti. Vyřízení jeho žádosti o znovupřiznání československého občanství bylo úmyslně blokováno.²⁵ Po nikam nevedoucích jednáních se státními úřady nabídl Weber Vatikánu svou rezignaci z biskupského úřadu, jež byla přijata v lednu 1947.

22 Viz svědectví o biskupově odsunu uprostřed jiných pražských Němců in Theodor SCHIEDER (Hg.), *Dokumente der Vertreibung der deutschen Bevölkerung aus Ost-Mitteleuropa*, IV/2, Bonn 1957, s. 117.

23 Jaroslav MACEK, *Biskupství litoměřické*, Kostelní Vydří 2005, s. 117.

24 Viz Josef RABAS, *Biskup Anton Alois Weber*, Kostelní Vydří 2013, s. 92nn.

25 Viz referát generálního vikáře litoměřické diecéze Josefa Kušky na olomouckých biskupských poradách v listopadu 1945, který je uložen v Zemském archivu Opava (dále jen ZA Opava), pobočka Olomouc, Arcibiskupství Olomouc (dále jen AO), kart. 1328, inv. č. 2817.

Skutečnost, že katolická církev neměla možnost úspěšně řešit ani situaci vlastních biskupů, svědčí o tom, jak omezené byly v poválečném Československu její možnosti. K veřejnému kritizování poměrů ovšem církevní představitelé po osvobození přistupovali zdrženlivě. Teprve 8. září 1945 byl vydán pastýřský list olomouckého arcibiskupa Leopolda Prečana *Jaké povinnosti nám ukládá nově nabytá svoboda*, který se k poválečnému zacházení s Němci nepřímou vyjadřoval těmito slovy: „Vždy bývá člověk silnější náchylný k tomu, aby dal slabším cítit svou moc. Ale zvláště v moderní době, když oslábla víra ve vševedoucnost a spravedlnost Boží, toto pokušení k tvrdosti stalo se ještě nebezpečnějším. Může se stát, že jednáme se slabším bližním až krutě, jako bychom si vůči němu směli dovolit vše, jako by ztratil i nezákladnější lidská práva, jako bychom se směli proti němu dopouštět jakékoli křivdy, jako by je měl právo trestat kdokoli a jakkoli a nikoli jen řádné soudy a úřady. Pamatujme, že když bijeme slabé, že bijeme Krista. Stále platí Kristovo: ‚Blahoslavení milosrdní, neboť oni milosrdenství dojdou.‘ (Mt 5,7).“²⁶

O několik dnů dříve, 28. srpna 1945, se k československým biskupům a ordinářům obrátil papež Pius XII. v poselství k 600. výročí narození Jana Nepomuckého. Psal v něm o „nepřátelském smýšlení a nenávisti, jež rozdmýchávají pomstychtivost“, a žádal biskupy, aby tuto „rozjitřenost“ panující v jejich vlasti mírnili.²⁷

Z první poválečné porady československých biskupů a ordinářů v Olomouci pak 14. listopadu 1945 vzešel *Společný pastýřský list episkopátu republiky o současných nejnaléhavějších otázkách československých katolíků*, jež obsahoval i poděkování papeži za jeho list a výzvu věřícím, aby ve vztahu „k příslušníkům jiné národnosti“ uposlechli papežovy výzvy k zachování práva a spravedlnosti. Biskupové dokonce varovali, že „historie má pronikavý zrak a v pozdějších letech by stavěla na pranýř každý přehmat tak, jako se dnes pranýřuje krutost táborů v Dachau, Osvětimi a jiných“.²⁸ Dne 15. listopadu 1945 se pak obrátili na vládu s memorandem, které se zastávalo německých kněží i přirozených práv všech lidí bez výjimky a konstatovalo, že se nedá „srovnati s křesťanským cítěním a s dobrým jménem našeho národa, jak se někdy zachází s Němci a také s Maďary“.²⁹

Teprve koncem roku 1946 se pražským arcibiskupem a českým primasem stal bývalý politický vězeň nacismu Josef Beran. V den svého biskupského svěcení, 8. prosince, Beran vydal pastýřský list, ve kterém vysvětlil své biskupské heslo *Eucharistia et labor*

26 Jindřich Zdeněk CHAROUZ, *Biskup – vyznavač. Josef Karel Matocha 1888–1961*, Olomouc 1991, s. 121.

27 Václav VAŠKO, *Neumlčená. Kronika katolické církve v Československu po druhé světové válce*, I, Praha 1990, s. 32.

28 *Pastýřské listy 1945–2000. Arcidiecéze pražská*, Kostelní Vydří 2003, s. 15.

29 ZA Opava, pobočka Olomouc, AO, kart. 1328, inv. č. 2819, Pamětní spis katolických biskupů československých vládě Československé republiky.

a v pojednání o eucharistii zdůraznil katolickou víru ve sjednocení všech národů Kristovou krví. To však zasadil do kontextu česko-slovenských vztahů a snah o „*sjednocení Slovanstva*“.³⁰

Přibližně ve stejné době referoval vatikánský rozhlas o tom, jak jsou v Československu pronásledováni Maďaři, a maďarský primas kardinál Mindszenty údajně důvěrným dopisem požádal pražského arcibiskupa o intervenci v jejich prospěch. Beran z pověření československého episkopátu apeloval na vládu ČSR listem z 2. února 1947, ve kterém psal, že „*církevní činitelé nejednou upozorňovali, že způsob, jímž se přesídlují ze Slovenska Maďaři a přidělují na práce do vyliďněného pohraničí, nijak nelze nazvat lidským*“.³¹

Do této doby se českoslovenští biskupové vyhýbali výslovnému vyjádření k odsunu Němců, jehož odmítnutím by se dostali do konfliktu s velkou většinou české společnosti a schválením zase do rozporu s postojem papeže. Dne 25. března 1947 ale arcibiskup Beran v rozhovoru pro švýcarský list *Die Tat* řekl, že „*vysídlení Němců bylo ,imperativní nutností*“.³² K tomuto často citovanému výroku je nicméně třeba dodat, že Beran „*se snažil i v tomto rozhovoru uvést tematiku odsunu do širšího kontextu vývoje česko-německých vztahů a zde také výslovně uvedl, že poválečné excesy bylo možné srovnat s jednáním esesmanů vůči Čechům*“.³³

Spektrum přístupů k Němcům bylo v církevních kruzích velmi široké a zahrnovalo i názory na odsun protikladné Beranovu. Tak například administrátor v Heřmánkovicích u Broumova, benediktinský kněz Robert Skyba, v roce 1946 (do svého odvolání z pohraničí) nesmiřitelně „*kázal proti odsunu Němců a logicky dokazoval nespravedlnost*“.³⁴ Princip kolektivní viny kritizoval také profesor olomoucké teologické fakulty a bývalý politický vězeň nacismu Antonín Kleveta, který zároveň hovořil o tom, že když se „*k t. zv. korektnímu provádění těžkého zákona přidruží krutost a pomstychtivost jedinců*“, může být výsledkem jen to, že je „*vzájemné opovrhování a propast mezi národy hlubší než byla kdy jindy*“.³⁵

Kleveta svůj názor vyjádřil v rubrice čtenářských dopisů v olomouckém časopise *Rozsevač*, jednom ze dvou nejčtenějších katolických týdeníků. Druhým byla *Neděle*, vydávaná pražským arcibiskupským ordinariátem. V té se v březnu 1946 objevil antinacionalistický článek, vyzývající národ, aby pochopil univerzalitu katolické církve, která „*je*

30 *Pastýřské listy 1945–2000*, s. 32.

31 V. VAŠKO, *Neumlčená*, I, s. 135.

32 Jaroslav ŠEBEK, *Stašek a Němci*, in: Jan Kotous – Michal Pehr (eds.), Bohumil Stašek (1886–1948). Život a doba, Kostelní Vydří 2009, s. 80.

33 J. ŠEBEK, *Od konfliktu ke smíření*, s. 79.

34 Anastáz OPASEK, *Dvanáct zastavení. Vzpomínky opata břevnovského kláštera*, Praha 1992, s. 149.

35 Antonín KLEVETA, *Býv. politický vězeň o poměrech v pohraničí*, *Rozsevač* 4, 1945, č. 10, 31. 10., s. 79.

stejnou měrou matkou všech národů“ a nemůže žádnému ze svých dětí nadřžovat „ani jednat nelidsky s dítětem, které si svým špatným počínáním samo ublížilo“.³⁶

Zatímco *Rozsevač* a *Neděle* představovaly týdeníky určené pro široké lidové vrstvy, především ke katolické inteligenci se obracel vlivný časopis *Katolík*, řízený jezuitou Adolfem Kajprem. Přestože Kajpr strávil za okupace čtyři roky v koncentračních táborech, po válce z křesťanských pozic kritizoval nenávisť k Němcům a rozhodně vystupoval proti nacionalismu. Ten byl v jeho očích „modla, která stále žádá lidské oběti“.³⁷ Když bylo před volbami z roku 1946 volební právo upřeno i německým antinacistům, Kajpr tento postoj, házející všechny Němce do jednoho pytle, srovnal s nacistickým rasismem.³⁸

Právní normy uvedeného druhu ovšem přijímala vláda, jejímiž členy byli i katoličtí kněží Jan Šrámek a František Hála. Jejich aktivní podíl na protiněmeckých opatřeních mohl v mnoha českých katolících vyvolávat alibistický pocit, že tato opatření musejí být z hlediska katolické mravouky přijatelná.³⁹ Šrámkem vedení lidovci („politictí katolíci“) ovšem už za první republiky tíhli k nacionalismu a po druhé světové válce pořádali i akce typu slavnostního shromáždění v lidoveckém centru Charitas z 22. června 1945, na kterém předválečný představitel lidové strany, vyšehradský kanovník Bohumil Stašek, který za okupace přišel v koncentračním táboře o oko, hovořil o tom, že „nadešla jednou za tisíc let doba vyúčtování s Němci, kteří jsou zlí a neplatí pro ně žádné přikázání lásky k bližnímu“.⁴⁰

Z iniciativy lidoveckého ministra Adolfa Procházky však byla naopak na podzim 1945 vytvořena meziministerská komise pro přešetření poměrů v internačních táborech a odstranění zlořádů v nich panujících.⁴¹ A lidovecký týdeník *Obzory*, řízený Ivem Ducháčkem a Pavlem Tigridem, v téže době umožnil velmi otevřenou diskusi o protiněmeckých násilnostech, která redakci vynesla obvinění z protistátní činnosti a hrozbu zásahu ze strany ministerstva informací, současně však přispěla „ke kritické reflexi alespoň části české společnosti“.⁴²

Církev československá byla v postojích k tehdejšímu nacionalismu mnohem jednotnější než český katolicismus. To souviselo s jejím národním rázem i se specifickým

36 „Nedotýkejte se...“, *Neděle* 17, 1946, č. 12, 24. 3., s. 92.

37 Adolf KAJPR, *Modla nacionalismu*, *Katolík* 9, 1946, č. 7, 7. 4., s. 1.

38 Adolf KAJPR, *J sme i my rasisty?*, *Katolík* 9, 1946, č. 3, 3. 2., s. 4.

39 Srov. E. HRABOVEC, *Vertreibung und Abschub*, s. 202.

40 J. ŠEBEK, *Stašek a Němci*, s. 79.

41 Viz E. HRABOVEC, *Vertreibung und Abschub*, s. 203.

42 Tomáš STANĚK, *Odsun Němců z Československa 1945–1947*, Praha 1991, s. 134.

poválečným vývojem poměrů v této církvi. CČS za normálních okolností zastupují patriarcha a ústřední rada. Úřad patriarchy nebyl v posledních letech okupace obsazen a namísto ústřední rady byla výnosem ministerstva školství a národní osvěty ze 14. května 1945 jmenována ústřední národní správa (dále ÚNS) v čele s Miroslavem Novákem. Jejím prostřednictvím se v CČS uplatňoval „zásadní vliv KSC“.⁴³

ÚNS plně podporovala politiku československé vlády a usilovala mimo jiné o to, aby české církve na domácí i mezinárodní scéně propagandisticky obhajovaly odsun Němců z Československa. V říjnu 1945 organizovala jednání o tomto tématu, kterého se však odmítl zúčastnit zástupce pražského arcibiskupského ordinariátu římskokatolické církve. Tato iniciativa nepřinesla nic podstatného.⁴⁴

V prosinci 1945 byla ÚNS nahrazena novou ústřední radou a ve dnech 8. – 10. ledna 1946 se v Praze konalo první zasedání druhého řádného sněmu CČS, které vyvrcholilo jednomyslným přijetím poselství s názvem *Úctou k životu a láskou k člověku*. Církev v něm kromě jiného prohlašovala, že „*ethika Ježíšova evangelia o Božím kralování v lidstvu jest ethikou beztrždní společnosti*“.⁴⁵ Etiky se poselství dovolávalo i ve stanovisku k německé otázce: „*Víme, že po zločinech, jež mají Němci jako národ na svědomí, existence německé menšiny u nás nutně vytváří v našem lidu pocit nedůvěry a nenávisti. V ovzduší nedůvěry a nenávisti nedá se však budovati život. Čím dříve Němci odejdou z našich zemí, tím rychleji bude možno napravit i u nás nejtěžší morální zločin fašistického Německa na našem národě – totiž ten, že jsme se právě naučili nenáviděti jiný národ; tím rychleji se obnoví možnost, aby náš lid nabyl zase svého klidného a hněvu prostého postoje k německému národu. Nadto pak, pokud německá menšina jest tu ve svém celku, nemůže náš stát po zkušenostech s ní poskytnout Němcům politická práva. Ale náš národ, jak soudíme, nechce a nemůže chtít, aby měl mezi sebou národnostní kolektivum lidí bezprávných. Nesnáší toho naše demokratické přesvědčení a korumpovalo by to naši vlastní veřejnou mravnost a národní ethiku. Proto jest odchod Němců řešením nejenom politicky, nýbrž také mravně nutným a sebezáchovným.*“⁴⁶

Brožura vydaná krátce po zasedání sněmu propagačním a kulturním sdružením CČS v Táboře stanovisko církve shrnovala slovy, že CČS „*odchod Němců a Maďarů z našich zemí pokládá za řešení nejenom politicky, nýbrž také mravně nutné a sebezáchovné. Proti papeži a některým jiným představitelům křesťanství v cizině – a tu i tam též u nás – je*

43 Jaroslav HRDLIČKA, *Život a dílo Prof. Františka Kováře. Příběh patriarchy a učence*, Brno 2007, s. 304. Viz též Karel KAPLAN, *Stát a církve v Československu v letech 1948–1953*, Brno 1993, s. 124.

44 Viz J. HRDLIČKA, *Život a dílo*, s. 309n.

45 *Poselství II. řádného sněmu církve československé*, Náboženská revue 17, 1946, č. 1, duben, s. 60.

46 Tamtéž, s. 61.

*přesvědčena, že po zločinech, jež mají Němci a Maďaři na svědomí, není s nimi žádná spolupůči možná.*⁴⁷

Vůči „představitelům křesťanství v cizině“ se CČS obzvláště výrazně vymezila v reakci na usnesení prozatímního výboru Světové rady církví se sídlem v Ženevě z února 1946, které kritizovalo transfery typu odsunu Němců z ČSR a utrpení působené při nich „odsunovanému“ obyvatelstvu nazývalo „urážkou křesťanského svědomí“.⁴⁸ Ústřední rada CČS se na své schůzi z 11. března 1946 jednomyslně usnesla na protestním telegramu ústřednímu sekretariátu Světové rady církví, kterou obvinila, že „*nenášla slov křesťanských sympatií pro nezávislé utrpení slovanských národů pod německou nadvládou*“ a „*zastává se jen Němců, kteří svůj dnešní osud sami bezmeznou zpuštěností vyprovokovali*“.⁴⁹ Současně vyslala do Ženevy svého člena prof. Hníka, aby tam vysvětlil a obhájil protiněmeckou politiku československé vlády.⁵⁰

Dne 20. června 1946 se biskupem pražské diecéze CČS stal předseda bývalé ÚNS Miroslav Novák a o devět dnů později byl patriarchou církve na druhém zasedání jejího sněmu zvolen František Kovář. Do svých nových úřadů byli oba slavnostně uvedeni dne 6. října 1946. Biskup Novák při této příležitosti hovořil mimo jiné o tom, že CČS vyrostla „*jako národní církev, což ovšem neznamená, že bychom znacionalisovali evangelium*“, a současně (takřka v duchu takového „znacionalizování evangelia“) vyjádřil hrdost nad tím, že věřící z pražské diecéze se v hojném počtu účastnili osídlování pohraničí, „*aby upevnili budování našeho národního domova v krajích, které teprve nyní po právu božském i lidském jsou naše*“.⁵¹

Ve vyjádřeních patriarchy Kováře a v oficiálních dokumentech CČS ze zbývajících období třetí republiky se témata tohoto druhu prakticky neobjevovala (s výjimkou otázky rozdělení majetku Německé evangelické církve, o které ještě bude řeč).

Politicky a nacionálně radikální křídlo CČS reprezentoval církevní týdeník *Český zápas*, jehož šéfredaktorem se po druhé světové válce stal bývalý duchovní a pak „koncentráčník“ Václav Vyšohlíd. *Český zápas* například v srpnu 1945 odsoudil římskokatolickou církev za to, že národnostně „*nerozděluje svoje domy*“ a „*neočisťuje je zevně od nánosu německého zla, který nečistotou života, projevující se slyšitelně v řeči, se v nich usadil*“.⁵²

V témže čísle *Českého zápasu* byla popisována i protiněmecká manifestace v Ústí nad

47 B. MACHÁČEK – J. VRHEL, *Církev československá. Stručné informace*, Tábor 1946, s. 14.

48 František M. HNÍK, *Odsun Němců a křesťanské svědomí*, Náboženská revue 17, 1946, č. 2, květen, s. 114.

49 Tamtéž, s. 116.

50 Viz František HNÍK, *Ženeva mírová*, *Český zápas* 29, 1946, č. 16, 18. 4., s. 83.

51 *Církev československá ve službách pokroku. Představitel církve hovoří k živým otázkám dneška*, Praha (asi 1947), s. 19n.

52 B. V. L., *Sbory osvobození*, *Český zápas* 28/B, 1945, č. 11, 23. 8., s. 43.

Labem, na níž V. Vyšohlíd hovořil o tom, že při řešení německé otázky „je nutno postavit se na stanovisko náboženské, jak je zaujal již M. J. Hus, „abychom již jednou definitivně byli pány ve své zemi“; druhý řečník, člen ústřední národní správy CČS V. Lorenc, naproti tomu negativní postoj k Němcům zdůvodnil „socialistickým viděním světa“, podle kterého Němci „svojí zběsilostí a hlubokým úpadkem se stali nositeli falešného pojetí života a zabránili světu ve vzestupu k pravdivějším a dokonalejším formám lidství“.⁵³

Charakteristická byla i zcela odmítavá reakce šéfredaktora Vyšohlída na kritiku zacházení s Němci v lidoveckých *Obzorech*, která končila slovy: „Co sledují takoví lidé? Komu a jakým zájmům slouží, schovávajíce se za nejušlechtilejší záminky? Neměl už náš národ řady zkušeností, že čas od času vystoupili ‚vlastencové‘, kteří dávali známky z češství, lidství, křesťanství? Je dobře si všimnout, z jakých kruhů tyto svatouškovské projevy přicházejí a jaké cíle sledují.“⁵⁴

V podobném duchu psal i druhý časopis Církve československé, *Náboženská revue*. Ta byla po válce obnovena až roku 1946 a ve stejném roce v ní vyšel i významný článek F. M. Hníka, ve kterém tento teolog shrnul postoje CČS v německé otázce a vyjádřil rozhořčení nad „dezinformací“ zahraničního pozorovatele, „který měl odvahu tvrdit, že se církev u nás stydí za to, jak se s Němci zachází“.⁵⁵

Jiné přístupy uvnitř CČS z dobových pramenů vyčíst prakticky nelze, což ovšem neznamená, že by v církvi neexistovaly. Výmluvná je například pozdější vzpomínka faráře Karla Vodičky, který byl koncem okupace jako představitel CČS v pražské diecézi zatčen a vězněn v Terezíně. Když po návratu do Prahy dne 10. května 1945 dostal od neznámého Čecha radu, že může na oplátku „zbít podle libosti“ Němce odklízající barikády, Vodička odpověděl: „Do nejdelší smrti bych to cítil jako skvrnu na své duši.“⁵⁶

Českobratrská církev evangelická, reprezentovaná synodní radou v čele se synodním seniorem, na rozdíl od CČS obnovila po válce svou strukturu standardním způsobem. Funkce synodního seniora se 17. května 1945 znovu ujal Josef Křenek, který ji musel za okupace složit a odejít z Prahy. Dne 6. prosince 1945 byli Křenek, jeho náměstek Bedřich Jerie a synodní kurátor Antonín Boháč potvrzeni ve svých funkcích devátým synodem ČCE.

V době osvobození stál v čele církve náměstek synodního seniora Jerie. Dne 11. května 1945 byl redakci ČTK poskytnut tiskový projev ČCE, obracející se na členy církve

53 *Naše pohraničí. Manifestace církve v Ústí nad Labem*, Český zápas 28/B, 1945, č. 11, 23. 8., s. 43.

54 Václav VYŠOHLÍD, *Nic neskrývejte! (Odpověď „Obzorům“)*, Český zápas 28/B, 1945, č. 23–24, 20. 12., s. 91.

55 F. M. HNÍK, *Odsun Němců a křesťanské svědomí*, s. 114.

56 *Církev za druhé světové války*, Český zápas 53, 1970, č. 31–32, 6. 8., s. 3.

i na všechny Čechy s prosbou, aby „trvali v jednomyslnosti, v úsilovném hledání pravdy a skutečné spravedlnosti, v opravdové a sebezapíravé službě a lásce k bližnímu, zvláště ke všem slabým a pomoci potřebným“.⁵⁷ O čtyři dny později zaslal Jerie sborům ČCE oběžník, který rovněž nepřímou vyzýval k nepomstychtivému jednání s Němci. Odkazem k Bibli zdůrazňoval, že „spravedlnost (t.j. spravedlnost před Bohem!) zvyšuje národ, ale hřích jest ku pohanění národům“.⁵⁸

Odsun Němců nicméně ČCE akceptovala a příslušná rezoluce jejího synodu dokonce hovořila o „dolehnutí zaslouženého Božího trestu“ a o „důležitých a nevyhnutelných opatřeních“, která by se ovšem měla provádět „pod kontrolou veřejnosti a lidsky“.⁵⁹ Postoj k transferu německého obyvatelstva lze vyčíst i z příslušné části zprávy synodního seniora Křenka odročenému zasedání synodu z roku 1946, která tuto událost z nacionálního úhlu pohledu hodnotila slovy: „Minulé věky nás vyháněly z vlasti. Po této válce nadešla doba, kdy nastal německý odsun a zněmčelé kraje se otevřely našemu lidu.“⁶⁰

ČCE nicméně nepřistoupila na výzvu CČS k společné podpoře vládní politiky v této oblasti. I na již zmíněnou rezoluci Světové rady církví z února 1946 synodní rada ČCE reagovala samostatným, byť rovněž odmítavým dopisem z 14. března, stylizovaným J. B. Součkem a upraveným po konzultaci s velvyslancem Heidrichem z ministerstva zahraničních věcí. ČCE se v něm přihlašovala k zásadě, že „po této válce se národy nemají oddávati pomstychtivosti a nenávisti“, připomínala, že se již na synodu vyslovila pro to, aby „všecky akce, spojené s odsunem Němců, byly prováděny spořádaným a humánním způsobem“, a současně hájila jak odsun jako takový, tak také tezi, že v Československu opravdu probíhá uvedeným způsobem. Za jednu z hlavních příčin nacionalismu, hrozícího stát se zkázou Evropy, dopis označoval „národnostní boje ve smíšených zemích“, což v jeho logice vedlo k závěru, že „budoucí organisace Evropy by se tedy měla zakládati na jednonárodních státech bez nepřátelských menšin“.⁶¹

Vyjádření ČCE kolísala mezi zdůvodňováním potřeby etnicky jednotného státu na straně jedné a ideálem nadnárodní jednoty na základě společné víry na straně druhé. K tomuto ideálu se církev přihlásila na závěrečném zasedání svého devátého synodu

57 Ústřední archiv Českobratrské církve evangelické (dále jen ÚA ČCE) Praha, Synodní rada Českobratrské církve evangelické (dále jen SR ČCE), kart. XV/C/1, Květen 1945, Projev Českobratrské církve evangelické.

58 ÚA ČCE, SR ČCE, kart. III/B/3, Oběžníky synodní rady 1945, List náměstka synodního seniora sborům.

59 ÚA ČCE, SR ČCE, kart. I/6, IX. synod, I. díl, 1945, Protokol o 5. zasedání synodu konaném dne 7. prosince 1945.

60 *Devátý synod českobratrské církve evangelické. Program, seznam členů synodu, zprávy a návrhy*, Praha 1946, s. 32.

61 *Odsun Němců z ČSR*, Kostnické jiskry 31, 1946, č. 14, 4. 4., s. 77.

z ledna 1947 slovy o tom, „že chce sloužiti evangelíkům jiných národností, kteří zůstali v našem státě“, a tak „manifestovati jednotu na základech evangelia“.⁶²

Toto vyjádření se týkalo především trosk Německé evangelické církve v Čechách, na Moravě a ve Slezsku, které nebylo po květnu 1945 hned odebráno státní uznání, ale její věřící i duchovní sdíleli osud ostatních sudetských Němců a další existence církve byla fakticky znemožněna. Za těchto okolností se poslední představitelé sudetoněmeckých protestantů vyslovili pro sjednocení s ČCE a zmocnili její synodní radu, „aby převzala německé matriky, agendu, archív a veškerý majetek“.⁶³ Tento majetek však byl již v červenci 1945 dán pod národní správu a svého podílu na něm se s odvoláním na aktivitu svých členů při „budování pohraničí“ u státních úřadů dožadovala i ČČS.

ČCE se v prosinci 1945 na synodu vyslovila pro přijetí německých evangelíků do svých řad „za předpokladu, že vláda dá k tomuto přičlenění souhlas“,⁶⁴ a v otázce majetku argumentovala tím, „že jmění evangelické církve německé má býti zachováno jedině k účelům evangelické církve“.⁶⁵ Mezcírkevní majetkový spor se vlekl po celou dobu trvání třetí republiky a byl rozhodnut až po komunistickém převratu. ČCE svou představu o jeho vyřešení neprosadila, zbytků německých evangelíků, jejichž církev byla definitivně rozpuštěna v květnu 1948, se nicméně ujala.

Právně nejisté bylo po válce i postavení Augsburské církve evangelické ve východním Slezsku v Československu, tvořené národnostně smíšenými sbory na Těšínsku. Vztahy mezi ní a ČCE byly poznamenány československo-polským územním sporem a skutečností, že i v oblasti Těšínského Slezska, jehož obyvatelé se tradičně považovali za „šlonzáky“ se silným regionálním cítěním, se po válce uplatňoval etnický nacionalismus.

Augsburská církev evangelická ve východním Slezsku byla hned 18. května 1945 Slezskou národní radou „revolučně“ zrušena. Jejím administrátorem byl nakrátko jmenován farář ČCE Alexander Winkler, který do všech jejích sborů dosadil české pastory. Východoslezská církev začala v dané situaci jednat s ČCE o sjednocení, požadovala však respektování své autonomie. Dne 26. září 1945 byla uzavřena dohoda o tom, že v každém sboru budou působit dva duchovní (český a polský). ČCE s ní vyjádřila nespokojenost ve svém politickém činitelům určeném *Memorandu o organizaci evangelických církví v českých zemích* z října 1945: „Dohoda zdá se býti českým úspěchem jen proto,

62 ÚA ČCE, SR ČCE, kart. I/6, IX. synod, II. díl, 1947, Zápis o čtvrtém zasedání synodu českobratrské církve evangelické v Praze dne 15. ledna 1947.

63 Václav KEJŘ (ed.), *Svědék výmluvný. Památce synodního seniora Josefa Křenka*, Praha 1985, s. 51.

64 ÚA ČCE, SR ČCE, kart. I/6, IX. synod, I. díl, 1945, Zápis o III. zasedání IX. synodu českobratrské církve evangelické ve čtvrtek 6. prosince 1945.

65 *Devátý synod českobratrské církve evangelické*, s. 35.

že vedení církve odmítalo dříve vůbec česky smýšlející duchovní, kteří museli se obracet k českobratrské církvi evangelické o přijetí; ve skutečnosti však zabezpečuje v církvi polskou državu. [...] Vzhledem k nové národní politické situaci v ČSR bylo by administrativní připojení evangelických sborů augsburského vyznání na Těšínsku k českobratrské církvi evangelické nejlepším řešením problému této církve.“⁶⁶

Reakci na toto memorandum, ve kterém se ČCE představila jako strážkyně českých národních zájmů, představovala *Apologie Augsburské církve evangelické ve východním Slezsku v Československu* z června 1946, v níž představitelé této církve požadavek na své připojení k ČCE odmítli a vyjádřili obavu ze zla nacionalismu: „*My jsme na Těšínsku vytrpěli mnohá pronásledování, rozhodně větší než církev českobratrská ze strany zfanatizovaného nacionalismu německého, a proto se bojíme každého nacionalismu vůbec; bojíme se také nacionalismu přicházejícího k nám v odění českobratrském, jehož průkopníci v osobách některých českých farářů na Těšínsku za svůj cíl považují vyhoštění ze sborů luterských pastorů proto, že jsou Poláky...*“⁶⁷

ČCE ve svém sjednocovacím úsilí pokračovala a její rozhovory i konflikty s představiteli východoslezské církve probíhaly až do komunistického převratu. Teprve ten paradoxně rozhodl o tom, že evangelická církev Těšínského Slezska nebude svou silnější partnerkou pohlcena a bude moci nadále existovat.

V těšínské i německé otázce se projevovala určitá propojenost části ČCE s nacionalistickými politickými kruhy. K představitelům této části církve by se dal zařadit například František Bednář, který v nakladatelství Kalich vydal pro zahraničí určenou knihu propagandisticky obhajující vysídlení Němců z Československa. Rozlišil v ní dva druhy nacionalismu – německý, spojený s kultem krve a moci a s pošlapáváním všech hodnot, a český, postavený na duchovních a humanitních základech. V této optice se pak v Bednářově výkladu odsun Němců z Československa mohl jevit jako definitivní vítězství dobra nad zlem.⁶⁸

Oficiální ČCE nicméně „*odmítla brožuru dr. Bednáře vydat jako církevní publikaci*“⁶⁹ a z článků publikovaných za třetí republiky na stránkách týdeníku *Kostnické jiskry* (hlavní tribuny evangelické a zejména českobratrské publicistiky) je zřejmé, že pohled mnoha duchovních a teologů ČCE byl spíše rozpačitý než černobílý. Příkladem mohou být konstatování, že „*odsunem Němců duchovně se nestaneme lepšími, neboť vinou a hříchem*

66 Antonín BOHÁČ, *Organisace evangelických církví v českých zemích*, Praha 1946, s. 30nn.

67 Józef SZYMECZEK (ed.), *Stát, církve a národ v československé části Těšínského Slezska (1945–1953)*, Český Těšín 2004, s. 135.

68 Viz F. BEDNÁŘ, *The Transfer of Germans*, s. 29nn.

69 *Dopis do Ženevy z r. 1948*, Křesťanská revue 58, 1991, č. 2, únor, s. 41.

člověk ani národ neroste“;⁷⁰ a že křesťanské svědomí se nad ním nemůže nepozastavit, protože „odsun není vyjádřením lásky k nepříteli“.⁷¹

Jisté rozpaky jsou patrné i ve vyjádřeních nejvýznamnějšího českobratrského teologa Josefa Lukla Hromádky, který v souvislosti s transfery milionů Němců hovořil o „trestu za vinu, která přesahuje naši představivost“, současně však varoval Čechy, že jestliže „začneme budovat svoji republiku, třetí republiku na hříchu, na sobectví a na svévoli, že připravujeme trest stejné míry, jaký postihl našeho velikého souseda“.⁷²

Protestantská kritika nacionalismu zaznívala nejsilněji na stránkách měsíčníku *Křesťanská revue*, obnoveného roku 1946. Tento teologický časopis neváhal například zesměšnit ztotožňování Ježíšovy etiky s etikou beztřídní společnosti v poselství sněmu CČS upozorněním, že „ethika Ježíšova je zároveň ethikou beznárodní společnosti“;⁷³ či konstatovat, že se u nás hromadně jednalo „tak, jakoby zjištění: ‚toto je Němec‘, znamenalo, že není žádných mravních závazků ani zábran“.⁷⁴ V červnu 1947 také pod titulkem *Dokončená dvouletka praktického křesťanství* referoval o „akci Zámky“, při níž evangelický humanista Přemysl Pitter v letech 1945–1947 poskytl útočiště stovkám ohrožených dětí (zpočátku židovských, později většinou německých, zachraňovaných z internačních táborů) a vykonal tak „něco, co se samozřejmou nutností plyne z křesťanské víry“.⁷⁵

Vedoucím redaktorem *Křesťanské revue* a autorem všech citovaných článků byl Josef Bohumil Souček,⁷⁶ dlouholetý tajemník synodní rady ČCE a syn prvního synodního seniora této církve. Ten koncem roku 1945 dokonce varoval „před novým nacionalismem, který je svou podstatou stejného druhu jako nacismus, který stál u zrodu války“.⁷⁷ V roce 1946 přesto v dopisu do Ženevy oponoval kritice odsunu Němců. O dva roky později však v novém „dopisu do Ženevy“ (anonymním, ale všeobecně považovaném za Součkovu dílo) nabídl generálnímu tajemníkovi Světové rady církví teologické ponaučení, které si vyvodil z únorového komunistického převratu: „Svůj nový život po osvobození jsme začali v duchu nezřízeného a bezuzdného nacionalismu. [...] My v církvi, nebo alespoň většina z nás, jsme to viděli a pokoušeli se něco proti tomu dělat, ale naše úsilí bylo

70 B. HLADKÝ, *Odsun Němců a my*, Kostnické jiskry 31, 1946, č. 12, 21. 3., s. 1.

71 *Dva světy a Světová rada církví*, Kostnické jiskry 33, 1948, č. 2, 8. 1., s. 3.

72 Josef Lukl HROMÁDKA, *Komunismus a křesťanství*, Praha 1946, s. 6n.

73 *Ethika Ježíšova je ethikou beztřídní společnosti*, *Křesťanská revue* 13, 1946, č. 6, 15. 6., s. 125.

74 *Zvláštní potravinové lístky pro Němce*, *Křesťanská revue* 14, 1947, č. 6, 16. 6., s. 166.

75 *Dokončená dvouletka praktického křesťanství*, *Křesťanská revue* 14, 1947, č. 6, 16. 6., s. 164.

76 Články uvedené v poznámkách 73–75 jsou podepsány Součkovou šifrou –č–.

77 Peter C. A. MORÉE, *Novozákoník Josef Bohumil Souček k vysídlení sudetských Němců a komunistickému převratu*, in: Pavel Marek – Jiří Hanuš (eds.), *Osobnost v církvi a politice. Čeští a slovenští křesťané ve 20. století*, Brno 2006, s. 508.

*spíše chabé. [...] Podle mne je tento nezkrocený nacionalismus, který se projevil odsunem, prvním zlem, oním „proton pseudos“⁷⁸ našeho života po květnu 1945, tím zlým kořenem, jehož je tento komunistický převrat prvním ovocem.*⁷⁹

Závěrem je třeba nejprve konstatovat, že „spíše chabé“ členení poválečnému nacionalismu jako by v církvích zanechalo určité trauma. Citovaný dopis J. B. Součka totiž představuje jen první z dlouhé řady pokusů českých křesťanů vyrovnat se s daným tématem, k nimž v období komunismu docházelo především v exilu, aby pak po roce 1989 vyvrcholily v podobě řady „oficiálních“ snah o česko-německé smíření (vystoupení kardinála Tomáška z ledna 1990, společné prohlášení českých a německých katolických biskupů k padesátému výročí konce druhé světové války, stanovisko synodu ČCE k vysídlení sudetských Němců z listopadu 1995 apod.).

Předmětem této studie jsou však pouze postoje církví v „hodině pravdy“ po květnu 1945, kdy se ve společnosti bezprostředně odrážely zkušenosti z doby německého okupačního režimu. Tento režim přinesl velké utrpení jak českému obyvatelstvu obecně, tak také všem českým církvím. Někteří duchovní jím byli posláni na smrt a mnozí další (v největším počtu samozřejmě katoličtí) vězněni.

Za okupace bylo vystaveno perzekuci 371 českých katolických kněží; 260 jich prošlo koncentračními tábory a věznicemi, 58 z nich věznění nepřežilo, sedm zemřelo na jeho následky a osm jich bylo popraveno.⁸⁰ Mnozí „koncentračníci“ (z výše zmíněných Josef Beran a Bohumil Stašek) po návratu logicky vyjadřovali kritické postoje vůči Němcům jako etniku. Jiní však, jak ilustrují příklady Adolfa Kajpra a Antonína Klevety, ve stejné době vystupovali ne proti Němcům, ale proti nacionalismu, krutosti a bezpráví.

Mezi českými politickými vězni doby nacismu ovšem „převládal cynický názor, že *dobrý Němec je pouze ten, který už je alespoň metr pod drnem*“;⁸¹ jak ve svých vzpomínkách uvádí evangelický duchovní Jiří Otter (který však měl sám v době svého věznění štěstí na pomoc ze strany německých křesťanů a později významně přispíval ke snahám o česko-německé smíření). Otter byl jedním z jedenácti duchovních ČCE, kteří se po válce vrátili z nacistických koncentračních táborů a vězení. Další tři duchovní této církve byli nacisty popraveni a jeden zemřel ve vězení.⁸²

78 Prvotní lež.

79 *Dopis do Ženevy z r. 1948*, s. 41n.

80 Viz František LUDVÍK, *České katolické kněžstvo s národem a lidem v boji, utrpení a práci pro lepší zítřek. Dokumenty – projevy – směrnice*, Praha 1946, s. 11.

81 Jiří Josef OTTER, *Za mřížemi a dráty také trochu jinak*, Praha 2008, s. 98.

82 Viz *Devátý synod českobratrské církve evangelické*, s. 18.

Duchovních CČS zahynulo za okupace sedm a k odpykání trestů v koncentračních táborech a vězeních jich bylo celkem odsouzeno asi 32.⁸³ Jak ukazují výše uvedené příklady vůči Němcům nepomstychtivého Karla Vodičky a radikálního Václava Vyšohlída, i zde docházelo k různým způsobům zpracování vlastní vězeňské zkušenosti.

Vyšohlíd svou minulost politického vězně akcentoval a například již citovanou polemiku s lidoveckými *Obzory* dokonce podepsal pseudonymem „číslo 30181, Dachau“. Jeho *Český zápas* podobně jako jiná poválečná periodika zdůrazňoval německé zločiny a potřebu zabezpečit odsunem Němců národní zájmy, přičemž se od časopisů jiných církví odlišoval takřka absolutní nekritičností k vládní politice a sympatizováním s komunistickou ideologií (jež byla v dané době paradoxně nacionalistická, nikoliv internacionální).

V CČS existovala již od jejího vzniku silná identifikace s českým národem a československým státem. CČS tak mohla například podporovat odsun Němců „z důvodů mravního a duchovního zdraví“ Čechů, což podle knihy Viléma Hejla o morálním rozvratu české společnosti „nebylo nic jiného, než bohoslovci zdůvodňované vyhánění ďábla Belzebubem“.⁸⁴

V této církvi bylo patrně největší procento lidí, u nichž nacionální citění převažovalo nad náboženským přesvědčením. Ne náhodou ostatně v období komunismu řada představitelů CČS z doby třetí republiky církev opustila a přihlásila se k ateismu.

Také ČCE se tradičně identifikovala s českým národem, na rozdíl od CČS však byla zároveň silně spojená i se světovým protestantismem. I v poválečné době zazněla z řad jejích teologů slova o tom, že „reformace neznala toto tříštění“ podle národnostní příslušnosti, že věří „v svatou církev obecnou“ a že nacionalismus „je všude zlý a kope hrob Kristově církvi“.⁸⁵

I když v ČCE někdy příslušnost k národu převažovala nad příslušností k mezinárodnímu křesťanství, ve vztahu k německým evangelíkům z českých zemí se jasně projevila její sounáležitost s protestantskými souvěrci „nepřátelské“ národnosti. Vůči poválečnému československému státu a jeho národnostní politice zaujímal ČCE postoj kritické loajality.

Mezi českými katolíky se vzhledem k jejich příslušnosti ke světové katolické církvi zákonitě nejvíc uplatňoval nacionalismu protikladný univerzalizmus křesťanství. Katoličtí biskupové usilovali o pastorační „neslovanských“ věřících a opakovaně vystupovali proti

83 Viz Miloslav KAŇÁK, *Církev československá husitská v boji proti nacismu*, Theologická revue Církev československé husitské 8, 1975, č. 2, s. 31.

84 V. HEJL, *Rozvrat*, s. 134.

85 Jan MÍŘEJOVSKÝ – Rudolf ŘÍČAN, *My a Maďaři (Doslov k diskusi)*, Kostnické jiskry 32, 1947, č. 50, 11. 12., s. 1 a 3.

špatnému zacházení s Němci a Maďary. Míra jejich ztotožnění se s oficiální politickou linií byla oproti jiným církvím relativně nejmenší. I jejich kritika vládní politiky však měla své mantinely.

„Zastávání se Němců“ bylo ve zjitřené poválečné atmosféře spojeno s rizikem, že se proti příslušné církvi obrátí nevole značné části veřejnosti. Jistě mnozí církevní představitelé tehdy zastávali názor podobný tomu, který zazněl na poradách katolických biskupů z listopadu 1945 a tvrdil, že by nebylo v zájmu plnění výlučného úkolu církve („*zabezpečení království Kristova v duších a spásy těchto duší*“), aby odsuzovala „*celkovou tendenci doby*“ a upozorňovala, „*že to, co se dnes děje, neodpovídá zásadám evangelia*“.⁸⁶ Hranice mezi pastoračními zřeteli a prostým udržením pozic a vlivu ovšem mohla být nezřetelná. Vedení žádná z velkých církví si v letech 1945–1948 nedokázalo představit radikální rozchod s vedením státu a jeho politikou a všechny naopak chtěly mít v tehdejší společenském systému vyhrazeno významné místo.

Míra ochoty státních úřadů akceptovat nekonformní postoje ze strany církví byla v přechodném období třetí republiky nejednoznačná. Terčem kritiky se stala například vstřícnost ČCE vůči zbytkům německých evangelíků, na kterou ministerstvo vnitra ve zprávě z 13. července 1946 reagovalo slovy o „*podezření, že určitá část národa hodlá krýti, resp. chrániti Němce*“.⁸⁷ Na nejvyšší vládní úrovni naproti tomu první poválečný ministerský předseda Zdeněk Fierlinger v reakci na memorandum katolických biskupů i jindy uznával, že k nepřístojnému zacházení s Němci u nás opravdu docházelo. Terčem politické demagogie se postoje episkopátu v německé otázce staly spíše až za jiné církevněpolitické situace po únoru 1948.⁸⁸

V poválečné době, kdy oficiálním cílem vládní politiky bylo vytvoření národního slovenského státu, církve tento program v zásadě akceptovaly, „*což mělo na chování křesťanů v konkrétních situacích, kdy bylo třeba reagovat, nemalý vliv. Na druhé straně ovšem nelze přehlížet, že odmítání brutalit a excesů nebo poskytnutí byť drobné pomoci bližnímu v nouzi nebylo u církevních představitelů, kněží i prostých věřících pouhou výjimkou*“.⁸⁹

86 ZA Opava, pobočka Olomouc, AO, kart. 1328, inv. č. 2817, Organizace katolické mládeže v nové ČSR (referát Štěpána Trochty a Františka Tomáška).

87 Národní archiv Praha, Úřad předsednictva vlády, kart. 940, sign. 1222/4, Německá evangelická církev – připojení k československé církvi evangelické.

88 Např. generální tajemník Ústředního akčního výboru Národní fronty Alexej Čepička v červenci 1949 snahu účastníků biskupských porad z listopadu 1945 o zmírnění tíživé situace německých kněží i jiných Němců interpretoval způsobem, který je měl „*v očích věřících znemožnit*“ (T. STANĚK, *Odsun Němců a křesťané*, s. 43).

89 T. STANĚK, *Odsun Němců a křesťané*, s. 44.

Summary

The Churches and the Post-war Czech Nationalism

The article deals with the attitude of the three most important Czech Churches towards Czech nationalism in the years of the Third Czechoslovak Republic (1945–1948). Those years were the period of a grudge against Germans, Hungarians as well as Poles in the Czech society. The society of that time was, at least nominally, predominantly Christian. Christianity as a religion is incompatible with nationalism. The Churches, however, were connected not only with religious tradition, but also with a cultural one. And some of their members were less Christians than Czech nationalists.

The supranational Roman Catholic Church had to care also for its non-Czech believers. Its bishops repeatedly stood against ill-treatment of Germans or Hungarians. Nevertheless, its criticism of the governmental policy was restrained. Many Catholics assumed also anti-German attitudes and the archbishop of Prague Josef Beran called in 1947 the expulsion of the Sudeten Germans „*imperative necessity*“. There was a broad spectrum of Catholic attitudes – from a real nationalism of some „political Catholics“ to the theologian Adolf Kajpr who called nationalism „*an idol always demanding human sacrifices*“.

The Czechoslovak Church, a Czech national Church dominated with its pro-communist wing,

supported the governmental policy uncritically. According to its synod from 1946, the transfer of Germans from Czechoslovakia was „*in the interests of the national ethics*“. It was the only major Czech Church which did not even intervene for the transfer to be done humanely. On the contrary, it defended the way the transfer was carried out against „false accusations“.

The Evangelical Church of Czech Brethren was critically loyal to the state. It accepted the transfer on its synod from 1945. It denounced, however, inhumanities and the national grudge and many Protestants (e.g. Přemysl Pitter) helped its victims. The Evangelical Church of Czech Brethren received into its body the members of the former German Evangelical Church in Bohemia, Moravia and Silesia and tried also to absorb the members of the Evangelical Augsburg Church in Eastern Silesia. To this very Church, however, Czech Brethren displayed the anti-Polish Czech nationalism. There were also many counter-nationalist theologians in the Evangelical Church of Czech Brethren, e.g. Josef Bohumil Souček. According to him, there was a direct connection between the post-war Czech nationalism and the communist takeover of February 1948.

Recenze a zprávy

REBITSCH, Robert, *Matyáš Gallas (1588–1647). Císařský generál a Valdštejnův „dědic“*. Přeložil, úvodem a závěrečnou kapitolou opatřil Jan Kilián, Praha: Grada 2013, 399 s., ISBN 978-80-247-4778-1.

Třicetiletá válka má a vždy měla v české historiografii vojenství svým způsobem zvláštní místo, a to jak ve smyslu odborného výzkumu, tak po stránce čtenářské přitažlivosti. O tom prvním svědčí například velké množství vydaných edic pramenného materiálu tohoto období (za všechny vzpomeňme alespoň na dvě rozsahem doposud nepřekonané řady, na klasický reprezentativní výběr určený tehdy pro západní publikum *Documenta Bohemica Bellum Tricenale Illustrantia* z let 1971–1981¹ či o něco starší a neméně rozsáhlá tzv. *Regesta fondu Militare* Václava Lívy z padesátých let),² ale také ochota a schopnost zapojovat domácí výzkumy do širšího evropského rámce včetně velkých teoreticko-metodologických diskuzí, typických pro západní historiografii druhé poloviny 20. století. V tomto směru nelze nezpomenout práce Josefa Polišíenského, zvláště pak s ohledem na čas, místo a dobu vydání jeho metodicky výjimečnou knihu *Třicetiletá válka a evropské krize 17. století*, v níž v rámci své „trojí pohledové optiky“ zužitkoval cosi na způsob mikrohistorické perspektivy dávno před tím, než se tento pojem stal ve světě módním a kopírovaným.³ V tomto směru příznačný je také příspěvek Miroslava Hrocha a Josefa Petráně do velké historické debaty třetí třetiny 20. století o všeobecné krizi (*General Crisis*) 17. století, formulovaný z pozic tehdejší oficiálně vládnoucí marxistické historiografie.⁴ O čtenářském zájmu nás zase mohou přesvědčit naplněné police knihkupectví, které odpovídají zájmu široké čtenářské veřejnosti o knihy s válečnou tematikou. Vedle drtivě převládající produkce místy pohříchu všemožné kvality z období druhé světové války si své místo nachází i ta třicetiletá jako jeden z mála ozbrojených konfliktů doby dávno minulé, o který je patrně i mezi laickými konzumenty nějaký zájem. Obě roviny pak nacházejí styčné plochy v tématech, jako je porážka odbojných českých stavů na bělohorské

-
- 1 Josef KOČÍ – Josef POLIŠENSKÝ – Gabriela ČECHOVÁ – Miroslav TOEGEL a kol. (edd.), *Documenta Bohemica Bellum Tricenale Illustrantia I – VII*, Praha 1971–1981.
 - 2 Václav LÍVA (ed.), *Prameny k dějinám třicetileté války. Regesta fondu Militare Archivu Ministerstva vnitra ČSR v Praze III–VIII*, Praha 1951–1957.
 - 3 Josef POLIŠENSKÝ, *Třicetiletá válka a evropské krize XVII. století*, Praha 1970.
 - 4 Miroslav HROCH – Josef PETRÁŇ, *17. století – krize evropské společnosti?*, Praha 1976. K tomu naposledy ve značně zhuštěné formě Radek FUKALA, *Třicetiletá válka, nebo všeobecný evropský konflikt 17. století? Otázky, úvahy problémy*, České Budějovice 2012, zejm. s. 65–76.

pláni a následný vývoj pacifikace českomoravského prostoru, v obecném povědomí smršťený do značně zprofanované, ale o to vitálnější představy jirákovského „temna“, úpění a poroby českého ducha pod habsburským jhem, nebo uchvacující osud jedné z nejzajímavějších, nejkontroverznějších, ale také nejznámějších postav dané doby, císařského generalissima Albrechta z Valdštejna, pomocí nichž lze definovat podstatu atraktivity oné turbulentní doby jak ve smyslu vědeckých výzev, tak co do přitažlivosti pro běžného čtenáře.

Výzkum doby třicetileté války má zkrátka v našich zeměpisných šířkách již slušnou tradici, sahající minimálně do dob Pekařových a Denisových. A produkce stále nepolevuje – jen za poslední tři roky spatřilo světlo světa šest větších původních domácích prací,⁵ a snad díky výše zmíněné atraktivitě pro koncového poučeného uživatele se poslední dobou přidávají i komerční nakladatelství, která se na vydávání odborné historické literatury jinak příliš nespécializují. To je po mém soudu i případ *Matyáše Gallase* a nakladatelství Grada.

Bylo-li řečeno, že domácí výzkum se poměrně utěšeně rozvíjí a je schopen držet krok s okolním světem, neplatí to tak zcela v případě životopisných studií. Zatímco historiografie německojazyčného prostoru dále úspěšně zaplňuje mezery ve znalostech životaběhu význačných osob spjatých s armádním prostředím,⁶ u nás se po biografické metodě přístupu k problematice nesahá s takovou oblibou, ovšem s obligátní výjimkou v případě Valdštejn.⁷ Ze soudobých prací tak lze zmínit snad jen Balcárkovu mozaiku drobných portrétů z roku 2011, začasté však složených z přetištěných autorových časopiseckých studií staršího data, a životopisnou črtu generála Golče z pera Jana Kiliána.⁸ České vydá-

5 Radek FUKALA, *Třicetiletá válka; Workshop třicetileté války 2012. Sborník příspěvků: Projekt 1645*, České Budějovice 2013; Marek ĎURČANSKÝ, *Nymburk a jeho správa za třicetileté války*, Nymburk 2012; Pavel BALCÁREK, *Ve víru třicetileté války: politikové, kondotiéři, rebelové a mučedníci v zemích Koruny české*, České Budějovice 2011; Jan KILLÁN, *Martin Maxmilián z Golče (kolem 1593–1653): císařský generál ve víru třicetileté války*, České Budějovice 2010; Michal KONEČNÝ (ed.), *Kryštof Pavel z Liechtensteinu-Castelkornu a Morava v časech třicetileté války*, Brno 2010.

6 Z poslední doby viz Walter KRÜSSMANN, *Ernst von Mansfeld (1580–1626): Grafensohn, Söldnerführer, Kriegsunternehmer gegen Habsburg im Dreißigjährigen Krieg*, Berlin 2010; Steffen LEINS, *Reichsgraf Peter Melander von Holzappel (1589–1648): Aufstieg eines Bauernsohns als Kriegsunternehmer, Diplomat und Herrschaftsorganisator (Dissertationsprojekt)*, in: *Militär und Gesellschaft in der Frühen Neuzeit* 14, 2010, s. 348–357; Hans-Jürgen ARENDT, *Wallensteins Faktotum: der kaiserliche Feldmarschall Heinrich Holck 1599–1633*, Ludwigsfelde 2006². V širších souvislostech srov. Mark HENGERER, *Kaiser Ferdinand III. (1608–1657): eine Biographie*, Wien 2012; Lothar HÖBELT, *Ferdinand III.: Friedenskaiser wider Willen (1608–1657)*, Graz 2008; Renate SCHREIBER, „*Ein Galeria nach meinem Humor*“: *Erzherzog Leopold Wilhelm*, Wien 2004.

7 O neutuchajícím zájmu o tuto postavu svědčí množství beletrie s valdštejnskou tematikou, která v posledních letech opět sílí, na vědeckém fóru je pak nejpádnějším důkazem nedávné opětovné vydání Pekařovy klasické práce let 1933–1934. Viz Josef PEKAŘ, *Valdštejn 1630–1634: Dějiny valdštejnského spiknutí*. Předmluvu napsal Antonín Kostlán, Praha 2008. Podobně též reedice rozsáhlého díla Josef JANÁČEK, *Valdštejn a jeho doba*, Praha 2003.

8 Viz pozn. 5.

ní monografie o Gallasovi tak můžeme vnímat jako snahu o částečné splacení dluhu (či hození rukavice?) domácímu výzkumu. Snahu o to důležitější, že generál Gallas patřil nejen k vysoce postaveným osobám v armádní hierarchii císařských, ale také proto, že jeho odkaz je silně spjat s českým územím, ať už někdejší pozemkovou držbou, nebo v podobě rodových archiválií v děčínské pobožce litoměřického oblastního archivu, včetně jeho válečné kanceláře. V tomto směru je rovněž signifikantní, že knihu přeložil, úvodem a koncovou kapitolou mapující další osudy rodu Gallasů v Čechách doplnil Jan Kilián, který je na poli třicetileté války sám příčinlivě publikujícím autorem.

Rakouský historik Robert Rebitsch, působící na innsbrucké univerzitě, se na vědeckém poli uvedl vydanou dizertací o Tyrolsku a válce říšských knížat proti Karlu V.⁹ Od té doby se cíleně profiluje jako znalec dějin vojenství, spolupracuje například se známou oborovou platformou sdružující historiky vojenství ze všech koutů Evropy, známou jako *Arbeitskreis Militär und Gesellschaft in der Frühen Neuzeit*.¹⁰ Biografie významných osobností 17. století se zdají být jeho oblíbeným vyjadřovacím prostředkem, rok před prací o Gallasovi¹¹ totiž publikoval rozsahem střednější monografii o mladším synovi „zimního krále“ Ruprechtu Falckém.¹² Zatím poslední knižní počín, kterým se zároveň opět přidružuje tematiky tak či onak spjaté s českým prostorem, je dalším zářezem do pažby nesmírně košaté životopisné produkce o generalissimovi Valdštejnovi, jehož uhrančivý příběh je i na počátku 21. století evidentně fascinujícím lákadlem mezinárodního historického fóra.¹³ Jak vidno, označit Roberta Rebitsche za nezkušenou figuru bez kontextuálního přehledu na poli biograficky laděné historiografie vojenství by si asi žádný „kazi-voj“ nedovolil.

9 Robert REBITSCH, *Tirol, Karl V. und der Fürstenaufstand von 1552*, Hamburg 2000.

10 Původně oborová pracovní skupina sdružující německé historiky vojenství pod vedením dvou významných osob německé historiografie vojenství Ralfa Pröheho a Bernharda R. Kroenera (oba z univerzity v Postupimi) byla na historickém sjezdu v Mnichově roku 1996 přetvořena do podoby dnešního spolku a otevřena interdisciplinární spolupráci na široké bázi. Blíže viz webová prezentace spolku na www.amg-fzn.de.

11 Robert REBITSCH, *Matthias Gallas (1588–1647): Generalleutnant des Kaisers zur Zeit des Dreißigjährigen Krieges. Eine militärische Biographie*, Münster 2006.

12 TÝŽ, *Rupert von der Pfalz (1619–1682). Ein deutscher Fürstenson im Dienste der Stuarts*, Innsbruck 2005.

13 TÝŽ, *Wallenstein. Biografie eines Machtmenschen*, Wien 2010. Srov. též Inger SCHUBERTH (Hg.), *Die blut'ge Affair' bei Lützen: Wallensteins Wende (erscheint anlässlich der Ausstellung „Die Blut'ge Affair' bei Lützen. Wallensteins Wende“ im Museum im Schloss Lützen vom 23. März bis zum 29. Juli 2012)*, Wettin – Löbejun 2012; Geoff MORTIMER, *Wallenstein: the enigma of the Thirty Years War*, Basingstoke 2010; Steffan DAVIES, *The Wallenstein figure in German literature and historiography 1790–1920*, Leeds 2010; Jens E. OELSEN (Hg.), *Terra felix Mecklenburg – Wallenstein in Nordeuropa: Fiktion und Machtkalkül des Herzogs zu Mecklenburg. Internationale Tagung 7. – 9. November 2008 auf Schloss Güstrow, Greifswald* 2010; Joachim BAHLCKE – Christoph KAMPMANN (Hg.), *Wallensteinbilder im Widerstreit: eine historische Symbolfigur in Geschichtsschreibung und Literatur vom 17. bis zum 20. Jahrhundert*, Köln 2009.

Otázka však zní jinak: byl oním příslovečným „kazivojem“, jenž notoricky selhával při každé vojenské operaci, které velel, také syn tridentského šlechtice Matyáš Gallas? Před přečtením Rebitschovy monografie bych s oporou v dosavadním hodnocení zřejmě mnoho neváhal s kladnou odpovědí. Nyní ale již tak přesvědčený nejsem. Jistě, byl to pijan či chceme-li „ochlasta“, podle moderních diagnostických měřítek zcela jistě těžký alkoholik, jak ostatně tvrdí sám autor (s. 204), ale kdo tehdy na podobných armádních postech nebyl? Proslulé důstojnické pitky byly na denním pořádku ve všech armádách, ostatně dobová jedovatá anekdota prohlašovala, že jediný podstatnější rozdíl mezi Gallasem a jeho švédským protějškem Janem Banérem spočívá v tom, že Banér dokáže řídit armádní kolos i pod obraz zpitý. A možná v tom to právě spočívá: za nelichotivou pověstí generála Gallase coby věčně opilého závislého individua, které je však bohužel stejně neschopné i za jasných chvil, možná do značné míry stojí tehdejší pomluvy muže, který byl ve své kariéře ve výsledku bezpochyby úspěšný. Alespoň takový dojem mám z Rebitschovy argumentace, jež ovšem je, nutno zdůraznit, řádně pramenně podložena.

Zde již narážím na jeden ze světlých bodů: jestliže byla jako jeden z cílů knihy avizována revize dosavadního historického soudu o této postavě (či při nejmenším nabídnutí alternativního pohledu) tak, jako to například s Ottaviem Piccolominim, Gallasovým soupeřem stigmatizovaným valdštejskou exekucí, svého času provedl Thomas Barker,¹⁴ pak musím konstatovat, že Rebitschova práce v tomto směru leccos vykonala. Samozřejmě, že Gallas jako relativně mocný muž měl pochopitelně řadu odpůrců, kteří na nějakém šíření jeho dobré pověsti těžko mohli mít zájem. Je ovšem také pravdou, že ti, kteří drželi prst na tepu událostí a fakticky rozhodovali na nejvyšší úrovni, si o Gallasovi konstantně zachovávali vysoké mínění (Ferdinand II. i III, Maxmilián Bavorský, částečně i arcivévoda Leopold Vilém), které muselo být podloženo něčím hmatatelnějším, než pouhým dobrým pocitem z prý nepřilíš schopného a ambiciózního, zato ale spolehlivého stoupence. Naopak, z citovaných textů soudobých vojenských odborníků vysvítá, že si Gallasových profesních schopností vesměs dost cenili. Platí to pro samotného Valdštejna, který koneckonců rozpoznal Gallasův talent, „přetáhl“ jej z bavorských do císařských služeb, vsadil na něj a svěřil mu vysoký velící post ve svém vojsku, ale také pro budoucího velkého teoretika, vojenského reformátora a prezidenta dvorské válečné rady Raimunda Montecuccolihho – pod Gallasovým velením sloužil, mohl tedy jeho *modus operandi* studovat z bezprostřední blízkosti. V očích pozdějšího maršála si Matyáš Gallas zachovával vysoký kredit a i později jeho kroky zmiňoval jako příklady dobrého a uvážlivého vedení vojska. Nakonec u většiny Gallasových „bratrů ve zbrani“, například u Piccolominiho,

14 Thomas M. BARKER, *Ottavio Piccolomini (1599–1656): a Fair Historical Judgement?*, in: *týž, Army, Aristocracy, Monarchy: Essays on War, Society and Government in Austria, 1618–1780*, New York 1982, s. 61–111.

bychom stopy nějakého despektu vůči generálovi nenašli. Tím méně pak překvapí, že byl dobře zapsán i u některých mocných mužů u dvora (prezidenta válečné rady Jindřicha Šlika, říšského vicekancléře hraběte Kurze, stoupající hvězdy Václava Eusebia, druhého knížete z Lobkovic), jejichž vzájemné interakce znamenaly pro Gallase nezanedbatelný vztahový kapitál – právě o Gallasových sociálních vazbách u dvora pojednává kapitola XIV.

Po přečtení Rebitschovy monografie není těžké uvěřit tomu, že obecně převládající historické hodnocení generála poručíka Gallase jako nemotorného, neschopného „kazivoje“, který se opije a zničí, na co sáhne, včetně jemu svěřené armády, je při nejlepším škarohlídké, možná až nespravedlivé. Je to vlastně krásně jednoduché a ona kardinální otázka zazní již na prvních stránkách: proč by habsburští vladaři opakovaně svěřovali vrchní velení nad tolik důležitou hlavní armádou někomu, kdo by nebyl schopen vyhovět základním požadavkům, které se od takové zodpovědné role čekaly? Celá kniha je pak vlastně pokusem o jednu velkou odpověď. Mezi řádky knihy se rýsuje obraz Matyáše Gallase jako zkušeného profesionála, který dokáže dostat svěřenému poslání, a byť je postupem času až příliš opatrný, drží se při zemi, dokáže mistrně zveličovat protivné okolnosti a někdy se až bolestínsky vymlouvá na nepřízeň osudu a zpackanou logistiku, tak dobře rozumí svému řemeslu, má cit pro svěřené úkoly (skutečnému fiasku se vlastně nevyhne jen jednou, a to při ústupu z Holštýnska roku 1644 – viz s. 145–174), v kontaktu s lidmi je přívětivý, komunikativní až zvoňalí, ale zejména vždy loajální a věrný Rakouskému domu, jemuž je ochoten sloužit i přes stále se zhoršující zdravotní stav. To všechno byly vlastnosti (zejména pak ty posledně jmenované), které z něj na soudobé vojensko-politické šachovnici činily důležitou figurku, jež však nikdy neměla ambice hrát svou vlastní hru. Zkrátka spolehlivý střelec, který chrání krále. Chápeme-li Rebitschovu monografii jako snahu o rehabilitaci obecného soudu nad generálem poručíkem Gallasem, musíme uzavřít, že to byl pokus v zásadě úspěšný. Cesta k tomuto hodnocení však nebyla zcela jednoduchá.

Nejprve se musím krátce zastavit u redakčního zpracování, které sice nebývá běžnou součástí recenzí, přesto výrazně ovlivňuje výsledný dojem. Zmínil jsem, že se nakladatelství Grada nezaměřuje na vydávání odborných historických publikací a mám za to, že to v tomto případě hraje určitou roli. Než se překladatel „rozepsal“, nechal se v první třetině knihy občas ovlivňovat dikcí původního textu a zanechal po sobě germanismy, projevující se kostrbatou větnou stavbou, nezvyklou stylistikou či chybně použitou vazbou („...rovněž artilerie a k ní přináležející specialisté dostali finanční injekci ke svému vylepšení“ – s. 57, Gallas se v dopise bránil „a ohrazoval se vůči věci neznalým tlacháním u dvora“ – s. 60, Gallas byl „přímlovčí Savojska“ – s. 48). Jazykový redaktor měl textu věnovat větší pozornost, učesat jej a tyto pochopitelné, leč rušivé prvky eliminovat. Stejně tak působí poněkud schizofrenně, když jsou citáty na stránkách 22–24 z ničeho nic překládány

do češtiny, aby jinde zůstaly netknuty. Obecně bych se velmi přikláněl k tomu, aby byly v textu hojně užívané citace originálních pramenů v němčině (ale také v italštině, v jednom případě v latině) volně překládány do češtiny. V německém originále dává časté vypomáhání si řečí německých pramenů logiku, v české verzi však někdy celé odstavce ponechané v němčině 17. století nemají pro laika absolutně žádnou vypovídací hodnotu. Jakoby se redakce nemohla rozhodnout, pro koho knihu vydává, zda pro odborné, či pro laické publikum. Měla-li kniha cílit na obojí publikum, pak se ale měla zásadně jinak a lépe vypořádat s poznámkovým aparátem. Jestli je pravdou úvodní tvrzení, že se nejedná o doslovný, ale zkrácený a upravený překlad (do jaké míry nemohu soudit) s ohledem na českého čtenáře (s. 8), pak mělo být důsledněji postupováno při překladu poznámkového aparátu. Ten je poněkud matoucí, když odkazuje německou variantou názvu na původně české studie (Polišenský – Kollmann), případně není jasné, zda se odkazuje na českou či německou verzi (Pekař), neboť v seznamu literatury je uvedena česky, v poznámkách německy. Zahraniční práce dostupné v češtině (Englund, Evans) jsou i v seznamu literatury uváděny v německé verzi apod.

Dá se dobře pochopit, že autor z jazykových důvodů nepracoval prakticky s žádnou česky psanou literaturou k tématu (nejcitelněji je to znát v kapitolách o mantovské válce, odstranění Valdštejna a o bojích se Švédy v Čechách) ani s česky vydanými pramennými edicemi (Lívova *Regesta*). Horší je ale způsob, jak se s tímto faktem v české verzi zachází. Buď tedy mělo vše zůstat dle originálu, nebo měl překladatel, nadto historik, po dohodě s autorem a nakladatelstvím doplnit poznámkový aparát na příslušných místech alespoň o základní nejnovější českou literaturu úzce související s tématem, a tím knihu více přizpůsobit domácímu prostředí. Je-li takto ale postupováno jen nahodile, vlastně pokud vím jen ve dvou případech, z čehož jednou je v pozn. 894 (s. 288) upozorněno na Kiliánovu vlastní monografii, výsledný dojem je trochu rozpačitý. To samé se z výše udaných důvodů dá vlastně říci i o celkovém dojmu z přístupu nakladatelství k ošetření vydávané publikace.

Celá kniha se nese v přísně popisném chronologickém duchu, což je její výhodou a největší slabinou zároveň. Autorův výklad nám poskytne procházku po Gallasových osudech od začátků v tridentském biskupství až po smrt v císařském rezidenčním městě roku 1647. Díky zvolenému narativu však kapitoly v druhé části knihy, slibující větší dávku interpretace a úvahového potenciálu, do značné míry ztrácejí jiskru, neboť jsou vlastně shrnujícím krátkým sumářem informací, již dříve roztroušených po různých částech textu (kap. XIV. *Sít vztahů: Příznivci a důvěrníci na císařském dvoře*, s. 175–184 a kap. XVII. *Alkoholismus, nemoci a smrt*, s. 204–213). Na druhou stranu poskytují, s výslovnou zmínkou části o okolnostech Gallasovy smrti, alespoň nějakou úlevu od místy dost jednotvárné suché deskriptivy vojenských tažení s generálovou účastí. Zejména v prostřed-

ní části, po odstranění generalissima Valdštejna (kapitoly VI. a VII., věnující se Gallasově službě pod Valdštejnem a jeho roli v komplotu kolem frýdlantského vévody nepřinášejí českému čtenáři nic nového, navíc jsou značně poznamenány nezalostí v podstatě veškeré novější české literatury) připomíná velká část knihy ze všeho nejvíc jednostranně zaměřené líčení vojenských tažení ve starém stříhu klasických operačních dějin, které snad měly určité opodstatnění jako výukový materiál pro posluchače vojenských kadetek 19. století. Pro současného poučeného čtenáře, obeznámeného například s hnutím *nové vojenské historie* (*New Military History*), jež kladlo maximální důraz na interdisciplinari- tu sociálně pojímaných dějin vojenství, je však poněkud obtížné se těmito stránkami prokousat. Navzdory tomu nepopírám, že je text díky barvitému a proměnlivému charakteru tehdejších událostí místy celkem svižným čtením (platí to zejména o kapitole XIII), jindy však zase zabředává do geopolitického popisu taktického přesunu jednotek za cílem efemérních územních zisků a krátkodechých výhod (kapitola X. *Tažení proti Francii* a XI. *Tažení proti Švédsku*).

O to více zamrzí, že kapitoly, přinášející do generálovy biografie další, primárně nevojenské rozměry (vyjma zmíněných kapitol o síti vztahů a zdravotních komplikacích ještě kap. XVII. *Společenský a ekonomický vzestup díky vojenské kariéře*, s. 214–228) jsou místy jen načrtnuté. Postrádám například zhodnocení poznatků současného výzkumu mechanismů fungování panovnického dvora, sociálně antropologických perspektiv významu darů či klientelistických sítí, nebo hlubší ukotvení v otázkách ekonomických aktivit úspěšných kariérních vojáků. To vše při vědomí, že autor dokáže vytěžit ne jeden zajímavý poznatek ze své obdivuhodné znalosti gallasovské archivní základny nejen tridentské proveniencie (to je velké plus této monografie) a ve vídeňských centrálních fondech, ale také v příslušných rodinných archivech na českém území (samozřejmě Clam-Gallasové, ale také Šlikové, Piccolominiové, roudničtí Lobkovicové či Clary-Aldringenové, částečně též Collaltové a Dietrichsteinové), kde využívá především korespondenci.

Přesto se však dozvíme relativně málo o „civilní“ tváři císařského generála. I to je ovšem důležitý aspekt, který má ve snaze o co nejkompresnější postižení života dané osoby důležité místo. Můžeme spekulovat, do jaké míry je určitá nevyváženost Gallasovy monografie dána autorovými preferencemi a do jaké míry narážíme na vypovídací limity dochovaných archiválií, se kterými by bojoval jakýkoliv autor. V zájmu zachování objektivit je třeba poznamenat, že na vině je podle všeho to druhé. Jasně to naznačuje například situace po roce 1639, kdy byl Matyáš Gallas zproštěn vrchního velení a na tři roky se stáhl na své tridentské statky. V tu chvíli prameny najednou mlčí a autorovi tak na ne celé straně nezbyvá než konstatovat, že o této periodě vlastně nic nevíme (s. 139). Gallas byl především voják a tak je nabíledni, že nejvíce dochovaných písemností svědčí právě o jeho profesi, zatímco ostatní aktivity jsou trochu bity. I tak se ale vtírá otázka, zda by

přece jen nemohl v tomto směru leccos naznačit například hloubkový průzkum velkostatkových archiválií (viz několikrát letmo zmiňovaná korespondence mezi Gallasem a frýdlantským hejtmanem Rathmüllerem). Faktem ale zůstává, že v předkládaném portrétu Matyáše Gallase jednoznačně dominují válečné tóny, jeho osobní život, psychologický profil, motivace, hospodářské či kulturní aktivity zkrátka stojí „v záloze“.

Muž významu Matyáše Gallase si svou knihu jistě zaslouží a je dobře, že vznikla a je dostupná i v českém překladu. Rebitschova monografie o císařském generálu poručíkovi je ve výsledku přínosným, i když starosvětsky pojatým čtením, které ze všeho nejvíce charakterizuje její původní německý podtitul, patrně odpovídající prvotnímu autorskému záměru. Navzdory chytlavě zvolenému a nejspíš i dobře prodávajícímu českému názvu o Valdštejnově „dědici“, který hraje do not pokračování dramatického příběhu vzestupu i tragického pádu velkého a dobře známého muže, se nám dostává do rukou řemeslně poctivá, byť z metodického hlediska poněkud monotónně odvedená „*eine militärische Biographie*“. Nic víc, ale také nic méně.

Vítězslav Prchal

Dějiny staveb 2012. Sborník příspěvků z konference Dějiny staveb 2012, vydává Klub Augusta Sedláčka ve spolupráci se Sdružením pro stavebněhistorický průzkum, Plzeň 2013, ISBN 978-80-87170-24-3, ISSN 1803-0777.

Sborník obsahuje referáty z tradiční každoroční konference, konané zatím vždy ve specifickém prostředí zámku v západočeských Nečtinech. Edice je jako obvykle zahájena úvodním slovem, proneseným předsedou konference, jímž byl F. R. Václavík. V něm se kolega zamýšlí nad převažujícím nuceně uspěchaným charakterem zpracovávání průzkumových zakázek s malou možností oborové diskuse a kontinuální vědecké práce. Nečtinské konference jsou v tomto ohledu jednou z mála příležitostí, využívanou alespoň při dlouhých neformálních diskusích.

Pořadí statí ve sborníku je většinou dáno jejich „odevzdávacím“ pořadím. V první, nazvané *Stavby, které nezanechávají stopy*, se Dana Novotná zamýšlí na příkladu objektů v zámecké zahradě v Lysicích nad specifickou problematikou zkoumání menších hospodářských staveb či zařízení s relativně krátkým funkčním obdobím. Další příspěvek Daniely Štěrbové s nepřilíš šťastným názvem *Skalní sklípky v Dubé – severočeská Kellergasse* pojednává o jednom ze souborů severočeských sklepů, tesaných do čel skalních pískovcových teras. Už v diskusi na konferenci se poukazovalo na absenci srovnávacího regionálního pohledu, z něhož by vyplynula obvyklost a příčiny vzniku těchto útvarů v severních Čechách.

Zajímavým zbývajícím budovám panského zemědělského dvora se věnuje stať *Panin dvůr (Frauenhof) u Bělé pod Bezdězem – roubený vrchnostenský dvůr* Jany Svobodové. Kromě známější roubené sýpky s mansardovou střechou se tu nově rozebírá zčásti roubená obytná část s ratejnou a komorami, vzniklá rovněž již v 17. století. Zdeněk Vácha pak přibližuje ve studii pod názvem *Nástěnná malba průčelí domu čp. 35 v Nedvědicích a její historický a konfesijní kontext* ojedinělý příklad malované výzdoby uličního průčelí venkovského domu (v městečku pod hradem Pernštejnem). Program maleb renesančního charakteru nepochybně z druhé poloviny 16. až počátku 17. století se tu rozebírá ve srovnání s dalšími obdobnými soudobými projevy. Škoda, že se tu nevěnovalo více pozornosti samotnému domu; zmínky o něm („střílna“) by vyžadovaly zasazení do půdorysu a věrohodnější interpretaci.

Předmětem následujícího článku *Zhodnocení historizujících etap přestavby zámku Žinkovy* od Dany Linhartové je zejména velká historizující přestavba tohoto objektu, zadaná na konci 19. století tehdejšímu majitelem známé vídeňské projekční firmě Fellner a Helmer. Práce *Archeologický výzkum vodního mlýna Touchořiny čp. 40* od Lucie Galusové představuje jeden z prvních případů výzkumů staveb, zaniklých v nedávné době kvůli specifickým poměrům v poválečném českém pohraničí. Příspěvek Jiřího Varhaníka *K podobě vertikální komunikace v románských kostelech* rozebírá na základě srovnávacího materiálu propojení mezi lodí a tribunou v kostele sv. Vavřince v Praze na Malé Straně. Ojedinělý typ objektu, sloužícího původně lovu vodního ptactva, je předmětem zájmu Davida Tuma v článku s pod názvem *Lovecké panské sídlo Otěšín – Sedlečko u Nalžovských Hor*. Drobná trojdílná stavba se střední věžovou částí byla zachráněna ze stavu pokročilé destrukce, která značně poničila i zdejší nástěnné malby.

Doktorandi z Fakulty architektury ČVUT v Praze Filip Chmel a Adéla Jelínková předvedli v článku *K aktuálnímu poznání barokní podoby fary čp. 37 v Bosni* kvalitní rozbor vývoje charakteristické venkovské stavby v průběhu 18. a 19. století, byť u závěrečných kresebných rekonstrukcí na s. 72 a 73 mohlo být srovnání s dalšími záznamy kuchyní a vytápěcích těles využito lépe. Následující stať Petra Rožmberského a Jana Hajšmana *Stavební výkony při kostele sv. Jiří v Plzni – Doubravce ve druhé polovině 18. století* přináší pro tuto významnou stavbu díky zachovaným účtům metodicky zajímavý podrobný pohled na její „každodenní“ stavební dějiny, tvořené údržbou, opravami a menšími úpravami. Kolektiv slovenských odborníků Karol Ďurian, Ľubor Suchý, Peter Krušinský a Daniela Zacharová přináší ve stati *Historické krovy Liptova* shrnutí další části úctyhodné práce, mapující po jednotlivých historických regionech tyto základní tesařské konstrukce na Slovensku. V předloženém materiálu pokračuje jak udivující výskyt krovů středověkého stáří, tak zajímavé přetrvávání archaických zvyklostí hluboko do novověku.

Jiří Škabrada a Martin Ebel pak v materiálu nazvaném *Kaspar Kautzner, Karl Gschier a Adam Kirschnack – projektanti vesnických staveb na Chebsku na počátku 19. století* pokračují v představování projektových plánů vesnických staveb a jejich autorů v jednotlivých zajímavých regionech, resp. oblastech, pro které se tyto plány zachovaly. Projekty z Chebska jsou nepochybně zvláště atraktivní, protože zdejší architektura byla díky kombinaci roubení, hrázdění i zdiva velmi působivá a plány běžně zachycují i celé sestavy zdejších uzavřených usedlostí s pravidelnou sestavou čtyř objektů. Lidové architektury se týká i následující práce Jiřího Nováka *Co na sebe prozradila chalupa čp. 29 ve Strašíně?*, která odhaluje minulost napohled obyčejné stavby, situované v zajímavé poloze v návsi šumavské vesnice.

Do problematiky hradů uvádí stař Zlaty Gersdorfové „*Distributa super laborem castris ...*“ / *K interpretaci novohradských purkrabských účtů Jana Zúbka ze Samosol*, která shrnuje nové poznatky o významné jihočeské lokalitě z pohledu několika disciplin. Zevrubně nové pohledy na postup stavby, funkční a komunikační schéma napohled známé románské stavby přináší Milan Falta v práci *Čelákovice / Konstrukční principy výstavby a mladší transformace kostela Nanebevzetí Panny Marie*. Následující stař *Barokní krov mansardové střechy fary v Konici* od Ondřeje Belšíka rozebírá s podrobnou dokumentací dvě varianty konstrukčního schématu, použitého nad náročnějším typem venkovské fary. Konstrukcemi krovů se zabývá i práce Evy Pulkrtové s vyčerpávajícím názvem *Vodní tvrz v Jeseníku a farní kostel ve Zlatých Horách – přínos průzkumů krovových konstrukcí pro osvětlení stavebního vývoje historických objektů / Z průzkumu terénního památkáře*. Analytický rozbor málo známého typu stavby se specifickým provozem představuje Miroslav Nový pod názvem *Dům čp. 356 v Žatci – bývalá renesanční sladovna*. Práce Evy Volfové *Císařský dvůr v Unhošti / Poznatky získané průzkumem před a v průběhu demolice* ukazuje specifické doplňování informací o historických stavbách, které umožňuje smutná závěrečná fáze jejich fyzické existence.

Práce Karla Kibice ml. *Pozdně středověké kostelní věže na Kutnohorsku* je pokračováním autorova zodpovědného mapování vývoje sakrálních staveb ve východní části středních Čech. Specifickou funkční částí historického stavebního fondu významného východočeského města se zabývají Radek Bláha a Jiří Slavík ve stati *Jihozápadní část středověkého opevnění Hradce Králové*. Informaci o dalších typech dokumentační práce, umožněných využitím nových technických zařízení, přináší následující zpráva Jiřího Hodače *Tvorba detailních digitálních 3D modelů na podkladě fotografických snímků*. Eliška Nová pak v metodicky zajímavé práci, nazvané *Kostel sv. Máří Magdalény v Lužanech / Proces plánování, schvalování a výstavby kostela na sklonku 18. století a jeho další osudy* uvádí zjištěné reálné peripetie konkrétní stavební akce, narážející na finanční a administrativní problémy.

Další příspěvek se týká opět problematiky hradů. Radim Vrla a Tomáš Kyncl ve stati *Nové poznatky ke stavebnímu vývoji hradu Brníčko* uvádějí nové dendrochronologické datum a zajímavý postřeh otisku velmi ojedinělého vaznicového krovu. Martin Čechura pak pod názvem *Archeologický výzkum zaniklého kostela sv. Wolfganga v Chudenicích* rekapituluje historii a nové poznatky z odkryvu zbytků základového zdiva této barokní stavby, z níž existuje věž, upravená již v 19. století na rozhlednu. Nejobsáhlejší příspěvek z celého sborníku (Jan Štětina – *Nová zjištění z tvrze v Kurovicích*) se týká výsledků průzkumu velkého a zajímavého objektu – jeho stavebního vývoje ve 14. a 15. století. Do oblasti poznání mladších objektů s velmi specifickým určením spadá práce Lubomíra Zemana *Rašelinový pavilón. Provozní zázemí Císařských lázní v Karlových Varech / Jeho smysl, význam a hodnota*. Poznání objektu je velmi závažné právě v současné době, kdy jde tomuto opuštěnému objektu v zázemí majestátních Císařských lázní „o život“. Do již zmíněných západočeských Žinkov jakožto místa s mimořádnou kumulací historických vrchnostenských sídel se svým příspěvkem *Poznámky k vývoji žinkovských hradů* vrací autoři Jan Anderle, Alena Aubrechtová a Zdeněk Procházka. Podobné autorské složení (Jan Anderle – Zdeněk Procházka) má i poslední příspěvek *Bývalý život dnešních sakristií kostelů v Nezdicích a Blížejově*, odhalující zajímavé funkční a stavební dějiny napohled podružných částí dvou západočeských kostelů.

Jiří Škabrada

KUTHANOVÁ, Kateřina – SVATOŠOVÁ, Hana (edd.), *Metamorfózy politiky. Pražské pomníky 19. století, publikace k výstavě, Clam-Gallasův palác 25. září 2013 – 5. ledna 2014, Archiv hlavního města Prahy 2013. ISBN 978-80-86852-52-2.*

Archiv hlavního města Prahy, Národní galerie v Praze a NOEMI Arts-Media, agentura pro mezinárodní komunikaci zrealizovaly ve výstavních prostorách Clam-Gallasova paláce v Praze výstavu s názvem *Metamorfózy politiky* a podtitulem *Pražské pomníky 19. století*. Je třeba připustit, že hlavní název na poutacích před Clam-Gallasovým palácem a jinde umístěných plakátech byl natolik dominantní – a pro někoho možná i prvoplánově odstrašující – že vedle něj poněkud zanikl jak vysvětlující podtitul tak i velmi sofistikovaná montáž siluet dvou návrhů svatováclavského pomníku. Nicméně výstava byla zajímavá pro odborníky a jistě i působivá pro laiky.

Doprovodný katalog k této výstavě právem nese označení publikace. Prvních téměř 140 stránek zabírá deset specializovaných studií, přinášejících nejrůznější dílčí pohledy na nejenom pražské pomníky, proces jejich vzniku i jejich další osudy. Kateřina Kuthanová nejprve – jako věcný úvod – pod názvem *Metamorfózy politiky. Pražské pomníky*

19. století vysvětluje podstatu „*politické ikonografie pomníkové produkce 19. století*“ a především názor, který vnímá pomník nejenom jako součást veřejného prostoru, ale především jako zhmotnění politické, náboženské či sociální myšlenky. V další stati s názvem *Pomníky a politika* se Jiří Pokorný pokouší o vykreslení oblouku od loajálního činění ústícího do pražského pomníku císaře Františka I., přes poněkud výlučný pomník maršála Radeckého a „vzdorovitý“ pomník Jungmannův, až po projev končícího kultu pomníků jako politického vyjádření své doby, prezentované na příkladech pomníků Jiřího z Poděbrad a Františka Palackého. Drobnou, ale obsahově poměrně přesně zapadající odbočku tvoří poukaz na mimopražské pomníky Karla Havlíčka Borovského a bratranců Veverkových, přičemž druhý zmiňovaný slouží jako příklad ne příliš šťastně zvoleného tématu i nezdařené slavnosti spojené s jeho odhalením. (V článku to vyjádřeno není, ale zdá se, že čím rychleji pronikalo vylepšené náradí na zpracování půdy v praxi mezi především drobné rolníky bez národnostního vymezení, tím zbytečnější byl kamenný monument situovaný do městského prostředí.) Zdeněk Hojda se ve stati *Zadavatelé a mecenáši aneb Kdo pomníky stavěl a kdo je platil?* soustředil na ekonomické pozadí oněch politických rozhodnutí, která přivedla do veřejného prostoru nejrůznější pomníky, mnohdy vůbec ne levné. Na základě poměrně širokého výzkumu primárních pramenů došel autor k tomu, že velké sumy pocházely prakticky vždy z nějakého druhu veřejných finančních zdrojů, ať už státních, zemských nebo komunálních, případně v určité době i spolkových. Drobní přispěvatelé zůstávali nutně vždy v menšině, byť některé připomínané aktivity z tohoto prostředí jsou nesporně zajímavým dokladem své doby. Jde například o krejcarovou sbírku štamgastů z pivnice U Fleků, kterým se skutečně povedlo od hostů vybrat po jediném krejcaru slíbených 1 000 zlatých na pomník Mistra Jana Husa v Praze, a to za pouhé dva roky a pět měsíců. Lze patrně bezesbytku souhlasit s autorem v tom, že právě „*pomníkové sbírky mohou posloužit jako velmi dobré společenské zrcadlo*“. Adam Hnojil sepsal stať *Vavříny nesmrtnosti – zlatý věk pomníkové tvorby v Čechách v první polovině 19. století* a věnuje se v ní realizovaným pomníkům, jejich symbolice i jejich autorům, které zařazuje do dobového evropského kontextu (kromě bratří Maxů jenom J. V. Myslbek). Další zde zařazená stať Kateřiny Kuthanové *Sochařský duel o realizaci pomníků mezi Josefem Václavem Myslbekem a Bohuslavem Schnirchem* se blíží kunsthistorickému nahlížení na problematiku a výběrem obou uměleckých osobností a jejich prací nemůže zůstat omezený na Prahu. Autorka zároveň ukazuje, že zdaleka ne vždy byla umělecká kritéria tím rozhodujícím, dokonce i v případě, kdy výběr díla a způsob realizace neomezovaly finance. Martin Krumholz se připojil se statí *Apoteóza národních hrdinů a českého pohanství. Pomníkové vize Stanislava Suchardy*. Z pera téhož autora je i stať *Organické pomníky Františka Bílka*. Petr Šámal otiskuje stať *Od podobizny k podobám symbolu. Pomníková tvorba Ladislava Šalouna do první světové války*. Všechny tři texty jsou

náhledem do pomníkové tvorby jednotlivých umělců, ať už realizované či nikoliv, včetně zachycení okolních souvislostí a alespoň částečně i personálních vztahů ovlivňujících případnou realizaci díla ve veřejném prostoru. Vít Vlnas je autorem stati *Hus versus Panenka. Popis jednoho zápasu o veřejný prostor*. Jenom krátce se v prostoru pražského Staroměstského náměstí potkaly dva vizuálně naprosto odlišné pomníky: barokní sloup s Immaculatou připomínající uhájení Prahy před Švédy na konci třicetileté války a pomník Mistra Jana Husa od Ladislava Šalouna odhalený v roce 1915. V tomto případě šlo v prvé řadě nikoliv o soubor pomníkových návrhů, resp. sochařských či obecně uměleckých koncepcí, i když argumenty tohoto typu autor statě sbíral velmi pečlivě. Pokud tu nebyla prvořadou politika přelomu 19. a 20. století, pak v celé kauze minimálně hrála nezanedbatelnou roli. Nelze však přehlédnout, že do tohoto sporu se rovněž promítl v dané době hluboký ideový střet, v němž jedna strana hledala ještě širší ukotvení a publicitu a ta druhá naopak zápasila s vyhasínáním krytým silnou vrstvou tradicionalismu a většinou nebyla ochotna si to veřejně připustit. Výsledný efekt obou monumentů v prostoru náměstí byl navýsost rozporuplný a jejich koexistence zakončena způsobem, který se stal podhoubím veřejného či skrytého sporu na dalších sto let a není ukončen doposud, ačkoliv okolní situace se změnila ve všech rovinách. Lze patrně bezesbýtku souhlasit s autorem, že zničený mariánský sloup je neobnovitelný a nelze vstoupit dvakrát do téže řeky, ačkoliv proplováme stále stejným řečištěm. A hodí se k tomu přidat, že s veřejným prostorem by mělo být nakládáno s vědomím, že formální, vizuální, obnova mnohdy stírá stopy následných dějů a je třeba s ní zacházet stejně opatrně jako s tvorbou úplně nových monumentů. I prázdné místo je výpovědí a nejenom o době svého vzniku. Poslední v řadě textů je pak stať Dany Stehlíkové *Miniatury pomníků*, ve které autorka věnuje pozornost zmenšeninám pomníků ať už upomínkového charakteru, nebo primárně určeným pro výzdobu interiérů či ještě menších prostor (například plocha stolu). Artefakty jsou rozděleny nejprve podle materiálů, ze kterých byly vyrobeny, a následně ještě podle účelu, ke kterému sloužily. Ačkoliv i v nich je bezesporu obsažena ideová rovina, u jejich monumentálních předobrazů tak závažná, až svazující, přesto působí nepoměrně vlídnějším a přátelštějším dojmem.

Ačkoliv v knize obsažené studie nemají formální shrnutí a jsou ponechány jako solitéry svých autorů, přesto tvoří téměř kompletní obrázek o tom, kam všude mohl zasáhnout pomník v 19. století. K vyčerpávajícímu pohledu schází snad jenom větší pozornost věnovaná tomu, jak významným segmentem byla tvorba pomníků pro jednotlivé zmiňované autory. Nakolik je existenčně mohlo poškodit nepřijetí, třeba opakované, jejich návrhu a naopak nakolik pro ně byla uskutečněná realizace zajímavá z ekonomického hlediska (vynaložené náklady zadavatele o tom bez dalšího vypovídat nemohou). O společenské a prestižní rovině není sporu a v textech je to reflektováno.

Následný výstavní katalog je pečlivě zpracovanou variantou svého druhu s poměrně široce rozpracovanými jednotlivými hesly. Vešly se do nich i mnohé zajímavosti o popisovaných exponátech či jejich skutečných předlohách v plenéru, které častokrát doplní informace obsažené v první části knihy. Potěší jistě nejenom milovníky pomníků.

Marie Macková

JONOVÁ, Jitka, *Kapitoly ze života Lva Skrbenského z Hříště pohledem Svatého stolce, Uherské Hradiště: Historická společnost Starý Velehrad 2013. ISBN 987-80-86157-37-5.*

Jako jubilejní publikace u příležitosti 75. výročí úmrtí kardinála Lva Skrbenského byla dílem z iniciativy obce Dlouhá Loučka, dílem jako součást projektu CMTF UP v Olomouci *Katolická církev na Moravě v 19. a 20. století* vydána kniha reprezentativního vzhledu a zajímavého obsahu. Autorka se názvem pokusila naznačit, že nejde o kompletní biografii, ale o vykreslení některých, přesně určitelných, částí ze života a působení preláta spravujícího během svého života postupně oba arcibiskupské stolce českých zemí. Základem pro studii se tak staly archiválie vatikánských archivů, Haus-, Hof- und Staatsarchivu ve Vídni a řady tuzemských archivů, s výjimkou archivu pražského arcibiskupství. Autorka se projevila, stejně jako ve svých předcházejících opusech, jako svědomitá badatelka: měla-li publikace podle názvu představovat Lva Skrbenského pouze pohledem Svatého stolce, pak jde dost podstatně za tuto hranici. Snad jenom kapitola věnovaná jeho působení na pražském arcibiskupském stolci se tomuto vymezení nevzdaluje.

Portrét kardinála Lva Skrbenského z Hříště, který autorka podala, se asi nejvíce blíží v knize citovanému románovému portrétu z díla Boženy Neumannové *Jantarová stezka*: vznešený, osobně upřímně zbožný aristokrat, který uměl imponovat svým zjevem a důstojným chováním, nikomu vědomě neublížil a měl blízko k dobově obvyklému modelu dobročinnosti. Právě tak se ovšem podle Jitky Jonové jeví jako poněkud nerozhodný, možná i pohodlný, bez výraznější vize při správě pražské i olomoucké arcidiecéze, užívající výsady rodu, ačkoliv mohl postavit na odiv i do služeb církve i vlastních jiné své vlastnosti. Celkově poněkud nevýrazná osobnost: muž, který se dostal na vysoká a odpovědná místa katolických správních struktur jako relativně mladý, nicméně více díky svému osobnímu právnímu postavení a loajalitě, méně pro své schopnosti či názory. Ve vypjatých dobách těsně před první světovou válkou, které především v Čechách vyžadovaly od lidí na čelných postech jasné názory a ostře profilované postoje, to bylo málo. Navíc preláta Skrbenského průběžně zrazovalo zdraví. Jeho příchod na olomoucký arcibiskupský stolec se jevil jako ne zcela regulérní i některým z příslušníků vysokých katolických církevně-správních struktur, byť proti Lvu Skrbenskému osobně vlastně nikdo nic pod-

statného nenamítal. Ovšem formulace „na české poměry nestačí, pro moravské bude vhodný“ nebyla právě lichotivá. Ale v dané době také ne ojedinělá (například zemští školní inspektori byli v téže době přesouváni mezi Brnem a Prahou podle stejného klíče: moravská školská situace byla považována rovněž za méně složitou a náročnou než česká, především s ohledem na národnostní situaci obou zemí). Autorce se však povedlo celkem bezpečně doložit, že Skrbenského rezignace, na rozdíl od jeho pražského nástupce Pavla Huyna, nebyla vyvolána podmínkami v nově vzniklém Československu, ale jeho zdravotním stavem podstatně zhoršeným autohavárií, po které jen s největšími obtížemi chodil a žádá z tehdy dostupných terapií tuto situaci nezlepšila.

Jisté napětí je do příběhu poněkud pasivního preláta vneseno rozbořením novinářské kauzy z roku 1922, tedy z doby po Skrbenského rezignaci, kdy na něho zaútočily noviny *Daily Express* obviněním, že si nejenom žije v luxusu obklopen početným služebnictvem, ale i četnými milenkami a navíc se před povinnostmi u papežského dvora skrývá ve Švýcarsku. Proč k tak razantnímu, ale v podstatě neobratnému útoku došlo, už podle autorky není dnes zřejmé (na rozdíl od útoků antiklerikálního tisku na Moravě, které ale byly v tomto srovnání značně bezzubé). Kardinál žil v ústraní, jeho hlas na konkláve po smrti papeže Benedikta XV., z jejíhož jednání se omluvil, nemohl být žádným způsobem rozhodující a publikovaná obvinění mohla být velmi jednoduše vyvrácena: prelátovi bylo možné vyčítat řadu věcí, které udělal i které naopak neudělal, ale ne rozmařilost a dluhy. Protože se do věci energicky vložily nunciatury a kvalitní právníci, bylo dosaženo relativně rychle omluvy, čímž se ovšem všechny dementované klepy ještě několikrát zopakovaly nejen na místě původního publikování, ale v řadě jiných novin. Role kardinála Skrbenského i v tomto případě, ovšem už odůvodněně, byla víceméně pasivní.

Nejnovější kniha Jitky Jonové je nejenom portrétem preláta, který jako by neměl dostatek štěstí na dobu a místo svého života – nejen příliš patřil minulým schématům, ale navíc mu scházelo potřebné zdraví, a možná i větší otevřenost a vnímavost. Je to i zajímavý náhled do zatím ne příliš probádaných rovin mezinárodních vztahů a způsobů vedení papežské diplomacie ve středoevropském prostoru, který lze doporučit nejenom zájemcům o církevní dějiny, případně samotného kardinála Lva Skrbenského z Hříště.

Marie Macková

EBERT, Jens (ed.), *Polní pošta ze Stalingradu, listopad 1942–1943*, Praha: Academia 2012, 336 s., ISBN 978-80-200-2122-9.

Dne 2. února 2013 uplynulo přesně sedmdesát let od chvíle, kdy kapitulovala 6. armáda polního maršála Friedricha Pauluse. Vzápětí po největší porážce Wehrmachtu vypukla nová bitva o Stalingrad. Naštěstí pouze na papíře. S tématem „kotle“ se roztrhl pytel,

o čemž svědčí stohy publikací různorodé kvality. Zástupci rozličných profesí přispívali svou trochou do pokladnice společné paměti lidstva. Jens Ebert ve fundovaném závěru knihy, jejíž originál vyšel v roce 2003 u příležitosti 60. výročí bitvy (*Feldpostbriefe aus Stalingrad. November 1942 bis Januar 1943*, Göttingen: Wallstein Verlag 2003), sofistikovaně rozebírá literární aspekty zápasu o stalingradský mýtus mezi západoněmeckým a východoněmeckým táborem.

Rád předesílám, že uvedení této práce na český trh renomovaným nakladatelstvím Academia považují za knižní počín (v oblasti historie) roku 2012. Není edice jako edice. Zatímco mnohým by slušel „pouze“ web (což by ocenil lesní porost naší modré planety), jiným po právu náleží kvalitní papír a slušná vazba. Studium přeepsané materie totiž nemusí být jen bezbřehá nuda pro čtenáře „lovícího“ specifickou informaci, ale bezmála dobrodružné, dech beroucí čtivo. Za takové považují právě Ebertovu práci, jejíž jádro vzniklo na základě listů německých vojáků z fronty, které adresáti či jejich potomci poskytlí rádiu Deutschlandfunk pro stejnojmenný rozhlasový cyklus.

Před očima nám tak vystává nečekaně jiný obraz bitvy. Většina pisatelů uveřejněných listů padla či následně zemřela v zajetí. S trochou nadsázky můžeme hovořit o dopisech ze záhrobí. Nejedná se o patetické vyprávění, ale o příběh obnažený na samou dřevň poznání. Do svého mikrosvěta nám dávají nahlédnout veškeré stavovské skupiny, od vojínů po plukovníky, pocházející ze všech společenských tříd. Způsob vyjadřování, gramatika a stylistika naznačují jejich vzdělanost.

Je nabíledni, že po radikalizaci situace na frontě jsou listy prostoupeny snahou o vyrovnání se se sebou samým a hledáním útěchy ve slovu Božím. Nábožnost je překvapivá jen zdánlivě. Autoři dopisů byli jak náctiletí, tak životem protřelí muži. Katolická či protestantská výchova zůstala zakořeněna v podvědomí „ateistického Němce“ třetí říše. Pravidelné mše a bohoslužby nebyly na frontě ničím výjimečným. Předložené svědectví divizního faráře Gustava Raaba, pohřešovaného po skončení bitvy, je toho ostatně důkazem.

Němec vystupující z dopisů je vůbec jiný Němec, než jak nám ho evokuje naše mysl při zaznění slov „druhá světová válka“. Není to fašista z provokativní teorie Klause Theweleita (*Male Fantasies. Volume 1: Women, Floods, Bodies, History. Volume 2: Male Bodies, Psychoanalyzing the White Terror*, Minneapolis: University of Minnesota Press 1987 a 1989), předstoupivšího před šokovanou historickou obec s tvrzením, že fašismus není formou vlády, ekonomiky či jiného systému, ale jistý a zcela zásadní způsob vytváření reality (Theweleit se domnívá, že fašista či „*soldatischer Mann*“ nemůže být „lěčen“ podle Freuda, jelikož si prostřednictvím drilu vytvořil specifický krunýř, exteriorizované já). Nic takového u „polní pošty“ nečekejte.

Při její četbě jsem měl neodbytný pocit, že čtu korespondenci „chlápků ze sousedství“. Nenašel jsem v ní hrdinské eposy, ale každodenní soužení, kdy drobné životní prohry

střídalý malý výhry. A to vše na pozadí zápasu, o jehož velikosti, natož dopadu neměli jeho aktéři ani tušení. Pokud nebyl dotýčený v přední linii, vedl relativně „normální“ frontový život, spojený se všemi riziky a útrapami východního tažení.

Ebertovi muži touží po rodině, dovolené, ptají se na zdraví svých blízkých, školní prospěch dětí, na jaké gymnázium má nastoupit syn, zda-li manželka obdržela žold a podobně. Nepřítel se pro ně stal abstraktním pojmem: Rus – Rusáci. Zjednodušené byly i politické úvahy. Ačkoliv i zde výjimka potvrzuje pravidlo: *„Dřív (když jsem se měl ještě moc dobře) mi byl světonázor našeho šikovatele („dobřej dlabanec, dobrý poležení a trochu tý muzičky“) pro smích; teď po tom toužím. Jen žádné rozčilování nebo něco podobného nad abstraktními, pitomými politickými ideály. Vždyť je to všechno sv... – ach, odpusť! Svrab! Musím přemýšlet nad tím, jestli je pro mě jakožto jednotlivce vůbec nutné, aby Německo bylo nějak zvlášť velké a silné. Copak by člověk nemohl žít zrovna tak šťastně a spokojeně jako příslušník politicky bezmocného státu? Nebyla maličká zemička doslova ideální pro příjemné žití, pro rozkvet umění a věd? Víím, že dneska by člověka za takové myšlenky obvinili z kacířství, ale lidé, kteří v tomto směru nejvíce otvírají držku, se v místech, kde probíhají boje o politickou velikost „Říše“, bohužel nenacházejí.“* (s. 188–189) Tolik pohřešovaný devatenáctiletý Helmut Gründling.

Eskalace bitvy podnítila raketový nárůst fám: *„Nedělejte si o mne žádné starosti a o svátčích zažeňte všechny pochmurné myšlenky. Pozice v každém případě udržíme. Sám Vůdce k tomu dal rozkaz a nyní sám řídí operace v našem úseku. Včera nebo předevčírem byl dokonce sám poblíž, jeden náš kamarád ho viděl. Jistě si dovedete představit, že jsme od té doby naplnění pokojem a důvěrou.“* (s. 75) Víra, že Hitler nenechá své muže na holičkách, některé neopouštěla do samého konce: *„Dokud to bude mít v rukou náš milovaný Vůdce, tak v nás bude žít vůle, která nikdy neumdlí.“* (s. 121) *„On nás v tom Vůdce nenechá.“* (s. 106) *„[...] všichni pevně věříme Vůdci, který ještě nikdy nenechal žádného vojáka ve štychu.“* (s. 110) Jiní apelovali na své nejbližší v duchu národního socialismu: *„Ale Ty, můj milý chlapče, musíš být také hezky zdravý a musí se z Tebe stát rádný člen Hitlerjugend a později opravdový muž.“* (s. 233)

Zcela výjimečně nacházíme obranu sebe sama před „údajnými« zvěrstvy, jichž se měl německý voják v Sovětském svazu dopustit: *„Rus nám nadává do barbarů, kteří znásilňují ženy a děti, není to sprostáctví? Německý voják je pořád až moc hodný. Každopádně jsme hrdí, že jsme vás zatím uchránili před hrůzami bolševismu a i nadále budeme vynakládat všechny síly na to, abychom vás před nimi uchránili i v budoucnu.“* (s. 184) Nicméně pod tíhou historických faktů nemůže legenda o „čistém“ Wehrmachtu obstát.

Drtivá většina vojáků prahla po konci války a návratu domů: *„[...] prosme i nadále našeho Pána, a přijde den, kdy zase všichni půjdou po své práci a budou se moci starat o blaho svých rodin.“* (s. 202) Svým příbuzným sdělovali, aby si vážili toho, co mají, že si nikdo

nedokáže představit, co oni musí prožívat „tam“ na východě. Ke konci roku 1942 již nepochyboval o vážnosti situace nikdo. Obklíčení znamenalo hlad, vyčerpání a smrt. Blížící se konec přiměl nemálo mužů, aby naň připravili i své rodiny: „*Máme za sebou velmi krušné dny a naše situace je velmi vážná. Proto bych vás chtěl poprosit, abyste se postavili čelem i k možnosti, že se v tomto životě již neuvidíme.*“ (s. 268)

U mnohých dopisů je až s podivem, že je cenzor pustil (nevím, zda „korektura“ probíhala pouze ve Stalingradu, což by vysvětlilo mnohé): „*Jsou všechny tyhle útrapy trest Boží? [...] Už jsem jenom uzlíček roztřesených nervů. Srdce a mozek mám chorobně předrážděné a klepu se jak v horečce. Jestli mě za tenhle dopis postaví před vojenský soud a zastřelí, tak si myslím, že by to bylo pro tělo dobrodiní. Jsem bez naděje, a prosím vás, neplačte moc, až dostanete zprávu, že už nejsem.*“ (s. 204) Jiná ukázka: „*Zatím ještě žiju, ale to už není život, to jsou muka.*“ (s. 220)

Obklíčení vojáci měli strach ze zajetí, jak je patrné z posledních dopisů: „*Jsme už dlouho obklíčení, budeme bojovat do poslední patrony. Do zajetí nepůjdu.*“ (s. 269) Příslušníci Wehrmachtu byli nejen svědky, ale v mnoha případech i konkrétními pachatelí ukrutností na zajatcích Rudé armády a civilním obyvatelstvu. Dokázali si představit, co by je v zajetí čekalo. A jak víme, výsledek bitvy jim dal za pravdu.

K celé práci mám pouze jednu závažnější výtku. Citované dopisy by si bezesporu zasloužily podrobnější, vysvětlující poznámkový aparát. Mnohé údaje jsou běžnému čtenáři cizí. Další potíží vidím ve výběru materiálu, i když jsem si vědom, že bylo prakticky nemožné vybrat z tak obrovského množství dopisů „reprezentativní vzorek“, zachycující uvažování všech příslušníků šesté armády.

Polní pošta ze Stalingradu je cenným studijním materiálem (nejen) pro dějiny každodennosti. Svě si zde najde historik, sociolog, politolog či psycholog, nemluvě o „laskavém“ čtenáři. Pochvalu si zaslouží překlad, stejně jako pečlivá práce nakladatelství Academia, které již ve své ediční řadě Historie představilo mnoho zajímavých počinů.

Ladislav Kudrna

Regionální rozměry bojů za svobodu v litevském Šiauliai (mezinárodní vědecká konference *The Region In Fights For Freedom: history and memory*, 21. – 22. března 2013).

Severolitevské Šiauliai, čtvrté největší město v zemi, ležící na pomezí historických regionů Aukštaitija a Žemaitija, představuje kulturní a vzdělávací centrum oblasti. Ve dnech 21. a 22. března 2013 hostilo interdisciplinární mezinárodní vědeckou konferenci *The Region In Fights For Freedom: history and memory*. Jejím pořadatelem byla společnost Northern

Lithuania Research Centre, která působí na půdě Univerzity Šiauliai (Šiaulių Universitetas) a zaměřuje se na podporu výzkumu v tomto regionu napříč humanitními vědami.

Jednání konference bylo rozčleněno do třech bloků. Dopolední plenární jednání otevřel Romas Batūra, litevský badatel zabývající se partyzánskou válkou proti sovětské moci. Jeho příspěvek byl detailním pohledem na postoje a aktivity místního partyzánského velitele Jonase Žemaitise-Vytauta. Český historik Jan Kalous posléze vystoupil s referátem, v němž rozebral charakter poučkových politických procesů v Československu. Lotyšská badatelka Maija Burima se prezentovala zajímavým literárním příspěvkem, reflektujícím způsoby líčení první světové války v textech lotyšských spisovatelů. Dopolední blok uzavíral Dangiras Mačiulis, který ve svém příspěvku přenesl posluchače do 60 km vzdáleného Kražiai. V roce 1893 tu v rámci kampaně proti litevskému nacionalismu carská vláda rozhodla zbourat místní katolický klášterní kostel. Poté co byly petice na záchranu kostela zamítnuty, shlukli se lidé k obraně kostela. Na následném ozbrojeném zásahu, který nařídil kaunaský guvernér, a soudním pronásledování katolíků vyložil Mačiulis cestu od regionálního incidentu k celonárodnímu symbolu boje za svobodu.

Odpolední jednání bylo rozděleno do dvou paralelních sekcí, z nichž první reflektovala boje za svobodu v historii a politice, druhá potom v pamětech a vzpomínkách. První sekci otevřel lotyšský historik Juris Ciganovs, který pojednal o odbojovém hnutí proti první sovětské okupaci Lotyšska v letech 1940 a 1941. Simonas Strelcovas z pořádající instituce se zaměřil na okolnosti a průběh povstání roku 1863 v severolitevských regionech. Jiří Urban uvedl posluchače do poměrů panujících na československém venkově po odstartování kolektivizace na jaře 1949 a přiblížil různé formy projevů odporu proti zakládání jednotných zemědělských družstev v severovýchodních Čechách. Tématem příspěvku Dainise Poziņše z Lotyšska byl útok proti dragounům detašovaným v řížské továrně Provodnik, ke kterému došlo před Vánocemi roku 1905. Barba Ekmane poté navázala tématem lotyšské armády coby původce národního sebevědomí. Dlouholetý pedagog pořadatelské univerzity Arūnas Gumuliauskas představil výzkum regionálních struktur nezávislého hnutí Sąjūdis v Šiauliai na přelomu osmdesátých a devadesátých let 20. století. Český historik Libor Svoboda pojednal o aktivitách kurýrů západních zpravodajských služeb na území komunistického Československa coby fenoménu třetího odboje. Litevský badatel Gediminas Petrauskas prezentoval výsledky archeologických výzkumů protisovětského partyzánského hnutí v Balandiškiu, vzdáleném asi 70 km jihovýchodně od Šiauliai. S ohledem na v Litvě zavedenou praxi výstavby podzemních bunkrů lze do budoucna předpokládat rozmach archeologických metod při výzkumu soudobých dějin. Posledním řečníkem odpoledního bloku v této sekci byl lotyšský specialista na protisovětskou partyzánskou válku Zigmārs Turčinskis, který uzavřel jednání syntetickým po-

hledem na vývoj resistance po druhé sovětské okupaci Lotyšska po roce 1944 a vhodně tak navázal na předešlé vystoupení svého kolegy Ciganovse.

Paralelní pamětnická sekce odehrávající se výlučně v litevském jazyce zrcadlila témata partyzánské války proti sovětské okupační moci z pozice každodennosti, lingvistiky, fotografie a umění (např. pohledem na umělecké zobrazování litevských středověkých hradů coby odkazu ke svrchované státnosti), propagandy (např. rozbořením sovětského satirického tisku) a přirozeně též paměťových studií. K rozvíjení dalších interdisciplinárních podnětů a diskusí byl prostor během večerní recepce na půdě muzea Šiauliai „Aušra“ (v překladu svítání, úsvit). Zde si zájemci mohli prohlédnout nejen rozsáhlou expozici věnovanou proticarskému povstání roku 1863, ale i úchvatné prostory secesní vily Frenkelis, jedné z nejkrásnějších staveb dnešního Šiauliai, kterou v roce 1908 nechal vystavět židovský obchodník Chaimas Frenkelis a jejíž historie by vydala na samostatnou konferenci.

Druhý konferenční den byl ve znamení terénního programu, sestávajícího z návštěvy míst vztahujících se k hlavnímu tématu konference, tedy regionům v boji za svobodu, a z doprovodných přednášek. První zastávkou se v mrazivém dopoledni stal památník Sukileliai nedaleko šiauliaiského trhu. Byl postavený v roce 1935 podle návrhu architekta K. Reisonase na památku proticarského povstání v roce 1863. Po sovětské okupaci bylo jeho protiruské zasvěcení pochopitelně nežádoucí a monument mohl přežít jen díky fiktivní obecné dedikaci litevské státnosti. Odtud se účastníci přesunuli ke slavnému Kryžiu kalnas – Vrchu křížů. První kříže zde byly vztyčeny na památku povstalcům z roku 1831, které carský režim nedovolil pohřbít v regulérních rodinných hrobech, situace se pak opakovala po roce 1863. Na konci 19. století byla již tradice vztyčování křížů na tomto místě zakořeněna v širokém okolí a postupně přerůstala do celonárodního měřítká. V roce 1961 toto místo poprvé srovnali se zemí sovětské buldozery a znovuvztyčování křížů se tak na následujících 30 let stalo formou vzdoru utlačovaného národa. V září 1993 navštívil Vrch křížů i papež Jan Pavel II., při této příležitosti zde byla postavena malá kaple. Následující zastávkou se stal malebný větrný mlýn Radviliškio malūnas. Ve zdejším okolí získala rodící se litevská armáda v roce 1919 své první vítězství, jakož i velice potřebnou vojenskou kořist získanou v bojích proti Rusům a lotyšským Němcům. V Baisogale si poté účastníci u památníku z roku 2007 připomněli památku posledního popraveného (1969) účastníka partyzánských bojů z let 1944–1953. Po polední zastávce v dalším z půvabných litevských větrných mlýnů v Šeduvė se pokračovalo v návštěvě míst spojených s působením protisovětských partyzánů – po zastávce na pamětním místě Lietuvos Partizanų Ryšininkų Sąjū Sodyba, které připomíná ustavení sjednocujícího odbojového výboru LLKS (Lietuvos Laisvės Kovos Sąjūdis) v roce 1949, následovala návštěva partyzánského památníku v Minaičiai. Nachází se zde autenticky zrekonstruovaný bunkr a expozice

k vývoji partyzánského hnutí odporu, jejíž autor dr. Darius Juodis z Litevského centra pro výzkum genocidy a resistance ve Vilniusu poskytl spolu s místní pamětnicí velice zasvěcený a poutavý výklad. Právě v těchto místech byla 16. února 1949 Deklarací LLKS vyhlášena kontinuita Litevské republiky. Poslední zastávkou druhého konferenčního dne bylo Muzeum povstání 1863 v Paberžė. Zdejší kněz Antanas Mackevičius byl jedním z vedoucích povstalců, které podporoval i někdejší majitel panství kníže Šilingas. Po potlačení povstání byl Mackevičius pověšen na hák a Šilingasova rodina vyhnána na Sibiř. Expozice vzniklá v roce 1993 prošla před dvěma lety inovací a na návštěvníka působí erudovaným a přitom velice svěžím dojmem, který umocňuje její vsazení do typické, poklidné krajiny litevského venkova.

Jiří Urban

Seznam recenzentů jednotlivých příspěvků (abecedně):

Mgr. Dagmar Grossmannová, Ph.D. (Moravské zemské muzeum v Brně)
Mgr. Jiří Hofman (Univerzita Palackého Olomouc)
doc. PhDr. Tomáš Jiránek, Ph.D. (Univerzita Pardubice)
prof. PhDr. Milena Lenderová, CSc. (Univerzita Pardubice)
PhDr. Lenka Matušíková (Národní archiv v Praze)
PhDr. Petr Maťa, Ph.D. (Universität Wien)
doc. PhDr. Alena Míšková, Ph.D. (Univerzita Karlova v Praze)
PhDr. Michal Pehr, Ph.D. (Akademie věd ČR v Praze, v. v. i.)
prof. PhDr. Jiří Pešek, CSc. (Univerzita Karlova v Praze)
PhDr. Vítězslav Prchal, Ph.D. (Univerzita Pardubice)
Mgr. Jana Ratajová, Ph.D. (Univerzita Karlova v Praze)
PhDr. Rostislav Smíšek, Ph.D. (Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích)
doc. PhDr. Petr Svobodný, Ph.D. (Univerzita Karlova v Praze)
PhDr. František Šebek (Univerzita Pardubice)
doc. Mgr. Jaroslav Šebek, Ph.D. (Akademie věd ČR v Praze, v. v. i.)
PhDr. Eduard Šimek, CSc. (Praha)
dr Tomasz Wiślicz (Polska Akademia Nauk Warszawa)
PhDr. Jan Záhořík, Ph.D. (Západočeská univerzita v Plzni)
Mgr. Petr Zídek, Ph.D. (Lidové noviny, Praha)

Seznam autorů (abecedně):

Mgr. Jan Dvořáček (Univerzita Pardubice)
PhDr. Jiří Hrbek, Ph.D. (Akademie věd ČR v Praze, v. v. i.)
Mgr. Hana Jadrná Matějková (Univerzita Palackého v Olomouci)
PhDr. Jan Kilián, Ph.D. (Západočeská univerzita v Plzni)
Mgr. Luboš Kokeš (Univerzita Pardubice)
doc. PhDr. Ladislav Kudrna, Ph.D. (Ústav pro studium totalitních režimů v Praze)
doc. PhDr. Marie Macková, Ph.D. (Univerzita Pardubice)
Dr. Vít Machálek, Th.D. (Univerzita Pardubice)
PhDr. René Novotný (Univerzita Pardubice)
prof. zw. dr hab. Bożena Popiołek (Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie)
PhDr. Vítězslav Prchal, Ph.D. (Univerzita Pardubice)
prof. Ing. arch. Jiří Škabrada, CSc. (Univerzita Pardubice)
Mgr. Jiří Urban (Ústav pro studium totalitních režimů v Praze)
Mgr. Jitka Vojtková (Univerzita Pardubice)
prof. PhDr. Petr Vorel, CSc. (Univerzita Pardubice)

Theatrum historiae 13 (2013)

<http://uhv.upce.cz/cs/theatrum-historiae/>

Vydala: Univerzita Pardubice
(Studentská 95, 532 10 Pardubice, IČO 00216275)

Číslo vydání: 13

Datum vydání: 30. 12. 2013

Vychází nejméně dvakrát ročně

Vydání první – 312 stran, 150 výtisků

Jazyková redakce českých textů: Jiří Kubeš

evidenční číslo MK ČR E 19534

ISSN 1802-2502

Redakce:

vedoucí redaktor: prof. PhDr. Petr Vorel, CSc. (Univerzita Pardubice);
zástupce vedoucího redaktora: doc. PhDr. Jiří Mikulec, CSc. (HÚ AV ČR Praha);
výkonný redaktor: doc. Mgr. Jiří Kubeš, Ph.D. (Univerzita Pardubice);
technická redakce: doc. Mgr. Jiří Kubeš, Ph.D.
sazba: Ilona Razimová

Vědecká rada časopisu:

Mgr. Petr Grulich, Ph.D. (Univerzita Hradec Králové)
doc. PhDr. Tomáš Jiránek, Ph.D. (Univerzita Pardubice)
doc. Mgr. Antonín Kalous, M.A. Ph.D. (Univerzita Palackého v Olomouci)
prof. PhDr. Milena Lenderová, CSc. (Univerzita Pardubice)
prof. PhDr. Eduard Maur, CSc. (Univerzita Pardubice)
Dr. Françoise Mayer (Université Paul Valéry Montpellier)
prof. PhDr. Miloš Řezník, Ph.D. (Technische Universität Chemnitz)
doc. Mgr. Jan Stejskal, M.A. Ph.D. (Univerzita Palackého v Olomouci)
PhDr. Luboš Velek, Ph.D. (Univerzita Karlova v Praze).

Adresa redakce:

Ústav historických věd
Fakulta filozofická, Univerzita Pardubice
Studentská 84, 532 10 Pardubice
tel.: 466 036 210
e-mail: Jiri.Kubes@upce.cz